

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA (BÖLGESEL COĞRAFYA)
ANABİLİM DALI

ŞANLIURFA ŞEHİRİ'NİN KURULUŞ VE GELİŞMESİ

Doktora Tezi

Mehmet Sait Şahinalp

Tez Danışmanı
Prof. Dr. E. Murat Özgür

Ankara-2005

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA (BÖLGESEL COĞRAFYA)
ANABİLİM DALI

159668

ŞANLIURFA ŞEHİRİ'NİN KURULUŞ VE GELİŞMESİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. E. Murat ÖZGÜR

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Mesut ELİBÜYÜK
Prof. Dr. Ali ÖZÇAĞLAR
Prof. Dr. E. Murat ÖZGÜR
Prof. Dr. Hakkı YAZICI
Doç. Dr. Harun TAŞKIRAN

İmzası

Prof. Dr. Mesut Elibüyük
Prof. Dr. Ali Özcağlar
Prof. Dr. E. Murat Özgür
Prof. Dr. Hakkı Yazıcı
Doç. Dr. Harun Taşkiran

Tez Sınavı Tarih... 26.09.2005.....

İÇİNDEKİLER

SAFYA

Çizelge Listesi.....	V
Şekil Listesi.....	VII
Harita Listesi.....	IX
Fotoğraf Listesi.....	X
ÖNSÖZ.....	XII

I. GİRİŞ

A) KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	1
1. İdari Merkez Olma Ölçütü.....	3
2. Nüfus Miktarı ve Yoğunluğu Ölçütü.....	4
3. Sosyolojik Ölçüt.....	5
4. Ekonomik Faaliyet Ölçütü.....	5
B) ARAŞTIRMA ALANININ YERİ ve SINIRLARI.....	7
C) ARAŞTIRMANIN AMACI.....	11
D) ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE VERİ KAYNAKLARI.....	14

II. ŞANLIURFA'NIN KURULUŞU ve KURULUŞUNA ETKİ EDEN ETMENLER

A) ŞANLIURFA'NIN KURULUŞU.....	21
B) ŞANLIURFA'NIN KURULUŞUNA ETKİ EDEN ETMENLER.....	26
1. Su Durumu.....	27
a)Kaynaklar.....	29
a. 1. Dergâh Kaynakları.....	30
a. 2. Direkli Kaynağı.....	30
a. 3. Cavsak Kaynağı.....	32
a. 4. Kehriz Kaynağı.....	32
a. 5. Bamyasuyu Kaynağı.....	33
b)Akarsular.....	33
b. 1. Karakoyun Deresi.....	34
b. 2. Cavsak Suyu.....	36

b.3. Sırtın Deresi.....	36
c) Göller.....	37
c.1. Halilürrahman Gölü.....	37
c.2. Ayn Zeliha Gölü.....	37
2. Güvenlik.....	38
3. İklim.....	48
4. Verimli Tarım Arazisinin Varlığı.....	52
5. Barınak ve Alet Yapımı İçin Elverişli Malzemenin Varlığı.....	56
6. Flora ve Fauna.....	62
7. Paleolitik Kültürlerin Varlığı.....	66

III. ŞANLIURFA'NIN GELİŞME EVRELERİ

A) NEOLİTİK DÖNEM.....	70
B) NEOLİTİK SONUNDAN SELEVKOSLARA KADAR OLAN DÖNEM.....	79
C) SELEVKOSLAR DÖNEMİ.....	85
D) M.Ö. II. YÜZYIL İLE M.S. VII. YÜZYIL ARASI DÖNEM.....	92
1. Nüfus ve Etnik Yapı.....	95
2. Şehrin Fiziki Yapısı.....	98
3. Eğitim.....	104
4. Ekonomik Faaliyetler.....	105
5. Şehirde Yaşanan Felaketler.....	109
E) İSLAM DÖNEMİ.....	110
1. Nüfus ve Etnik Yapı.....	113
2. Şehrin Fiziki Yapısı.....	114
3. Eğitim.....	115
4. Ekonomik Faaliyetler.....	116
5. Şehirde Yaşanan Felaketler.....	118
F) III. BİZANS DÖNEMİ.....	119
G) HAÇLI KONTLUĞU DÖNEMİ.....	123
H) XII-XVI. YÜZYIL ARASI DÖNEM.....	127
I) OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİ.....	130
1. Nüfus ve Etnik Yapı.....	131
2. Şehrin Fiziki Yapısı.....	139
3. Eğitim.....	158
4. Sağlık.....	162

5. Tarım.....	165
6. Ticaret ve Sanayi.....	166
7. Ulaşım ve Haberleşme.....	178
J) CUMHURİYET DÖNEMİ.....	181
1. 1923-1940 Arası Dönem.....	181
a) Nüfus.....	182
b) Eğitim.....	190
c) Sağlık.....	192
d) Ekonomik Faaliyetler.....	192
e) Şehrin Fiziki Yapısı.....	199
2. 1941-1962 Dönemi.....	202
a) Nüfus.....	202
b) Eğitim.....	205
c) Şehrin Fiziki Yapısı.....	206
3. 1963-1974 Arası Dönemi.....	209
a) Nüfus.....	209
b) Eğitim.....	211
c) Sağlık.....	214
d) Ticaret, Bankacılık ve Sanayi.....	214
e) Ulaşım ve Haberleşme.....	216
f) Şehrin Fiziki Yapısı.....	216
4. 1975-1988 Arası Dönem.....	222
a) Nüfus.....	222
b) Eğitim.....	225
c) Ticaret ve Sanayi.....	229
d) Ulaşım.....	234
e) Şehrin Fiziki Yapısı.....	235
5. 1988 Sonrası Dönem.....	243
a) Nüfus.....	243
b) Şehirsel Fonksiyonlar.....	245
b.1. İş ve Ticaret Fonksiyonu.....	246
b.2. Yönetim Fonksiyonu.....	263
b.3. Güvenlik Fonksiyonu.....	268
b.4. Endüstri Fonksiyonu.....	269
b.5. Eğitim Fonksiyonu.....	276

b.6. Sağlık Fonksiyonu.....	286
b.7. Kültürel Fonksiyon.....	293
b.8. Eğlence, Dinlence ve Spor Alanları.....	305
b.9. Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama Fonksiyonları.....	308
b.10. Konut Alanları.....	317
b.11. Mezarlıklar.....	332
c) Şanlıurfa Şehrinin Fonksiyonel Sınıflamadaki Yeri.....	332
d) Mekânsal Yayılış Alanı.....	335

IV- ŞANLIURFA'NIN ŞEHİRSEL SORUNLARI

A) PLANSIZ YAPILAŞMA VE GECEKONDULAŞMA.....	345
B) TARIM ALANLARININ İŞGALİ.....	348
C) ULAŞIM SORUNLARI.....	352
D) ALTYAPI SORUNLARI (SU, KANALİZASYON, ELEKTRİK vb.).....	354
E) DİĞER SORUNLAR.....	357

V- SONUÇ VE ÖNERİLER.....

ÖZET.....

ABSTRACT.....

BİBLİYOGRAFYA.....

Çizelge Listesi

Çizelge 1. Şanlıurfa'da Ortalama Sıcaklık ve Yağış Miktarının Aylara Dağılışı.....	49
Çizelge 2. XVI. Yüzyılda Ruha Şhrinde Hane ve Mücerred Sayıları.....	132
Çizelge 3. Ruha Şhri'nde Okul ve Öğrenci Sayıları (1890).....	160
Çizelge 4. Şanlıurfa Şhri, İli ve Türkiye Nüfusunun Gelişimi (1927-2000).....	183
Çizelge 5. Şanlıurfa'da Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Cinsiyet Dağılımı (1927).....	185
Çizelge 6. Şanlıurfa'da Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Cinsiyet Dağılımı (1935).....	187
Çizelge 7. Şanlıurfa'da Faal Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı (1927).....	196
Çizelge 8. Şanlıurfa'da Faal Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı (1935).....	197
Çizelge 9. Şanlıurfa Şhrinde Bulunan İlk ve Orta Dereceli Okullar (1973).....	212
Çizelge 10. Şanlıurfa'da Okur-Yazarlık Durumu (1965).....	213
Çizelge 11. Şanlıurfa Şhrinin Mahalleleri (1967).....	217
Çizelge 12. Şanlıurfa Şhrinde Nüfusunun Eğitim Durumu (1980-1985).....	227
Çizelge 13. Şanlıurfa'da Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı (1980-1985).....	232
Çizelge 14. Şanlıurfa Şhrinin Mahalleleri (1987).....	236
Çizelge 15. Şanlıurfa'da Şhirscl Alan Kullanışı (1987).....	242
Çizelge 16. Şanlıurfa'da Merkezi İş Alanındaki İşyerlerinin Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (Ağustos-2003).....	259
Çizelge 17. Şanlıurfa OSB'inde Tesis ve İşçilerin Sektörel Dağılımı (2003).....	274
Çizelge 18. Şanlıurfa Şhri'nde Bulunan İlköğretim Okulları ve Liseler (2004).....	278
Çizelge 19. Şanlıurfa'daki Liselerin Türlerine Göre Öğrenci ve Öğretmen Sayısının Dağılışı (2002-2003).....	281
Çizelge 20. Şehir Nüfusunun Cinsiyete Göre Eğitim Durumu (1990-2000).....	285
Çizelge 21. Şanlıurfa'da Konutların Kullanım Kolaylıklarına Göre Hanehalkı Sayısı (2000).....	323
Çizelge 22. Şanlıurfa'da Hanehalkına Göre Oturulan Konutun Oda Sayısı (1985-2000).....	329
Çizelge 23. Şanlıurfa Şhrinin Mahalleleri (2003).....	330
Çizelge 24. Şanlıurfa'da Hane Büyüklüğüne Göre Hanehalkı Sayısı (1990-2000).....	331

Çizelge 25. Şanlıurfa'da Hanehalkı Büyüklüğü ve Oturulan Konutun

Mülkiyet Durumuna Göre Hanelhalkı Sayısı (2000).....331

Çizelge 26. Şanlıurfa'da Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına

Dağılımı(1980-2000).....334

Sekil Listesi

Şekil 1. Şanlıurfa'da Sıcaklık ve Yağış Miktarının Aylara Dağılışı.....	50
Şekil 2. Ruha Şehri Nüfusu (1518).....	133
Şekil 3. Ruha Şehri Nüfusu (1525).....	133
Şekil 4. Ruha Şehri Nüfusu (1566).....	135
Şekil 5. 16. Yüzyılda Ruha Şehrinin Nüfus Artışı.....	135
Şekil 6. Ruha Şehri Nüfusu (1890).....	138
Şekil 7. Geleneksel Şanlıurfa Evleri Plânlarına Bir Örnek: Ali Kılıç Evi Plânı.....	153
Şekil 8. Ruha Şehri'nde Öğrenci Sayısının Eğitim Kurumlarına Göre Dağılışı (1890).....	161
Şekil 9. Cumhuriyet Döneminde Şanlıurfa Şehri Nüfusunun Gelişimi (1927-2000).....	184
Şekil 10. Şanlıurfa Şehri, Merkez İlçe ve İl Nüfusu (1927).....	184
Şekil 11. Şanlıurfa'da Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Cinsiyet Dağılımı (1927).....	186
Şekil 12. Şanlıurfa Şehri, Merkez İlçe ve İl Nüfusu (1935).....	188
Şekil 13. Şanlıurfa Şehri'nde Nüfusun Yaş Piramidi (1935).....	188
Şekil 14. Şanlıurfa'da Okuma-Yazma Bilenlerin Nüfus İçindeki Payı (1927).....	191
Şekil 15. Şanlıurfa'da Okuma-Yazma Bilenlerin Nüfus İçindeki Payı (1935).....	192
Şekil 16. Şanlıurfa'da Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (1927).....	197
Şekil 17. Şanlıurfa'da Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (1935).....	198
Şekil 18. Şanlıurfa'da Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (1927-1935).....	198
Şekil 19. Şanlıurfa Şehri, Merkez İlçe ve İl Nüfusları (1945-1960).....	204
Şekil 20. Şanlıurfa Şehri, Merkez İlçe ve İl Nüfusları (1965-1970).....	210
Şekil 21. Şanlıurfa'da Nüfusun Okuma-Yazma Bilme Durumu (1965).....	213
Şekil 22. Şanlıurfa Şehri, Merkez İlçe ve İl Nüfusları (1975-1985).....	222
Şekil 23. Şanlıurfa'da Bir Okul Bitirenlerin Bitirilen Okula Göre Dağılışı (1980).....	228
Şekil 24. Şanlıurfa'da Bir Okul Bitirenlerin Bitirilen Okula Göre Dağılışı (1985).....	229
Şekil 25. Şanlıurfa'da Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (1980).....	232
Şekil 26. Şanlıurfa'da Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (1985).....	233
Şekil 27. Şanlıurfa'da Şehirsel Alan Kullanışı (1987).....	243
Şekil 28. Şanlıurfa Şehri, Merkez İlçe ve İl Nüfusları (1990-2000).....	244
Şekil 29. Şanlıurfa OSB'nde Bulunan Tesislerin Sektörel Dağılımı (2003).....	275

Şekil 30. Şanlıurfa Şehri ve Çevresinde Yer Alan Fabrika Tipi Endüstri Tesislerinin Sektörel Dağılımı (2003).....	275
Şekil 31. Şanlıurfa’da Çalışan Nüfusun Ana Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (1980-2000).....	335
Şekil 32. Şanlıurfa Şehirsel Alan Miktarının Dönemlere Göre Gelişimi (1940-2003).....	336

Harita Listesi

Harita 1: Araştırma Sahasının Lokasyon Haritası.....	8
Harita 2: Şanlıurfa Şehri, Belediye ve Mücavir alan Sınırları.....	10
Harita 3: Şanlıurfa Şehri ve Çevresinin Hidrografi Haritası.....	31
Harita 4: Şanlıurfa Şehri ve Çevresinin Fiziki Haritası.....	41
Harita 5: Şanlıurfa Şehri ve Çevresinin Ana Morfolojik Birimleri.....	42
Harita 6: Şehrin İlk Kurulduğu Tıfındır Tepesi ve Yakın Çevresi.....	45
Harita 7: Şanlıurfa Şehri ve Çevresinin Jeoloji Haritası.....	59
Harita 8: Şanlıurfa Şehri'nin Yayılış Alanı (1940).....	200
Harita 9: Şanlıurfa Şehri'nin Yayılış Alanı (1962).....	207
Harita 10: Şanlıurfa Şehri'nin Yayılış Alanı (1974).....	219
Harita 11: Şanlıurfa Şehri'nin Yayılış Alanı (1988).....	240
Harita 12: Şanlıurfa Şehri'nin Fonksiyon Alanları (2003).....	248
Harita 13: Şanlıurfa Şehri'nde Ticaret ve İş Alanlarının Dağılışı.....	249
Harita 14: Şanlıurfa Şehri Merkezi İş Alanında İş Yerlerinin Zemin Kat Kullanılışları(Ağustos-2003).....	255
Harita 15: Şanlıurfa Şehri'nde Yönetmel ve Askeri Alanların Dağılışı (2003).....	265
Harita 16: Şanlıurfa Şehri'nde Sanayi Alanlarının Dağılışı (2003).....	273
Harita 17: Şanlıurfa Şehri'nde Eğitim Alanlarının Dağılışı (2004).....	277
Harita 18: Şanlıurfa Şehri'nde İlköğretim Okullarının Hizmet Alanları.....	279
Harita 19: Harran Üniversitesi Öğrencilerinin Geldikleri İllere Göre Dağılımı (2003).....	283
Harita 20: Şanlıurfa Şehri'nde Sağlık Alanlarının Dağılışı.....	289
Harita 21: Şanlıurfa Şehri'nde Sağlık Ocaklarının Hizmet Alanları (2003).....	290
Harita 22: Sağlık Ocaklarının Şehir Dışı Hizmet Alanları.....	292
Harita 23: Şanlıurfa Şehri'nde Kültür Alanlarının Dağılışı (2003).....	295
Harita 24: Şanlıurfa Şehri'nde Tarihi Alanların Dağılışı (2003).....	297
Harita 25: Dergâh ve Tarihi Çarşılar Civarında Arazi Kullanılışı.....	304
Harita 26: Şanlıurfa Şehri'nin Cadde ve Sokak Sistemi.....	311
Harita 27: Şanlıurfa Şehri'nin Mekânsal Gelişim Evreleri.....	340
Harita 28: Şanlıurfa Şehri'nde Mahallelerin Dağılışı (2003).....	343

Fotoğraf Listesi

Foto 1. Şanlıurfa Kalesi.....	144
Foto 2. Şanlıurfa'nın Tarihi Şehir Kapılarından Beykapısı veya Mahmutoğlu Kulesi).....	145
Foto 3. Şanlıurfa'nın Tarihi Şehir Kapılarından Harrankapı.....	145
Foto 4. 19. Yüzyılda Şanlıurfa (Ruha) Şehri'nin Kaleden Genel Görünümü.....	147
Foto 5. Şanlıurfa'nın En Eski Camilerinden Olan Ulu Cami Minaresi ve Saat Kulesi.....	150
Foto 6. Balıklıgöl Civarında Geleneksel Şanlıurfa Evlerine Bir Örnek:	
Akçarlar Evi.....	152
Foto 7. Şanlıurfa'da Tarihi Dokunun Egemen Olduğu Alandaki Sokaklara Bir Örnek:	
Güllüoğlu Sokak.....	154
Foto 8. Şanlıurfa'da Tarihi Sokaklarda Geçişleri Sağlayan <i>Kablar</i>.....	154
Foto 9. Şanlıurfa'da Sosyal Merkez Olarak Kullanılmakta Olan	
Eski İsviçre Hastahanesi.....	164
Foto 10. 2004 Yılına Kadar Şanlıurfa Devlet Hastahanesi Olarak Kullanılan	
Eski Millet Hastahanesi.....	164
Foto 11. Haleplibahçe ve Çevresindeki Bağ-Bahçe Alanları.....	165
Foto 12. Şanlıurfa'nın Tarihi Ticaret Binalarından Gümrük Hanı ve Arasa Hamamı.....	171
Foto 13. Ruha(Şanlıurfa)'da Bir Handa İhraç Edilmek Üzere Bekletilen Yün Balyaları.	
(XIX. Yüzyıl Sonu).....	175
Foto 14. Ruha(Şanlıurfa)'nın Sanayi Tesislerine Bir Örnek:	
Basmahane Halı Fabrikası. (XIX. Yüzyıl Sonu).....	176
Foto 15. Ruha(Şanlıurfa)'da Şehir İçi Ulaşımı Sağlayan Araçlardan	
Tahtırevan. (XIX. Yüzyıl Sonu).....	180
Foto 16. Şanlıurfa'nın Tarihi Çarşılarından Kazaz Pazarı.....	250
Foto 17. Şanlıurfa'nın Fonksiyon Değiştiren Tarihi Çarşılarından Boyahane.....	251
Foto 18. Şanlıurfa'nın En İşlek Hanlarından Gümrük Hanı'nda Yer Alan İş Yerleri.....	251
Foto 19. Şanlıurfa'nın Fonksiyon Değiştiren Tarihi Çarşılarından Kınacı Pazarı.....	252
Foto 20. Şanlıurfa'da Ticaret Faaliyetlerinin Etrafında Yoğunlaştığı Caddelere Bir Örnek:	
Divanyolu Caddesi.....	252
Foto 21. MİA İçinde Yer Alan Sarayönü Caddesi	
(Kızılay Mevkii) ve Çevresindeki İş Yerleri.....	256
Foto 22. Şanlıurfa Belediye Binası ve Çevresinde Yer Alan İş Hanları.....	256
Foto 23. Şanlıurfa'nın İkinci Derecede Öneme Sahip Ticaret Alanlarından,	
İmam Keskin Hububat Pazarı.....	262

Foto 24. 500 Yataklı Şanlıurfa Devlet Hastahanesi.....	288
Foto 25. Şanlıurfa'nın Önemli Tarihi Kültürel Varlıklarından Olan Selahaddin Eyyubi Camii.....	299
Foto 26. Şanlıurfa'da Karakoyun Deresi Üzerinde Yer alan Köprülerden Ali Saip Köprüsü.....	299
Foto 27. Şanlıurfa'nın Çok Defa Sellere Maruz Kalmasına Neden Olan Karakoyun Deresi'nin Yatağını Değiştirmek Amacıyla İnşa Edilen Justinien Bendi.....	300
Foto 28. Şanlıurfa'da Tarihi Dokunun Hakim Olduğu Alanda Yer Alan Camilerden Mevlevihane Camii.....	300
Foto 29. Şanlıurfa'nın En Önemli Kültürel Varlıklarından Olan Balıklıgöllerden Halilürrahman Gölü.....	302
Foto 30. Halilürrahman Gölü Kenarında Yer Alan ve Eyyubiler Döneminde Kiliseden Çevrilen Halilürrahman (Döşeme) Camii.....	302
Foto 31. Şanlıurfa'da Dergâh Alanında Yer Alan Dinlenme Alanlarından Bir Görünüm (Hasan Padişah Camii ve Balıklıgöller Arası).....	306
Foto 32. Şanlıurfa'dan Geçen Önemli Karayollarından Şanlıurfa-Gaziantep Karayolu (İpek Yol).....	309
Foto 33. Şanlıurfa'nın En İşlek Caddelerinden Biri Olan Atatürk Bulvarı.....	309
Foto 34. Şanlıurfa Vilayet Binası ve Kavşağı.....	313
Foto 35. Şanlıurfa Şehirlerarası Otogarı.....	313
Foto 36. Şanlıurfa Kalesinden Şhrin Batı Kesimlerinde (Haleplibahçe ve Buhara Mahallelerinde) Yer Alan Gecekondu Alanlarının Görünüşü.....	322
Foto 37. Şanlıurfa Kalesinin Güneyinde, Yakubiye ve Topdağı Mahallelerinde Yer Alan Gecekondulardan Bir Görünüş.....	325
Foto 38. Şanlıurfa'da Modern Tarzda İnşa Edilmiş Eski ve Yeni Binaların Bulunduğu Mimar Sinan Mahallesinden Bir Görünüm.....	325
Foto 39. Veysel Karani Mahallesinden Şanlıurfa Devlet Hastahanesi'nin de Bulunduğu Esentepe Mahallesine Doğru Bir Görünüm.....	327
Foto 40. Şanlıurfa'da Dupleks Villa Tipi Konutların Bulunduğu Ferahkent Semtinden Bir Görünüm.....	327
Foto 41. Şanlıurfa Kalesinden Şhrin Kuzeyine Doğru bir Görünüm.....	337
Foto 42. Şanlıurfa'nın Kuzeyinde Bulunan Esentepe Mahallesinden Şhrin Güneyine Doğru Bir Görünüm.....	337
Foto 43. Şanlıurfa'da Görülen Önemli Şehirsel Sorunlardan Tarım Alanlarının İşgaline Bir Örnek: Karşıyaka Mahallesi.....	351

ÖNSÖZ

Şanlıurfa... Nice medeniyetlere ev sahipliği yapan, 11000 yıllık geçmişe sahip bir şehir... Türkiye'nin en eski şehirlerinden biri olması itibariyle, bir çok farklı kültüre ev sahipliği yaparak onları bağrında kaynaştıran; barındırdığı her medeniyetten bir çok izler taşıyarak, zengin tarihi ve kültürel değerlerini ekonomik ve stratejik özellikleriyle yoğuran ve Neolitik Dönem'den başlayarak, Urhay'dan Edessa'ya, Ruha'dan Şanlıurfa'ya dek süren uzun sürecin yaşandığı, kutsanmış şehir...

Sahip olduğu uzun geçmiş ve konumu nedeniyle, tarihin farklı dönemlerinde farklı özellikler kazanmış olan Şanlıurfa Şehri'nin kuruluşu ve gelişmesinin, şehir coğrafyası açısından incelenmesi önem arz etmektedir. Stratejik konumundan dolayı bir çok saldırılara maruz kalması ve tahribata uğraması nedeniyle talihsiz bir şehir olarak nitelendirilecekse eğer, bu talihsizliğin şehrin cazibesinden de kaynaklandığını unutmamak gerekir. "*Bülbülün dili, belasıdır*" misali, şehrin yaşadığı onca savaşlar, güzelliği ve öneminden kaynaklamışsa da, aynı nedenlerden bir o kadar da imar edilmiştir. Şanlıurfa Şehri, her düştüğünde aynı yerden ayağa kalkmışsa, bunun nedenlerini zengin kültür birikiminde ve sahip olduğu ekonomik potansiyelinde aramak gerekir.

Her ne kadar şehir, medeniyetlerin bir çatışma alanı olmuşsa da, Şanlıurfa'yı medeniyetlerin çatışma alanı olarak görmek yerine, medeniyetlerin buluşma yeri olarak nitelendirmek, herhalde daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Şehir Coğrafyası bakımından tarihi incelendiğinde, şehrin farklı medeniyetlerin etkisiyle şekillendiği ve kendine has bir özellik kazandığı görülecektir.

Yapılan bu çalışma ile şehrin kuruluşu ve kuruluşundan itibaren günümüze kadar geçirmiş olduğu gelişme evreleri coğrafi bakış açısıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Şehirle ilgili her ne kadar tarihi çalışmalar mevcutsa da, şehrin gelişme evreleri coğrafi bakış açısıyla ele alınmamıştır. Bundan dolayı bu çalışmayı "*şehir tarihi coğrafyası*" olarak nitelemek mümkündür. Kuruluşu ve gelişmesinin kapsamlı bir şekilde ele alınması nedeniyle de, Şanlıurfa Şehri ile ilgili özgün bir çalışmadır.

Çalışmanın birinci bölümünde kavramsal çerçeve, konunun önemi, amacı, araştırma alanının yeri ve sınırları ile metot ve veri kaynakları ortaya konmuş; ikinci bölümde Şanlıurfa Şehri'nin kuruluş yeri seçimi üzerinde rol oynayan etmenler; üçüncü bölümde nedenleri ile birlikte şehrin gelişme evreleri; dördüncü bölümde de gelişme sürecinde ortaya çıkan şehrsel sorunlar coğrafi bakış açısıyla ele alınmıştır. Beşinci bölümde ise, yapılan bu araştırmanın sonuçları ve tespit edilen sorunlarla ilgili öneriler ortaya konulmuştur.

Şüphesiz ki kapsamlı bir çalışmayı, kişinin tek başına ve yardım almadan ortaya koyması mümkün değildir. Yapılan bu çalışma esnasından da bir çok kişi, kurum ve

kuruluştan önemli yardım ve katkılar görülmüştür. Bu nedenle de, beni yönlendirerek, gerek verdiği fikirlerle çalışma aşamasında yeni ufuklar açılmasını sağlayan ve gerekse yapmış olduğu katkılardan dolayı büyük yardımlarını gördüğüm, başta danışman hocam olan sayın Prof. Dr. E. Murat Özgür olmak üzere, Tez İzleme Komitesi'nde yer alan hocalarım Prof. Dr. Mesut Elibüyük ve Doç. Dr. Harun Taşkiran ile yardımlarını esirgemeyen bölümümüzün diğer hocalarına; bu çalışmanın başlarında bir müddet tez danışmanlığını yürüten emekli hocam sayın Prof. Dr. Ejder Kalelioğlu'na; araştırma esnasında gerekli olan bilgi, belge, veri ve dokümanların temin edilmesinde önemli yardımlarını gördüğüm Şanlıurfa Valiliği ve Belediyesi başta olmak üzere, şehirde bulunan diğer kamu kurum ve kuruluşlarına; Şanlıurfa Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı'na, Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası'na; bugünlere gelmemde büyük pay sahibi olan değerli aileme, bana verdikleri destek ve gösterdikleri sabırdan dolayı eşime, biricik oğluma ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Yapılan bu çalışmada bir takım eksikliklerin varlığı elbette mümkündür. Ancak bu durum, ihtiyaç duyulan belge, veri veya bilgilerin yokluğundan veya temin edilememesinden kaynaklanmıştır. Bunun hoş görülmesini diler, yapılan bu çalışmanın şehir coğrafyasına veya Şanlıurfa'ya ilgi duyanlara ve Şanlıurfalılara faydalı olmasını, Şanlıurfa'da halk arasında yerleşik *“Urfa'ya gelen ağlar, Urfa'dan giden ağlar”* sözünün birinci kısmının ortadan kalkmasına bir başlangıç olmasını temenni ederim.

Mehmet Sait ŞAHİNALP

Haziran 2005-Ankara

I. GİRİŞ

A) KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Yerleşme, “bir toplumsal kümenin ya da kalabalık bir nüfus topluluğunun, yaşamak ve ekonomik etkinliklerini sürdürebilmek için belli bir yeri seçmeleri eylemi”¹ olarak tanımlanmaktadır. Korunma/dinlenme arzu ve içgüdüsünün yanı sıra, diğer temel ihtiyaçlarının peşinden sürekli koşmak yerine, bunların bir arada kolaylıkla bulunabileceği yerlerde, sabit bir hayat sürme isteği, yerleşmeyi doğurmuştur. Yerleşme, aynı zamanda insan topluluklarının uzun bir süreç sonucunda ulaştıkları dönüm noktalarından biridir.

Yerleşme konusunun ele alındığı coğrafyanın önemli araştırma alanlarından biri de Yerleşme Coğrafyası’dır. Yerleşme Coğrafyası, belli bir süreç içinde insanların ortaya çıkardığı yerleşmelerin; kökenlerini, gelişim ve değişimlerini, kuruluş yeri özelliklerini (*sit ve sitüasyonunu*), görünümünü(*fizyonomi*), işlevlerini (*fonksiyon*), dağılışı ve paternlerini araştıran bir coğrafya alanıdır².

Yerleşme Coğrafyası tanımında geçen *sit (site)* ve *sitüasyon (situation)*, yerleşme konusunun önemli iki kavramıdır. Bunlardan *sit* bir yerleşmenin değişmeyen, sabit yerini ifade eder ki, buna kuruluş yeri de denilebilir. İnsanlar, yerleşmelerini bir yere kurarlarken bazı ihtiyaçlarına cevap verecek özellikler aramıştır. Su temini, korunma/savunma, ekonomik faaliyet alanı bunların başında gelir. Bu ihtiyaçlar doğrultusunda(*ki çoğu doğal ortamdan yararlanmayı hedefler*) insanlar, savunulabilir bir tepeye, gizlenilebilir bir vadi içine; suya kolay ulaşabileceği birikinti konisi üzerine, kaynak veya akarsu kenarına; ekip biçebilecekleri bir düzlüğe veya ağaç kesebilecekleri bir ormana yakın olmak istemişlerdir.

Yerleşmenin konumu(*sitüasyon*), *sit*inden farklı olarak değişebilir bir niteliktir. Çünkü yerleşmenin konumu, dünyanın veya ülkenin zamanla değişen nüfus, idari, siyasi ve ekonomik güç alanları ile ana yol güzergâhlarına göre durumunun bir sonucudur. Bir zamanlar çok canlı olan alanlar arasında, ana güzergâhlar üzerinde bulunan bir yerleşme, bu elverişli konumunu zamanla yitirmiş

¹ Keleş, 1980: 146.

² Özgür ile özel görüşme.

2. Nüfus Miktarı ve Yoğunluğu Ölçütü

Bu gruba giren tanımlamalarda, belli bir nüfus büyüklüğü ölçüt alınarak köy, kasaba ve şehir ayrımı yapılmaktadır. Türkiye’de, 442 sayılı Köy Kanunu’nda “nüfusu 2.000 den aşağı yurlara köy, nüfusu 2.000 ile 20.000 arası olanlara kasaba ve 20.000 den çok nüfuslu olanlara da şehir denir.” ibaresi yer almaktadır⁵.

Şehir ve kır yerleşmesi ayrımı için kullanılan nüfus eşikleri, ülkelere göre değişiklikler göstermektedir. Örneğin, Danimarka’da 250 nüfuslu yerleşmeler şehir statüsünde değerlendirilirken, Kore’de bu rakam asgari 40.000⁶, Japonya’da 30.000, İsviçre’de 10.000, A.B.D.’nde 2.500 ve Almanya’da 2.000 dir⁷.

Şüphesiz ki, nüfus miktarına dayanan tasnif şehir ve kır yerleşmesi ayırımında yeterli olmamaktadır. Bu tasnifte kır yerleşmesi için tespit edilen miktarın altında kalan bir yerleşme şehir özelliği taşıyabilmekte, şehir yerleşmesi için belirlenen miktarın üzerinde nüfusa sahip olan bir yerleşme köy veya kasaba özelliği taşıyabilmektedir. “Bazı coğrafyacılar 3.000 nüfusu ayırıcı bir sınır olarak düşünmüşlerdir. Mesela 5.000 gibi daha büyük bir sayıyı tercih edenler, bu sınırdan durmayarak, şehircilerin çoğu gibi 10.000 sayısını da seçenler görülmüştür. Fakat yukarıda zikredilen nüfus sayılarının hemen hepsi tek başına köy ile şehir ayırımında kullanılamaz gibi görünmektedir⁸. Türkiye’de bir yerleşme biriminin şehir sayılabilmesi gerekli görülen nüfus miktarı sınırı ilk önce 3.000 olarak tespit edilmişken, daha sonraki zamanlarda bu sınır 5.000’e ardından da 10.000’e yükseltilmiştir. Günümüzde bu sınır, 20.000’e hatta 30.000’e çıkmıştır. Bunda Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar Türkiye nüfusunda süregelen nüfus artışı etkili olmuştur.⁹

Nüfus miktarına göre yapılan şehir ve kır yerleşmesi arasındaki ayırımın sağlıklı sonuçlar vermemesi nedeniyle nüfusla ilgili yeni kriterler ortaya konmuştur. Nüfus ile ilgili olarak ortaya konan diğer bir kriter de nüfus yoğunluğu miktarıdır. Örneğin, Fransa’da km² ye 500, Almanya’da 1000, İngiltere’de 2.500 kişinin üstünde nüfusun düştüğü yerler¹⁰ şehir olarak değerlendirilmektedir.

⁵ 442 sayılı Köy Kanunun 1. maddesi.

⁶ Keleş, 1961:19.

⁷ Doğanay, 1994: 410.

⁸ Göney, 1995: 9.

⁹ Özçağlar, 2003: 63.

¹⁰ Göney, a.g.e.: 9.

3. Sosyolojik Ölçüt

Bu tür tanımlamalarda esas alınan kriter, şehir ve kırsal yerleşmesi olarak kabul edilen yerlerde insanların sürdürmüş oldukları hayat tarzlarıdır. "Mesela Queen ve Carpenter şehri, yerine ve zamanına göre ayırt edici faaliyet ve özellikleri bulunan insanlar ve binalar topluluğu olarak tanımlamaktadırlar. Wirth'e göre şehir, toplumsal bakımdan benzerlik göstermeyen fertlerin meydana getirdiği nisbeten geniş, yoğun nüfuslu ve devamlılık vasfı olan yerleşmelerdir¹¹". Sosyolog Anderson, şehir veya şehirleşmeyi insanların bir yaşam biçimi veya geçicilik, yüzeysellik, belirsizlik gibi kesin davranışlarla karakterize edilmiş insan hali olarak ifade eder. Bu tanımlama tipi, sosyal tipler arasındaki farkları ifade etmeye yetebilir. Fakat, coğrafyacıların iş kollarına göre tanımlamalarını iyi ifade etmez¹². Yukarıda belirtilen tanımlamalarda görüleceği gibi sosyolojik tanımlamalar ile coğrafyacıların tanımlamaları arasında büyük farklar bulunmaktadır. Dolayısıyla sosyolojik tanımlamalarda kullanılan ölçütler de şehir ve kırsal yerleşmeleri arasındaki ayrımı yeterince ortaya koyamamaktadır.

4. Ekonomik Faaliyet Ölçütü

Bu tip tanımlamalarda, herhangi bir yerleşmedeki tarım ve diğer faaliyet kollarında çalışan nüfusun oranı ölçü alınmaktadır. Bu ölçütlere göre bir yerin şehir olarak değerlendirilebilmesi için tarımla uğraşan nüfus oranının toplam nüfus içerisinde belli bir oranı geçmemesi gerekmektedir. Belli bir oran vermek güç olmasına rağmen, herhangi bir yerleşmede ekonomik olarak bir faaliyete katılan nüfusun(faal nüfus) % 50'den fazlası tarım dışı sektörlerde çalışıyorsa, bu grup yerleşmeleri, şehir saymak gerektiğini düşünenler vardır¹³. Zaten esas olarak tarımsal faaliyetler bir şehrin genel ekonomik faaliyeti olamaz. Nüfusunun büyük çoğunluğu tarım sektöründe çalışan bir yerleşme nüfusu çok da olsa, köy ya da kasaba özelliği taşımaktadır. Ancak unutulmaması gereken bir husus da gelişmekte olan ülkelerde ve özellikle Akdeniz ülkelerinde, şehirsiz yerleşmelerde tarımsal sektörde çalışanların oranlarında bir artış gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak, şehir tanımını yapmak için sadece bir ölçüte bağlı kalmamak gerektiği söylenebilir. Bu nedenle coğrafyacılar şehir tanımını yaparlarken,

¹¹ Keleş, 1961: 19-20.

¹² Northam, 1979: 9-10.

¹³ Doğanay, 1994: 411.

yerleşmenin barındırdığı nüfusu, sakinlerinin ekonomik faaliyetlerini ve birbirleriyle olan ilişkilerini ve yerleşmenin yakın çevresiyle olan ilişkisini de göz önünde tutarlar. Coğrafyacılar, daha fazla şehir teriminin davranışsal olmayan tanımına, yani çalışılan ya da iş yapılan alanlara eğilirler. Gerçekte, belli bir yerde yaşayan insanlar çeşitli özellikte davranışlar benimseyebilir, fakat coğrafyacılar insanların lokal yerleşmeleri ve bundan kaynaklanan yaşam tarzıyla daha fazla ilgilenir. Bir çok coğrafyacı, şehir tanımını; yerleşim yoğunluğunun diğer genel topluluklardan daha fazla olduğu, içinde yaşayanların temel ekonomik etkinliklerinin primer ekonomik sektörde olmadığı ya da tarım dışı ekonomik aktiviteler olduğu ve lokal yerleşme bakımından bölge için kültürel, idari ve ekonomik bir merkez olarak kabul ederler¹⁴. Göney, şehri kısaca küçük bir sahada, büyük nüfus kitlelerinin birlikte bulunduğu, geçimini temin ettiği yerleşmeler¹⁵ olarak tarif etmektedir. Bunun yanında şehirler, sadece sakinlerinin yaşadığı ve geçimini temin ettiği yerleşmeler olmayıp, aynı zamanda yakın çevresindeki kırsal yerleşmelerin ihtiyaçlarını karşılayan ve bu kırsal yerleşmelerden de bazı ihtiyaçlarını temin eden merkezi yerlerdir. Şehir ne kadar büyük olursa olsun bütün ihtiyaçlarını karşılama konusunda kendi kendine yeterli değildir. Genel olarak bir tanım yapmak gerekirse şehir; “iskân manzarasında büyük ölçüde beşer müdahalesinin mevcut olduğu¹⁶”, yerli veya değişik yerlerden gelen büyük nüfus topluluklarının bir arada yaşadığı, sakinlerinin çevredeki kırsal yerleşmelere nazaran farklı bir yaşayış tarzına sahip olduğu, iş ve meslek kollarında çeşitliliğin fazla olduğu, sosyal, kültürel, sağlık ve eğitim faaliyetlerinin bir araya toplandığı ve bu özellikleriyle yakın ve uzak çevresinin ihtiyaçlarını karşılayan aynı zamanda yakın çevresinden de bazı ihtiyaçlarını karşılayan, kırsal yerleşmelerdeki mesken tiplerinden farklı mesken tiplerine sahip, çoğu zaman çok katlı konutların bulunduğu, önemli yolların bulunduğu merkezi bir mevkide yer alan, yerine göre bir takım “idari, adli ve askeri fonksiyonları”¹⁷ da bulunabilen “alt ve üst yapı bakımından fazlaca eksik olmayan, bugünkü koşullarda nüfusu 20.000’in üzerinde olan”¹⁸ yerleşmelerdir.

¹⁴ Northam, 1979:10.

¹⁵ Göney, 1995:1.

¹⁶ Göney, a.g.e.:6.

¹⁷ Özgür, 2000: 125.

¹⁸ Özçaglar, 2003: 64.

B) ARAŞTIRMA ALANININ YERİ ve SINIRLARI

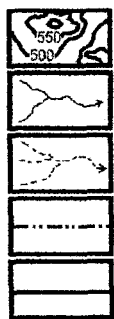
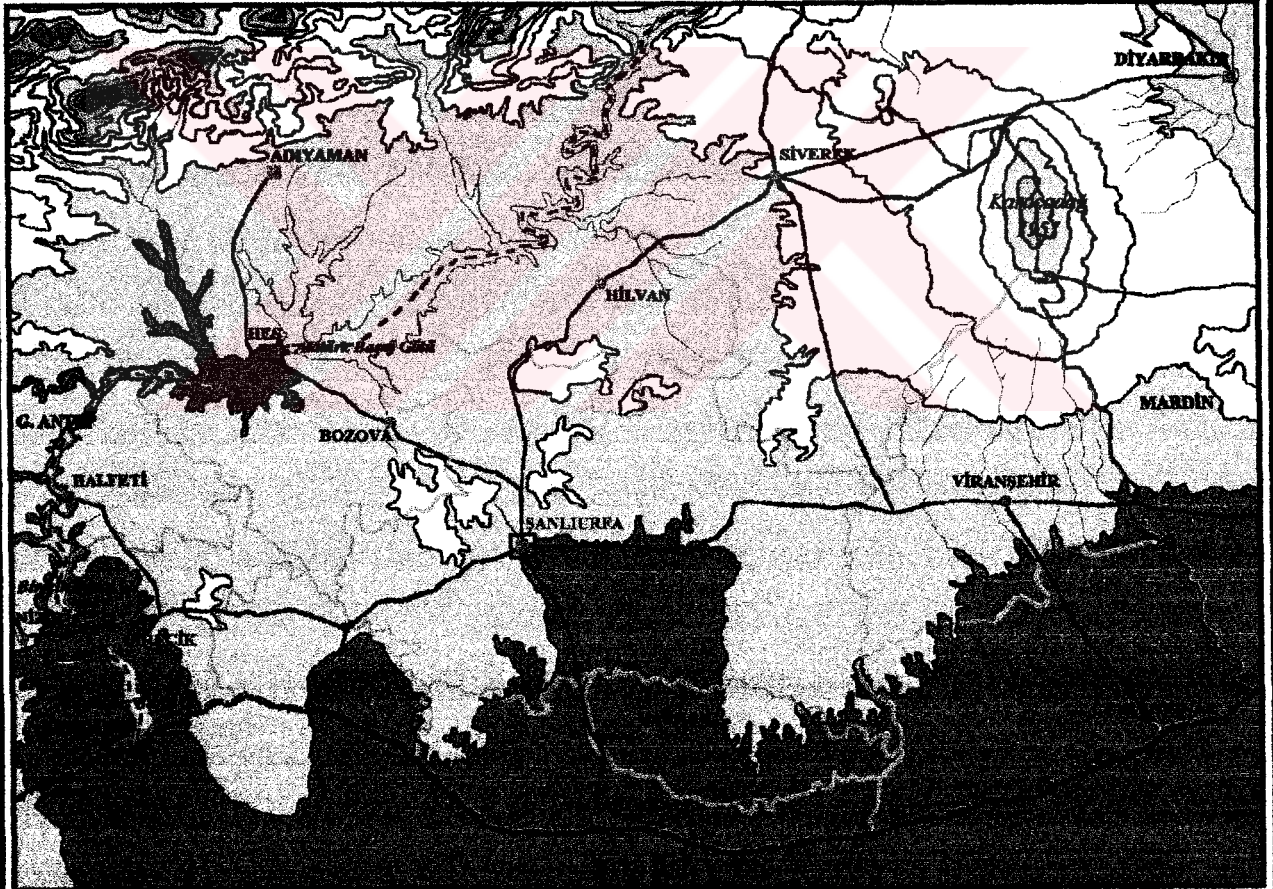
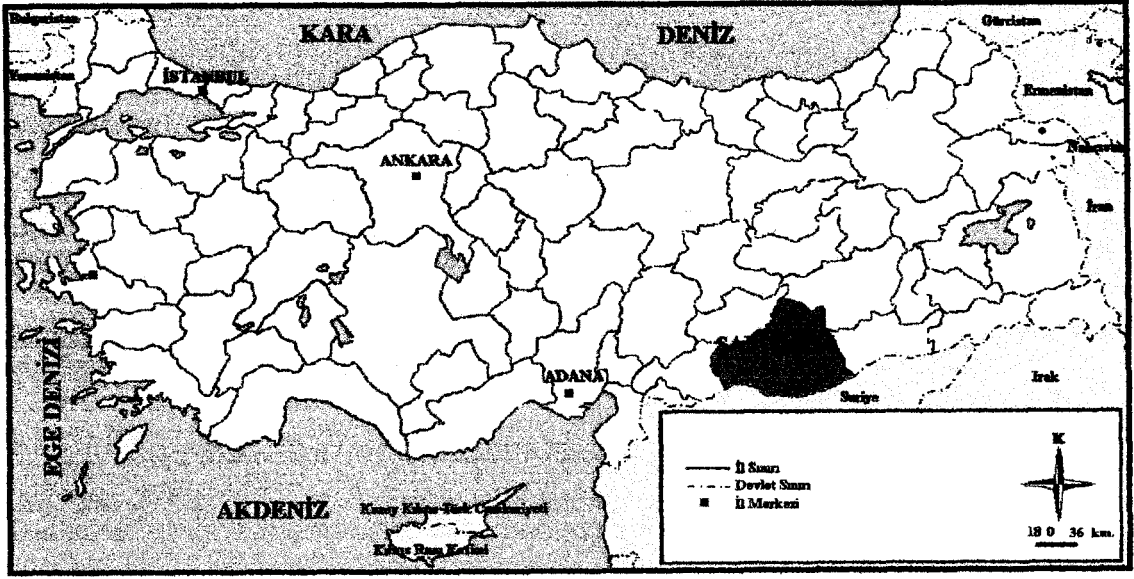
Araştırma sahamız olan Şanlıurfa şehri, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat Bölümü'nde Şanlıurfa ilinin il merkezi durumundadır. İl kuzeydoğudan Diyarbakır, kuzeybatıdan Adıyaman, doğudan Mardin, batıdan Gaziantep illeri, güneyden de Suriye devlet sınırı ile çevrelenmiştir. Şanlıurfa şehri, aynı adı taşıyan il idari alanı içerisinde kuzeyden Hilvan, kuzeydoğudan Siverek, kuzeybatıdan Bozova, güneyden Harran ve Akçakale, batıdan Suruç ve doğudan Viranşehir ilçeleriyle çevrelenmiş olan Merkez ilçede yer almaktadır (Harita 1). Merkez ilçenin orta batı kısmında merkez bucağında yer alan şehrin, kuzeybatısında Karaköprü, kuzeyinde Maşuk ve Aşık, güneyinde Yenice, batısında Küçükler ve Kök süren, güneydoğusunda Konuklu, doğusunda da Dağeteği köyleri yer almaktadır (Harita 2).

Şanlıurfa Şehri, tarih boyunca önemli yollar üzerinde yer almıştır. Mezopotamya diye adlandırılan, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan bölgenin kuzeyinde, bulunduğu alan itibarıyla, güney Mezopotamya ile Anadolu arasındaki önemli yolların birleşme sahasında kurulmuştur. Günümüzde de şehir, kısmen bu özelliğini korumakta olup, Avrupa'dan başlayarak Ortadoğu'ya uzanan karayolunun önemli bir bölümünü oluşturan E-24 karayolu üzerinde yer almaktadır. Bu karayolu; Gaziantep, Birecik ve Suruç'u Şanlıurfa'ya bağlamakta, doğuda ise Viranşehir ve Mardin'e uzanmaktadır. Ayrıca bir başka yol da Şanlıurfa'yı Diyarbakır'a birleştirmektedir. Bu yol aynı zamanda Hilvan ve Siverek ilçelerini Şanlıurfa şehrine bağlamaktadır. Şanlıurfa şehri, bahsedilen bu önemli yollar ile Suriye sınırının yakınında yer alan Akçakale ilçe merkezinden başlayarak şehrine ulaşan karayolunun birleşme noktasında yer almaktadır.

Şehir, kuzeydoğusunda yer alan Siverek'e 91 km, Hilvan'a 56 km; kuzeybatısında yer alan Bozova'ya 36 km; güneybatısında yer alan Suruç'a 45 km, güneyinde yer alan Akçakale'ye 53 km, Harran'a 48 km; doğusunda yer alan Viranşehir'e ise 90 km mesafede yer almaktadır.

Harita 1:

ARAŞTIRMA SAHASININ LOKASYON HARİTASI

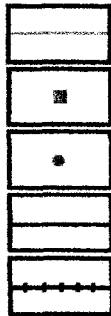
Eşyüksekti Eğrileri

Sürekli Akarsular

Geçici Akarsular

Devlet Sınırı

İl Sınırı

İlçe Sınırı

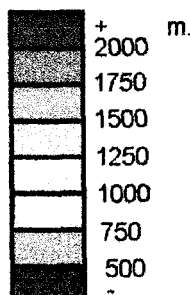
İl Merkezi

İlçe Merkezi

Karayolları

Demiryolu

Yükselti Basamakları (m.)

+ 2000 m.

1750

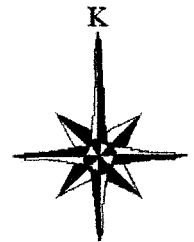
1500

1250

1000

750

500

5 0 5 10 km.

Hazırlayan: M. Sait ŞAHİNALP (2004)

Araştırma sahasını ilgilendiren sınırlar arasında, Şanlıurfa Belediyesi'nin mücavir alan ve belediye sınırı bulunmaktadır. Belediyelerin kontrol ve sorumluluğunda altına verilmiş, belediye sınırıyla bitişik olması zorunlu olmayan alanlar¹⁹ olarak tarif edilen mücavir alan sınırı, kuzeyden Karaköprü belediyelik köyünün mücavir alan sınırına dayanmakta olup, buradan beldenin mücavir alan sınırını batıya doğru takip ederek yeniden kuzeye yönelmekte ve Maşuk Tepesi'ne kadar devam etmektedir. Tepenin batısından itibaren yeniden güneye yönelen sınır Akabe boğazına kadar devam eder. Buradan güneydoğuya doğru yönelerek Tektek Platosu üzerinde yer alan Nemrut harabeleri, Koçören ile İkizce mahallelerini kavisler çizerek içine alır. Sınır, Değirmen Tepesi'ni güneyden çevreleyerek doğuya yönelir ve Şanlıurfa-Akçakale yoluna ulaşır. Bu yolu kuzeybatıya doğru bir müddet takip eden sınır, Ziyaret Mahallesi'ni dışarıda bırakarak tekrar kuzeydoğuya devam eder ve Hancıgaz Köyü'ne ulaşır. Buradan tekrar kuzeybatıya yönelen sınır Akçamescit Köyü'nün kuzeybatısından yeniden kuzeydoğuya yönelir ve Şanlıurfa-Mardin karayolunun kuzeyinde Göktepe Köyü'ne ulaşır. Buradan itibaren kuzeybatıya yönelen sınır, Dağeteği Köyü'ne ulaşarak, güneydoğuda Karaköprü kasabası'nın mücavir alan sınırına tekrar ulaşmış olur.

Belediye sınırları, yukarıda belirtilmiş olan mücavir alan sınırının çevrelemiş olduğu alana nazaran daha küçük bir alanı çevrelemektedir. Esas olarak bir belediyenin hizmet vermiş olduğu alanını gösteren belediye sınırı, “öteden beri beldeye ait sayılan bütün tarla, bağ, bahçe, çayır, mer'a, zeytinlik, palamutluk, otlak” gibi yerleri içerir ve imkânlar ölçüsünde “tepelerden, yollardan veya diğer değişmeyen yerlerden” geçirilir²⁰. Şanlıurfa belediyesi sınırlarının yer yer mücavir alan sınırı ile belediye sınırının çakıştığı da görülmektedir. Belediye sınırı, kuzeyden ve kuzeybatıdan mücavir alan sınırı ile aynı olup, sınır şehrin batısında yer alan Yıldız Tepesi'nin batısından itibaren mücavir alan sınırından ayrılır. Yıldız Tepesi'ne kadar doğu istikametinde devam eden belediye sınırı, buradan güneye uzanır. Mücavir alan sınırına paralel olarak bir müddet devam ettikten sonra, Aşmaş Tepesi batısından güneydoğu yönelen sınır, burada Yenice Köyü'nü içine alır. Kuzeydoğuya doğru Şanlıurfa-Akçakale karayolunu keserek devam eden belediye sınırı, Konuklu Köyü'nün batısından itibaren kuzeye doğru yönelerek Şanlıurfa-

¹⁹ Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, 1995: 12-13.

²⁰ Acaroğlu, 2002: 7.

Mardin karayoluna ulaşır. Bu yolun kuzeyinde Karaoğlan Mahallesi'nin batısından itibaren kuzeybatıya yönelerek tekrar mücavir alan sınırıyla kesişir (Harita 2).

1981 yılında Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan "Köy Envanter Etüdüleri" içinde yer alan 1:25.000 ölçekli köy sınır krokileri ve 1988 yılında DİE tarafından 1:25.000'lik topografya haritası paftaları üzerine işlenerek hazırlanan köy idari sınırları incelendiğinde, yukarıda bahsedilen mücavir alan ve belediye sınırları ile bazı kesimlerde çakışırken, bazı yerlerde bu sınırları çevrelemekte, bazı kesimlerde de bu sınırlar içinde kaldığı görülmektedir. Aynı zamanda şehrin güneyinde yer alan Yenice Köyü'nün idari sınırı ile şehrin en güneyinde yer alan Eyyüpkent Mahallesi'nin sınırlarının birbirine uymaması ciddi bir çelişki olarak ortaya çıkmaktadır. Yukarıda bahsedilen kurumlarca tespit edilen sınırlar aynı ölçekli harita üzerine işlendiğinde, Yenice Köyü idari sınırının kuzey kesimlerinin şehrin güney kesimlerini içine aldığı görülmektedir. Ancak, yukarıdaki tarihlerden sonra köy idari sınırlarının güncel halini gösteren bir çalışma, İçişleri Bakanlığı yada diğer kurumlar tarafından da yapılmamıştır. Bu nedenle, özellikle Yenice Köyü'nün idari sınırının son hali hakkında bir fikir sahibi olunamamaktadır. Ortaya çıkan bu durum itibarıyla, Yenice Köyü idari sınırının kuzey kesimini şehrin en güneyinde yer alan Eyyüpkent Mahallesi'nin güney sınırı olarak kabul etmek durumu ortaya çıkmaktadır. Bu çelişkili durum Harita 2'de daha açık olarak görülmektedir.

C) ARAŞTIRMANIN AMACI

Şanlıurfa Şehri, coğrafyacı bakış açısıyla yeterince araştırılmamıştır. Yapılan çalışmalar arasında şehrin belli dönemlerine ait yapılmış tarihi çalışmalar mevcut bulunmakla beraber, şehrin kuruluşu ve gelişmesi ile ilgili bütüncül bir araştırma mevcut değildir. Diğer taraftan il çapında yapılan çalışmalar şehrin bahsedilen yönünü ortaya koymaktan uzak kalmış, çoğunlukla ilin ekonomik özellikleri ortaya konulmuştur. Şanlıurfa Şehri, önemli bir tarihi geçmişe sahip olmak yanında, tarihsel süreç içerisinde meydana gelen çeşitli olaylarda önemli roller de üstlenmiştir. Bu durum da Şanlıurfa Şehri'nin gelişme evreleriyle ele alınıp incelenmesini gerektirmektedir.

Kurulmuş olduğu alanın özel konumu itibarıyla, tarih boyunca büyük bir stratejik öneme sahip şehir için, bir çok medeniyet tarafından savaş verilmiştir.

Anadolu ve Arap yarımadalarının kesişme bölgesinde, önemli su kaynaklarının ve tarım alanlarının hemen yakınında bulunması, şehrin tarih boyunca önemini sürdürmesinde etkili olmuştur. Sahip olduğu bu stratejik konum nedeniyle şehir bir çok istila ve savaflara maruz kalmış, özel konumunun getirmiş olduğu bu olumsuz duruma rağmen sit ve sitüasyon özellikleri sayesinde günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Bu nedenle tarihi boyunca, egemenliği altında bulunduğu medeniyetlerden olumlu veya olumsuz olarak etkilenmiş olup, bu etkileşim doğrultusunda bir gelişim göstermiştir. Bölgede kurulan krallık ve kontluklara başkentlik yapmış olan şehir, zaman zaman büyük imparatorlukların garnizon şehri özelliğini de taşımıştır. Yine Şanlıurfa (Ruha) Osmanlılar döneminde sancak merkezi ve günümüz Türkiye'sinde de il merkezi olarak idari görev üstlenmiştir. Şehir, bu özelliğini bulunduğu konuma borçlu olduğu gibi, sahip olduğu bu konumun getirmiş olduğu değişim ve gelişmeleri de yaşamıştır. Bu nedenlerden dolayı şehir, tarih içerisinde farklı farklı özellikler göstermiş, bu özellikler, şehrin mimarisine, yaşam biçimine, sosyal yapısına, etki alanına kadar pek çok konuda etkili olmuştur.

Şanlıurfa, aynı zamanda üç büyük dinin mensuplarının gerek farklı zamanlarda gerekse beraber yaşadığı ve bu dinlerin öğretileri gereğince kutsal sayılan bir şehirdir. Bunun yanında bir çok etnik kökenden insan toplulukları, tarihin belli dönemlerinde beraber yaşamıştır. Bu mozayığın getirmiş olduğu farklı kültürel özellikler şehrin yapısında kendini göstermiş, şehrin önemini arttırmıştır. Bu yönüyle uygarlıkların buluşma yeri olma özelliği de kazanmıştır.

Günümüzde GAP ile birlikte şehrin ve yakın çevresinin önemi büyük oranda artmıştır. GAP'ın tamamlanmasıyla birlikte, projenin kalbi konumundaki şehir, yakın çevresiyle birlikte sahip olduğu ekonomik potansiyelini daha fazla harekete geçirecek ve ülke ekonomisine katkıları artacaktır.

Şanlıurfa Şehri'nde yakın zamanlara kadar istihdamda hakim sektör olan tarım, yerini hizmet sektörüne bırakmaya başlamış, son yıllarda da sanayileşme çabası içerisine girilmiştir. Şehirde başlayan sanayileşme hareketi, doğal ve beşeri kaynakların etkisiyle tarıma dayalı bir sanayi şeklinde belirmiş ve günümüzde de bu doğrultuda devam etmektedir. Şehirde kurulan sanayi tesisleri büyük ölçüde

ham maddesi tarım ürünleri olan tesislerdir. Şanlıurfa Organize Sanayi Bölgesi'nde kurulan tesisler incelendiğinde bu durum daha açık olarak ortaya çıkmaktadır.

Denetimi altında, Harran ve Suruç gibi iki verimli ovası bulunan şehir; Virsaşehir, Bozova, Siverek, Hilvan ve Ceylanpınar gibi diğer ilçelerin de tarımsal üretiminin pazarı durumundadır. Sahip olduğu genç nüfus sayesinde önemli bir iş gücü potansiyeline de sahip olan şehir, yakın gelecekte sanayide çalışma oranı yükselmiş Türkiye şehirlerinden bir olmaya adaydır.

Şanlıurfa, nüfus büyüme hızı, ulaştığı nüfus büyüklüğü ve göstermiş olduğu şehrsel özellikler nedeniyle büyükşehir olmaya aday bir şehirdir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önde gelen şehirlerinden biri olan Şanlıurfa, geçmişi çok eski tarihlere dayanan ve bir çok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir şehirdir. Yapılan arkeolojik çalışmalara göre 11.000 yıllık bir geçmişe sahip olan şehir, Anadolu'nun en eski yerleşmeleri arasında sayılmaktadır. İlk yerleşmenin Neolitik dönemde başladığı şehir, günümüze kadar varlığını korumuştur. Bütün bu özellikler, Şanlıurfa şehrinin "Şehir Coğrafyası" açısından incelenmesini gerektirecek bir hakkaniyet kazandırmaktadır.

Bu çalışmayla Şanlıurfa şehrinin ilk kurulduğu yerin ve bu yerin seçiminde rol oynayan faktörlerin tespit edilmesi; tespit edilen bu faktörlerin şehrin kuruluş yerinin tespitinde ne şekilde rol oynadığı, hangi faktörlerin bu konuda daha önemli rol oynadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Yapılan araştırma göstermiştir ki, şehrin kuruluş yeri belirlenirken fiziki coğrafya faktörleri dikkate alınmıştır. Bu faktörler arasında iklim koşullarıyla yakından ilişkili olarak su durumu, doğal bitki örtüsü ve barınmaya ve korunmaya elverişli jeolojik/jeomorfolojik ortam koşulları önemli rol oynamaktadır.

Şehir tarihi dönemler boyunca, değişik gelişme aşamaları göstermiştir. Tarihsel süreç boyunca yaşanan doğal ve beşeri olaylar şehri olumlu veya olumsuz yönde etkilemiştir. Yaşanan bu olayların hangilerinin gelişme üzerinde olumlu rol oynadığı, hangilerinin olumsuz rol oynadığı ve bunun sonucunda ortaya çıkan durumlar belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışmayla şehrin tarih boyunca kazanmış olduğu şehrsel fonksiyonlar ve bu fonksiyonların şehri hangi yönden etkilediği sorularına cevap aranmak amaçlanmıştır.

Özetlenecek olursa, şehrin kuruluşunun ve günümüze kadar olan süre içerisinde göstermiş olduğu gelişme aşamalarının ve yukarıda kısmen bahsedilen şartların bu gelişme aşamaları üzerindeki rollerinin coğrafi prensipler içerisinde incelenmesi bu tezin ana amaçlarını oluşturmaktadır.

D) ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE VERİ KAYNAKLARI

Coğrafya araştırmalarında kullanılan en önemli yöntemlerden biri gözlemdir. Coğrafyanın laboratuvarı olan araziden bu yöntemle elde edilen veriler büyük önem taşımaktadır. Fakat gözlem yönteminin uygulanmasından önce yapılması gereken bir takım çalışmaların da bulunduğu muhakkaktır. Bu amaçla gerekli ön çalışmaların yapılması gerekir.

Yapılması gereken ön çalışmaların başında araştırma sahası ile ilgili gerekli veri ve kaynakların temini gelmektedir. Bu nedenle araştırmamıza başlamadan önce konumuzla ilgili gerek coğrafi ve gerekse araştırmalarımızda yardımcı olabilecek diğer bilim dallarında yazılmış eserlerin kütüphaneler ve internet üzerinden taraması yapılmıştır. Böylece araştırmalarda yararlanılacak eserler ve bulunabilecekleri yerler tespit edilerek, bibliyografik liste oluşturulmuş, daha sonra da tespit edilen bu kaynak eserler toplanmıştır. Literatür için özellikle Ankara'da bulunan Milli Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, YÖK Kütüphanesi, üniversite ile diğer kurum ve kuruluş kütüphanelerinden faydalanılmıştır. Ayrıca araştırmamız için önemli bir kaynak olan salnamelere de İstanbul'daki T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri'nde ulaşılmıştır.

Araştırmalarda kullanılacak diğer kaynaklar arasında istatistikî veriler de önemli bir yer işgal etmektedir. Bu veriler arasında demografik, meteorolojik ve ekonomik istatistikler sayılabilir. Bu veriler, başta Devlet İstatistik Enstitüsü(D.İ.E) ve Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü olmak üzere çeşitli kurum ve kuruluşlardan sağlanmıştır. Devlet İstatistik Enstitüsü'nden farklı sayım tarihlerine göre Şanlıurfa Şehri'nin ve ilgili diğer yerlerin nüfus miktarları, nüfusun yaş ve cinsiyet yapısı, eğitim durumu, mahalle nüfusları, iş yeri sayıları ve çeşitli ekonomik istatistikler elde edilmiştir. Böylece bu veriler sayesinde araştırma alanının dönemlere göre nüfus değişimi ortaya koyulabilmiş, nüfusun demografik ve ekonomik özellikleri belirlenebilmiştir. Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü'nden de şehir merkezi ve yakın çevresinde bulunan meteoroloji

istasyonlarına ait meteorolojik veriler temin edilmiştir. Şanlıurfa ile ilgili yazılmış coğrafi eser sayısı yok denecek kadar azdır. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Şanlıurfa Şehri" adlı bir yüksek lisans tezi ve birkaç lisans tezi dışında herhangi bir coğrafi eser mevcut değildir. Fakat konumuzun işlenişi sırasında büyük yardımları olan çeşitli konularda yazılmış coğrafi kitap ve makaleler mevcuttur. Bunlar genel konularda yazılmış olup, çoğunlukla Türkiye geneli ya da bölge genelini ilgilendiren eserlerdir.

Coğrafya araştırmalarında bir diğer önemli ve temel kaynak haritalardır. Bu nedenle konumuzla ilgili haritaların çiziminde yararlanılacak temel haritaların temin edilmesi amacıyla başta Harita Genel Komutanlığı olmak üzere, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü ve Maden Tetkik ve Araştırma Enstitüsü, Şanlıurfa Belediyesi ve İller Bankası ile diğer kurum ve kuruluşların hazırlamış oldukları çeşitli konulardaki harita ve planlara ulaşılmıştır.

Şanlıurfa ve yakın çevresini gösteren, Harita Genel Komutanlığı tarafından hazırlanmış 1:25000 ölçekli topoğrafya haritalarının N 41-d2, N 41-d3, N 41-c1, N 41-c4, N 41-c2 ve N 41-c3 paftaları temel haritaların çiziminde, alanın topografik ve hidrolojik özelliklerini ortaya koyulmasında önemli faydalar sağlamıştır. Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan "Köy Envanter Etüdüleri"nde yer alan 1:25000 ölçekli köy sınır krokileri sayesinde şehrin çevresindeki köylerle olan sınırları tespit edilmiştir. M.T.A Enstitüsü tarafından hazırlanan 1:50.000 ölçekli Urfa İli Sınırlarını Kapsayan Çevrenin Jeoloji Haritası'nın sahamızla ilgili 4 paftası, sahanın jeoloji haritasının çizilmesinde ve jeolojik özelliklerin belirlenmesinde katkı sağlamıştır. Şanlıurfa Şehri'nin gelişme aşamalarının ve şehrsel fonksiyonların gösterilmesi için gerekli olan halihazır haritaların temin edilmesi büyük önem taşımaktadır. Fakat bu konuda en büyük yardımın görüleceği umulan Şanlıurfa Belediyesi'nde şehrin halihazır haritaları bulunamamıştır. Belediyeden sadece mücavir alan ve belediye sınırlarını gösteren 1:25.000 ölçekli bir harita ve mahalle sınırlarını gösteren 1:5.000 ölçekli bir plan temin edilebilmiştir. İller Bankası tarafından 1988 yılında hazırlanan 1:5.000 ölçekli Şanlıurfa şehri halihazır haritası, şehrin o dönemdeki yayılış alanını göstermesi bakımından şehrin gelişim aşamalarının harita üzerinde gösterilmesinde yardımcı olmuştur. Şanlıurfa Valiliği'nce 2002 yılında hazırlanan 1:8.400 ölçekli "Şanlıurfa Kent Plânı" şehrin bu

tarihteki yayılış alanını göstermesi, bu haritanın temel harita olarak kullanılması sayesinde, şehrin fonksiyon alanlarının ve mahalle sınırlarının gösterimi mümkün olabilmektedir. Temin edilen plan ve haritalar, Paint Shop Pro 4.0-6.0, Photoshop 7.0 ve kısmen de ArcView 8.3 programları kullanılarak amaca uygun yeni haritalar hazırlanmıştır.

İl Sağlık Müdürlüğü'nden temin edilen "Ev Tespit Fişleri (ETF)" ve diğer veriler ışığında sağlık alanlarının şehirdeki dağılışı, sağlık ocaklarının hizmet alanlarının gösterimi yapılabilmektedir. Ayrıca ETF'lerden mahalle bazında demografik bir takım veriler de elde edilmiştir. İl Milli Eğitim Müdürlüğü kayıtları, şehirde eğitim alanlarının dağılışını ve ilköğretim okulları ile genel liselerin hizmet alanlarını gösteren haritaların hazırlanmasına temel teşkil etmiştir.

Yukarıda bahsedilen haritalar dışında çalışma esnasında büyük yarar sağlayan diğer haritalara da erişilmiştir. Bunlar eski dönemlere ait genellikle bölge ile ilgili yapılmış yabancı çalışmalarda yer alan (çeşitli makale ve seyahatnamelerde) şehrin o günkü durumunu gösteren kroki ve haritalardır.

Diğer taraftan Şanlıurfa Valiliği, Belediye Başkanlığı, İl Milli Eğitim Müdürlüğü, Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü, İl Turizm Müdürlüğü, İl Sağlık Müdürlüğü, İl Kültür Müdürlüğü, Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Başkanlığı ve Esnaf ve Sanatkarlar Odası Başkanlığı gibi kurum ve kuruluşlardan, şehirle ilgili başka veri ve dokümanlar da elde edilmiştir. Son anılan iki kuruluştan şehirde bulunan sanayi tesislerinin sayısı, kuruldukları yerler, çalışan işçi sayısı ve tesis edilme tarihleri; esnaf odaları ve bu odalara kayıtlı işyerleri sayısı tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak Şanlıurfa Valiliği Özel İdare Müdürlüğü bünyesinde kurulmuş olan ve Şanlıurfa ile ilgili önemli yerel çalışmalara katkıda bulunan Şanlıurfa Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı ile temasa geçilmiş, bir çok yerel araştırmacı tarafından hazırlanmış kaynaklar gözden geçirilmiştir.

Veri kaynakları içinde coğrafya dışındaki bilim alanları tarafından hazırlanan eserlerin de ayrı bir yeri vardır. Çalışmamızda Şanlıurfa Şehri'nin tarihsel süreç içinde geçirmiş olduğu dönemler, o dönemlerde meydana gelen ekonomik ve sosyal olaylar ele alındığından, özellikle tarih ve arkeoloji alanında yazılan eserler, dikkatle incelenmiştir. Tarih alanında yazılan ve araştırmalarımızda önemli bilgiler edinmemizi sağlayan eserler arasında, I. Demirkent'in, *Urfa Haçlı Kontluğu I (1098-*

1112) *Urfa Haçlı Kontluğu II (1118-1146)*, F.İşıltan'ın *Urfa Bölgesi Tarihi*, A.Karakaş'ın *Urfa'da Medreseler ve Eğitim*, S.K.Ross'un *Roman Edessa*, R.Duval'ın *Historié de'Edesse* ve A.N. Turan'ın hazırlamış olduğu "16. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı" adlı doktora tezi burada zikredilebilir.

Arkeoloji ve Sanat Tarihi alanında yazılan eserler arasında, J.B.Segal'in *Edessa-The Blessed City*, J.H.W. Drijwers'in *The Cults and Beliefs at Edessa*, M.Ayataç'ın *Peygamberler Şehri Urfa*, B.Çelik tarafından hazırlanan "Şanlıurfa Kent Merkezinde Çanak Çömleksiz Bir Neolitik Yerleşim: Yeni Mahalle" konulu yüksek lisans tezi ve Y.Albayrak'ın "Antik Çağda Edessa" adlı yüksek lisans tezi gibi bir takım eserler de önemli katkılar sağlamıştır.

Şanlıurfa ile ilgili vekayinamelerden de yararlanılmıştır. Gregory Ebu'l-Farac'ın *Ebu'l-Farac Tarihi*, Urfalı Mateos'un *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Mar Yeşua'nın *Diyarbakır ve Urfa'nın Felaket Yılları* adlı vekayinameleri bu bağlamda düşünülmesi gereken kayda değer eserler arasındadır. Çeşitli tarihlerde yazılmış bu vekayinameler, şehrin o günkü durumu ve dönemin doğal ve beşeri olayları hakkında bilgiler içermektedir.

Farklı tarihlerde Ortadoğu Bölgesi'ni gezen bazı seyyahların yazmış oldukları seyahatnamelerde de Şanlıurfa şehri ile önemli bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Bunlar arasında Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*, Buckingham'ın *Travels at Mesopotamia*, C.Chesney'in *The Expedition For The Survey Of The Rivers Euphrates And Tigris*, Strabon'un *The Geography Of Strabo*, A.Gabriel'in *Voyoges Archéologiques Dans La Turquie Orientale*, W.F.Ainsworth'un *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* ve V. Cuinet'nin, *La Turquie d'Asie* adlı seyahatnameleri sayılabilir.

Coğrafya araştırmalarında kullanılan temel verilerinden bir bölümü de gözlemlere dayanır. Bu nedenle araştırma süresince farklı tarihlerde ve Şanlıurfa Şehri'nin farklı mekanlarında geniş çaplı gözlemlerde de bulunulmuştur. Bu sayede kayıtlara geçmemiş bir takım bilgiler, arazi gözlemleri, yüz yüze görüşmeler, envanter çalışmalarıyla tarafımızdan tespit edilmiştir. Bu gözlemlerden en önemlileri arasında şehrin oturduğu yerin fiziki yapısı ve şehrin gelişme aşamaları ve fonksiyon alanları için yapılanlar yer almaktadır. Bu sayede, şehrin kuruluş yeri özellikleri ile ilgili bilgilerin elde edilmesinin yanında, şehrin tarihsel gelişim aşamalarının tespiti

yönünden önemli olan yapı ve yerleşim birimlerinin tarihlendirilmesi, şehir içi arazi kullanımı ya da fonksiyon alanlarının belirlenmesi mümkün olmuştur.

Şehrin değişik tarihlerdeki yayılış alanlarının harita üzerinde gösteriminde farklı tarihlerde çizilmiş plan ve haritalar, çekilmiş hava fotoğrafları büyük önem taşımaktadır. Ancak Şanlıurfa için İller Bankası'ndan elde edilen 1988 yılına ait halihazır haritadan başka herhangi bir haritanın elde edilememesi, şehrin adım adım gezilerek bir tarihlendirme çabası içine girilmesine yol açmıştır. Şehirde bulunan kale, han, hamam, dini yapı(cami, kilise) okul, köprü gibi yapılar ya da kalıntıları esas alınarak, inşa edildikleri tarihler ve bulundukları yerler tespit edilmiş ve şehir plânı üzerine bunların lokalizasyonları yapılmıştır.

Şehrin sahip olduğu fonksiyonlar ve fonksiyon alanları da şehir planı üzerine işlenmiştir. Şehir içerisinde farklı kullanım alanlarını oluşturan ticaret, ulaşım, sanayi, kültür, sağlık, yönetim, eğitim, konut alanları, turistik/eglençe/dinlenme/spor alanları fonksiyon alanları haritasını oluşturmak üzere şehir planı üzerine işlenmiştir. Ayrıca iş yeri bazında ayrıntılı saptamalarda da bulunulmuştur. Bunun için şehrin merkezi iş alanındaki işyerleri tek tek iş kollarına göre gruplandırılarak 1:2.000 ölçekli halihazır harita üzerine kaydedilmiş, belediye kayıtlarında dahi olmayan iş yeri bilgileri elde edilmiştir.

Özellikle şehrin eski yerleşim kısmının sokakları, konutları ve bu konutlar arasında yer alan tarihi öneme sahip han, hamam, cami ve kilise gibi yapılar incelenerek, yerleşme yapısı tespit edilmiştir. Bu çalışmalar esnasında, valilikçe hazırlanan harita üzerinde bulunmayan ve yapılan araştırma gezisi esnasında varlığı tespit edilen yerleşme alanları ve çeşitli resmi binalar harita üzerine işlenerek bu harita güncelleştirilmiştir. Elde edilen veri ve kaynakların, yapılan gezi ve gözlemlerle birlikte analiz edilmesi aşamasında önemli bir yarar sağlaması yönünden, şehir içinde ve şehre hakim noktalardan fotoğraf ve slaytlar çekilmek suretiyle görsel belgeleme işi de gerçekleştirilmiştir.

Alan çalışmasının gerek öncesinde ve gerekse sonrasında, daha önceki dönemde toplanan kaynak eserler okunmuş ve fişleme yöntemiyle gerekli yerler not edilmiştir. Yabancı dilde yazılmış olan eserlerin gerekli bölümleri Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bunun yanında Osmanlıca yazılmış olan salnameler günümüz Türkçe'sine çevrilmiştir. Bu okumalar sayesinde araştırma konusu hakkında önemli bilgilere

ulaşılmıştır. Bu bilgiler alan çalışması sırasında ve elde edilen doküman ve verilerin değerlendirilmesi aşamasında önemli yararlar sağlamıştır. Böylece konuya daha sağlıklı eğilme imkanı doğmuştur.

Yukarıda bahsedilen bibliyografik tarama, kaynak eserlerin ve verilerin toplanması ve yapılan alan çalışmasından sonra, araştırmanın diğer bir önemli safhası olan değerlendirme safhasına geçilmiştir. Bu safhada, konu ile ilgili toplanan coğrafi eserler, diğer bilim dallarında yazılmış eserler, istatistikî veriler ve alan çalışması sonucunda elde edilen veriler analiz edilmiştir. Bu değerlendirmeler, coğrafyanın temel ilkeleri olan dağılım, bağlantı ve neden-sonuç ilkeleri ışığında yapılmıştır. Tüme varım ve tümden gelim gibi akıl yürütme yöntemleri kullanılmıştır. Yine elde edilen verilerin karşılaştırma yöntemi kullanılarak değerlendirilmesiyle, şehrin sahip olduğu bazı özelliklerin il, bölge ve ülke içindeki konumu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Doğal ortam ile beşeri faaliyetler arasındaki etkileşim, beşeri faaliyetlerin kendi aralarındaki etkileşimi ve bunun sonucunda ortaya çıkan durum, neden ve sonuç ilişkisi kurularak ortaya konulmuştur. Bu ilke ve yöntemler kullanılarak şehrin gerek geçmişte ve gerekse günümüzde sahip olduğu özellikler ortaya konmuştur. Elde edilen veriler ışığında, şehrin ilk kurulduğu yer ve şehrin kuruluş yeri üzerinde rol oynayan doğal faktörler, daha önce hazırlanmış olan haritalar da göz önünde bulundurularak tespit edilmiştir. Bu aşamada arkeolojik veriler ve arkeologlarla yapılan birebir görüşmeler de büyük fayda sağlamıştır. Daha sonra şehrin tarihsel süreç içindeki gelişme dönemleri ve bunun üzerinde rol oynayan faktörler tespit edilmiştir. Gelişme dönemlerinin ve şehrin yayılış alanlarını tespitinde yapılan alan çalışması büyük fayda sağlamıştır. Bunun yanında konu ile ilgili çeşitli dönemlere ait bilgiler içeren kitap, makale, bildiri, seyahatname ve vekayinameler gibi eserlerden büyük ölçüde yararlanılarak dönemlere göre şehrin gelişim durumu ve bunun üzerinde rol oynayan doğal, siyasi ve ekonomik faktörler ortaya konmuştur.

Alan çalışmasıyla yapılan tarihlendirme işlemlerinin sonuçları harita üzerine işlenmiştir. Mevcut kaynaklarda bazı dönemlere ait harita, plân veya krokiler bulunmaması nedeniyle o dönemlere ait, şehrin yaklaşık olarak yayılış alanları alan çalışması sırasında yapılan tarihlendirmeler yardımıyla ortaya konmuştur. Ayrıca şehrin çeşitli dönemlerine ait elde edilen plânlar da bilgisayar ortamında üst üste

bindirilerek şehrin dönemlere göre yayılış alanları haritalanmıştır. Eldeki istatistiksel veriler ışığında dönemlere ait çeşitli grafik ve tablolar çizilerek, o dönemlere ait beşeri ve ekonomik özellikler ortaya konmuştur. Yine bu veriler sayesinde, şehrin mahallelere göre beşeri ve ekonomik özellikleri (dönemlere göre) harita üzerinde dağılışı yapılarak gösterilmiştir. Daha sonra şehrin sahip olduğu fonksiyonlar ve bu fonksiyon alanları yapılan değerlendirmeler sonucunda orta çıkmıştır.

Değerlendirme aşamasından sonra tezin yazım aşamasına geçilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda elde edilen sonuçlar tez yazım kuralları çerçevesinde yazıya aktarılmıştır.

Coğrafi araştırmalarda; yapılan çalışmalarla elde edilen sonuçların, varsa tespit edilen sorunların ve bu sorunların ortadan kaldırılmasına yönelik önerilerin ortaya konması büyük önem taşır. Bu aynı zamanda uygulamalı coğrafyanın temel konusunu oluşturmaktadır. Bu nedenle, gerek elde bulunan yazılı eserler ve gerekse yapılan alan çalışması sonucunda elde edilen verilerin değerlendirilmesiyle ortaya çıkan sonuçlar, şehrsel sorunlar ve bu sorunların giderilmesine yönelik plânlama ile ilgili öneriler tezin sonuç ve öneriler kısmında belirtilmiştir.

II. ŞANLIURFA'NIN KURULUŞU ve KURULUŞUNA ETKİ EDEN ETMENLER

A) ŞANLIURFA'NIN KURULUŞU

İlk insan dünyaya geldiğinde kendini koruma, yiyecek ve giyecek temini gibi bir çok konularda zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Henüz bir meskene sahip olmayan, avlanmak için gerekli aletleri yapacak ve kendisini soğuktan koruyacak giyecekleri yapacak bilgi birikimine sahip olmayan insanların bu özellikleri göz önünde tutulduğunda, ilk insanların dünyaya geldiği yerin insanların giyeceksiz olarak yaşayabileceği sıcak bir kuşak olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Zamanla insanlar, hayatlarını daha zor şartlar altında geçirebilecek bilgi birikimine sahip oldukça bu sıcak kuşaktan ayrılarak çevreye yayılmışlardır.

Paleolitik insan topluluklarının hayatlarını devam ettirebilmek için yaygın olarak avcılık, toplayıcılık ve balıkçılık üzerine temellendirilmiş bir göçebe yaşama sahip oldukları bilinmektedir. Onların çeşitli ihtiyaçları olması dolayısıyla aile grupları, klanlar ve kabileler için çok sayıdaki mevsimlik yaşam alanlarında birlikte yaşama cazip hale gelmiştir. Bu alanlar, yıl boyunca temiz su kaynaklarına sahip, balık avlanabilecek nehirlere veya bataklıklara yakın ve arazinin sağlam yüksek kesimlerinde yer almışlardır.

Avcı ve toplayıcı göçebe insanların çeşitli ihtiyaçlarını giderebilmeleri için, tarım yapabilecekleri ve hayvanlarını besleyebilecekleri uygun iklim ve toprak şartlarının hakim olduğu ortamlarda yaşamaları gerekmektedir. Ayrıca tarımsal üretimi sağlamak için bol su kaynaklarına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ihtiyaçlar bundan 15000 yıl önce Mezolitik dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönem bitki ve hayvanların kültüre alındığı ya da evcilleştirildiği ilk dönemdir²¹. Ziraat faaliyetleri buralarda hızla gelişmiş, insanlar arasında iş bölümü meydana gelmiş, çeşitli teşkilatlar kurulmuş ve insanlar ilk defa bir yerde uzun süreyle yerleşik olarak yaşamaya başlamış ve böylece ilk büyük uygarlıkların temelleri atılmıştır²².

M.Ö. 5500 veya daha önce tarımla uğraşan toplulukların yaşadığı ilk köy yerleşmeleri Güneybatı Asya'da kurulmuştur. Bunu takip eden 1500 yıl boyunca bu yaşam şekli tepelerden ve diğer yüksek yerlerden Ortadoğu'nun nehir vadilerine

²¹ Northam, 1979:31.

²² Göney, 1995:15.

yayılmıştır. Bu dönemde öküzün çift sürmede kullanılması, sulama sistemleri kurularak yeni ürünlerin yetiştirilmesi gibi teknolojik bir takım gelişmeler olmuştur.

M.Ö. 3000 yıllarında Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan bazı köyler büyümüş ve fonksiyonları değişmiştir. Tamamiyle şehir özelliğini kazanan ilk yerleşmeler, M.Ö. 3000-2500 yılları arasında Fırat ve Dicle nehirlerinin vadilerinde ortaya çıkmıştır²³. Dünyadaki ilk şehir yerleşmelerinin örnekleri Mezopotamya'nın "Verimli Hilal"inde ortaya çıkmıştır ve buradan Nil Vadisi (Mısır), İndus Vadisi (Hindistan), Hwang Ho Vadisi (Çin) ve Orta Amerika'ya yayılmıştır. Nil Vadisi'nin aşağı kesimlerinde kurulan yerleşmeler, M.Ö.3500-4000 yıllarına tarihlenirken, İndus Vadisi'nin yukarı kesimlerinde ilk yerleşmeler M.Ö. 3300 yıllarında kurulmuş ve nihayet Çin'deki Hwang Ho nehrine pek de uzak olmayan Wei Vadisi'ndeki şehir özelliğindeki yerleşmelere M.Ö.2250 yıllarında rastlanılmıştır²⁴.

Anadolu'da insan topluluklarının varlığı çok eski tarihlere uzanmaktadır. Anadolu'ya ilk gelen insanlar, tamamiyle doğal barınaklarda hayatlarını sürdürmüşlerdir. Yapılan prehistorik kazılar, Anadoluda'ki ilk insan izlerine bazı bölgelerde günümüzden 50-60 bin yıl, bazılarında 100-150 bin yıl (Karain mağaraları), hatta bazı bölgelerdeyse, örneğin Yarımburgaz mağarasında, 400 bin yıl öncesine dayandığını ima etmektedir. Hatta son yıllarda yapılan araştırmalarla, bu tarih günümüzden 900 bin yıl öncesine kadar geri çekilmiştir. Konya'nın Akşehir ilçesinde yer alan Dursunlu sitesi, Anadolu'nun en eski yerleşmesidir.²⁵

Şanlıurfa Şehri'nin kuruluşu ile ilgili gerek tarihçiler gerekse diğer bilim insanları tarafından ortaya atılan pek çok görüş bulunmaktadır. Bunların bir kısmı da rivayetlere dayanmaktadır. Ünlü tarihçi Gregory Abû'l-Farac ya da diğer adıyla Bar Hebraeus'un vermiş olduğu bilgilere göre, Hz. Adem'in dünyaya gelişinden sonra hüküm süren Hanokh ya da Enoch, insanlara şehirler kurmasını öğretti ve onun devrinde 180 şehir kurulmuş olup, bunların biri ve en küçüğü Urhai'dir. Hanokh veya Enoch ismi Süryanice bir kelime olan Noh veya Noah'dan türemiş olup, Nuh peygambere verilen addır. Tufan onun zamanında olmuştur ve bu şehirler tufandan sonra kurulmuştur. Yine Ebû'l-Farac'a göre, tufandan sonra Babil'de hüküm süren büyük avcı Nemrud, üç şehir inşa etmiş olup, bunlar Arach, öteki isimleriyle Erech

²³ Johnson, 1972: 2-3.

²⁴ Northam, 1979: 34.

²⁵ Taşkiran ile özel görüşme notları.

ya da Erekh (Urhay ya da Edessa), Akhar ya da Akkad (Nisibis) ve Kalya ya da Calach (Satik ya da Seleucin)'dir²⁶.

Dördüncü yüzyılda yaşayan Süryani Aziz Efraim(Ephrem) Kitab-ı Mukaddese dayanarak Nemrud'un Orhay adıyla bilinen Erekh'de yaşadığını ileri sürmüştür. Aziz İsidoros, Nemrud'un Babil'den göç ettikten sonra, Edessa'yı kurduğunu ve daha öncesinde de Erekh diye bilinen bir şehirde yaşadığını ileri sürmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen Nemrud bir şehir kurucusu olarak anılmaktaydı²⁷. Kitab-ı Mukaddes'te Nemrud'un hükümdarlığının başlangıcının Erekh'te olduğu bildirilmektedir²⁸. Gerek Musevi, gerek Hristiyanlık ve gerekse İslamiyet inancına göre birbirlerine düşman olan Hz. İbrahim ve Nemrud'un adları hep birlikte anılmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'te, Nemrud'un şehirler kuran ve kurduğu bu şehirler arasında Erekh adlı bir şehir bulunan bir hükümdar olarak anılması dolayısıyla Hz İbrahim'inde bu şehir veya yakınında yaşadığı ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, Erekh ile özdeşleştirilen Edessa'nın yakınında önemli bir putperest merkez olan Harran'ın bulunması, Hristiyan din adamlarını bu düşünceye sevk etmiş olmalıdır. Kitab-ı Mukaddes'te yer alan bu bilgiler ışığında Urhay ya da Orhai'nin Erekh olduğuna inanılması, şehrin Hristiyanlardan önceki yerleşimcileri olan Museviler tarafından da kabul gördüğünden, bu inanış zamanla Musevilerden Hristiyanlara onlardan da Müslümanlara geçerek kabul görmüştür. Şanlıurfa şehrinde bulunan Balıklı Göl'ün Hristiyanlar tarafından da kutsal kabul edilmesi bu inanışın halk arasında günümüze kadar gelmesine sebep olmuştur. Ancak bu görüş savunulamaz, çünkü Erekh'in (Uruk) Güneydoğu Mezopotamya'da, yani Orhay'dan beş yüz milden fazla bir uzaklıkta bulunduğunu biliyoruz. Onun, içinde bulunduğu eyalet olan Osrhoene'nin ikincil bir biçimi olması da muhtemel değildir. Bilginler Orhay'ı, Kallirhoe'nin yani "güzel akar (su) şehri"nin bozulmuş biçimi olarak veya Samice wrh(su), Arapça wariha(suları bol), kökünden türemiş bir isim olarak kabul etmektedirler. Şehrin adını sadece Seleukoslar döneminde almış olduğunu varsaydığından ötürü bu kuramlara ihtiyatla yaklaşılmalıdır²⁹.

²⁶ Abû'l-Farac, 1999 a: 69-73; Hayes, 2002: 21; Duval, 1975: 20.

²⁷ Segal, 2002: 29.

²⁸ Kitab-ı muaddes, Tekvin: 10/10

²⁹ Segal, a.g.e.: 31.

Şanlıurfa şehri ile ilgili olarak yazılan bir çok eserde³⁰ şehrin diğer bir eski ismi de “Ur” ya da “Ur-ül Keldaniyyin” yani “Keldaniler’in Ur’u”dur. Oysa “Ur” şehri bugünkü Irak sınırları içinde Babil bölgesinde yer alan eski bir yerleşmedir. “Eski Mezopotamya’da Uru veya Ur-a adını taşıyan başka şehirler vardı. Bunlardan biri Ugarit arşivlerinde Hititler’e tâbi bir şehir olarak görünmektedir. Diğerleri açık olarak kuzeydoğu Mezopotamya’da bulunmaktaydı. Bir ‘Büyük Ur’ ve bir de ‘Küçük Ur’ dan söz edildiğini okuyoruz. Onların bizim Orhay’ımızla aynı şehir olmaları pek muhtemel değildir. Süryani Mihail tarafından zikredildiğine göre, Basil şöyle demektedir: ‘Tufandan sonra, Nuh zamanında Kral Nemrud... Orhay’ı kurdu. Ona Ur yani şehir adını verdi ve Keldaniler’in orada yaşamasından ötürü ona hay kelimesini ekledi. Böylece nasıl ki Urşalem(Kudüs) Şalem’in yaşadığı şehir anlamına gelmekteyse, o da Keldaniler’in şehri anlamına gelmektedir.’ Metropolit Basil’in de farketmediği gibi Ur kelimesi şehir kavramından fazla bir anlama gelmemiş olabilir. Aziz Efraim ve diğerlerinin Orhay’ı Erekh’le özdeşleştirmelerindeki isteklilik daha ziyade kelimenin Urh veya Urk olmuş olabileceği fikrini telkin etmektedir³¹. Yine E. Unger’dan naklen M. Ayataç’ın³² bildirdiğine göre şehre “Urşu” adı da verilmekte ve bu şehrin Harran ovasında bulunduğu belirtilmektedir. M. Ö. III. bin yılda önemli bir ekonomik ve siyasi merkez olan Ebla’nın çivi yazısı metinlerinde Harran yer almasına karşılık, Urhay ya da Orhai adına rastlanmamaktadır. Bu metinlerde adı geçen Ursu aslında yönetimin başkenti olan Ursa’um olup, Gaziantep dolaylarında yer almaktadır³³. “Çivi yazıtlarından iyi bilinen Urşu şehri hemen hemen kesinlikle Fırat’ın doğusunda değil batısında bulunmakta”dır³⁴.

Şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair bilgiler veren tarihçilerden biri de Urfalı Mateos’tur. Kendisi de bir Ermeni olan Mateos, şehrin Ermeni kralı Tigran³⁵ tarafından kurulduğunu öne sürmektedir. Ancak bu görüşün doğru olduğu kabul edilemez. Çünkü günümüze kadar yapılan araştırmalar sonucunda bu konuda en küçük bir ipucuna bile rastlanılamamıştır. Ayrıca Ermeni

³⁰ Halep ve Ruha salnameleri; Şemsettin Sami, Kamus-ül A’lam; Şanlıurfa İl Yıllıkları v.b.

³¹ Segal, 2002: 32.

³² Ayataç, 1988: 6.

³³ Hauptmann, 2002: 26.

³⁴ Segal, a.g.e.: 34.

³⁵ Urfalı Mateos, 2000: 1.

hükümdarı Dikran (Tigranes)'ın Osrhoene Krallığı henüz kurulmadan önce M.Ö.89 yılından itibaren 20 yıl süren hakimiyeti³⁶ dışında eski dönemlerde Ermenilerin hakimiyeti ile ilgili herhangi bir veriye rastlanılmamaktadır. Bu nedenle de Mateos'un şehrin Dikran tarafından kurulmuş olduğuna dair iddiası gerçekleri yansıtmamaktadır. Eğer Mateos'un kastettiği Dikran, yukarıda bahsedilen Dikran ise, zaten o dönemde şehir mevcuttu. Nitekim Mateos'un Vekâyinamesi'ne notlar yazan E. Dulaurier'in görüşleri³⁷ de bunu desteklemektedir.

Şanlıurfa şehrinin bulunduğu alan ve çevresi, tarih boyunca önemli yerleşmelere sahne olmuş bir bölgedir. Tarihin eski dönemlerinden günümüze kadar tarih sahnesinde yer alan bir çok medeniyetlerin kalıntılarının bu bölgede bulunması, araştırma sahamız ve çevresinin Anadolu'nun yerleşme tarihinde önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Şanlıurfa ilinde gerek yerli gerekse yabancı bilim insanları tarafından yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda eski yerleşim yerleri ortaya çıkarılmıştır.

“Şanlıurfa bölgesi tarihöncesi araştırmaları, Gautier'in 1894 yılında Birecik ilçesinin Surtepe ve Yelvez arasındaki bölgede bulduğu Paleolitik Çağ'a ait (Yontma Taş Devri: M.Ö. 600.000-10.000) bir el baltası ile başlar”³⁸.

Bozova ilçesinin Göller mevkiinde yer alan Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası'nda yapılan çalışmalar sonucunda Paleolitik devrinin sonlarına ait olduğu tahmin edilen malzemeler bulunmuştur³⁹.

“Arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular, şehir merkezindeki Balıklıgöl civarının günümüzden 11.000 yıl önce Neolitik Çağ insanları tarafından iskân edildiğini kanıtlamıştır⁴⁰. Arkeolog Çelik tarafından 1997 yılında Halilürrahman Gölü'nün kuzeyinde yapılan arkeolojik çalışmalarda Erken Neolitik Çağ'a ait bir tabaka tespit edilmiştir. Kazı çalışmaları ile elde edilen malzemelerin *Nevali Çori* buluntularıyla karşılaştırılması sonucunda şimdiye kadar ortaya çıkarılmamış olan Erken Neolitik Çağ'a ait eski yerleşim yerinin varlığını ortaya koymaktadır. Fakat bu eski yerleşim yeri bugünkü şehrsel yerleşim alanının altında kalmıştır⁴¹.

³⁶ Segal, 2002: 39.

³⁷ Bkz. Urfalı Mateos, 2000:1, dipnot 3.

³⁸ Kürkçüoğlu, 2002 a: 95.

³⁹ Kürkçüoğlu, a.g.m.: 95, 96.

⁴⁰ Kürkçüoğlu, a.g.m.: 11.

⁴¹ Çelik, 2000: 5.

Her ne kadar arkeolojik araştırmalar sonucu varlığı tespit edilen ve günümüzde Yeni Mahalle sınırları içinde bulunması nedeniyle aynı isimle anılan bu yerleşme, şanlıurfa şehrinin en eski yerleşim yeri olarak görünmekte ise de, bu alanda Paleolitik dönem insanların yaşadığı, çevrede bulunan  akmak taşı ve yontma taş aletlerden anlaşılmaktadır. İklim şartlarının düzelmesi, zamanla elde edilen beceriler neticesinde, insanlar çevrede bulunan kalker gibi mesken yapımına uygun malzemeleri de kullanarak meskenler inşa etmişlerdir. Burası, aslında günümüz şanlıurfa şehrinin ilk çekirdeğini oluşturan Neolitik yerleşme olmalıdır.

B) şANLIURFA'NIN KURULUşUNA ETKİ EDEN ETMENLER

İnsanoğlu yaşamını devam ettirmek için, tarih boyunca elverişli şartlara sahip olan yerleri tercih etmiştir. Bu tercihler her zaman doğal şartların etkisi altında kalmıştır. Yeryüzünde kurulan ilk yerleşmeler incelendiğinde bu durum daha net olarak ortaya çıkmaktadır. Henüz sürekli bir yerleşmenin görülmediği tarih öncesi dönemlerde insanoğlu göçebe bir yaşam sürmekteydi. Bunun temelinde de esas ekonomik faaliyeti olan avcılık ve toplayıcılık yatmaktaydı. Geçimini temin etmek için avlanabileceği ve yiyebileceği bitkileri toplayabileceği yerlere doğru her zaman hareket halinde bulunmaktaydı. Bu nedenle de sürekli kalabilecekleri yerleşmeler inşa etmemişler, ağaç kovukları ve mağaralar gibi doğal barınaklarda yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Neolitik Dönem'den itibaren insanlar yerleşik hayata geçmişlerdir. Bu dönemde insanlar avcılık ve toplayıcılığın yanında bitki tohumlarını ekmeye ve bazı hayvanları evcilleştirmeye başlamışlardır. Bu da ancak elverişli doğal şartların olduğu yerlerde görülmüştür. Bu sahalarda fiziki  evre, özellikle tarım yapabilecekleri ve hayvanlarını besleyebilecekleri uygun iklim şartları ve verimli topraklar büyük önem kazanmaktaydı. Ayrıca bol su kaynaklarının varlığı, insan yaşamı ve tarımsal faaliyetleri desteklemesi bakımından önem tařımaktaydı⁴².

Araştırma alanımız olan şanlıurfa şehrinin yerleşme tarihi yukarıda da belirtildiği gibi günümüzden 11000 yıl öncesine kadar dayanmaktadır. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ilk sürekli yerleşmenin Neolitik Dönemde başladığı ortaya çıkmıştır. Bu dönemin temel özelliği "Neolitik Devrim" olarak adlandırılan,

⁴² Northam, 1979:32.

insanların yerleşik hayata geçmesi, çeşitli bitki tohumlarını ekerek onları kültüre almaları ve bazı hayvanları evcilleştirmeleridir. Bu dönemde yerleşmelerin situasyonunda fiziki çevre şartları temel etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle Şanlıurfa şehrinin bulunduğu alanda kurulan ilk yerleşmenin yer seçiminde temel etkenler yine fiziki çevre şartları olarak kendisini göstermektedir. Dolayısıyla bu yerleşmenin kuruluşunda siyasi etkenler, önemli yollara ve maden kaynaklarına yakın olmak ya da savunma amaçlı bir karakol şehrinin kurulması gibi beşeri faktörlerin etkisi yoktur. Bu konudaki tek beşeri etken olarak insanların sosyal bir varlık olarak “topluluğa ihtiyacı” karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, temelde güvenlik ile ilgili bir olgu olmakla birlikte, insanların çeşitli ihtiyaçları için birbirine muhtaç olması, akrabalık, yardımlaşma ve dayanışma gibi ihtiyaçlardan ileri gelmektedir.

Eski Şanlıurfa Şehri’nin kuruluş yerinin seçiminde çeşitli etmenlerin rolü olduğunu kabul etmekle birlikte, böylesine kurak bir bölgede yaşamsal öneme sahip suya ulaşabilmenin en önde gelen etmen olduğu düşünülebilir.

1. Su Durumu

Yeryüzünde canlı hayatının devamı için gerekli olan en önemli etmenlerden biri de “su”dur. Suyun olmadığı bir yerde kayda değer bir canlı yaşam alanından söz etmek de mümkün değildir. Gerek bitki ve hayvan, gerekse insan yaşamı için suyun önemi yadsınamaz bir gerçek olduğuna göre, suyun bulunduğu yerlerde bitki, hayvan ve insanların toplanması ve yoğunlaşması da son derece doğal bir sonuçtur.

Dünya tarihi boyunca yerleşmelerin sit şartları incelenecek olursa, suyun bu konuda ne denli önemli bir rol oynadığı açıkça görülecektir. İlk göçebe kabilelerden en modern topluluklara kadar hemen her topluluk akarsu kıyılarına ya da yer altı suyunun yüzeye çıktığı su kaynaklarına yakın yerlere yerleşmişlerdir. İnsanoğlunun sudan yararlanması, ilk olarak içme suyu ihtiyacını gidermek için su temin etmekle başlamıştır. Daha sonra yerleşik hayata geçilmesiyle, evcilleştirmiş olduğu hayvanların sulanması ve nihayet tarımın başlamasıyla da tarlalarına su verilmek suretiyle var olan su kaynaklarından yararlanmayı daha üst noktalara taşımıştır. “İyi ürün verebilecek sahaların saptanması yanında, su kaynakları, yer seçmede ve yararlanma açısından önemli bir etmen haline gelmiştir. Tarım sahalarının sulanması, evcilleştirilmiş hayvanların su gereksinimleri sayesinde, su kaynakları civarında

toplanma daha da önemli hale gelmiştir. Su kaynakları insan gruplarını tarım sahası kadar kendine çeken bir etmen olmuştur”⁴³.

Dünyanın ilk büyük uygarlıkları da yine suyun bol olduğu alanlarda ortaya çıkmıştır. M.Ö. 3000’li yıllarda ortaya çıkan bu büyük uygarlıklar ve onların oluşturdıkları şehrsel özellikler taşıyan ilk önemli yerleşmeler, Mezopotamya’da Fırat ve Dicle vadilerinde ortaya çıkmış, oradan da Mısır’da Nil, Hindistan’da İndus ve Çin’de Sarı ırmak vadilerine yayılmıştır.

Şanlıurfa ve yakın çevresinde yapılan arkeolojik kazılar, bu alandaki en eski yerleşmelerin Fırat Nehri ve kollarının kenarlarında ya da önemli su kaynaklarının bulunduğu alanlarda yer aldığı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Genellikle akarsu kenarlarında bulunan eski yerleşmeler, ya akarsu vadisinin dik yamaçlarındaki mağaralarda ya da akarsu kenarındaki bir höyük üzerinde bulunmaktadır.

Şanlıurfa Şehri, tarih boyunca değişik zamanlarda değişik isimlerle anılmıştır. Bunlar arasında en uzun süreli kullanılanlar “Urhay (Orrhei ya da Orhai)”, “Callirhoe Yanındaki Antioch”, “Edessa (Edes)” ve “Ruha”dır. Bu isimler terminolojik olarak incelenecek olursa Urhay, Aramice bir kelime olup, Grekçe yazılışı Orrhoei’dir⁴⁴. Callirhoe yanındaki Antioch ise, Büyük İskender’in Edessa’yı onurlandırmak için kullandığı bir isim olup, buradaki Callirhoe kelimesi Grekçe *suya yakın olan şehir* anlamını taşımaktadır⁴⁵. Yine Büyük İskender tarafından eski Şanlıurfa’ya verilen ve *suları bol* anlamına gelen Edessa adı da Makedonya’nın başkenti; suları bol ve çok yeşil bir şehir olan Edessa’ya benzemesinden dolayı verilmiştir⁴⁶. Arap hükümrانlığında şehre verilen ve Osmanlılar döneminde de kullanılan Ruha (Er-Ruha) adı da Arapça *suyu bol olan yer* anlamına gelmektedir. Bu isimlerden de anlaşılacağı üzere Şanlıurfa şehrine tarih boyunca verilen isimler hep sularının bol olması ya da su kaynaklarına yakın olması üzerine temellendirilmiştir. Ayrıca Romalılar dönemine ait olan sikkelere bakılacak olursa bu sikkeler üzerinde “ayağının altında yüzen bir nehir tanrısı figürüyle bir yığıntı üzerinde oturmuş şehir tanrıçası”⁴⁷ resminin bulunması, şehrin adının çok eski dönemlerden beri su ile

⁴³ Tunçdilek, 1985: 4-5.

⁴⁴ Hauptmann, 2002:25.

⁴⁵ Segal, 2002: 35; Hauptmann, a.g.m: 25; Ross, 2001: 8.

⁴⁶ T.C. Kültür Bakanlığı, 1997: 11.

⁴⁷ Segal, a.g.e.: 36.

birlikte anıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu durum Şanlıurfa şehrinin, tarihi boyunca (bugün de bir kısmı varlığını korumuş olan) önemli su kaynaklarına sahip ve birçok önemli su kaynağına da yakın olduğunu göstermektedir.

Gerçekten de şehrin kurulu olduğu alan ve yakın çevresi incelenecek olursa bir çok önemli su kaynağının ve akarsuyun bulunduğu görülecektir. Bu akarsuların neredeyse tamamına yakını yakın tarihlere kadar mevsimlik de olsa varlığını korurken, maalesef bugün bu akarsular kurumuş yada kanalizasyonların bağlı olduğu ve sadece kirli suların aktığı yataklar haline gelmişlerdir. Yine şehir ve yakın çevresinde birçok karstik kaynak ve bazalt örtüleri içinde ortaya çıkan, kaliteli suları olan birtakım kaynaklar bulunmaktadır. Şehrin özellikle güneybatı kısmında ve balıklı gölleri de besleyen su kaynakları başta olmak üzere pek çok su kaynağı varlığını korurken, bir kısım kaynaklar zaman içerisinde kuruyup ortadan kalkmıştır.

Şehrin kurulduğu yer ve çevresinde bulunan hidrografik elemanları başlıca üç grup altında incelemek mümkündür. Bunlar: Kaynaklar, akarsular ve göllerdir.

a) Kaynaklar

Şanlıurfa şehrinin içinde ve yakın çevresinde bugün bile çok sayıda su kaynağı mevcuttur. Ancak bu kaynakların debisi yıldan yıla değişmekle beraber, uzun yıllardan beri debide bir azalma olduğu gözlenmektedir. Bunda kuraklığın yanı sıra, içme ve kullanma amaçlı olarak bir çok artezyen kuyusunun açılmasıyla yer altı su seviyesinin düşmesi büyük rol oynamaktadır. Bu mevcut kaynakların sularında, çevrede bulunan dereler gibi kış ve ilkbahar aylarında bir artış görülmektedir.

Kaynak suları da akarsular gibi içme, kullanma ve yeterli debi bulunması durumunda sulama suyu olarak da kullanılması bakımından, yerleşmeler için büyük önem taşımaktadır. Kaynak suları özellikle temiz olmaları nedeniyle insanların en temel ihtiyacı olan içme suyu olarak büyük değer taşır. Bu nedenle de her zaman bol kaynak sularının bulunduğu alanlar, diğer şartlar da elverişli olduğu takdirde yerleşme için uygun olmaktadır.

Şanlıurfa ve yakın çevresinde bulunan kaynakların büyük bir kısmı karstik kaynak niteliğindedir. Fakat bunların yanında bazalt kayaçlarının arasından süzülerek yüzeye çıkmış kaynaklar da mevcuttur. Şehrin güneybatısında bulunan ve Balıklı

göllerini besleyen kaynakların çok eski dönemlerden beri varlıklarını korudukları sanılmaktadır⁴⁸. Şehir ve yakın çevresinde bulunan önemli su kaynakları şunlardır:

a.1. Dergâh Kaynakları

Şanlıurfa'nın güneybatısında, yer alan Dergâh kaynakları, Halilürrahman ve Ayn Zeliha göllerini besleyen başlıca kaynaklardır. Söz konusu kaynaklar, Şanlıurfa Kalesi'nin de üzerinde yer aldığı Eosen kalkerlerinden oluşan tepenin kuzey yamacından çıkmaktadır. Bu nedenle karstik kaynaklar niteliği taşımaktadırlar. Aslında bu kaynaklar birbirine yakın beş kaynaktan oluşmaktadır (Harita 3). Göllerde meydana gelen seviye değişimleri, bu kaynakların debilerinde meydana gelen değişimlerle paralellik göstermektedir. Yağışlı geçen kış ve ilkbahar aylarında kaynakların debilerinde artışlar görülürken, sıcak ve kurak geçen yaz mevsimlerinde debilerde düşüşler görülmektedir. Hatta XIX. yüzyılda göllerin kaynaklardan beslenememesi yüzünden kuruduğu ve göl yataklarında abacıların kumaş dokudukları belirtilmektedir⁴⁹. Balıklı göllerini besleyen bu karstik kaynakların suyu, göllerden çıktıktan sonra, Karakoyun Deresi'nin eski yatağı boyunca doğuya doğru akarak, güzergâhı üzerinde bir çok cami ve çarşıdan geçmektedir. Kısmen açıktan ve kısmen da bazı çarşı ve hanların altından geçmekte olan bu sulardan, günümüzde bile bir çok iş yeri yararlanmaktadır. Dergâh kaynaklarının suyu şehir içinde kullanıldıktan sonra "Kelleci Çayı adı verilen yerden geçtikten sonra şehrin dışına çıkmış olur"⁵⁰.

a.2. Direkli Kaynağı

Şanlıurfa şehrinin kuzeybatısında, kalker tabakalardan çıkan bir diğer karstik kaynaktır. Şanlıurfa Belediyesi tarafından etrafında kuyu açılmadan önce, kaynaktan çıkan sular hemen önündeki bir havuzda biriktirilmekte ve çevresinin su ihtiyacını karşılamaktaydı. Kaynaktan çıkan sular, Direkli Deresi'ni de oluşturmaktadır. Bu dere, Karakoyun Deresinin başlangıcını ve en önemli beslenme unsurunu oluşturmaktadır (Harita 3, 4). Bu sular çevrede bulunan bahçelerin sulanmasında da kullanılmaktaydı.

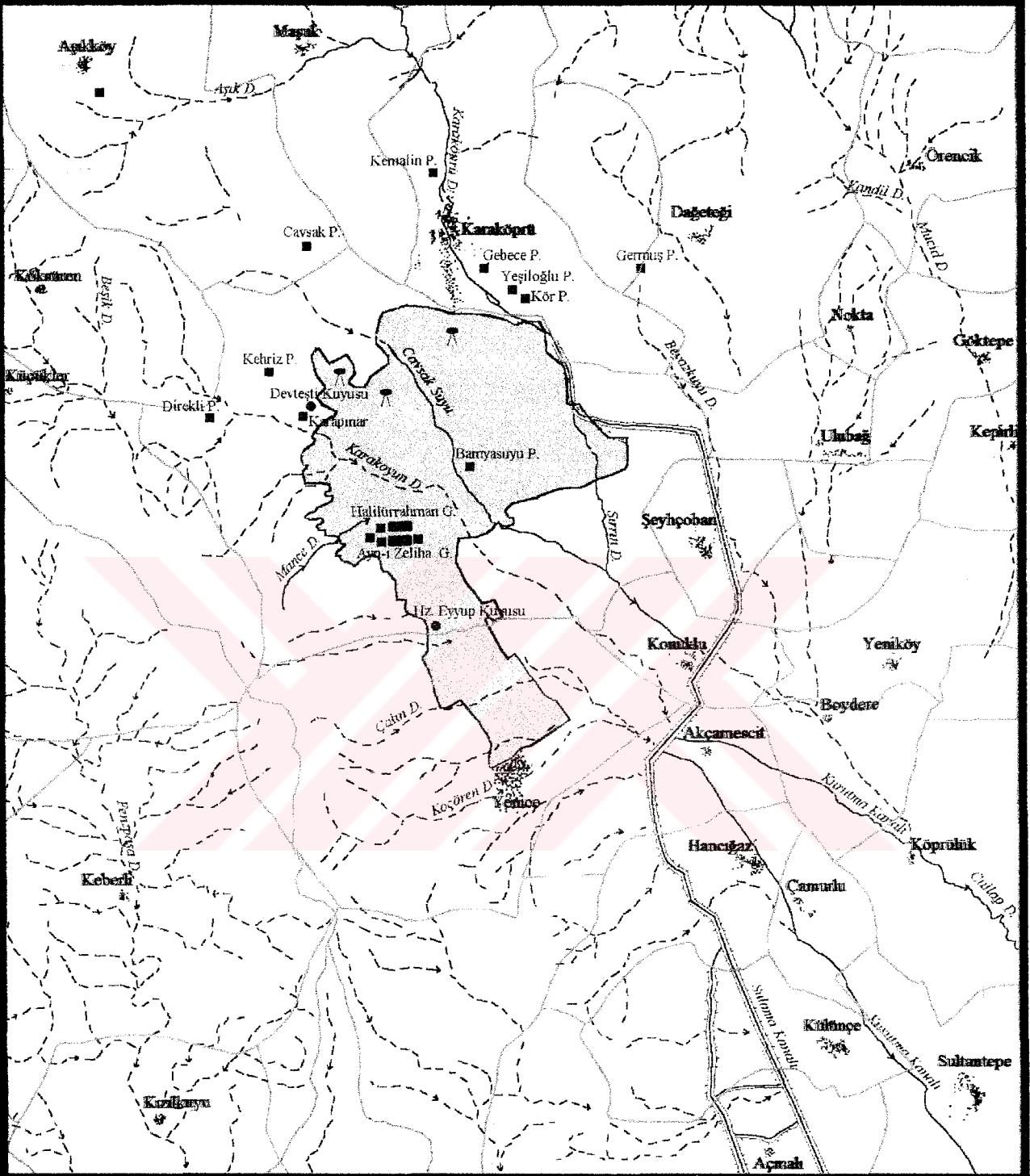
⁴⁸ Hayes, 2002: 21.

⁴⁹ Aşar, 1964: 12.

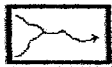
⁵⁰ Bengisu, 1968: 46

Harita 3:

ŞANLIURFA ŞEHİRİ VE ÇEVRESİNİN HİDROGRAFYA HARİTASI

İŞARETLER

Sürekli Akarsu

Geçici Akarsu

Karstik Göl

Pınar

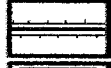
Eski Kuyu

Su Deposu

Su Bölümü Çizgisi

Sulama Kanalı

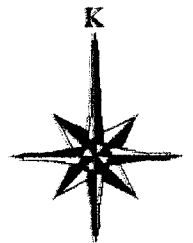
Şehirsiz Alan

Köy Yerleşmesi

Köy Sınırı

1 0 1 2 km

Hazırlayan: M. Salt ŞAHİNALP (2004)

Direkli kaynağında da diğer kaynaklar gibi yağışlı ve kurak dönemler boyunca artma ve azalmalar olmaktadır. Yağışlı mevsimlerde 4 m. derinliğinde ve 200 m³ hacmindeki havuzunun bazen taşıdığı, bazen sıcak ve kurak dönemlerde de Temmuz ayından itibaren kuruduğu görülmüştür⁵¹. Kaynağın bulunduğu yerde bir yer altı akarsuyu tespit edilmiştir⁵².

a.3. Cavesak Kaynağı

Şanlıurfa şehrinin kuzeybatısındaki Cavesak köyünden çıkmaktadır. Şehrin kuzeyinde bulunan alanda bazalt örtüleri bulunmasından dolayı, Cavesak köyü de bazalt örtülerinin bulunduğu bir alandır. Bu nedenle de Cavesak kaynağı “bazalt çatlaklarından çıkmaktadır.” Kaynağın suyu yağışlı dönemlerde artmakta, sıcak ve kurak dönemlerde azalmaktadır. Bu kaynak, Cavesak Suyu adı verilen derenin asıl çıkış noktasıdır (Harita 3, 4). Kaynak sularının Şanlıurfa şehrinin içme suyu ihtiyacının temininde kullanılmasıyla birlikte, dereyi beslemede yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle Cavesak Suyu da ancak yağışlı dönemlerde akışa geçebilmektedir. Yakın yıllara kadar 20. Zırlı Mekanize Tugayı'nın su ihtiyacının bir kısmı bu kaynaktan karşılanmaktaydı. Halen su çıkışı devam eden bu kaynağın sularının bir kısmı son yıllara kadar şehre taşınmakta ve Şehitlik Mahallesi'nde bulunan su deposunda biriktirilmek suretiyle, şehrin içme suyu ihtiyacının bir kısmı bu kaynaktan temin edilmekteydi. Ancak çevreden karışan atık maddeler nedeniyle artık bu sudan yararlanılamamaktadır.

a.4. Kehriz Kaynağı

Kehriz kaynağı Şanlıurfa şehrinin kuzeybatısında, Aşık köyü yakınlarında bulunmaktadır (Harita 3). Debisi yıllar boyunca yüksek olan bu kaynağın suları, Şanlıurfa şehrine ve kendi çevresine hayat vermiştir. Kehriz kaynağının suları da diğer kaynaklar gibi mevsimlere göre azalıp artma özelliği göstermektedir.

1960'lı yıllarda kaynağın suları önce açıktan geçip güzergâhı üzerindeki bahçelere su verdikten sonra kanallara alınmaktaydı. 1920'li yıllara kadar bu suların birkaç değirmeni çalıştırdığı da bilinmektedir⁵³. Kaynağın suları uzun yıllardan beri kanallardan akıtılarak şehre ulaştırılmakta ve burada bir depoda biriktirilmektedir.

⁵¹ Aşar, 1964: 12.

⁵² Her Yönüyle Şanlıurfa İl Yıllığı 1988: 10.

⁵³ Aşar, a.g.e.: 15.

Depoda biriktirilen sular şehre dağıtılmaktadır. Günümüzde halen Şanlıurfa şehrinin içme suyu ihtiyacının bir kısmı bu kaynaktan karşılanmaktadır.

a.5. Bamyasuyu Kaynağı

Bamyasuyu kaynağı, Şanlıurfa şehrinin içinde, Onbir Nisan Stadyumu'nun doğusunda ve hal pazarının kuzeyindeki bir alanda bulunmaktadır (Harita 3). Yıllar boyunca şehrin en önemli su kaynaklarından biri olma özelliğini korumuştur. Sadece içme suyu ihtiyacını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda Cavesak Suyu'na katılarak onu beslemiştir. Bamyasuyu kaynağından son yıllara kadar bahçe sulamasında da yararlanılmaktaydı. Özellikle şehrin güneydoğusunda bulunan bahçelerin bir kısmı bu kaynağın sularıyla sulanmaktaydı. Günümüzde kaynağın suları belediye tarafından depolarda biriktirilmektedir. Bu depoda biriken sular özellikle itfaiyenin su ihtiyacını karşılamaktadır.

Şanlıurfa şehrinin çevresinde yukarıda bahsedilen kaynaklar dışında da bir takım pınar ve kaynaklar bulunmaktadır. Şehrin kuzeyinde bulunan Karaköprü kasabasının kuzeyinde Kemalin Pınarı; yine şehrin kuzeyinde ve bu kasabanın doğusunda Gebece, Kör ve Yeşiloğlu pınarları; şehrin kuzeydoğusunda yer alan Germüş köyünde bulunan Germüş Pınarı; şehrin kuzeybatısında Devteyşti mahallesinde bulunan Devteyşti kaynağı ve şehrin güneyinde Eyyüp Peygamber Mahallesi'ndeki Eyyüp Peygamber Kuyusu olarak bilinen kaynak önemli diğer kaynaklar arasında yer alır (Harita 3).

Yukarıda görüldüğü gibi Şanlıurfa şehri ve çevresinde insanların içme, kullanma ve tarımsal sulamada kullanabilmesi bakımından bir çok kaynak bulunmaktadır. Bu durum, şehir ve çevresinin su kaynakları bakımından elverişli şartlar içerdiğini göstermektedir.

b) Akarsular

Türkiye'nin hemen hemen her yerinde olduğu gibi, araştırma sahamızda bulunan akarsular da gelişimlerini Kuaterner'de tamamlamışlardır. Miosen'de Anadolu'nun bir kısmı kara halinde iken bir kısmı da göllerle kaplıydı. Akarsu şebekesinin oluşumunun başlangıcı bu dönemde önce karalar üzerinde gelişmiştir. Daha sonra Pleistosen'deki akarsu şebekesi, Miosen'e nazaran günümüzdeki özelliklere benzer özellikler taşımaktadır. Kuaterner'de bir yandan meydana gelen genç tektonik hareketler, bir yandan meydana gelen volkanizma olayları ve diğer

yandan iklim özelliklerindeki büyük değişiklikler akarsu şebekesinin hemen hemen son şeklini almasını sağlamıştır. Bu akarsu şebekesi, Plio-Kuaterner'den daha yaşlı değildir⁵⁴. Esasen Pleistosen'de hüküm süren buzul (glasyal) ve buzul arası (interglasyal) dönemlerde iklimde bir çok salınımlar meydana gelmiş ve bunun sonucunda serin-yağışlı ve sıcak-kurak dönemler birbirini takip etmiştir⁵⁵. Bu da akarsu şebekesinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Holosen de ise iklimin daha ılıman bir özellik göstermesinden ve morfolojik etkenlerin daha durgun⁵⁶ olmasından dolayı akarsu şebekesinde önemli değişiklikler olmamıştır.

Yukarıda sayılan nedenlerden dolayı araştırma sahamızda yer alan akarsu şebekesinin, ilk yerleşmenin kurulduğu ve günümüzden 11000 yıl öncesine kadar uzanan Post Glasiyal dönemden daha önce şimdikiye yakın bir şekil almıştır. Bu dönemde, günümüz iklim şartlarına nazaran daha ılık ve yağışlı bir iklim hüküm sürmektedir. Bu nedenle *Yenimahalle Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmesi* kurulduğunda, çevrede bulunan (bugün çoğu ancak yağışlı mevsimlerde akışa geçen) akarsuların sürekli aktıklarını söylemek mümkündür. Bu özellikleri itibariyle de yerleşmenin temel su ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte, aynı zamanda çevresindeki tarıma elverişli alanlarda tarım için gerekli sulama suyunun karşılanmasında önemli rol oynamışlardır. Bu da yerleşim yerinin seçimde büyük oranda etkili olmuştur. Akarsu boylarının yerleşim sahası olarak seçilmesindeki diğer önemli bir faktör de, "akarsu vadileri veya su kaynaklarının bir başka avlanma sahası olarak topluluklara hizmet etmesi"⁵⁷ dir. Dolayısıyla vahşi hayvanların su ihtiyaçlarını gidermek amacıyla su kaynaklarının bulunduğu sahalara gelmeleri, insanlara avcılık bakımından önemli bir avantaj sağlamıştır. Şehrin ilk kurulduğu alan, bu özellikleri itibariyle de olumlu şartlar içermekte olup, insanlar tarafından yerleşmek için tercih edilmiştir. Bugün Şanlıurfa şehrinin çevresinde bulunan ve geçmişte de şehrin burada kurulması üzerinde önemli rol oynayan akarsular şunlardır:

b.1. Karakoyun Deresi

Şanlıurfa şehrinin tarihi kesimlerini Jüstinien Bendi yapılmadan önce batıdan çevreleyen ve güneyde şehrin içinden geçen, daha sonra bendin yapılmasıyla

⁵⁴ Ardos, 1992: 109-113.

⁵⁵ Erol, 1979: 23-32.

⁵⁶ Erol, a.g.e: 32.

⁵⁷ Tunçdilek, 1988: 14.

da kuzeyden ve kuzeydoğudan çevreleyen Karakoyun Deresi, tarih boyunca şehrin en önemli akarsuyu olma özelliğini korumuştur. Aramiler döneminde Aramice ya da Süryanice “Daisan, Daysan, Daişan ya da Dayşan” olarak adlandırılan Karakoyun Deresi daha sonraki dönemlerde Selevkoslar ve Romalılar döneminde “Skirtos”⁵⁸ adıyla anılmıştır. Dere için kullanılan her iki isim de “sıçrayan” anlamına gelmektedir. Özellikle tarihin eski dönemlerinde derenin kış ve bahar aylarında taşkınlara sebep olması bu isimlerin kullanılmasında etkili olmuştur.

Şehrin kuzey ve batı kısımlarındaki birçok kaynaktan beslenerek ortaya çıkan Karakoyun Deresi, özellikle kış ve bahar aylarında yağışlarla birlikte dereciklerin birleşmesiyle akışa geçmektedir. Karakoyun Deresi’ni besleyen önemli kaynakların başında Direkli Kaynakları gelmekteydi. Fakat son dönemlerde Şanlıurfa Belediyesi, şehrin içme suyunu temin etmek amacıyla burada kuyular kazınca, yer altı su seviyesi düşmüş ve bunun sonucunda da Direkli su kaynakları kaynak olma özelliklerini kaybetmiştir. Jüstinien bendinin inşa edilmesinden önce, bugün şehirde Haleplibahçe olarak adlandırılan ve Balıklıgöller’in batısından şehre giren Karakoyun Deresi etrafına canlılık veren önemli bir akarsu özelliğindedir. Dere buradan şehre girdikten sonra Halilürrahman ve Ayn Zeliha göllerine karışmakta ve bu göllerden de beslendikten sonra doğuya doğru akmaktaydı. Buradan Harran Ovasına inerek güneydoğuya yönelmekte ve Kuzeyden gelen Sırtın Çayı ile birleşerek “Cülap Deresi” adını almaktaydı (Harita 3, 4). Dere kış ve bahar aylarında canlılığını korumakta olup yaz aylarında kurumaktadır. Jüstinien bendinin inşasına kadar Karakoyun Deresinin çok defalar taşarak şehri sular altında bıraktığı bilinmektedir. Bend inşa edilip yatağı değiştirilinceye⁵⁹ kadar şehrin içinden akan Karakoyun Deresi, o döneme kadar şehre güzellik katan ve şehri besleyen bir özelliğe sahipti. Ancak derenin çok defalar taşması ve etrafında bulunan işyerlerini ve şehrin meskun kısımlarını su altında bırakması, hatta bazan şehir surlarını yıkacak güçte sellere sebep olması nedeniyle Justinien Bendi inşa edilmiştir. Bu bendin büyük bir kısmı halen Şanlıurfa Otogarı’nın batısında varlığını korumaktadır. Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere daha önceki dönemlerde Karakoyun Deresi’nin daha gür aktığını söylemek mümkündür.

⁵⁸ Hayes, 2002: 22.

⁵⁹ Hayes, a.g.e.: 22.

Karakoyun Deresi'nin suyu, aktığı güzergah boyunca tarih boyunca içme, kullanma ve tarımsal sulamada kullanılmıştır. Gerek şehrin ilk kurulduğu Neolitik Dönem ve gerekse sonraki dönemlerde, Karakoyun Deresi insanların en önemli geçim kaynağı olan tarım faaliyetlerinde büyük rol oynamıştır. Bugün bile geçmiş olduğu yerlerde eskisi kadar olmasa da bahçe sulamalarında kullanılmaktadır.

b.2. Cavsak Suyu

Bu dere, Şanlıurfa şehrinin kuzeybatısındaki Cavsak köyündeki kaynaklardan doğar. Çevresinde bulunan dereciklerle beslenerek kış ve ilkbahar aylarında akışa geçer. Şehrin kuzeyinde, 20. Zırhlı Mekanize Tugayı'nın içinden geçerek güneye doğru devam eder. Buradan da Onbir Nisan Stadyumu'nun arkasında bulunan Bamyasuyu adı verilen ve bulunduğu semte adını veren kaynağa ulaşır. Kaynağın sularını da aldıktan sonra güneye doğru devam eder ve şehrin güneydoğusunda, Şeyhçoban köyünün doğusunda Sırrın Deresi ile birleşir (Harita 3, 4).

b.3. Sırrın Deresi

Şanlıurfa şehrinin kuzeyinde bulunan Karaköprü kasabasının etrafında bulunan kaynaklardan beslenen bu dere, başlangıçta Karaköprü Deresi adıyla adlandırılır. Dereyi besleyen önemli kaynaklar arasında Kemalın Pınar, Gebece, Yeşiloğlu ve Körpınar gibi pınarlar yer alır. Karaköprü kasabasının içinden geçen bu dere, şehrin kuzeyindeki Yağlıtaş Tepesi'nin batısından dolanarak bu tepenin güneyinden doğuya uzanır. Şanlıurfa Sulama Tünelleri'nin bulunduğu vadiden geçerek yeniden güneye yönelir. Buradan itibaren, daha önce bir köy olan ve adını aldığı Sırrın mahallesinden geçer ve Sırrın Deresi adını alır. Şehrin güneyinde Cavsak Suyu (Deresi) ile birleşir. Bugün, bu dere yatağının şehrin doğusunda bulunan kesiminin bir bölümüne, Harran Ovası'na su veren ana sulama kanalının bir kısmı inşa edilmiştir (Harita 3, 4).

Yukarıda bahsedilen dereler dışında şehrin içinde ve çevresinde bir takım dereler de bulunmaktadır. Bu derelerin hemen hepsi mevsimlik olarak akış göstermektedirler. Ancak şehir içinde kalan bazı derelerin yatakları ve çevresi iskana açıldığı için akış mevcut değildir. Şehrin batısında bulunan batı-doğu yönlü ve geçtiği mahalleye adını veren Mance Deresi, şehrin güneyinde bulunan ve yine batı-

doğu yönlü olan Çalın ve Koçören Dereleri bu tip dereler arasında sayılabilir (Harita 3, 4).

c) Göller

Şehir ve çevresinde Halilürrahman ve Ayn Zeliha gölleri bulunmaktadır. Tarih boyunca bu iki göl çevresinin su ihtiyacını karşılamıştır. Özellikle bu iki gölden çıkan sular şehir çevresinde bulunan bahçelerin sulanmasında büyük rol oynamıştır.

c.1. Halilürrahman Gölü

Şanlıurfa şehrinin tarihi kesiminin güneybatı kısmında, Şanlıurfa kalesinin bulunduğu tepe ile kuzeyinde bulunan Tıfındır Tepesi arasında, Karakoyun Deresi'nin eski yatağı üzerinde bulunmaktadır (Harita 3, 4). Bizanslılar döneminde Justinien bendinin inşa edilip derenin yatağı değiştirilmeden önce, derenin suları Halilürrahman ve Ayn Zeliha göllerine girmekteydi. Bu dere, göllerin sularını aldıktan sonra önce doğu, sonra güneydoğu istikametinde akıyordu.

Çevresinde bulunan ve daha önce bahsedilen karstik kaynaklarla beslenen göl, kurak ve yağışlı dönemlerde kendini besleyen kaynaklardaki su çıkış miktarına göre seviye değişimleri göstermektedir. Ancak göl seviyesinin düştüğü durumlarda belediye tarafında göle su boşaltılmakta ve normal seviye bu şekilde korunmaktadır. Dinî ve turistik öneminden dolayı göl, havuz şekline dönüştürülmüştür. Halilürrahman Gölü, 150 m. uzunluğunda 30 m. enindedir.

c.2. Ayn Zeliha Gölü

Ayn Zeliha Gölü, Halilürrahman Gölü'nün hemen kuzeyinde yer alır ve Halilürrahman Gölü ile aynı özelliklere sahiptir (Harita 3). Hemen yakınındaki karstik kaynaklardan beslenmektedir. Justinien bendinin inşasından önce bu göl de Karakoyun Deresi'nin sularıyla beslenmekteydi. Göl 50 m. uzunluğunda ve 30 m. enindedir.

Yukarıda bahsedilen özellikler göz önüne alındığında, Şanlıurfa ve çevresinin içme, kullanma ve tarımsal sulamada kullanılmak üzere yeterli miktarda hidrografik elemanlara sahip olduğu görülmektedir. Ancak bahsedilen bu hidrografik elemanlardan bazıları fonksiyonlarını devam ettirmemektedir. Başta Karakoyun Deresi olmak üzere bir çok dere, yakın yıllara kadar akış özelliği gösterip, çevresindeki alanların kullanma suyu ve tarımsal sulama ihtiyaçlarını karşılamada

yeterli miktarda suya sahip iken, günümüzde bu özelliklerini kaybetmişlerdir. Karakoyun Deresi'nin suyuyla, şehrin Kuyubaşı olarak bilinen ve derenin şehir dışına çıktığı yerde son 50 yıla kadar mevcut bulunan 5 civarında değirmenin de çalıştırıldığı da bilinmektedir⁶⁰. Bu nedenle şehir ve çevresinde bulunan akarsuların, günümüze nazaran geçmişte daha fazla su taşıdıkları ve bu derelerden daha fazla yararlanıldığı söylenebilir. Özellikle postglasial dönemde günümüze nazaran daha yağışlı olan iklim özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, Yenimahalle Neolitik yerleşmesinin kurulduğu dönemde çevrede önemli sayılabilecek akarsuların varlığından bahsetmek mümkündür. Aynı şekilde kaynak sularının bir kısmı da eski dönemlerde olduğu gibi bol debili değildirler. Bugün bunların bir kısmının üzeri kapatılmış olmakla beraber, kaynaklar konusunda da bahsedildiği gibi halen kullanılabilir özellikte olanları da mevcuttur. Ancak ilk yerleşme kurulduğunda, bahsedilen su kaynaklarından hangilerinin bulunup hangilerinin bulunmadığı hakkında bir fikir yürütmek güç olmaktadır. Kaynak sularının, özellikle kurak ve yarı kurak bölgelerde bulunan karstik alanlarda kolayca ortaya çıkıp kaybolabilmeleri bunda önemli rol oynamaktadır. Buna rağmen, en azından Halilürrahman ve Ayn Zeliha Gölleri ve onları besleyen kaynakların ilk yerleşmenin kurulduğu dönemlerde de var olduğu ileri sürülebilir. Kurulan yerleşmenin bu alana çok yakın olduğu ve burada yaşayan insanların özellikle içme suyunu temin etmelerinde büyük kolaylık sağladığı düşünülürse, bu göllerin ve onları besleyen kaynakların o dönemde de var oldukları ihtimali kuvvet kazanmaktadır.

2. Güvenlik

Canlılar aleminde kendini güvende hissedeceği bir yerde bulunma güdüsü önemli bir yer tutmaktadır. En basit bir canlıdan en mükemmel bir varlık olan insana kadar bütün canlılar can güvenliklerini korumak için gerekli tedbirleri alma ihtiyacı içindedirler. Bu nedenle bütün canlılar kendileri ve yakınlarının güvende olabilecekleri yerlerde yaşamayı tercih ederler. Bu yaşam alanı, yer altındaki küçük galerilerden ağaç kovukları veya dallarına, mağaralardan tepelere veya platolara kadar daha birçok alanı kapsamaktadır.

İlk insanın dünyaya gelmesinden günümüze kadar geçen sürede, insanoğlu yaşamını sürdürebilmek için uygun bir yer bulma çabası içerisinde olmuştur.

⁶⁰ Bu bilgiler, semt sakini yaşlılarla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilmiştir.

İnsanların yaşayabileceği bir yer seçmek için yaptığı araştırmalarda, göz önünde bulundurduğu özelliklerden biri de can güvenliğinin sağlanabilmesidir. Tarih boyunca can güvenliğinin sağlanabildiği mekânlar, dönemlere göre değişiklikler göstermiştir. Bunda teknolojik, ekonomik, askeri ve siyasi faktörler önemli rol oynamıştır. Bu özellikler bakımından iyi şartlara sahip olan toplumlar önemli bir güce kavuşmuşlar ve tabi yönden korunaklı olan yerlerden uzaklaşıp, daha aşağılara ve ovalık alanlara inip buralarda yerleşmeler kurmuşlardır. Teknolojik ve ekonomik imkanlarını kullanarak yeni savunma sistemleri geliştirmişlerdir. Bunlar arasında kaleler, hendekler ve şehir surları sayılabilir. Fakat bu savunma sistemlerinin varlığına rağmen, kaleler özellikle savunulması kolay, alınması zor olan tepelik, sarp ve önemli dikliklerin bulunduğu alanlarda inşa edilmişlerdir. Bu nedenle tabii şartlar güvenliğin sağlanmasında önemli faktörlerden biridir. Teknolojik imkânların yeni savunma sistemleri geliştirmeye elvermediği ya da bu imkânların bulunmadığı dönemlerde yeryüzünün korunaklı alanlarından faydalanma yerleşmelerin güvenliği açısından en önemli faktör olmuştur. Günümüzün modern teknolojik imkânlarına rağmen savunma sistemleri büyük ölçüde doğal şartların etkisi altındadır.

İlk insanlar, öncelikle çevrede bulunan vahşi hayvanlara karşı güvenliğini sağlama endişesi taşımıştır. Bu nedenle de genellikle ağaç kovuklarını ve doğal mağaraları kullanmışlardır. Doğal mağaraların bulunmadığı yerlerde de kendisi kayaları oyarak mağaralar inşa etmişlerdir. Önceleri vahşi hayvanlara karşı güvenliğini sağlama ihtiyacı hisseden insanlar, sonraki dönemlerde insan sayısının artması ve bunu takiben kabile ve diğer toplulukların ortaya çıkması ile diğer insanlara karşı da can güvenliğinin sağlanması ihtiyacını hissetmeye başlamıştır. İnsanoğlunun ekonomik faaliyetlerinin çeşitlenmesinin sonucunda ortaya çıkan kabile ve akraba toplulukları ile diğer insan topluluklarının ortaya çıkmasıyla topluluklar arasında çatışmalar baş göstermiştir. Bunun sonucunda daha büyük bir güvenlik sorunu ortaya çıkmış, göçebe ve yarı göçebe topluluklar tam yerleşik hayata geçerlerken can güvenliklerini sağlayabilecekleri uygun yerler bulma çabası içerisine girmişlerdir. Neolitik dönem ve öncesinde genelde çevreye hakim olan tepelik alanlara yerleşilmiş ve buralardan geniş bir alanın gözetlenmesinin kolaylığı tehlikelerden önceden haberdar olunmasını sağlamıştır. İnsanların fiziki çevrenin

elverişli özelliklerini kullanarak can ve mal güvenliklerini dış saldırılara karşı temin etmeleri “fiziki güvenlik” olarak ifade edilebilir.

Şanlıurfa Şehri kuzey, kuzeydoğu, kuzeybatı, batı ve güneybatıdan platolarla çevrilidir. Bu platolar, her ne kadar bir çok araştırmacı tarafından dağ olarak adlandırılrsa da, esas olarak Şanlıurfa Platosu’nun parçaları durumundadır. Şehrin kuzeybatısında, nisbeten güneye doğru uzanan aynı zamanda Harran ve Suruç ovalarını birbirinden ayıran Fatik Platosu yer almaktadır. Platonun yükseltisi, kuzeyden güneye doğru azalmakta olup, kuzeyde en yüksek rakıma sahip olan tepe, yükseltisi 954 m.ye ulaşan Kaşmer Tepesi’dir. Plato üzerinde bir çok önemli yükseltiler bulunmakta olup, bunlardan en önemlileri, Şanlıurfa şehrinin kuzeybatısından, güneybatısına doğru dizilen Bozören(830 m.), Gazizaman(737 m.), Top Tepe(706 m.), Dikilitaş(767 m.), Leylek(728 m.), Hamzan(622 m.), Değirmen (648 m.) ve Kayalık(631 m.) tepeleridir. Akarsu vadileriyle parçalanmış olan Fatik Platosu’ndan doğuya doğru yağışlı mevsimlerde akışa geçen dönemlik akarsular uzanmaktadır (Harita 4, 5).

Şehrin kuzeybatısında Fatik Platosu ile Germüş Platosu birleşir. Burası aynı zamanda şehrin etrafındaki en yüksek rakıma sahip tepelerin bulunduğu bir alandır. Yukarıda bahsedilen Kaşmer Tepesi(954 m.) de bu kesimde yer almaktadır. Germüş Platosu bu sahadan itibaren Şanlıurfa-Mardin karayolunu kuzeyden takip ederek hafifçe güneydoğuya doğru yönelir. Platonun yükseltisi güneye ve doğuya doğru azalır. Kuzeyde şehrin yakın çevresinde bulunan önemli yükseltiler, Maşuk(752 m.), Külaflı(635 m.), Yağlıtaş(736 m.) ve kuzeybatıda Zeytun(647 m.) tepeleridir. Germüş Platosu’ndan da güneye doğru akan ve bir kısmı şehre ulaşan dereler mevcuttur. Bunların başlıcaları, Karaköprü(veya Sırın), Beyazkuyu, Rabbua, Mucid, Müncir, Hasankent ve Hasankentin dereleridir(Harita 4, 5).

Şanlıurfa Şehri’nin güney, güneydoğu ve doğusunda geniş düzlükler uzanır. Bu düzlükler, Harran Ovası’nın kuzeybatı kesimlerini oluşturmaktadır. Türkiye’nin önemli tarım alanlarından biri olan Harran Ovası’nın yükseltisi de yapıya bağlı olarak Şanlıurfa’dan güneye doğru azalmaktadır. Ortalama yükseltisi 350 m. civarında olan Harran Ovası’nın şehre yakın kesimlerinin yükseltisi 400 m. civarındadır (Harita 4, 5).

Harita 4:

ŞANLIURFA ŞEHİRİ VE ÇEVRESİNİN FİZİKİ HARİTASI

İŞARETLER

Yükselti Basamakları (m)

Eşyükselti Eğrileri

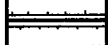
Nirengi Noktası

Sürekli Akarsular

Geçici Akarsular

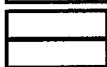
Sulama Kanalı

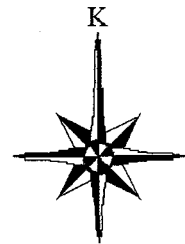
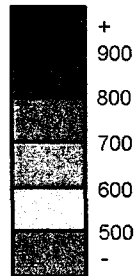
Şehrsel Alan

Köy Yerleşmesi

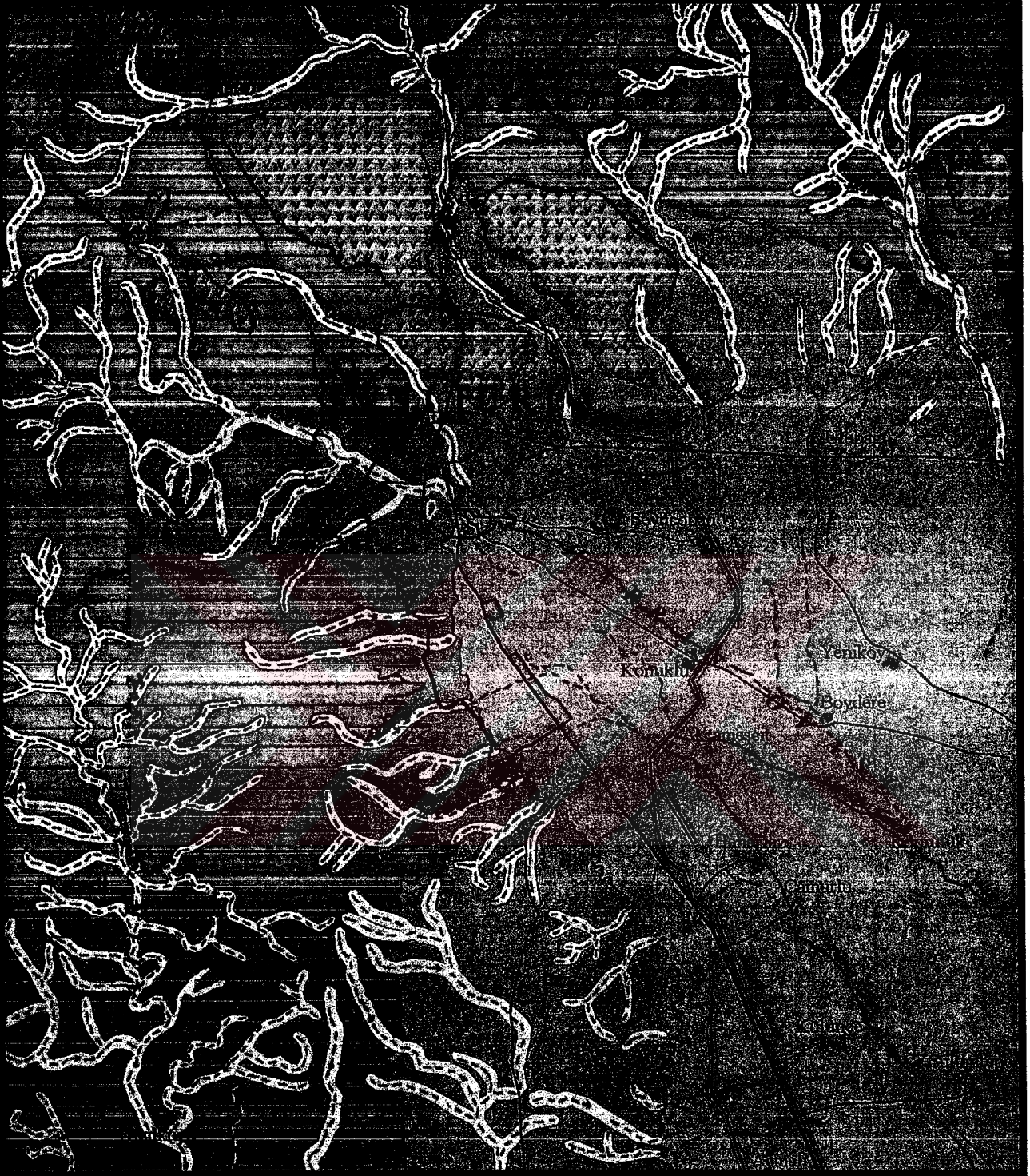
Önemli Karayolları

Hazırlayan: M. Sait ŞAHİNALP (2004)

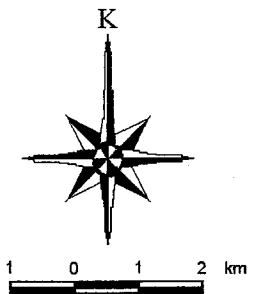
Harita 5:

ŞANLIURFA ŞEHİRİ VE ÇEVRESİNİN ANA MORFOLOJİK BİRİMLERİ

İŞARETLER

	Kalker Platosu		Sürekli Akarsular		Önemli Karayolları
	Bazalt Platosu		Geçici Akarsular		
	Yamaçlar		Sulama Kanalı		
	Alüvyal Ova		Şehirsel Alan		
	Vadi		Köy Yerleşmesi		

Hazırlayan: M. Sait ŞAHİNALP (2004)

Araştırma konumuz olan Şanlıurfa şehrinin ilk kurulduğu alan güvenlik açısından incelenecek olursa, yukarıda bahsedilen doğal şartların güvenlik faktörü üzerinde önemli rol oynadığı görülmektedir. J. B. Segal, Edessa şehrinin stratejik önemini anlatırken, şehrin “Fırat’ın geniş yayı içinde zengin bir ard ülkeye (hinterland) hakim durumda ve batıdan gelebilecek saldırıları önceden haber alabilecek kadar nehirden uzak bir mesafede” yer aldığını ve etrafındaki yüksek tepelik alanların doğal bir engel oluşturduğunu belirtmekte ve bu doğal özelliklerini stratejik önemiyle birleştirdiğini ifade etmektedir⁶¹. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, kuruluşu M.Ö. 9000’li yıllara dayanan Neolitik bir yerleşmenin varlığı ispatlanmış olan araştırma alanımız için yukarıda bahsedilen özellikleri görmek mümkündür. Bahsedilen Neolitik yerleşme alanına bugün “Dergâh” olarak adlandırılan Halilürrahman ve Ayn Zeliha Göllerinin bulunduğu alanın kuzeyinde yer alan Tılfındır Tepesi’nin güney eteklerinde rastlanmıştır. Bu tepenin güneyinde Şanlıurfa Kalesi’nin üzerinde bulunduğu tepe (Kale Tepe) yer almaktadır. 1993 yılında başlayan Dergâh Güzelleştirme Projesi kapsamında yapılan inşaat kazı çalışmaları sonucunda Neolitik malzemelerin elde edilmesine kadar, şehrin kurulu bulunduğu alandaki en eski yerleşmenin Kale Tepe’de olduğu sanılmaktaydı. Oysa yukarıda bahsedilen inşaat kazılarından sonra aynı alanda sınırlı olarak yapılan arkeolojik çalışmalar, bu görüşün doğru olmadığını göstermiştir. Yine savunma ve güvenlik açısından ele alındığında kalenin üzerinde yer aldığı tepenin bazı dezavantajlarının bulunduğu görülmektedir. S. K. Ross⁶², Kale Tepe’yi savunmaya elverişlilik açısından değerlendirirken, tepenin kuzey kısmının dik bir eğime sahip olmasından dolayı savunmada avantaj sağladığını belirtirken, özellikle tepenin güney, doğu ve batı kesimlerinin giderek Harran Ovası seviyesine doğru alçalmasını ve bu tepenin çevresinden izole edilmemiş bir yapıda olmasını bir dezavantaj olarak görmüştür. Bugünkü Şanlıurfa Kalesi’ni güney, doğu ve batıdan çevreleyen hendeğin bu dezavantajın giderilmesi için kazıldığı sanılmaktadır. Tılfındır Tepesi ve yakın çevresinin morfolojik özellikleri göz önüne alındığında, bu alanın kalenin üzerinde bulunduğu tepeye göre güvenlik yönünden daha elverişli olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Eosen kalkerlerinden oluşmuş olan Tılfındır Tepesi, esas olarak Germüş Platosu ile Tektek Platosu’nun birleştiği bir alanda bulunmaktadır. Bu alan, derin

⁶¹ Segal, 2002: 34-35.

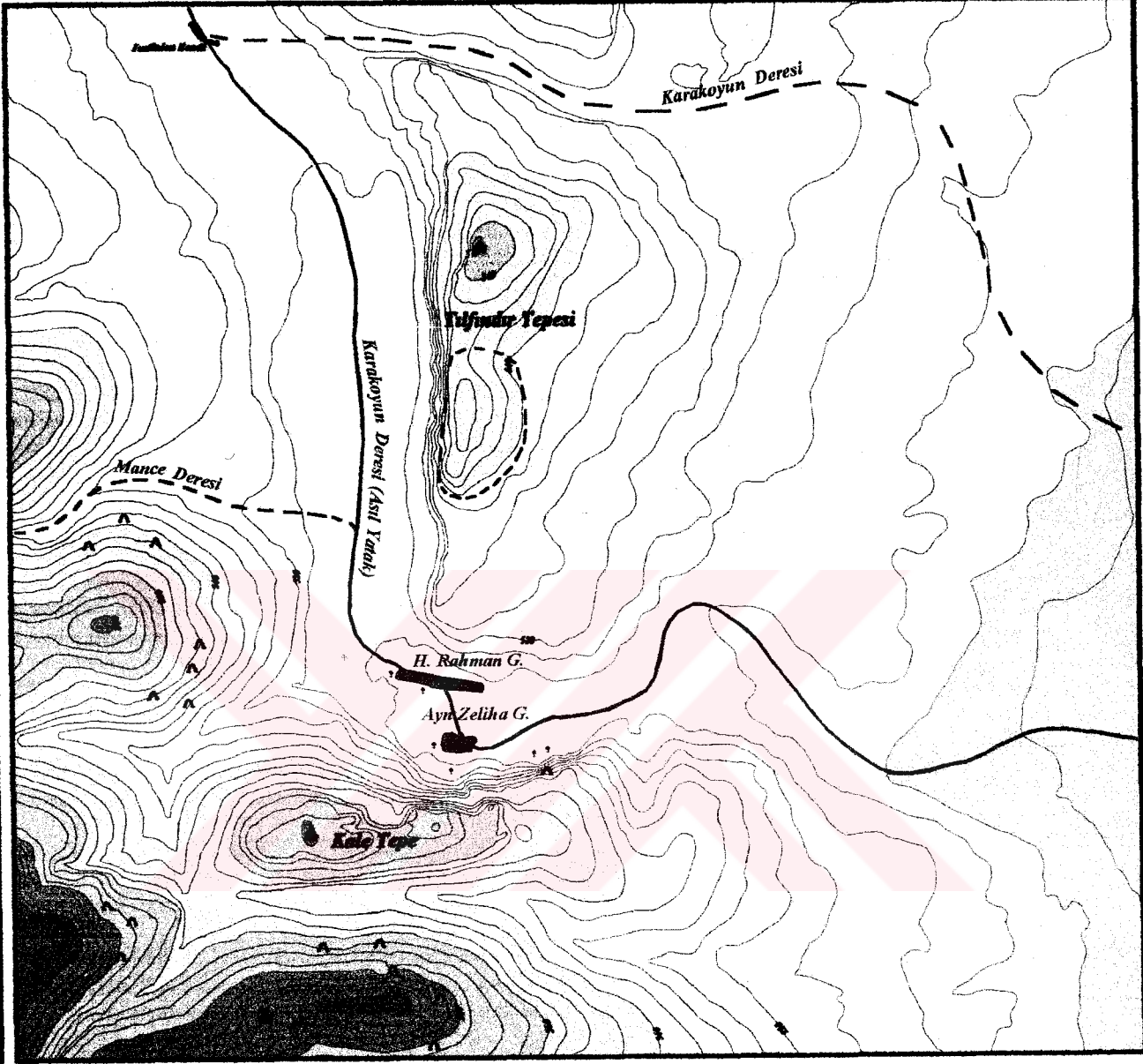
⁶² Ross, 2001: 18.

vadilerle yarılmış ve yüksek tepelerin bulunduğu bir alandır. Tıfındır Tepesinin güney ve güney batısını esas olarak, Bozova fayının oluşturduğu bir çöküntü alanı olan ve Karakoyun Deresinin eski yatağını oluşturan vadi çevrelemektedir. Bu vadi, Tıfındır Tepesini bir kavis içerisine almaktadır. Karakoyun Deresi, Romalılar döneminde tepenin batı kısmında, bugünkü otogarın yer aldığı alanın hemen batısında bulunan Jüstinien bendinin inşa edilmesi ve buradan itibaren tepenin kuzeyinde bulunan boynun kazılmasıyla yatağının değiştirildiği döneme kadar bu vadiden akmaktaydı. Dere kalenin bulunduğu tepe ve Tıfındır tepesi arasında bir müddet doğuya doğru akarak daha sonra Harran Ovası'na ulaşip güneye yönelmekteydi. Akarsuların aşılmasındaki güçlükler, saldırılar için her zaman önemli olmuştur. Dolayısıyla o dönemde, Karakoyun Deresi de doğal bir set görevi görerek, yerleşmenin savunmasını kolaylaştırmaktaydı.

Tarih boyunca akarsu kavisleri içinde yer alan yerleşmelerin savunulması, akarsuyun doğal bir set oluşturması özelliği nedeniyle avantaj sağlamıştır. Hatta Ortaçağda bir çok kalenin etrafına hendekler kazılarak içleri su ile doldurulmuş ve suyun engelleme özelliğinden savunmada yararlanılmıştır. Tıfındır Tepesi'nin bu özelliği, aslında hemen kuzeyinde bulunan ve üzerinde kalenin yer aldığı tepeye nazaran daha avantajlı bir durum ortaya çıkarmaktadır. Çünkü Kale Tepe olarak da adlandırabileceğimiz bu tepe, Karakoyun Deresi kavsinin dışında yer almaktadır. Bunun yanında Tıfındır Tepesi'nin Karakoyun Deresi'ne doğru inen etekleri hafif bir eğime sahip olduğundan, yaşam için en önemli faktörlerden biri olan suya ulaşma veya temininde hayli önemli bir kolaylık sağlamaktadır. Bunun aksine Kale Tepe'nin Karakoyun Deresi'ne inen etekleri dike yakın bir eğime sahiptir. Bu da dereden su temin etmeyi güçleştirdiğinden, Tıfındır Tepesi'nin sit itibarıyla Kale Tepe'ye nazaran daha avantajlı bir duruma sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Harita 6).

Tıfındır Tepesi'nin diğer bir özelliği de, batı kısmında bugün Haleplibahçe olarak adlandırılan eski Karakoyun Deresi yatağının bulunduğu vadiye dike yakın bir eğimle inmesidir. Yerleşim yerlerinin güvenliğinin sağlanmasında bu gibi diklikler her zaman için tercih edilmiş olup, gerek şehirlerin savunmasında ve gerekse kalelerin savunmasında önemli bir avantaj sağlamıştır. Eski yerleşmelerin

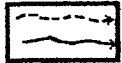
Harita 6:

ŞEHRİN İLK KURULDUĞU TILFINDIR TEPEŞİ VE YAKIN ÇEVRESİ**İŞARETLER**

Eşyüksekti Eğrileri

Nirengi Noktaları

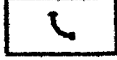
Akarsular

Göller

Kaynaklar

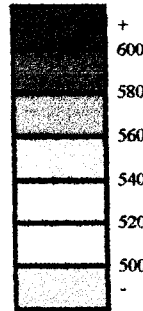
Su Bendi

Mağaralar

Şehrin İlk Kurulduğu Alan

YÜKSELTİ BASAMAKLARI (m.)

50 0 100 200 m.

Hazırlayan: Mehmet Sait ŞAHİNALP (2004)

kuruldukları yerlere bakılacak olursa, güvenlik açısından yüksek yerleri ve bu yerlerin de dik yamaçları olan kesimlerinin tercih edildiği görülür. Savunma ve güvenliğin sağlanmasında önemli rol oynayan kaleler de tepelik alanlardaki dikliklerin bulunduğu yamaçların üst kısımlarında inşa edilmişlerdir. Bu nedenle, tepenin batı kısmının dik bir eğime sahip olması ve bu yönden ulaşmayı zor kılması, Tılfındır Tepesi üzerinde yer alan Neolitik yerleşmenin savunulmasını kolaylaştıran doğal bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Karakoyun Deresi'nin aktığı, batıda bulunan alan da yüksek tepe ve vadilerden oluşmaktadır. Bu alan Tılfındır Tepesi'nden daha yüksek bir alan olması itibariyle doğal engel oluşturmaktadır.

Tılfındır Tepesi'nin yakın çevresi de güvenliğin sağlanmasında önemli avantajlar sağlamaktadır. Öncelikle Tılfındır Tepesi'nin hemen kuzeyinde yer alan alandan daha yüksek olması itibariyle, kuzeyden gelebilecek tehlikeleri önceden görebilme yönünden az da olsa önemli bir özellik taşımaktadır. Aynı zamanda bu alanın da kuzeyinde Yağlıtaş Tepesi gibi bazalt örtülerinin hakim olduğu daha yüksek tepe ve derin vadilerden oluşmuş bir alanın bulunması, Tılfındır Tepesi'ne kuzeyden gelebilecek saldırılara karşı bir set oluşturmaktadır. Kuzeydeki bu yüksek alan, bugünkü şehrin içinde yer aldığı çanağın kuzey kesimini oluşturmaktadır. Bu şekilde dağlık ve tepelik alanlarda kurulmuş olan kale ve yerleşmelerin ele geçirilmesi de her zaman zor olmuştur.

Tılfındır Tepesi'nin güneyinde Kale Tepe bulunmaktadır. Bu tepe kuzeye, Halilürrahman ve Ayn Zeliha göllerinin bulunduğu alana dik bir eğimle inmektedir. Söz konusu tepe, kuzeyden güneye doğru yüksekliği azalan ve Harran Ovası'nı batıdan çevreleyen Fatik Platosu üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle Tılfındır Tepesi, güneyden daha yüksek bir tepelik alanla da çevrilmiş durumdadır. Bu tepelik alan da güney kesimde doğal bir set görevi görmektedir. Bu iki tepe arasında bulunan Karakoyun Deresi de düşünülecek olursa, güneyden gelebilecek saldırılara karşı Tılfındır Tepesi'nin hayli korunaklı bir konuma sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kale Tepe'nin kuzeybatısında ve daha da yüksek olan Akabe boğazının bulunduğu alan, savunmada önemli bir avantaj sağlamaktadır. Bu yüksek alan bugünkü şehrin kurulu olduğu çanak şeklindeki alanın batı kısmını oluşturmaktadır.

Bu yönden şehre ulaşmanın tek yolu Akabe Boğazı yoluyla olmaktadır ki, bu alan eski dönemlerin teknik imkânları göz önüne alındığında hayli önemli bir engel oluşturmaktadır.

Tıfındır Tepesi'nin savunmadaki en büyük dezavantajı, doğusunda kısmen düzlük bir alanın yer almasıdır. Burası Harran Ovası'nın daralarak kuzey batıya sokulduğu alandır. Yerleşmelerin savunulmasında düz bir alanda yer almak, her zaman için dezavantajlar sağlamıştır. Tıfındır Tepesi'nin güneyinde, yatağı değiştirilmeden önceki haliyle Karakoyun Deresi'nin Halilürrahman ve Ayn Zeliha göllerinden çıktıktan sonra bir müddet doğu istikametinde akması, bu dezavantajı nisbeten hafifletmiştir. Başka bir yönden ele alınacak olursa, bu durumun sağlamış olduğu bir avantaj da ortaya çıkmaktadır. Harran Ovası gibi düzlük bir alanın yerleşmenin yanı başında olması, Neolitik yerleşmeye yapılabilecek bir saldırı için en uygun yer olma özelliğini kazandırmaktadır. Fakat bu yönü gözetleyerek, gelebilecek saldırıları önceden görüp önlem alabilmek açısından uzak bir görüş mesafesinin bulunması, önemli bir avantaj sağlamaktadır (Harita 4, 5, 6).

İnsan sosyal bir varlıktır. Bu nedenle de yalnız başına yaşayamaz. İhtiyaçlarının çeşitliliği ve çokluğundan dolayı birbirinin yardımına dolayısıyla varlığına muhtaçtır. Kendi ihtiyaçlarını tek başına karşılayamadığı için insanlar beraber yaşamak zorundadır. İnsanların yapısında bulunan akrabalık bağları, sevgi, dostluk, dayanışma, mal güvenliğinin temini ve diğer bir çok sosyal özellikleri nedeniyle de insanlar beraber yaşama arzusu içindedirler. Prehistorik dönemlerde bile her ne kadar göçebe ve ilkel bir yaşam tarzı sürmüşlerse de yine de beraber yaşamışlardır. Dolayısıyla insanların topluluk olarak yaşama arzuları, onların sosyal özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Toplu olarak yaşama arzusu daha sonraki dönemlerde de devam etmiş, Neolitik Dönemde insanların yerleşik hayata geçmeleriyle kurulan bir çok yerleşme önemli miktarda nüfusun toplandığı yerler olmuştur. Bu durum, insanların sosyal özellikler itibarıyla de kendini güvende hissedebileceği bir olguyu ortaya çıkarmaktadır ki, bunu "*sosyal güvenlik*" terimiyle ifade etmek doğru olacaktır. Daha önce de bahsi geçen Yeni Mahalle Neolitik Yerleşmesi'nin kuruluşunda bu sosyal özelliklerin etkili olmadığı düşünülemez. Şüphesiz ki ilk yerleşimciler kendi yaşamlarını devam ettirebilmeleri için elverişli fiziki şartların bulunduğu bu sahayı tercih etmişlerse de, burada birbirlerinden

bağımsız, birey olarak yaşamamışlardır. Aynı yerde birbirine yakın meskenler inşa ederek topluluk olarak yaşamışlar ve bugün Yeni Mahalle Neolitik Yerleşmesi olarak bilinen yerleşmeyi ortaya çıkarmışlardır.

Yukarıda sayılan nedenlerden dolayı ilk yerleşmenin kuruluşunda “fiziki güvenlik” şartlarını temin eden doğal faktörleri ve yukarıda bahsedilen sosyolojik özelliklerden kaynaklanan “sosyal güvenlik” faktörlerini birbirinden bağımsız olarak düşünmemek sağlıklı bir analiz yapmaya imkân sağlayacaktır.

3. İklim

Yeryüzünde yerleşmelerin dağılışı ve yer seçimi üzerinde rol oynayan önemli faktörlerden biri de iklimdir. İnsanların konforlu bir yaşam sürdürebilmeleri şüphesiz ki öncelikli olarak iklim şartlarının elverişli olmasına bağlıdır. Bunun yanında yaşamın sürdürebilmesi için gerekli şartlardan biri olan gıda temini ve çeşitli ekonomik faaliyetler, önemli ölçüde iklim şartlarının etkisi altındadır. Ayrıca yapılan ekonomik faaliyetin türüne göre de iklimin, yerleşim yerinin tespiti üzerindeki rolü önemlidir.

İklimin yerleşim yerinin tespiti üzerinde en fazla rol oynayan etkisi kuraklık ve aşırı soğuklardır. Bu konuda 350-250 mm yağış eğrisinin tarla ziraatinin sınırını, 75-100 mm.lik yağış eğrisinin de otlaklara dayanan yerleşmelerin sınırını belirlediği ileri sürülmektedir⁶³. Kurak iklime sahip çöl bölgeleri ve daima donmuş olan kutup bölgeleri insanların fazlaca yerleşmediği alanlardır. Dolayısıyla iklim doğrudan doğruya yeryüzünde insanların dağılışı üzerinde de rol oynamaktadır⁶⁴. Fakat Şanlıurfa şehrinin kuruluş yerinin seçiminde iklim belirleyici rol oynamamış olmakla birlikte, bir Neolitik yerleşmeden söz ettiğimize göre, uygun iklim koşullarının yaşam alanı tercihindeki rolü de inkâr edilemez. Nitekim Şanlıurfa'nın kurulduğu bölgede görülen iklim özellikleri, insan yaşantısı için elverişli ortamların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle, şehrin kuruluş döneminde hüküm süren iklimin yaşamı kolaylaştırıcı oluşu, toprak özelliklerinin, flora ve fauna topluluklarının ortaya çıkışına ve tarım faaliyetlerinin yapılmasına imkân vermesi bakımından bir kuruluş etmeni olarak incelenmesinde sakınca yoktur.

⁶³ Tolun Denker, 1977: 21; Ayrıca Bkz. Göney, 1995: 67-75.

⁶⁴ Erol, 1964: 6.

Şanlıurfa ve çevresinde günümüzde genel olarak “Yarıkurak Güneydoğu İklimi” denilen iklim şartları hüküm sürmektedir⁶⁵. Yaz mevsiminde Tropikal hava kütlelerinin etkili olması nedeniyle aşırı yüksek sıcaklıklarla karşılaşmaktadır. En sıcak ay olan Temmuzda ortalama sıcaklıklar 33°C ‘ye kadar çıkmakta, mayıstan ekime kadar 5 ay boyunca termometreler 20°C’nin üzerinde seyretmektedir. Kış mevsiminde karasal etkilerle ortalama sıcaklıklar 5°C’ye kadar düşmekte, ancak 0°C’nin altına inmemektedir. Yıllık ortalama sıcaklık derecesinin 18°C olduğu Şanlıurfa’da yıllık sıcaklık genliği 28°C’yi bulmaktadır. Bütün bu meteorolojik veriler ışığında Şanlıurfa’da karasal bir termik rejimden söz etmek mümkündür (Çizelge 1).

Çizelge 1. Şanlıurfa’da Ortalama Sıcaklık ve Yağış Miktarının Aylara Dağılışı. (Rasat Süresi: 68 yıl).

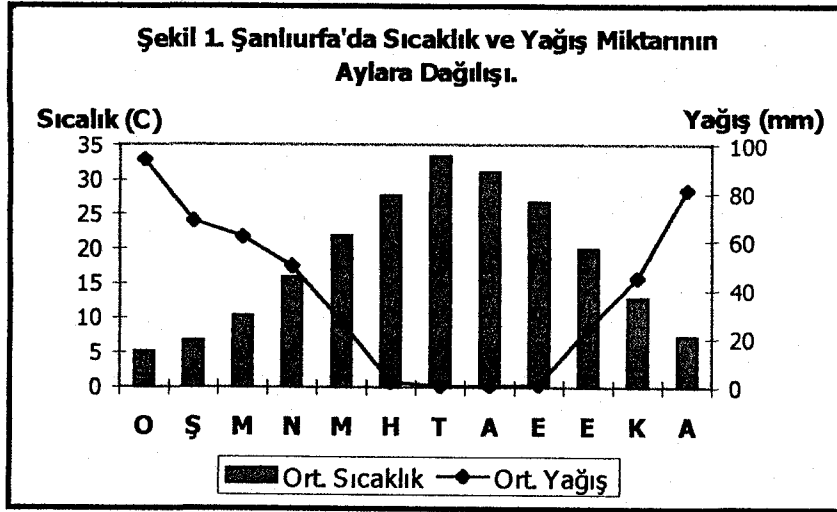
	Aylar												Ort. Yıllık
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	
Ortalama Sıcaklık (°C)	5,1	6,7	10,3	15,8	22,0	28,0	33	31,1	26,7	19,9	12,8	7,3	18,2
Ortalama Yağış (mm)	93,8	68,5	61,9	50	27,0	2,0	0,5	0,6	1,0	24,4	44,9	81,1	455,7

Kaynak: DMI Genel Müdürlüğü.

Meteoroloji istasyonunun verilerine bakılırsa 456 mm. yıllık yağış tutarıyla Şanlıurfa, Türkiye’nin az yağış alan yerlerinden biri durumundadır. Yağışın aylara dağılımı incelendiğinde ise hazirandan itibaren 4 ayda toplam 4 mm. kadar yağışın düştüğü gözlenir. Oysa Şanlıurfa’da yağışın büyük bölümü kış mevsiminde kaydedilmektedir. Yağış ile potansiyel evapotranspirasyon arasındaki farkı gösteren yıllık su açığı Şanlıurfa için 808 mm.dir. Thornthwaite metoduna göre Şanlıurfa, hazirandan ekim sonuna kadar 5 ay kurak dönem yaşayan bir yer özelliği taşımaktadır⁶⁶. Bütün bunlara bakarak Şanlıurfa çevresinde kuraklığın çok önemli bir etmen olduğu ve bu etmenin yerleşme yeri seçiminde suya bağımlılığı daha da artırdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

⁶⁵ Koçman, 1993: 79.

⁶⁶ Çiçek, 1995: 85.

İklimin doğrudan doğruya yerleşme bölgesi seçimi üzerindeki etkisi yanında dolaylı olarak hüküm sürdüğü alanlarda doğal bitki örtüsü ve toprak özellikleri üzerindeki etkisi de göz ardı edilemeyecek derece önemlidir. Özellikle hâkim iklim şartlarına bağlı olarak, bir yandan bu iklime uygun doğal bitki örtüsü ortaya çıkarken, diğer yandan da iklimin kayalar üzerindeki fiziksel ve kimyasal etkisi nedeniyle meydana gelen çözülme ve çözünme olayları sonucunda toprak örtüsü de belirli özellikler kazanmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak da, iklim şartları çeşitli hayvan topluluklarının yaşama alanını belirlemektedir. “Bitkilerin hayatı ile iklim arasındaki ilişkiler çok sıkıdır. Bitkiler besinlerini toprak suyundan alırlar. Toprağın nemli veya kuru olması ise yağışlara bağlıdır. Onun için, yağışlı bölgelerde bitki hayatı gelişmiştir”⁶⁷. Hayvan toplulukları da kendi besinlerini temin edebilecekleri yerlerde yani uygun doğal bitki örtüsünün bulunduğu yerlerde yaşamlarını devam ettirdiklerinden dolayı iklim, hem toprak örtüsü hem de bitki ve hayvan topluluklarının ortaya çıkmasında büyük rol oynamaktadır. İnsanların özellikle prehistorik çağlardan itibaren avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdürmeleri, onları doğal bitki örtüsünün gür, hayvan topluluklarının bol ve çeşitli olduğu yerlere çekmiştir. İnsan topluluklarının Neolitik Dönem’den itibaren yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte bu özellikler, yerleşim bölgesinin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır.

Şanlıurfa şehrinin kuruluş yerinin seçiminde de şüphesiz ki iklimin önemli etkilerinden söz edilebilir. Günümüzde hüküm süren iklim şartlarına bakılırsa,

⁶⁷ Erinç ve Öngör, 1982: 92.

araştırma alanımızda yarı kurak iklim şartlarının hakim olduğu yukarıda açıklanmıştır. Yarı kurak iklime sahip alanlar, her ne kadar beraberinde bazı sorunları getirirse de, yine de tarım ve sanayi gibi ekonomik faaliyetlerin yapılmasına uygun özellikler göstermekte ve insan yaşamının devam ettirilemeyeceği derece de olumsuz koşullar ortaya çıkarmamaktadır.

Ancak Şanlıurfa şehrinin kuruluşunun günümüzden 11000 yıl öncesine dayandığı göz önüne alınırsa, o zamanki iklim şartlarının günümüzle aynı olmasını beklemek doğru bir yaklaşım olarak ortaya çıkmamaktadır. Özellikle Büyük İskender'in Urhay şehrini fethinden sonra onu, sahip olduğu su kaynakları ve çevresinin yeşil olmasından dolayı Makedonya'nın başkenti Edessa'ya benzetmesi ve şehre bu adı vermesi, VI. yüzyılın ortasına kadar şehrin ortasından geçen Karakoyun (Dayşan) Deresi'nin taşıp çok defa şehri sel altında bırakması gibi olaylar göz önüne alınacak olursa, hüküm süren iklim şartlarının günümüzden daha farklı olduğu düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.

Şehrin kuruluşunun M.Ö.IX.bin yıla dayandığı göz önüne alındığında, bunun glasiyal dönemin bitişine denk geldiği görülecektir. Bu nedenle Kuaterner'de iklim şartlarında meydana gelen değişmelerin iyi değerlendirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Kuaterner, Plesitosen (glasiyal dönem) ve Holosen (post glasiyal dönem) olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır. Kuaterner'in ikinci bölümü birinci bölüme nazaran daha kısadır ve glasiyal dönemin sona erişinden günümüze kadar süren 10-11 bin yıllık süreyi kapsamaktadır⁶⁸. Erol, glasiyal dönemin yaşandığı Pleistosen dönemindeki iklim şartlarını ortaya koyarken soğuk, sıcak ve yağışlı dönemlerin değişik zamanlarda ortaya çıktığını ve iklim koşullarında farklanmalar olduğunu belirtmiştir. Bugünkü kurak ve yarı kurak bölgelerde plüvyal dönemler yaşandığını, özellikle orta enlemlerde post glasiyal dönemde akarsuların etkin olduğunu ortaya koymuştur. Bunun yanında bu iklim koşullarının toprak, bitki ve hayvanlar üzerinde de önemli etkiler yaptığını ileri sürmüştür⁶⁹. Bu dönemde, uygun iklim şartları nedeniyle ortaya gür bir bitki örtüsü çıkmış, insanlar eskiden buzullarla kaplı olan alanlara sokulmuş ve iklim yaşamaya daha uygun şartlar taşımıştır⁷⁰. Plüvyal dönemlerin sona ermesiyle birlikte göller çekilmiş ve ortaya bereketli

⁶⁸ Erinç ve Öngör, 1982:47; Erol, 1979: 34.

⁶⁹ Erol, a.g.e.: 9-13.

⁷⁰ Erinç ve Öngör, a.g.e.:53.

topraklar çıkmıştır. Bu topraklarda kendiliğinden çeşitli bitki ve tahıl türleri belirmiştir. Bunun yanında bazı hayvan türleri de evcilleştirilmek suretiyle tarıma başlanmış ve Neolitik kültürler doğmuştur⁷¹. Araştırma sahasının orta enlemlerde yer alması nedeniyle, bahsedilen iklim şartlarının Plesitosen'de Şanlıurfa şehri ve civarında da hüküm sürmüş olması muhtemeldir. Bu iklim şartlarının her yerde aynı şekilde yaşandığı düşünülemez, dolayısıyla lokal şartların etkisiyle az da olsa farklılıklar olması doğaldır.

Yukarıdaki bilgiler değerlendirildiğinde, Neolitik Şanlıurfa çevresinde, henüz bu yerleşme kurulmadan önce, elverişli iklim şartlarının var olduğu söylenebilir. Paleolitik dönemin Şanlıurfa çevresinde çok zengin olması da bunun bir kanıtıdır. Bu alanda, insan yaşamına uygun bir iklimin hüküm sürmesi ve bunun sonucunda da gür doğal bitki örtüsünün ve zengin hayvan topluluklarının ortaya çıkması kaçınılmazdır. Yapılan arkeolojik çalışmalar bu görüşü doğrulamaktadır. Arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen buluntular incelendiğinde, araştırma sahasında çok zengin bir hayvan topluluğunun var olduğu ve kültüre alınmış bir çok bitki tohumu bulunduğu görülmektedir⁷². Neolitik kültürlerin tarıma geçişinde önemli bir rol oynayan ve step bitki toplulukları içinde doğal olarak yetişebilen yabani buğday, arpa, yulaf ve baklagiller, Şanlıurfa çevresindeki step ve ağaçlı step bölgelerinde yoğun şekilde yer almıştır⁷³.

4. Verimli Tarım Arazisinin Varlığı

Neolitik Devrim'den Sanayi Devrimi'ne kadar dünyadaki ekonomik faaliyetlerinin kaynağını tarımsal faaliyetler oluşturmaktaydı. Tarım, aynı zamanda, Neolitik Dönem'e kadar devam eden avcılık ve toplayıcılıktan sonra, insanoğlunun yapmış olduğu en önemli ekonomik faaliyettir. Şüphesiz ki tarım, günümüzde bile bir ekonomik faaliyet olarak önemini büyük oranda koruyarak kırsal alanlarda yaşayan insanların temel ekonomik faaliyetini oluşturmaktadır. Başlangıçta insanların gıda ihtiyaçlarını karşılamak için yapmış oldukları bu faaliyet, daha sonra elde edilen ürünlerin satılarak diğer ihtiyaçların karşılanması amacıyla ticaretin de gelişmesine neden olmuş ve günümüzde sanayiye de ham madde temin eden bir sektör haline gelmiştir.

⁷¹ Erol, 1979: 50; Erinç ve Öngör, 1982: 53.

⁷² Çelik, 2003: 93-96.

⁷³ İnandık, 1965: 57.

Neolitik Dönem’de yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte, insanların yaşam şekillerinde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. “İnsan gruplarının toprakla kurmuş oldukları ilişki Neolitik devri ile beraber başlamıştır”⁷⁴. Bu dönemde bir yandan çeşitli hayvanlar evcilleştirilerek beslenmeye başlanmış, diğer yandan da özellikle buğday ve arpa başta olmak üzere bir çok bitkinin tohumu toprağa ekilerek ürün elde edilmeye başlanmıştır. Böylece ilkel de olsa ilk tarımsal faaliyetler ortaya çıkmış ve insanlar yeni yaşama formuna geçmişlerdir. İnsan yaşamında büyük değişikliklere yol açan bu ilk tarımsal faaliyetler, daha sonraki gelişmelerin de temel kaynağını oluşturmuştur. Bu nedenle, Neolitik Dönem’de insanların yerleşik hayata geçerek tarıma başlaması “Neolitik Devrim” olarak adlandırılmaktadır. “Neolitik devrenin devrim açısından taşıdığı anlam, o zamana kadar süregelen avcılık ve toplayıcılık yaşam biçiminin değişmesidir”⁷⁵. Şüphesizki yeryüzünde ilk yapılan tarımsal faaliyetler, günümüze göre daha basit ve ilkel özellikler taşımaktaydı. Bu faaliyet, ilk olarak bir sopa ile toprakta delik açılıp içine tohumun bırakılması şeklinde başlamıştır. Bu yöntemle iyi verim alınamadığının görülmesiyle birlikte, kazılarak gevşetilmiş toprağa tohum atılmasıyla tarım yapılmış, daha sonraki dönemlerde de karasaban, pulluk ve modern araçlarla toprak sürülüp ekilerek bu faaliyet sürdürülmüştür⁷⁶.

Tarımsal faaliyetin yapılması için gerekli olan temel şartlardan biri de, tarımın yapılabileceği verimli arazilerin varlığıdır. Dağlık, aşırı engebeli, arızalı sahalar tarım için elverişli değildir. Neolitik Dönem’de yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte, insanlar gıda ihtiyacını tarımdan karşılamaya başlamışlardır. Avcılık ve toplayıcılıktan çıkarak yeni bir yaşam formuna geçen bu insanların yaşamlarında, tarımsal faaliyetler büyük önem taşımaya başlamıştır. Bu nedenle, iklim ve su kaynaklarının elverişli olması yanında verimli tarım arazilerinin bulunduğu alanlar insan topluluklarını kendine çekmiştir. Bu topluluklar ya verimli arazilerde ya da bu arazilere yakın yerlerde yaşamaya başlamışlardır. Verimli tarım arazilerinin bulunduğu alanlar ve yakın çevreleri, insanların yerleşmesiyle birlikte nüfusun yoğunlaştığı alanlar haline gelmiştir. Özellikle işlenmesi kolay yumuşak toprakların bulunduğu verimli ovalar, insanların tarım yapması için büyük avantajlar

⁷⁴ Tunçdilek, 1985: 13.

⁷⁵ Tunçdilek, 1988: 8.

⁷⁶ Tunçdilek, 1985: 14.

sağlamaktadır. Bu özelliklerinden dolayı ovalar ve yakın çevreleri, tarımsal faaliyetin kolaylıkla yapılmasından dolayı önemli miktarda nüfus barındıran sahalar halini almıştır. Tarih boyunca sahip oldukları bu elverişli özellikler nedeniyle “alüvyal ovalar insanları daima kendilerine çekmiştir”⁷⁷. Neolitik Dönem’den itibaren nüfus toplamaya başlayan bu alanlar, halen bu özelliklerini korumaktadırlar.

Şanlıurfa Şehri, yukarıda bahsedilen özellikleri bünyesinde taşıyan bir alanda bulunmaktadır. Eski şehir, Türkiye’nin en verimli tarım alanlarından biri olan Harran Ovası’nın kuzeybatı ucunda bulunmaktadır (Harita 1, 4, 5). Bir çok derenin sularını boşalttığı ve alüvyal topraklarla kaplı olan bu ova, tarım için çok elverişli şartlar göstermektedir. Yerleşme yakınlarında önemli su kaynaklarının bulunması ve bu su kaynaklarının, toprakları tarıma çok elverişli olan Harran Ovası’ndan geçmesi tarımsal faaliyetler için önemli kolaylıklar sağlamaktadır.

Harran Ovası’nın oluşumu bazı araştırmalara göre Miosen’den itibaren başlamıştır. Bu araştırmalara göre, Harran Ovası muhtemelen Miosen’den itibaren Karacadağ volkanik faaliyetlerinin de etkisiyle bir takım faylanma ve çökme olaylarına maruz kalmıştır. Miosen sonlarına kadar bu olayların devam etmesiyle ova şekillenmeye başlamıştır. Miosen sonlarında denizlerin çekilmesiyle beraber, bir erozyon safhası başlamış ve sığ bir göl havzayı kaplamıştır. Ovada bir yandan tortulaşma süreci devam ederken bir yandan da çökme hareketleri aktifliğini korumuştur⁷⁸. Ancak diğer bazı araştırmalara göre de; Harran Ovası, Plio-Kuaterner’de, Eosen ve Neojen devirlerinde oluşmuş kalker depolarının ve yer yer kendini gösteren volkanik alanların, Toros dağlarının yükselmesi sırasında meydana gelen genç tektonik hareketler sonucunda güneye doğru eğilmesiyle ilk şeklini almıştır. Bu hareketler, Gaziantep-Şanlıurfa-Mardin Platosu’nun güneyinde hayli etkili olmuştur⁷⁹. Özellikle Kuaterner’de meydana gelen tektonik hareketlere epirojenik hareketlerin de eşlik etmesiyle birlikte Harran Ovası son şeklini almaya başlamıştır. Harran Ovası çevresine göre çökerek bir graben özelliğini kazanırken, doğusunda bulunan Tektek Platosu ve batısında bulunan Fatik platosu da birer horst özelliği kazanmıştır⁸⁰. Bu jeolojik özellikleri nedeniyle Harran Ovası, Akçakale

⁷⁷ Tolun Denker, 1977: 29.

⁷⁸ D.S.I., 1972: 25.

⁷⁹ Tunçdilek, 1985: 106; Ardos, 1992: 114.

⁸⁰ Ardos, a.g.e.: 99-104.

Grabenini olarak da adlandırılmaktadır. Grabenin oluşmasında, kuzey-güney doğrultulu bir takım faylar önemli rol oynamışlardır. Grabenin doğu ve batı kısmında bulunan faylar, kuzeyde kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu ve daha eski olan Bozova ve Kalecik fayları ile birleşmektedirler. Gerek Harran Ovası ve gerekse Suruç Ovası'nı ve bu iki ova arasında kalan horst niteliğindeki Fatik Platosunu oluşturan tüm faylar kuzey-güney doğrultuludur. Ova yüzeyini kaplayan alüvyon tabakası, çevrede bulunan ve Fırat kireçtaşı formasyonunun üyesi olan kalker sahalardan akarsular tarafından aşındırılan malzemenin birikmesiyle oluşmuştur⁸¹ (Harita 5, 7).

Harran Ovası'nın tarım için en elverişli toprak çeşitlerinden biri olan alüvyal topraklarla kaplı olması, ortalama rakımın 400 m. civarında olması ve çok az bir eğime sahip olması, şüphesizki ovanın tarımsal potansiyeli üzerinde büyük rol oynamaktadır. Ovayı kaplayan alüvyal topraklar nisbeten kalın bir örtü oluşturmakta olup, bu kalınlık 60-200 cm arasında değişmektedir. Toprakların geçirgenlik özellikleri iyi durumdadır. Ovanın ortalama eğimi %3 civarında olup, bu değerler ovanın doğu ve batısında nisbeten artmaktadır. Ovada taşlık sahalara da bulunmaktadır, fakat bu sahalara ovanın ancak %5'lik bir kısmına denk düşmektedir.⁸² Ovanın özellikle doğu ve batı kısımlarında çakıllı ve taşlı kolüvyal topraklar da bulunmaktadır. Bu topraklar her ne kadar alüvyal topraklar kadar verimli olmasa da, bu toprakların bulunduğu alanlarda da tarım yapılmaktadır.

Yukarıda da incelendiği gibi Neolitik Yenimahalle Yerleşmesi'nin yakınında kurulmuş olduğu Harran Ovası, gerek çevredeki akarsuların sularını boşalttıkları bir alan olması, gerekse verimli topraklarıyla tarım faaliyetleri için çok elverişli şartlar göstermektedir. Aynı zamanda "ulaşım kolaylıkları, çığ veya kaya düşmesi tehlikelerinin olmayışı ve sağladığı geçim kolaylıkları"⁸³ ovanın sahip olduğu diğer önemli özelliklerdir. Yerleşik hayata geçişle birlikte artık yeni bir yaşam şekli sürmeye başlayan yerleşme sakinleri, yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan gıda maddelerini tarım yoluyla elde etmeye başlamışlardır. Bu amaçla başta Karakoyun Deresi'nin kenarındaki elverişli alanlar olmak üzere, Harran Ovası'nın verimli topraklarından da yararlanmışlardır. Yapılan arkeolojik araştırmalar, Neolitik Dönem'de bu alanda bazı bitki tohumlarının kültüre alındığını göstermektedir. Bu

⁸¹ Tardu, Başkurt, Güven ve diğerleri, 1987: 36-40; D.S.İ., 1972: 24.

⁸² D.S.İ., 1968: 1-14.

⁸³ Doğanay, 1994: 339.

araştırmalar sonucunda elde edilen bezelye tohumları, arpa ve buğday çeşitleri⁸⁴ bu alanda tarım yapıldığını gösteren en önemli kanıtlardır. Ayrıca bu alanın bitki örtüsü ve su kaynakları itibariyle hayvancılığa da elverişli olması, tarla tarımı yanında hayvancılık yapılmasına da elverişlidir. Ancak yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda elde edilen kemiklerin incelenmesiyle, bu kemiklerin koyun, keçi, sığır ve ceylan gibi memeli hayvanlara ait oldukları, fakat evcil hayvan olmadıkları tespit edilmiştir⁸⁵. Fakat kazı yapılan alanın çok küçük olması ve bu alanın çevresinin günümüzün şehir yerleşmesinin altında kalması dolayısıyla yeteri kadar çalışma yapılamamıştır. Söz konusu Neolitik yerleşmenin çağdaşı olan Nevalı Çori ve Gürcü Tepe yerleşmelerinde evcileştirmenin yapıldığı⁸⁶ göz önüne alınacak olursa, bu alanda da evcileştirmenin yapılmış olma ihtimali kuvvet kazanmaktadır.

Bahsedilen bu özellikler itibariyle, Neolitik Yenimahalle Yerleşmesi'nin tarım ve hayvancılık için ne denli elverişli bir alanın hemen yakınında kurulmuş olduğu görülmektedir. Anadolu'nun yerleşme tarihi incelenecek olursa, Neolitik yerleşmelerin büyük çoğunlukla tarıma elverişli sahalarda ve önemli su kaynaklarının bulunduğu alanlarda kurulmuş oldukları görülecektir⁸⁷.

5. Barınak ve Alet Yapımı İçin Elverişli Malzemenin Varlığı

İnsanların en temel ihtiyaçlarından biri de barınmadır. Dünyaya geldiğinden beri insanlar çeşitli barınma şekilleri geliştirmişler ve bunu yaparken de doğal ortamın kendisine sunmuş olduğu imkânlardan yararlanmışlardır. Önceleri ormanlarda devam eden hayat, buradan mağaralara taşınmış⁸⁸ ve daha sonraki dönemlerde de değişik barınak şekilleri kullanılmaya başlanmıştır. İlk olarak ağaç kovuklarının mesken olarak kullanılmasından sonra doğal barınaklar olan mağaralara taşınan yaşam biçimi bu mağaraların insan eliyle değiştirilmesi ile yeni bir boyut kazanmıştır⁸⁹. Bu nedenle en başından beri insan ve doğal ortam arasında çok sıkı bir ilişki başlamış, barınak yapımı için elverişli malzemelerin bulunduğu alanlar insanların yerleşme yeri tercihlerini etkilemiştir. Barınak yapımı için elverişli kayaların hangileri olduğu insanlar tarafından keşfedilmiş, zamanın tekniğine uygun

⁸⁴ Çelik, 2003: 93.

⁸⁵ Çelik, a.g.e.: 95-96.

⁸⁶ Çelik, a.g.e.: 54-56.

⁸⁷ Doğanay, 1994: 228-229.

⁸⁸ Tunçdilek, 1988: 6.

⁸⁹ Tolun Denker, 1977: 71.

olarak barınaklar inşa edilmiştir. Tarih öncesi çağlarda, barınak yapımında kullanılan malzemeler, yine tabii ortamın sunmuş olduğu sert taşlar kullanılarak elde edilmiştir. Henüz madenle tanışmamış olan insanın, aletlerinin de taştan olması kadar daha doğal bir şey düşünülemez. Prehistorik çağlarda, insanlar yumuşak kayaları sert kayalarla oyarak mağara meskenleri meydana getirmişlerdir. Prehistorik dönemlerde başlayan taş malzeme ile insan arasındaki ilişki, günümüze kadar kesilmeksizin devam etmiştir. Taş malzeme kimi yerde en ilkel şekilde üst üste yığılarak konut yapıldığı gibi, yumuşak taşların (özellikle yumuşak kalkerler) bulunduğu yerlerde bunlar kesilerek konut yapılmış, şistlerin ince tabakalı çıktığı yerlerde ise dam malzemesi olarak kullanmışlardır.”⁹⁰ Bu nedenle, yerleşmenin situasyonu için mesken yapımına elverişli kayaların bulunduğu yerler, tek başına yeterli bir neden olmamakla beraber, diğer şartların da uygun oluşuyla tercih edilen alanlar olmaktadır. Dolayısıyla insanların içinde yaşadıkların tabii ortamın ortaya çıkardığı şartlara uygun olarak barınaklarını inşa etmeleri, tarih boyunca devam edegelen bir süreç olmuş ve bu süreç teknolojik gelişmelerin de katkısıyla günümüzde bile devam etmektedir.

Yukarıda belirtilen özellikler göz önünde tutularak araştırma sahası incelenecek olursa, jeolojik özellikler itibariyle de elverişli şartlara sahip olduğu görülecektir. Konumuzla ilgili jeolojik özelliklerin yerleşim yerinin seçimi üzerinde etkili olmasından dolayı, araştırma alanının jeolojik özelliklerinin yakından incelenmesi gerekmektedir.

Şanlıurfa il sınırları içinde kalan alanın büyük bir kısmı jeolojik açıdan III. zaman formasyonlarından oluşmuştur. Bu formasyonlar içinde de insanların barınak yapabilmeleri açısından en uygunu olan kalker formasyonları önemli yer tutmaktadır. Şehrin batı kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde Eosen kalkerleri geniş yer kaplamaktadır. Güneybatı ve güney kesimlerindeki plato alanında Oligo-Miosen devrine ait kalkerler hakimdir⁹¹. Kalker formasyonundan sonra en önemli yeri Plio-Kuaterner yaşlı bazalt formasyonları tutmaktadır. Bunun yanında alüvyonlar da şehrin güneyinde yer alan Harran ovasında önemli yer tutmaktadır.

Şehrin bulunduğu alan ve çevresindeki en yaşlı formasyon, Karaköprü köyünün kuzeyinde birkaç alanda bulunan Paleosen ya da Alt Eosen yaşlı kırmızı, gri

⁹⁰ Tunçdilek, 1985: 24.

⁹¹ D.S.I., 1972: 18; Gürel ve diğ., 2000: 8-18.

renkli killeri ve sileksli kalkerlerdir. Oldukça sert yapıda olan sileksli kalkerler, doğuda mostra veren fosilli Eosen kalkerlerinin, kuzeydoğuda da kırmızı ve gri renkli killerin altına dalmaktadır. Sileksli ve oldukça sert yapıda olan bu kalkerler yeşil veya gri renktedirler.⁹² Şehrin batısında, kuzeyinde ve nisbeten kuzey doğusunda, plato alanının yüksek kısımlarını oluşturan Üst-Orta Eosen yaşlı kalker formasyonu, aynı zamanda Harran Ovası'nın doğusundaki Tektek platosunda da önemli bir yer kaplamaktadır. Araştırma sahasında bulunan Eosen yaşlı kalker formasyonları çeşitli doku ve sertlikte olmalarına rağmen karstik olaylara müsait ve çatlaklıdır. Araştırma sahasının yüksek kesimlerini oluşturan Eosen kalkerleri, Harran Ovası'nın doğu ve batı kesimlerinde yer alan plato alanında güneye doğru alçalır. Bu formasyonun üzerinde daha genç yaşlı (Oligo-Miosen), alt seviyelerde beyaz-gri, yeşilimsi marnlarla başlayıp üst seviyelerde çok killi, kısmen gevşek, sarımsı-gri, kalın olmayan göl kalkerleri yer alır.⁹³ Oligo-Miosen yaşlı bu kalker formasyonu, Harran Ovası'nın batısında yer alan Fatik Platosu ve ovanın doğusunda yer alan Tektek platosunun alçak kesimlerinde yaygın olarak görülürken, kuzeyinde yer alan Germüş Platosu üzerinde ise daha dar bir alanda görülmektedir(Harita 7).

Şanlıurfa şehri ve çevresinde görülen diğer önemli formasyon bazalttır. Bu bazalt formasyonu, esas olarak Karacadağ bazalt formasyonuna dahil edilmektedir. Karacadağ volkanik faaliyetinin başlangıcını, Üst Miosen olarak kabul eden jeologlar⁹⁴ olduğu gibi, Pliosen sonrası olarak kabul edenler⁹⁵ de bulunmaktadır.

Bazalt örtüsü Şanlıurfa şehrinin özellikle kuzeyinde yer alan plato sahası üzerinde yayılım göstermektedir. Bugün şehrin bazı mahalleleri de bazalt sahaları üzerinde yer almaktadır. Harran Ovası'nın hemen kuzeyinden başlayarak kuzeye doğru devam eden bazalt örtülerinin bulunduğu saha üzerinde, bugünkü şehrin önemli bir bölümü yer almaktadır. Şehrin kuzeyinde ve kuzeybatısında bazalt örtüleri

⁹² D.S.İ., 1972: 19.

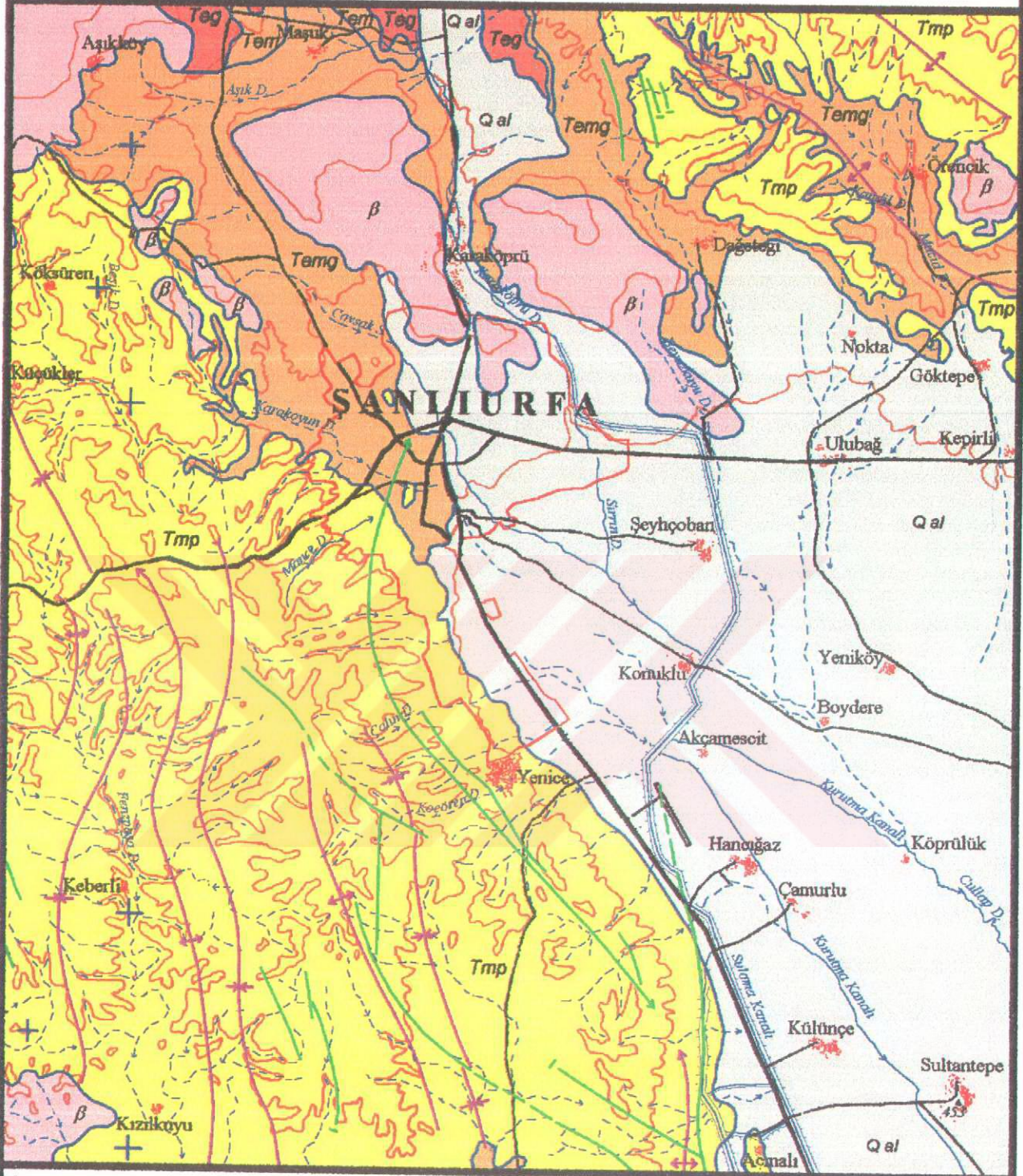
⁹³ D.S.İ., a.g.r.: 21.

⁹⁴ Gürel ve diğ., 2000: 17.

⁹⁵ Özcan, 1974: 11.

Harita 7:

ŞANLIURFA ŞEHİRİ VE ÇEVRESİNİN JEOLojİ HARİTASI

İŞARETLER

	Eşyükselti Eğrileri
	Sürekli Akarsu
	Geçici Akarsu
	Şehirsiz Yerleşme Sınırı
	Köy Yerleşmesi
	Önemli Karayolları

SEDİMENTLER

	Q al	Kuaterner (Alüvyon)
	Tm	Oligo-Miyosen (Kalker)
	Tem	Üst-Orta Eosen (Kalker)
	Teg	Alt Eosen (Kil)

VOLKANİTLER

	β	Miyosen-Pliosen (Bazalt)
--	---	--------------------------

	Fay
	Antiklinal Eksen
	Senklinal Eksen
	Yatay Tabaka

1 0 1 2 km

Kaynak: MTA

geniş bir yer kaplamaktadır. Kuzeybatıda bulunan Aşıkköy çevresinde, şehrin hemen kuzeyinden itibaren Karaköprü Kasabası'nın çevresinde bazalt örtüleri hakim formasyon konumundadır. Şehrin çevresinde bulunan bazalt örtüleri “doğrudan doğruya Paleosen killeri üzerinde”⁹⁶ yer almaktadırlar. Şehrin kuzeyinde yer alan bazalt platosu üzerinde yer yer 5-10 cm kalınlığında bir toprak örtüsü bulunmakla beraber, yer yer tarım yapılmasına da imkân verecek kalınlıkta toprak örtüsünün bulunduğu alanlar da mevcuttur. Formasyon yer yer gaz boşluğu içeren bazaltlardan oluşmuş olup, kalınlığı 50-60 m. yi bulmaktadır.⁹⁷ (Harita 7, 5)

Yukarıdaki veriler değerlendirildiğinde anlaşılaçağı üzere, araştırma sahası barınak yapımı için uygun özelliklere sahip olan kalker ve bazalt kayalar yönünden zengindir. Özellikle sahada sert (Eosen yaşlı) ve yumuşak (Oligo-Miosen yaşlı) kalker kayaların varlığı, bunların kolaylıkla işlenebilir özellikte olmaları nedeniyle tarih boyunca barınak yapımında kullanılmışlardır. Özellikle Neojen kalkerlerinin daha yumuşak olması, kesme taş olarak mesken yapımında büyük çoğunlukla kullanılmalarına neden olmuştur. Bunu yanında havayla temas etmelerinden itibaren giderek sertleşmeleri, sıcak ve soğuşu izole etme özelliklerinden dolayı da önemli bir yapı malzemesi olarak kullanılmaktadırlar. Yörede “nahit” olarak adlandırılan kalker kesme taşlar, günümüzde yapı malzemesi olarak kullanılmada önemini kaybetmesine rağmen, yakın zamanlara kadar önemli bir yapı malzemesi olarak kullanılmaktaydı.

Yapı malzemesi olarak kullanılan diğer bir kaya türü de bazalttır. Çok sert olmalarından dolayı genellikle yığma taş meskenlerin temellerinde kullanılan bir malzeme olan kesme bazaltlar, aynı zamanda önemli bir duvar malzemesidir. Araştırma sahamızda ve yakınında bulunan bazalt sahaları, bu malzemenin sağlanmasında büyük kolaylık sağlamaktadır.⁹⁸

Şanlıurfa şehri ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşmelerinin taş malzeme kullanılarak inşa edilen meskenlerden oluştuklarını ortaya çıkarmaktadır. Nevali Çori, Göbekli Tepe, Gürcütepe ve Karahan Tepe yerleşmelerinde yapı malzemesi olarak kalker, harç malzemesi olarak da çamur kullanılmıştır. Bu meskenler genelde dörtgen plânlı ve düzenli iç bölmelere

⁹⁶ D.S.I., 1972: 23.

⁹⁷ Gürel ve diğ., 2000: 17.

⁹⁸ Kalker ve bazaltların yapı malzemesi olarak kullanılışı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Tunçdilek, 1985: 26-28

sahiptir. Meskenler iri taş bloklardan oluşan temel üzerine oturtulmuştur. Yeni Mahalle Neolitik yerleşmesinde bulunan meskenlerin ana kaya üzerine oturtulma şekilleri Nevali Çori, Göbekli Tepe, Gürcü Tepe ve Karahan Tepe yerleşmeleri ile aynı özellikleri taşımaktadır.⁹⁹ Bu nedenle, artık yerleşik bir yaşam şeklinin sürdürülmeye başlandığı Neolitik Dönemde varlığı tespit edilen bu yerleşmede mesken yapımında doğal çevrenin sağlamış olduğu imkânlardan yararlanılmış, özellikle çevreden temini kolay olan kalker malzemeden meskenler inşa etmişlerdir. Yine harç malzemesi olarak kullanılan çamur yapımı için gerekli olan toprak malzeme de başta Karakoyun Deresi'nin eski yatağı olmak üzere Harran Ovası'ndan da temin edilmiştir.

Doğal çevrenin litolojik özelliklerinin insan yaşamı üzerindeki diğer bir etkisi de insanların kendilerini korumaları ve bir takım işlerinde kullanmak üzere gereksinim duydukları aletlerin yapımında kendini göstermektedir. Henüz maden çağına ulaşmamış olan insanlar, kendilerini vahşi hayvanlardan korumak amacıyla sert taşlardan silahlar yapmışlardır. Bunun yanında kazmak, kesmek ya da delmek amacıyla da bir takım aletlerini bu sert taşlardan yapmışlardır. Ayrıca, Neolitik Dönem'de yerleşik hayata geçip tarımla geçimini sağlamaya başlayan insanlar, tohumlarını ekmek için toprağın kazılmasında ve yetiştirilen ürünlerin biçilmesinde de sert taşlardan yararlanmıştır. Kullanılan bu taş malzemelerin başında sileks (çakmak taşı) gelmektedir. Yontulmak suretiyle alet yapımında kullanılan sileks, sert ve kesici özellikleri nedeniyle alet yapımında kullanılan malzemelerin başında yer almaktadır. İnsanlık tarihinin başlangıcı ile birlikte sert taş kullanımı başlamış ve insanlar "sileks gibi en sert taşlardan bıçaklar, baltalar v.b. yaparak insanlık tarihinin ilk devresini"¹⁰⁰ oluşturmuşlardır. Araştırma sahasında kalker tabakaları içinde yumru halinde sileksler mevcuttur. Başta Yeni Mahalle yerleşmesinin bulunduğu Tıfındır Tepesi olmak üzere, özellikle Eosen kalkerleri içinde yumru halinde veya tabaka halinde bol miktarda sileks bulunmaktadır. Bu nedenle, Yeni Mahalle yerleşmesinde yaşayan Neolitik insanların gerekli araç ve gereçlerini yapabilmeleri yönünden de doğal ortam elverişli şartlar sağlamaktadır. Nitekim yapılan arkeolojik araştırmalar, bu yerleşmede sileksten yapılmış bir çok aletin kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Sadece Yeni Mahalle yerleşmesinde değil, çevresinde bulunan diğer yerleşmelerde de

⁹⁹ Çelik, 2003: 21, 26, 31, 64.

¹⁰⁰ Tunçdilek, 1985: 23.

özellikle sileksten yapılmış kesici, delici, kazıcı aletler kullanılmıştır. Yenimahalle Yerleşmesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ele geçen buluntular içinde çakmaktaşıdan yapılmış aletlerin oranı %99.6 iken, obsidyenden yapılmış aletlerin oranı sadece %0.4'tür. Ele geçen aletler içinde ok uçları, deliciler, orak dilgiler, kazıyıcılar, taşkalemler, budamalar, sürtmetaş aletler ve baltalar önemli yer tutmaktadır.¹⁰¹ Ele geçen taş aletler içinde bulunan obsidyenden yapılmış aletler muhtemelen ya başka yerden imal edilmiş olarak getirilmiş, yada yontulmamış olarak getirilen obsidyenin burada yontulmasıyla elde edilmiş olmalıdır. Araştırma sahasında obsidyen olmayışı ve ele geçen taş aletler içindeki oranının çakmaktaşıdan yapılmış aletlere nazaran çok düşük, hatta önemsiz derecede oluşu bu görüşü kuvvetlendirmektedir. "Fakat genel bir değerlendirme yapılacak olursa, obsidyenlerin renklerinden ötürü bunların tek kaynaktan geldiğini söylemek mümkündür. Sadece saydam renklerin yer aldığı Yeni Mahalle obsidyenleri Kapadokya kökenli olmalıdır."¹⁰²

Yerleşme yerinin seçimi üzerinde etkili olan diğer faktörlerle birlikte ele alındığında, jeolojik ortamın ortaya çıkardığı litolojik özelliklerin yerleşme yerinin seçimi üzerinde rol oynayan önemli bir faktör olduğu görülmektedir. İnsanlar, yaşamlarını güvende ve daha rahat bir şekilde sürdürebilmeleri için tarih boyunca meskenlere ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle de su, korunma, iklim ve geçimini temin etme şartlarının uygun olduğu durumlarda, mesken ve alet yapımı için uygun olan malzemelerin kolaylıkla temin edebileceği alanlar, insanlar tarafından yerleşme için tercih edilmiştir. Şanlıurfa şehri ve çevresi yukarıda bahsedilen konular bakımından elverişli şartlar göstermesinden dolayı, Neolitik Dönemde yerleşmeye sahne olmuştur. Doğal ortam, insanların yaşaması ve geçimini sağlaması için uygun olduğundan, insan topluluklarını kendine çekmiştir.

6. Flora ve Fauna

İklimin dolaylı etkileri de yerleşim yerinin seçilmesi üzerinde önemli rol oynamaktadır. İklim konusunda da kısaca bahsedildiği gibi, iklimin elverişli olması bu iklime uygun bitki örtüsü ve hayvan topluluklarının da varlığına neden olmaktadır. İnsan yaşamının devamı için önemli olan faktörlerden biri de şüphesiz ki

¹⁰¹ Çelik, 2003: 67-68. Yeni Mahalle'de yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ele geçen aletlerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. s. 67-92.

¹⁰² Çelik, a.g.e.: 88.

insanların gıda ihtiyaçlarının teminidir. Bu nedenle, gıda ihtiyacının daha kolay temin edilebildiği yerler yerleşim yerlerinin yer seçiminde rol oynamıştır. Zengin bir bitki örtüsünün varlığı, bu bitkiler sayesinde hayatlarını sürdürebilen hayvan toplulukları için elverişli şartlar ortaya çıkardığından, çok çeşitli ve zengin bir hayvan topluluğunun da ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Özellikle, Paleolitik Dönem’de insanların gıda ihtiyaçlarını avcılık ve toplayıcılıkla temin etmelerinden dolayı, sürekli olarak zengin bitki örtüsü ve hayvan varlığının olduğu sahalar, insanlar için çekim yerleri olmuştur. Ancak Neolitik dönemle birlikte insanların tarımla tanışması ve bazı hayvanları evcilleştirmesiyle bu özelliğin önemini kaybettiğini düşünmek doğru değildir. Aksine, insanlar yeni tanışmış oldukları bu yeni geçim tarzını daha kolay olarak gerçekleştirebildikleri için uygun iklim şartlarının hüküm sürdüğü ve dolayısıyla gür bir bitki örtüsü ve zengin hayvan topluluklarının bulunduğu bölgelere yerleşmeyi tercih etmişlerdir.

Günümüzden 15.000 yıl öncesinden itibaren iklimde bir takım değişiklikler meydana gelmiş, bu dönemde iklim daha yağışlı ve sıcak bir hal almaya başlamıştır. Bunun sonucunda Anadolu’da daha önceleri çölümsü steplerle kaplı olan sahalar, ağaçlı steplere dönüşmeye başlamış; yine kıyı ve depresyonlarda varlıklarını sürdüren ormanlar daha iç bölgelere ilerlemişlerdir.¹⁰³ Böylece Anadolu’da daha gür bir bitki örtüsü ortaya çıkmıştır. Neolitik insanları, tarım için elverişli olan alanlarda yabani tahıl (buğday, arpa) ve mercimek yetiştirip kültüre almışlardır.¹⁰⁴ Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de Şanlıurfa ve çevresinin, bugünkü iklim şartlarına nazaran daha yumuşak ve yağışlı bir iklime sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde çevrede bulunan ve Harran Ovasına doğru akan akarsuların kenarlarında da maki türü ağaç formasyonu kendini göstermektedir.¹⁰⁵

Güneydoğu Anadolu’da “yabanıl ortamın Çanak Çömleksiz Neolitik A evresinde daha fazla olduğu, buna karşın Çanak Çömleksiz B evresinde kuzey kesimlerde evcilleştirmenin arttığı tespit edilmiştir... Yenimahalle’de arkeobotanik analizler sonucu ortaya çıkartılan kültüre alınmış buğdaylar ile bir arpa tanesi de bunu destekler niteliktedir. Göbekli Tepe’de yapılan arkeo-botanik analizler sonucu yabani fıstık ve badem örnekleri tespit edilmiştir. Bu sonuç bugün bile bölgede

¹⁰³ Atalay, 1994: 196.

¹⁰⁴ Atalay, a.g.e.:197.

¹⁰⁵ Çelik, 2003: 57.

yetişen küçük ağaçların Çanak Çömleksiz Neolitik dönemdeki varlığını kanıtlamaktadır.¹⁰⁶ Yenimahalle Neolitik Dönem yerleşmesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucu, o dönemde bazı tahıl türlerinin kültüre alındığı görülmektedir. Yapılan analizler sonucunda yabani fıstık (*Pistacia atlantica*'nın bir türü veya *Pistacia terebinthus*), badem (*Amygdalus communis*), yassı bezelye tohumu (*Latyrus* sp.), arpa (*Hordeum vulgare*), yabani buğday (*Triticum boeoticum*), Einkorn (Ekmeklik) buğdayı (*Triticum monococcum*) ve Emmer (Makarnalık) Buğdayı (*Triticum dicoccum*) örneklerine rastlanılmıştır. Ayrıca bunların dışında türü tespit edilemeyen bir çok tohum çeşitleri de bulunmuştur. Burada bulunan tohum çeşitlerinin bir kısmı Nevali Çori ve Çayönü'nde de bulunmuştur. Fakat, yine bir Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşmesi olan Göbekli Tepe ve Karahan Tepe'de kültüre alınmış buğday ya da arpa tanelerine henüz rastlanmamıştır. Bu, Yenimahalle yerleşmesinin kurulmuş olduğu alanın Harran Ovası'na çok yakın oluşu ve tarım için gerekli olan suyun çevredeki akarsulardan ya da kaynaklardan daha kolay temin edilebilmesi ve bu sayede tarım faaliyetleri açısından önemli avantajlara sahip olması ile açıklanabilir. Ayrıca Göbekli Tepe ve Karahan Tepe yerleşmelerinin kurulmuş oldukları alan, Yenimahalle'ye nazaran tarım alanları bakımından daha olumsuz şartlar göstermektedir. Bu yüzden Yenimahalle yerleşmesi, Göbekli Tepe ve Karahan Tepe yerleşmelerine göre kültüre alınmış tahıllılarla tarımın yapılması açısından bir adım önde görünmektedir.¹⁰⁷ Göbekli Tepe'nin henüz bir yerleşim yeri olduğu kanıtlanmamıştır. Ayrıca bu tepenin bir dini tören alanı olduğuna dair kanıtlar¹⁰⁸ bulunmaktadır. Bu nedenle orada tarım yapıldığına dair kanıtlar da yoktur.

Neolitik dönemde Anadolu'da bir çok hayvanın evcilleştirildiği görülmektedir. Tabii ortama uygun olarak evcilleştirilen hayvan türlerinin başında koyun, keçi, at ve sığır gelmektedir.¹⁰⁹ Aslında koyun ve keçi, Güneydoğu Toros Dağları'nın güney ve kuzeyinde yer alan alanın çok uzun zamandan beri en belirgin özelliklerinden birini oluşturmaktadır. Bu dönemde koyun, keçi, at ve sığırın yanında evcilleştirilen diğer bir hayvan da domuzdur.¹¹⁰

¹⁰⁶ Çelik, 2003: 57-58.

¹⁰⁷ Çelik, a.g.e.:93-95.

¹⁰⁸ Kürkçüoğlu, 2002 a: 106-107.

¹⁰⁹ Atalay, 1994: 197.

¹¹⁰ Balossi-Siracusano, 2003: 30.

Şanlıurfa şehri ve çevresinde yaşayan hayvan türlerinin çok çeşitli olduğunu yapılan çalışmalar ortaya koymaktadır. Neolitik Yenimahalle yerleşmesine yakın yerlerde kurulu bulunan Nevalı Çori, Göbekli Tepe, Gürcü Tepe ve Akarçay Tepe’de yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda, bahsedilen alanda çok zengin bir hayvan topluluğunun bulunduğu ve bunların hangilerinin evcilleştirilmiş olduğu ortaya konulmuştur. Elde edilen bulgular, bu sahada yabani eşek(*Equus hemionus*), yabani koyun(*Ovis orientalis*), evcil koyun(*Ovis Orientalis f. Aries*), yabanbani keçi(*Capra aegagrus*), evcil keçi(*Capra aegagrus f. Hircus*), yabani sığır(*Bos primigenius*), pers ceylanı(*Gazella subgutturosa*), Mezopotamya kızıl ve alageyiği, yabandomuzu(*Sus scrofa*), evcil domuz(*Sus scrofa f. Domestica*), evcil köpek(*Canis lupus f. Familiaris*), kızıl tilki(*Vulpes vulpes*), çakal(*Canis aureus*) ve tavşan(*Lepus capensis*) gibi çok çeşitli bir fauna hayatının varlığını ortaya koymaktadır. Bahsedilen alanlarda ayrıca bir çok kuş ve balık çeşidinin de yaşadığı tespit edilmiştir.¹¹¹

Yenimahalle’de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, yerleşim yerinde ve yakın çevresinde yaşayan hayvan türleri ile ilgili çok önemli veriler ortaya çıkarılmıştır. Tespit edilen hayvan türleri arasında kızıl tilki, ceylan, yabani sığır, yabandomuzu, koyun, keçi ve tavşan önemli yer tutmaktadır. Bu türler içerisinde de ceylan varlığının yüksek bir oranda olduğu görülmektedir.¹¹²

Bahsedilen evcilleştirilmiş olan hayvan türleri yanında henüz evcilleştirilmemiş yada evcilleştirmesi zor olan ve yabani olarak yaşayan bir çok hayvan türünün varlığından da bahsetmek mümkündür. Gerek Yenimahalle yerleşmesinin bulunduğu alanın, günümüz şehir yerleşme alanı altında bulunmasından dolayı kazı yapmanın imkânsızlığı ve gerekse yakın çevresinde bulunan tarım alanlarında kazı yapma güçlükleri gibi nedenlerle istenilen düzeyde arkeolojik verilere ulaşılabildiği söylenemez..

Yenimahalle yerleşmesinin kurulmuş olduğu post glasiyal dönem ve daha önceki glasiyal dönemin sonlarında hüküm süren iklim şartlarının, zengin bitki örtüsü ve hayvan topluluğunun oluşmasına uygun olduğu görülmektedir. Flora ve fauna şartlarındaki elverişliliğinin, yerleşme yerinin tespiti üzerinde olumlu etkiye sahip olması nedeniyle, yukarıda bahsedilen bitki ve hayvan türlerinin yerleşme

¹¹¹ Çelik, 2003:53-55.

¹¹² Çelik, a.g.e.: 95-96.

döneminden daha önce var oldukları söylenebilir. Daha sonraki dönemlerde bitki örtüsünün ve bu ortama uymuş hayvan topluluklarının varlıklarını devam ettirmesi, Neolitik insanların yerleşmelerine ve daha kolay bir yaşam sürdürmelerine uygun bir ortam hazırlamıştır. Şüphesiz ki, Şanlıurfa'nın Neolitik Dönem yerleşimcilerinin, avcılık ve toplayıcılıktan uzak bir hayat tarzını sürdürdüklerini ve bu insanların yerleşmelerinden itibaren tarımla uğraştıklarını düşünmek doğru olmayacaktır. Her ne kadar yerleşik bir hayat tarzı sürdürülmüşse de, insanların tarımla uğraşmaya başlayıp hayvanları evcilleştirmesi, avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin tamamen ortadan kalktığını göstermez. Günümüz ilkel topluluklarının bile yerleşik bir hayata sahip olmalarına rağmen tamamen avcılık ve toplayıcılıktan kurtulmuş olmadıkları görülmektedir. Bu nedenle Yenimahalle yerleşimcilerinin de yiyecek ihtiyaçlarının bir kısmını kültüre aldıkları bazı tahıl türlerini üretmekle karşılarken, bir kısmını da zengin bitki örtüsü ve hayvan topluluğu nedeniyle avcılık ve toplayıcılıkla karşıladığı söylenebilir. Günümüzde bile önemli bir av hayvanı olan ceylanın, Yenimahalle ve çevresindeki doğal ortamda bol miktarda bulunması ve Yenimahalle kazılarında önemli oranda ceylan kemiklerinin elde edilmesi, bu hayvanın önemli av hayvanları arasında olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki verilere dayanarak Şanlıurfa'nın Neolitik Dönem yerleşmesi ve çevresinde yaşamın sürdürülebilmesi için gerekli olan yiyecek ihtiyacının karşılanabileceği elverişli şartlar bulunmaktadır. Bu nedenle gerek bitki örtüsünün zenginliği ve gerekse hayvan türlerindeki çeşitlilik, yerleşimcilerin geçimlerini tarım dışında avcılık ve toplayıcılıkla da sağlamasına imkân sağlamıştır.

7. Paleolitik Kültürlerin Varlığı

Şanlıurfa il sınırları içinde kalan alanda, yerleşme tarihi bakımından çok eski dönemlere dayandıkları ortaya çıkan bir çok yer bulunmaktadır. En eskisi Paleolitik Çağ'a dayanan ve çoğunlukla Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda yerleşmeye sahne olmuş bir çok alan bulunmaktadır. Fakat yapılan son arkeolojik çalışmalar şehrin bulunduğu alandaki yerleşim tarihinin çevresine göre daha eskilere dayandığını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular neticesinde şehrin ilk kurulduğu alanın yakın ve uzak çevresinde bir çok Paleolitik yerleşmenin olduğu ortaya çıkmaktadır. Şanlıurfa şehrinin yaklaşık 10 km. kadar güneyinde yer alan Hamzan Tepe, Nemrut Tepesi, Maşuk Köyü, Cavşak Pınarı yakınlarında Paleolitik Dönem'e ait bir çok alet

bulunmuştur. Ayrıca bugün Dergâh olarak adlandırılan balıklı göllerin bulunduğu alanın yakınındaki mağaraların varlığı, Paleolitik Dönem’de bugünkü Şanlıurfa şehrinin bulunduğu alan ve çevresinin yerleşmeye sahne olduğunu göstermektedir.¹¹³ Ülkemizde insanlar Paleolitik’te mağaralarda ve açık hava yerleşim yerlerinde yaşamışlardır. Özellikle kalker yapılı alanlar, insanların yaşamak için tercih ettikleri alanlar olmuşlardır.¹¹⁴ Kalkerin kolay oyulup işlenebilmesi özelliğinden dolayı bu sahalarda var olan doğal mağaralar ya olduğu gibi kullanılmış ya da ihtiyaca göre oyularak daha da genişletilmiştir. Dergâh bölgesinde var olan mağaralar da Eosen kalkerleri içinde bulunmaktadır. Bu mağaraların bazıları dik yamaçlarda bulunmaktadır. Bulunan Paleolitik bulgular ve mağaraların konumları göz önünde tutulduğunda, korunaklı görünen bu alanın Paleolitik’te insanlar tarafından kullanılmış olması ihtimali kuvvetli görünmektedir. Bahsedilen alan dışında, Kale Tepe’nin güneyinde ve batısında bulunan tepelik alanların yamaçlarında ve vadilerde bir çok mağara bulunmaktadır. Ancak bunların büyük bir çoğunluğu günümüz şehir yerleşmesinin altında kalmıştır. Günümüze kadar bu mağaralarla ilgili olarak ne yazık ki ciddi arkeolojik çalışmaların yapılmamış olması, şehir ve çevresinin yerleşme tarihinin yeteri kadar aydınlatılamamasına neden olmaktadır. Ayrıca Paleolitik Dönem’e ait bulguların sel, akarsu ya da başka şekillerde taşınmış olması ihtimali nedeniyle de, Paleolitik dönemde bahsedilen alanda yaşayan kültürlerle ilgili bulgular çok azdır. Buna rağmen elde bulunan bazı veriler Paleolitik kültürlerin Şanlıurfa Şehri’nin bulunduğu alan ya da yakınında yaşamış olma ihtimalini arttırmaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Paleolitik Dönem buluntu yerlerinin büyük çoğunluğu açık hava buluntu yeri niteliğindedir. Bölgede bulunan buluntu yerleri, vadilerde, nehir yatakları ve sekilerde, kısmen de platolar üzerindeki düz alanlarda bulunmaktadır.¹¹⁵ Paleolitik dönem iklim şartları göz önünde tutulduğunda bulguların bulunduğu yerlerin açık alanlarda bulunması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Başlangıcı günümüzden 10.000 yıl öncesi olarak kabul edilen Neolitik Dönem’den önce iklim şartlarının farklı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, “son buzul çağından (Würm’dan) Holosen’e geçişin orta enlemlerde bugünden 10 bin yıl kadar

¹¹³ Çelik, 2003: 48-50.

¹¹⁴ Özgür, 2000: 93.

¹¹⁵ Yalçınkaya, 1986: 37.

önce olduğu kabul edilmektedir.”¹¹⁶ Bu nedenle Paleolitik Dönem sonlarında daha soğuk ve ağır bir iklimin varlığı ortaya çıkmaktadır ki, bu durum itibariyle insanların daha korunaklı yerlerde yaşamış oldukları ihtimalini güçlendirmektedir. Bu nedenle Çelik, Üst Paleolitik insanların iklim koşulları nedeniyle, açık hava konaklama yerlerinden daha çok, kapalı mekanlarda yaşamış olmaları gerektiğini ifade etmektedir.¹¹⁷ Konunun tam anlamıyla açıklığa kavuşturulması, ancak bahsedilen alanda bulunan mağaraların arkeolojik olarak incelenmesiyle mümkün olacaktır.

¹¹⁶ Erol, 1979: 34.

¹¹⁷ Çelik, 2003: 50.

III. ŞANLIURFA'NIN GELİŞME EVRELERİ

Şanlıurfa şehri sahip olduğu uzun tarihi boyunca çok önemli gelişme evreleri geçirmiştir. Şehre hakim olan uygarlıklara ve sahip olduğu stratejik önem, şehrin gelişmesinde ve bulunduğu bölgede önemli bir yer edinmesinde büyük bir rol oynamıştır. Şehrin kurulduğu dönemden beri geçirmiş olduğu gelişme evreleri, "Neolitik Yenimahalle Yerleşmesi"nin günümüz "Şanlıurfa"sı haline gelmesini mümkün kılmıştır. Günümüz Şanlıurfa'sının ortaya çıkmasında tarihi süreç içerisinde yaşanan bir çok sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri etmenlerin çok önemli rolü bulunmaktadır. Bu etmenlerin etkisi, hakim olan uygarlıklara göre farklılıklar göstermiş ve Şanlıurfa Şehri de farklı özellikler kazanmıştır. Bazı dönemlerde şehrsel fonksiyonlarında önemli gelişmeler görülürken, bazı dönemlerde de bazı fonksiyonlarını kaybetmiş, şehrsel etki alanında önemli değişimler olmuştur. Bundan dolayı şehrin gelişme evreleri incelenirken, bu özelliklerin göz önünde tutulması büyük bir önem arz etmektedir. Yukarıda sözü geçen nedenlerden dolayı şehrin gelişme evrelerinin tespit edilmesinde hakim uygarlıklara göre bir bölümlenmenin yapılması, daha doğru sonuçlara ulaşmada yardımcı olacaktır.

Neolitik Dönem'den sonra M.Ö. IV. Yüzyıla(Selevkoslar Dönemi) kadar geçen süre ile ilgili olarak, bir çok uygarlığın şehrin bulunduğu bölgeye hakimiyeti ile ilgili bilgilere sahip olunmasına karşılık, Şanlıurfa Şehri'nin o dönemdeki durumu ile ilgili herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Bu nedenle bu dönemin başlangıç ve bitiş tarihleri arasında kalan süre bir dönem olarak ele alınmıştır. Buna benzer olarak, şehrin önemli stratejik konumu nedeniyle çok defa kısa süreli olarak el değiştirmesi, bazı dönemlerin belirsiz kalmasına neden olmuştur. Bunlar kısa süreli dönemler olduğundan ve ayırt edici özellikleri olmadığından, herhangi bir uygarlık dönemine dahil edilmemiş ve bu dönemlerin de başlangıç ve bitiş yılları ölçü alınarak bir ayırım yapılmıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde şehrin gelişme evreleri ayırt edilirken, farklı bir yöntem izlenmiştir. Çeşitli yıllara ait Şanlıurfa Şehri'ne ait planlara ve haritalara ulaşılması nedeniyle, şehrin bu yıllarda göstermiş olduğu mekansal gelişim net olarak ortaya çıkmıştır. Bu mekansal gelişmeye neden olan sosyo-ekonomik özelliklerin ortaya konulması amacıyla, Cumhuriyet Dönemi'ndeki gelişme evreleri elde bulunan şehir planı ve haritalara göre ayırt edilmiştir.

Şehrin gelişme evrelerinin beşeri ve ekonomik özelliklerle birlikte değerlendirilmesi ve bu özelliklere bağlı olarak meydana gelen mekansal gelişimin ortaya konulması büyük bir önem arz etmektedir. Bu nedenle, her gelişme evresinde elde edilebilen veriler çerçevesinde demografik özellikler; tarım, ticaret, sanayi, ulaşım-haberleşme gibi ekonomik özellikler; şehrin sahip olduğu yönetsel özellikler ve bütün bunlara bağlı olarak göstermiş olduğu mekansal gelişmeler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Aynı yöntem Cumhuriyet döneminde de takip edilmiştir. Fakat Cumhuriyet dönemi içerisinde “1989-2003 Arası Dönem”in son dönemi oluşturması ve şehrsel fonksiyonlarının alan çalışmasıyla da tespit edilmesi nedeniyle, bu dönemin şehrsel fonksiyonları ayrı ayrı ele alınmıştır.

Şehrin Neolitik Dönem’den günümüze kadar geçirmiş olduğu gelişme evreleri şunlardır:

A) NEOLİTİK DÖNEM

Neolitik Çağ’ın başlangıcında İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu, kuzey Mezopotamya, İran’ın bir kısmında bir çok yerleşme kurulmuştur. Günümüzden 12.000 yıl öncesinde bu bölgelerin iklimi ve doğal şartları bazı bitki türlerinin kültüre alınarak tarım yapılmasına uygun özellikler taşımaktaydı. Şartların elverişli olmasından dolayı bu bölgelerde bir çok Neolitik yerleşme ortaya çıkmıştır.¹¹⁸ Daha önce değinildiği gibi, Şanlıurfa şehrinin ortaya çıkışının temelini, Neolitik Dönem’de kurulan Yeni Mahalle yerleşmesi oluşturmaktadır. II. Bölümde ele alınan şartların elverişli olması bu yerleşmenin ortaya çıkmasında büyük rol oynamıştır. Araştırma alanımızın yakın ve uzak çevresinde Neolitik Yeni Mahalle yerleşmesi dışında bir çok Neolitik yerleşme bulunmaktadır. Yeni Mahalle Yerleşmesi’nin çevresinde Neolitik Dönem’e ait bir çok yerleşmenin bulunması ve daha öncesinde de yine Şanlıurfa ili sınırları içinde yer alan bir çok Paleolitik Dönem yerleşmelerinin bulunması, bahsedilen alanın tarihin eski dönemlerinden itibaren yoğun bir yerleşmeye sahne olduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Birecik ilçesi Mezraa Köyü sınırları içinde yer alan ve Birecik’e 15 km mesafede bulunan Akarçay Tepe’de yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen

¹¹⁸ Yalçın, 2003: 72.

buluntular Çanak-çömleksiz, Çanak-Çömlekli Neolitik evreler ve Kalkolitik-Ubeyd evresini içermektedir¹¹⁹

Hilvan ilçesinin Kantara köyü yakınlarında bulunan Nevali Çori diye adlandırılan alanda yapılan kazı çalışmalarında, bu alanda Neolitik Çağ'dan itibaren başlayan bir yerleşmenin varlığını gösteren malzemeler bulunmuştur.¹²⁰

Bozova ilçe merkezinin yaklaşık 60 km. güneyinde yer alan Lidar Höyük'te yapılan kazı çalışmalarından elde edilen bulgular, höyüğün Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'dan itibaren yerleşmeye sahne olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu höyükteki yerleşme Ortaçağ'a kadar kesintisiz olarak sürmüştür.¹²¹ Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen veriler, Lidar höyüğün özellikle Bronz Çağı'nın orta ve son dönemlerinde çevresinde bulunan Urartu, Asur ve Filistin kültürleri ile yoğun bir ilişki içerisinde bulunduğunu ortaya koymaktadır.¹²²

Şanlıurfa'nın 10 km. kuzeydoğusunda Örencik köyü yakınında bulunan Göbekli Tepe'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, buradaki ilk yerleşim yerinin M. Ö. 9.600-6.600 arası zaman dilimini kapsayan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Yine Şanlıurfa'nın 4 km doğusunda yer alan ve 4 küçük neolitik tepeden oluşan Gürcütepe'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen buluntular bu alanın da eski bir yerleşme yeri olduğunu göstermekte olup, bu yerleşmenin de Neolitik Dönem'e ait olduğunu ortaya koymaktadır.¹²³

Neolitik Dönemin esas karakterini, insanların daha önce geçimlerini sağladıkları avcılık ve toplayıcılıktan büyük oranda kurtularak tarım ve hayvancılık yapmaya başlaması oluşturmaktadır. Pleolitik Çağ'da insanlar geçimlerini, doğal şartlar elverdiği ölçüde çevrede bulunan bitki ve tohumları toplayarak ve hayvanları avlayarak sağlamaktaydılar. Neolitik Çağ'da ise "Su kaynaklarının yakınında; toplamak, avlamak, ama sonraları toprağı işlemek, hayvanları evcilleştirmek suretiyle, yiyecek ve giyecek temin ederek, çevreden gelebilecek çok çeşitli zararlardan korunma, insanın fizyolojisinin bir gereği olarak uyuma, ilerleyen zamanlarda tüketim fazlası maddeleri depolama şeklinde gelişen bir işleyişle, insanoğlu evini yapmış ve yerleşik düzene geçmiştir. Barınılan, ama işlevleri artan

¹¹⁹ Kürkçüoğlu, 2002 a: 95-96.

¹²⁰ Kürkçüoğlu, a.g.m.: 102.

¹²¹ Hauptmann, 2003: 61.

¹²² Müller, 2001: 123.

¹²³ Hauptmann ve diğ., 2000: 1.

bu gibi mekânlar yanyana gelerek çoğaldıkça, bir yerleşme çekirdeği ortaya çıkmıştır¹²⁴. Zamanla, ortaya çıkan bu yerleşmelerin nüfusları ve yerleşim yerlerinin sayıları artmış, yerleşim yerlerinde nüfus yoğunluğunda da belirgin bir artış olmuştur¹²⁵. Ancak ortaya çıkan bu yerleşim yerlerinde çevresel şartların da etkisiyle farklı keşif ve icatların olması, Neolitik kültürler arasında farklanmalara neden olmuştur¹²⁶.

Günümüz Şanlıurfa şehrinin kurulmuş olduğu alanda en eski yerleşim yeri olarak bilinen Neolitik Yeni Mahalle yerleşmesi, şehrin orta batı kesiminde yer alan balıklı göllerin kuzeyinde bulunan Tıfındır Tepesi üzerinde yer almaktadır. Bu en eski yerleşmenin günümüz Yeni Mahalle sınırları içinde olması nedeniyle aynı adla adlandırılmaktadır. Şehrin orta-batı kesiminde bulunan Halilürrahman Gölü'nün kuzeyinde yer alan tepenin güney eteklerinde, halk arasında "Büyük Yol" olarak adlandırılan "Vali Fuat Caddesi"nin batısında, bugünkü şehir yerleşmesinin altında kalan alanda bulunan materyaller, yerleşmenin tarihinin Neolitik Çağ'a dayandığını göstermektedir. Arkeologlar tarafından yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen veriler değerlendirildiğinde yerleşmenin başlangıç tarihi çok eski dönemlere kadar dayanmaktadır. İlk olarak 1993 yılında yapılan inşaat çalışmalarında bir erkek heykeli bulunmuş ve bu heykel Nevali Çori kazılarında elde edilen buluntularla karşılaştırılıp Erken Neolitik Dönem'e tarihlendirilmiştir. Böylece şehrin eski yerleşim alanının güney batısında, Balıklı Göllerin kuzeyinde yer alan tepede Erken Neolitik Döneme ait bir yerleşmenin var olduğu kesinlik kazanmıştır.¹²⁷ Yine arkeolog Çelik tarafından 1997 yılında yapılan kazılar neticesinde çıkmaktaşı ve obsidyenden yapılmış ok uçları, orak bıçağı, delici, burgu, sıyrıcı ve kazıyıcılar bulunmuştur. Bulunan bu aletler Çayönü, Nevali Çori ve Göbekli Tepe buluntularıyla karşılaştırılarak tarihlendirme yapılmış ve bu buluntuların Erken Neolitik döneme ait olduğu saptanmıştır.¹²⁸

Neolitik yerleşmenin bulunduğu tepe güneyden o zaman için henüz yatağı değiştirilmemiş olan Karakoyun Deresi ile çevrilidir. Tepenin batı kesimi dik bir yamaca sahiptir. Tepenin güneyi ise nisbeten daha az bir eğime sahip olmakla

¹²⁴ Özgür, 2000: 93.

¹²⁵ Aktüre, 1997: 9.

¹²⁶ Child, 1982: 48,49.

¹²⁷ Çelik, 2000: 4.

¹²⁸ Çelik, a.g.m.: 5.

birlikte, bu kesimde 540-550 m. ler arasında yamaç eğiminin arttığı, daha aşağıya doğru eğimin azaldığı, nisbeten düz bir alanın bulunduğu, Karakoyun Deresi'nin yatağına yaklaştıkça özellikle 530-515 m.ler arasında yeniden yamaç eğiminin artmakta olduğu görülmektedir. Tıfındır Tepesi'nin kuzeyinde ise bir takım tepelerin bulunduğu engebeli bir alan bulunmaktadır. Tepenin doğu kesimi Harran Ovası'na doğru hafif eğimlerle uzanmaktadır. Bu tepenin üzerinde iki tepe noktası bulunmaktadır ki, bunlardan kuzeyde olanın yükseltisi 566 m., güneydeki yükseltisi ise 555 m. dir. Neolitik yerleşmeye ait kalıntılar bu ikinci yükselti noktasının etrafında bulunmuştur. Bu mevkinin, hemen güneyinde yer alan Kale Tepe ile yükselti farkı 27 m., bu tepenin de güneyinde yer alan ve daha yüksek olan tepe ile yükselti farkı 50 m. dir. Tıfındır Tepesi'nin batı kesiminde yer alan ve Top Tepe (Halk arasında Top Dağı olarak adlandırılmaktadır) ile yükselti farkı yine yaklaşık olarak 45-50 m. dir. Bu özellikleri itibariyle yerleşmenin doğu kesimi hariç çok korunaklı bir alanda kurulmuş olduğu görülmektedir.

Yerleşmenin kurulmuş olduğu alanın nerelere kadar yayıldığına dair kesin kanıtlar yoktur. Bahsedilen alanın günümüz yerleşmeleri altında yer alması, arkeolojik çalışmaların yapılmasına engel olduğundan, gerekli çalışmalar da yeteri kadar yapılamamıştır. Ancak, Tıfındır Tepesi'nin yukarıda bahsedilen konumu göz önüne alındığında, Neolitik yerleşmenin Tıfındır Tepesi üzerinde yer alan güneydeki yüksek kesiminden batıdaki dik yamaca kadar dayandığını söyleyebiliriz. Güneyde ise Karakoyun Deresi'ne doğru yerleşmenin 515 m.lik eşyükselti eğrisinin geçtiği alana kadar yayılmış olması ihtimali kuvvetli görünmektedir. Tepenin batı kesiminde ise yerleşmenin 515 m lere kadar yayılmış olabileceğini söylemek mümkündür. Bu alan eski Karakoyun Deresi yatağına yakın olan bir alandır (Harita 6).

Neolitik Yeni Mahalle yerleşmesinde yer alan konut tipleri ile ilgili bilgilere yine arkeolojik çalışmalardan elde edilen bulgulardan ulaşmak mümkün olmaktadır. Hemen hemen günümüzde olduğu gibi tarihin eski dönemlerinde de mesken yapımı için kullanılan malzemeler, doğal ortamın etkisi altında kalmıştır. Bu nedenle de insanlar en kolay bir şekilde temin edebilecekleri ve kendilerini daha konforlu ve güvende hissedebilecekleri malzemelerden meskenlerini yapmışlardır. Yerleşmenin kurulmuş olduğu alanda hakim litolojik formasyon kalkerdir. Bunun yanında bahsedilen alanın hemen kuzeyinde bazalt formasyonlarının hakim olduğu alanlar da

bulunmaktadır. Bu nedenle de mesken yapımında kullanılan temel malzemenin, çıkarılması, kesilmesi ve şekillendirilmesi kolay olan kalker olması kadar doğal bir şey olamaz. Bunun yanında, Karakoyun Deresi yatağı çevresindeki küçük alüvyal düzlüklerden ve Harran Ovası'ndan kolaylıkla temin edilebilen toprak malzeme mesken yapımında kullanılan önemli malzemelerdir. Meskenler genellikle, kare yada dikdörtgen şeklinde olup, iri kalker taşlardan yapılmış bir temel üzerine oturtulmuştur. Meskenlerin tabanına küçük taşlar döşenmiş, duvarlar çamurla sıvanmıştır.¹²⁹ Taş temelli yapılar yanında kerpiçten yapılmış temeller üzerine oturtulmuş meskenler bulunmaktadır.¹³⁰ Yine doğal ortamın etkisiyle o dönemde çevreden bol miktarda temin edilme imkânı olan ahşap da ev yapımında kullanılmıştır. Ancak bu yapı mimari tarzı tapınaklarda kullanılmıştır.¹³¹ Bazı meskenlerde de temel malzemesi olarak bazalt kullanılmıştır. Meskenlerin bir kısmında taş, çamur ve saman karıştırılarak elde edilen harcın serilip kurutulması, daha sonrada üzerinde ateş yakılarak sertleştirilmesiyle taban döşemesi yapılmıştır. Meskenlerin yapım tarzı Göbekli Tepe, Nevalı Çori, Karahan Tepe ve Hamzan Tepe gibi çevrede bulunan aynı dönem yerleşmeleriyle aynı özellikleri taşımaktadır.¹³² Fakat çatı yapımında hangi malzemenin kullanıldığına dair elde herhangi bir veri mevcut değildir. Ancak en eski mesken yapım tekniklerinde bile çevrede bulunan çalı ve ağaçlardan çatı yapıldığı düşünülürse, bu dönemde de en makul çatı yapım malzemesinin çevrede yetişen ağaç, ot ve toprak olabileceği görülecektir. Ağaç dallarının duvarların üstüne serilip, üzerinin çalı ve otlarla kaplanması ya da onların üzerine toprak döşenmesiyle çatı yapılması en basit bir teknik olarak görülmektedir. "Olasılıkla, düz çatı olduğunun kabul edilmesi gereken çatı konstrüksiyonu, evlerin uzun kenarlarında tahta kazıklarla desteklenmiştir."¹³³ Neolitik dönem insanların yaşamış oldukları meskenler dışında, meskenlerin yanında ya da daha uzak bir alanda bir takım "depolama yerleri"¹³⁴ nin olduğu da bilinmektedir. Bu nedenle de Yeni Mahalle yerleşmesinde, geçimlerinin büyük bir kısmını tarım ve hayvancılık yaparak sağlayan insanların üretim fazlası ürünlerini saklamak için bir takım depolar

¹²⁹ Çelik, 2003: 21.

¹³⁰ Çelik, a.g.e.: 31.

¹³¹ Çelik, a.g.e.: 105.

¹³² Çelik, a.g.e.: 64.

¹³³ Hauptmann, 2002: 33.

¹³⁴ Özgür, 2000: 93; Aktüre, 1997: 9.

inşa ettikleri de düşünülmelidir. Şanlıurfa ve çevresinde tarımla uğraşan insanların son yıllara kadar üretim fazlası ürünlerini, toprak zemin içine kazdıkları çukurluklara gömüp üzerlerini toprakla örterek depoladıkları göz önünde tutulduğunda, bu basit tekniğin o gün için de geçerli olacağı söylenebilir.¹³⁵ Bu insanların, evcilleştirmiş oldukları hayvanları barındırdıkları, muhtemelen yığma taştan barınaklar da inşa etmiş olduklarını düşünmek gerekir. Günümüz Şanlıurfa şehrinin güneyinde şehir çöplüğü olarak kullanılan Hamzan Tepe olarak bilinen mevkîde, taştan yapıma aletlerin üretildiği ve saklandığı alanlar bulunmuş olması,¹³⁶ sadece üretilen ihtiyaç fazlası tarım ürünlerinin değil aynı zamanda üretilen aletlerinin de saklandığı yerler olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Yeni Mahalle yerleşmesinin nüfusu ile ilgili elde herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak bazı bilim adamları M.Ö. XI. bin yılın sonları ile M.Ö. IX. bin yılın başına tarihlenen dönemde (Erken Neolitik Dönem), yerleşmelerde sıkı aile ve kabile bağları bulunan 200'den fazla kişinin yaşadığını¹³⁷ belirtirlerken bazı bilim adamları da bu yerleşmelerde 6 ile 60 arasında ailenin yaşadığını¹³⁸ belirtmektedirler. Fakat bunun aynı şekilde Yeni Mahalle yerleşmesi için de geçerli olup olmadığı konusunda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Şanlıurfa Şehri'nin kuruluşunun çekirdeğini oluşturan Neolitik Yeni Mahalle yerleşmesi ile ilgili yapılan çalışmalar, doğal şartların da elverişli olması nedeniyle temel geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğunu ortaya koymaktadır. Yine çevrenin sağlamış olduğu imkânlar insanların bu faaliyetler yanında avcılık ve toplayıcılık yaptığını da ortaya koymaktadır. Neolitik kültürler her ne kadar tarım yapıp bir takım hayvanları evcilleştirmişlerse de avcılık ve toplayıcılık kültüründen birden kopmamışlardır. Avcılık ve toplayıcılığın insanların yaşamlarını sürdürmeleri için temel bir faaliyet olmaktan çıkması, Neolitik kültürlerin tarım ve hayvancılık tekniklerini geliştirip kendi ihtiyaçlarından fazla üretmeleriyle mümkün olmuştur. Bu nedenle de bitki tohumlarını ekip tarım yapan ve bazı hayvanları evcilleştiren Yeni Mahalle yerleşmesi insanları avcılık ve toplayıcılıktan da tamamen kopmamışlardır.

¹³⁵ Northam, Ö. 9.000 ile 4.000 yılları arasında kuzey Mezopotamya da yaşayan insanların, bahçelerinin içinde çamurdan yapılmış evlerinin olduğunu ve üretim fazlası ürünlerini yere kazılmış bir çukurdan başka bir şey olmayan depolarda sakladıklarını belirtmektedir. Northam, 1979: 32.

¹³⁶ Hauptmann, 2002: 28-30.

¹³⁷ Hauptmann, a.g.m.: 28.

¹³⁸ Northam, a.g.e.: 32.

Bu dönemde “Ceylan ve daha sonra karaca ve yaban domuzu avı beslenme açısından hala büyük bir önem taşımaktadır”¹³⁹.

Daha önceki konularda da bahsedildiği gibi Yeni Mahalle yerleşmesinin konumu tarım ve hayvancılık için elverişli şartlar içermektedir. Yerleşmenin Karakoyun Deresi'nin kenarında ve verimli topraklara sahip Harran Ovası'na yakın olması tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapılmasında büyük avantajlar sağlamıştır. Başta Harran Ovası olmak üzere Karakoyun Deresi çevresinde bulunan küçük düzlükler tarım yapılmasını kolaylaştırmıştır. Arkeolojik veriler, Yeni Mahalle yerleşmesinde tarım yapıldığını ve bir takım hayvanların evcilleştirildiğini ortaya koymaktadır. Yapılan çalışmalar sonucunda, tarım faaliyetlerinde kullanılmaya elverişli bir çok kesici ve delici alet bulunmuştur. Bunların arasında yer alan orak dilgiler, kazıyıcılar ve budama aletleri tarımsal faaliyetlerin yapıldığına dair önemli kanıtları oluşturmaktadır¹⁴⁰. Ayrıca yapılan analizler sonucunda yabancı fıstık, badem, bezelye tohumu, arpa, yabancı buğday, Einkorn buğdayı, Emmer buğdayı oldukları anlaşılan bir çok tohum tespit edilmiştir. Arpa ve bulunan iki buğday çeşidinin kültüre alınmış tohumlar olması, tarımın yapıldığını ortaya koyması açısından büyük önem taşımaktadır. Elde edilen bu tohumlara Nevali Çori ve Çayönü arkeolojik yerleşmelerinde de rastlandığı halde, Göbekli Tepe ve Karahan Tepe yerleşmelerinde rastlanmamıştır. Bu nedenle, Yeni Mahalle yerleşmesinin tarım faaliyeti yönünden bu son iki yerleşmeye nazaran daha önde olduğu söylenebilir¹⁴¹. Tarımı yapılan en eski iki buğday türünden biri olan Einkorn buğdayı, M.Ö. X. bin yıllarından itibaren, Balkanlardan başlayıp İran'ın batısına kadar uzanan bölgede; Emmer buğdayı Kuzey Mezopotamya, Doğu Anadolu, İran, güney Suriye, Filistin ve Ürdün'de; arpa ise, Anadolu'dan Afganistan'a kadar uzanan bölgede yetiştirilmekteydi¹⁴².

Yeni Mahalle arkeolojik yerleşmesinin diğer bir önemli ekonomik faaliyeti de hayvancılıktır. Ancak arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen bulguların yetersiz oluşu, kesin bir kaniya varmayı zorlaştırmaktadır. Burada yapılan çalışmalarda bir takım hayvan kemikleri elde edilmiştir. Bu hayvanlar arasında keçi, ceylan, koyun,

¹³⁹ Hauptmann, 2002: 33.

¹⁴⁰ Yeni Mahalle Yerleşmesinde bulunan taş aletler hakkında daha detaylı bilgiler için Bkz. Çelik, 2003: 67-92.

¹⁴¹ Çelik, a.g.e.: 93-94.

¹⁴² Aktüre, 1997: 61.

sığır, yaban domuzu, tilki ve tavşan kemikleri önemli yer tutmaktadır¹⁴³. “Suriye çölünün kuzeyindeki sulak bölge, Anadolu ve İran yaylaları koyun, keçi sığır ve domuzun doğal yaşam alanlarıydı”¹⁴⁴. Bu nedenle, Yeni Mahalle yerleşmesinde bu hayvan türlerine ait çok sayıda kemik bulunması şaşırtıcı değildir. Fakat bunlardan hangilerinin evcilleştirilmiş olduğu kesinlik kazanmamıştır. Elde edilen ve tanımlaması yapılan hayvan kemikleri arasında ceylan kemiklerinin %56.6, yabani sığır kemiklerinin %14.6’lük oranlara sahip olması¹⁴⁵, Yeni Mahalle arkeolojik yerleşmesinde yaşayan insanların ya bu hayvanları evcilleştirdikleri, evcilleştirmemişlerse de bu hayvanların önemli av hayvanları arasında olduğunu göstermektedir. Ancak, koyun, keçi ve sığır gibi hayvanların kolay evcilleştirilebilir olmaları, bu dönemde Neolitik Şanlıurfa’da bu hayvanların evcilleştirilmiş olabileceği yönündeki düşünceleri desteklemektedir.¹⁴⁶

Neolitik Yeni Mahalle yerleşmesinde elde edilen önemli buluntulardan biri de obsidyenden yapılmış aletlerdir. Kazı alanında ele geçen buluntular içinde obsidyenden yapılmış buluntuların oranı ancak %0.4’lük bir paya sahiptir. Araştırma sahasında obsidyen doğal olarak bulunmamaktadır. Ele geçen obsidyen buluntuların renkleri ölçü alınarak yapılan değerlendirmede bunların Kapadokya kökenli olduğu tahmin edilmektedir¹⁴⁷. Nolitik Dönem’de, sert ve kırıldığında keskin kenarları olabilen obsidyen, kesici alet yapımında kullanılan önemli bir hammadde konumundaydı. Nitekim Anadolu’da volkanik yapının hakim olduğu alanlarda bol miktarda bulunmaktadır. Kuzey Anadolu, Afyon ve Kütahya yöresi, Toros Dağları’nın kuzey eteklerinde, İç Anadolu’da Hasan Dağı, Erciyes Dağı ve Karacadağ’da, Doğu Anadolu’da Nemrut, Süphan ve Tendürek dağlarında zengin obsidyen yatakları bulunmaktaydı¹⁴⁸. Araştırma sahasında obsidyen bulunmamasına rağmen elde edilen buluntular arasında obsidyenden yapılmış aletlerin bulunması, bu taşın yukarıda bahsedilen alanlardan birinden getirilmiş olduğunu ya da buralardan obsidyen getiren yakın aracı topluluklardan temin edilmiş olduğunu göstermektedir. Obsidyenin bol olarak bulunduğu alanlara hakim olan topluluklar ile yakın yerlerde

¹⁴³ Çelik, 2003: 95-96.

¹⁴⁴ Aktüre, 1997: 61.

¹⁴⁵ Çelik, a.g.e.: Tablo 13a-b.

¹⁴⁶ Hauptmann, 2002: 33.

¹⁴⁷ Çelik, a.g.e.: 88.

¹⁴⁸ Aktüre, a.g.e.: 25.

yaşayan ve obsidyene ihtiyaç duyan, çeşitli günlük işlerinde obsidyenden yapılmış aletleri kullanan topluluklar arasında alış verişler yapılmaktaydı. İkinci grupta yer alan topluluklar da almış oldukları obsidyeni kendilerine yakın olan diğer topluluklara pazarlayabilmekteydiler. Yapılan ticaretin esasını takas usulü oluşturduğundan, obsidyene karşılık olarak çeşitli tarım ürünleri ile av hayvanlarından elde edilen ürünler ya da bu hayvanların kemiklerinden ve çeşitli taşlardan yapılmış aletler verilmekteydi.¹⁴⁹ Bu nedenle Neolitik Şanlıurfa yerleşmesinde obsidyen bulunmuş olması, insanların bu aletleri almak için yakın veya uzak çevresiyle ticari ilişkilere sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. Yerleşmede yaşayan insanların üretim fazlası tarım ve hayvancılık ürünleri ile çevrede bolca bulunan çakmaktaşıdan yapılmış çeşitli aletler, takasa konu olan önemli mallar arasında bulunmaktadır.

Bu dönemin diğer bir özelliği de artık insanlar arasında inançları doğrultusunda tapınaklar inşa etmek ve bu tapınaklarda ibadet etme özelliğinin başlamış olmasıdır. M.Ö. IX. bin ile VI. bin yılları arasında Kuzey Mezopotamya yerleşmelerinde yaşayan insanlar arasında dini inanış yaygın bir özellik taşımaktadır. Bu yerleşmelerde yaşayan her ailenin kendine has tapınmış oldukları tanrıları, kutsal saydıkları nitelikleri, ölülerini gömdükleri mezarlıkları ve dini ritüelleri bulunmaktaydı¹⁵⁰. Araştırma sahamızın çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar, bu özelliklerin Yeni Mahalle yerleşmesi ve çevresinde de hakim olduğunu göstermektedir. Şanlıurfa şehrinin yaklaşık 10 km kuzeydoğusunda yer alan Göbekli Tepe’de yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan ve M.Ö. 9200 ile 8400 yıllarına ait oldukları saptanan malzemeler¹⁵¹ ile diğer kazılar sonucunda ortaya çıkarılan malzemelerden Göbekli Tepe’nin geçici bir yerleşmeye sahne olmakla beraber, dinsel bir tapınma merkezi olduğunu ortaya koymaktadır¹⁵². Bundan dolayı, Göbekli Tepe’ye çevresinde bulunan yerleşmelerde yaşayanların belirli zamanlarda, belirli bir süre için gelip burada kalarak dinsel törenler gerçekleştirdikleri söylenebilir. Şanlıurfa şehir merkezinde Halilürrahman Gölü’nün kuzeyinde varlığı tesit edilen Yeni Mahalle yerleşmesinden de Göbekli Tepe’ye insanların tapınma amacıyla

¹⁴⁹ Aktüre, 1997: 23.

¹⁵⁰ Northam, 1979: 32.

¹⁵¹ Kromer- Schmidt, 2000: 17.

¹⁵² Türkçetoğlu, 2002 a: 106-107.

gitmiş olma ihtimali yüksektir. İki yerleşim yerinde de bulunan malzemelerin aynı çağa ait olmaları ve birbirlerine yakın olmaları nedeniyle aralarında bir ilişki olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla, Göbekli Tepe'nin dinsel bir tapınma merkezi olması, yakınında dini inançları olan bir topluluğun varlığını ortaya çıkarmaktadır. Yeni Mahalle yerleşmesinde yaşayan ve kendilerine has dini inançları olan insanlar, dini törenlerini bu tapınaklarda yapmış olmalıdırlar. Göbekli Tepe'de bulunan tapınaklarda, çevrede bulunan diğer yerleşmelerde yaşayan insanların da dini tören yapmaya gittikleri göz önüne alırsa, bu dönemde Göbekli Tepe'nin önemli bir dini merkez özelliği taşıdığı görülmektedir.

Yukarıda ortaya konan bilgiler değerlendirildiğinde, Şanlıurfa Şehri'nin kurulu bulunduğu alanda varlığı tespit edilen bu ilk ve en eski yerleşmenin bir şehir yerleşmesi olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Daha önce de bahsedildiği gibi dünya üzerinde şehirler ilk olarak M.Ö 3000-2500 yıllarında Fırat ve Dicle vadilerinde bulunan köylerin gelişip şehir özelliği kazanmalarıyla ortaya çıkmışlardır¹⁵³. Neolitik Dönem yerleşmeleri ancak, avcılık ve toplayıcılıktan kurutularak tarım ve hayvancılık yapmaya başlayan ve böylece yerleşik hayata geçen insanların kurmuş oldukları köy yerleşmeleri olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla en eski Şanlıurfa'ya karşılık gelen Neolitik Yeni Mahalle yerleşmesinin de bu dönemde köy özelliği taşıması doğaldır.

Yukarıda bahsedilen özellikler nedeniyle Neolitik Dönem Yeni Mahalle yerleşmesi, avcılık ve toplayıcılıktan kurtulup, tarım ve hayvancılık yapan ve yerleşik bir hayata geçerek yeni bir yaşam düzeni kurmuş olan insanların yaşamış oldukları önemli bir alan olma özelliğini taşımaktadır. Dönemin şartları göz önünde tutulduğunda sahip olduğu sosyal ve ekonomik özellikler yerleşmeye büyük bir önem kazandırmaktadır.

B) NEOLİTİK SONUNDAN SELEVKOSLARA KADAR OLAN DÖNEM

Neolitik Yeni Mahalle yerleşmesinin varlığını ne kadar devam ettirdiği konusunda herhangi bir veriye sahip değiliz. Neolitikten sonra M.Ö.V. bin yıldan itibaren başlayan Kalkolitik Çağ ve sonrasında M.Ö. III. bin yıldan itibaren başlayan

¹⁵³ Johnson, 1972: 2-3.

Tunç Çağı'nda bahsedilen yerleşmenin devamlılığını koruyup koruyamadığı konusu karanlıkta kalmış bir konudur. Tıfındır Tepesi üzerinde yer alan yerleşmenin ancak Neolitik Dönemi ile ilgili verilere sahip olmamıza rağmen, bu tepe ve çevresinin M.Ö. 1000 yılından itibaren günümüze kadar süregelen bir yerleşmeye sahne olması ve bu süre içerisinde araştırma alanı ve çevresinin sayısız savaflara ve yıkımlara maruz kalmış olması önemli verilerin elde edilmesi yönündeki en büyük engelleri oluşturmuştur. Tıfındır Tepesi ve çevresinin bugünkü Şanlıurfa Şehri altında kalması da bu alanda yeterli bilgiyi sağlayacak gerekli arkeolojik çalışmaların yapılmasını engellemektedir. Bu nedenle Neolitik Yeni Mahalle yerleşmesinin daha sonraki dönemlerde varlığını koruyup koruyamadığı ya da hangi döneme kadar varlığını sürdürmüş olduğu konusunda herhangi bir fikir sahibi olunamamaktadır. Ancak, araştırma alanımızın yer aldığı ve bugünkü Şanlıurfa ili sınırları içinde kalan bölge ve çevresinin Kalkolitik Dönem'den itibaren yoğun bir yerleşmeye maruz kaldığı yapılan pek çok arkeolojik çalışmadan anlaşılmaktadır. Bu nedenle bahsedilen bölgede cereyan eden yerleşme ve şehirleşme olaylarının incelenmesi, konunun daha iyi anlaşılması yönünden faydalı olacaktır.

Neolitik Dönem'in ardından şehir adı verilen yeni bir yerleşme formu ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk şehirlerin Mezopotamya'nın "Verimli Hilâl" bölgesinde ortaya çıktığını savunan görüşe göre, şehirleşme hareketleri buradan Nil, İndus ve Hwang-Ho vadilerine yayılmıştır. Uzak mesafelerle bağlantı, yeni buluşlar ve tarımsal üretimdeki artışlar bunda etkili bir rol oynamıştır. Köylerde yaşayan insanlar artık sadece kendi ihtiyaçları kadar üretim yapmıyor, ait bulundukları ya da çevrede yaşayan toplulukların ihtiyaçları için de üretim yapıyorlardı. Ayrıca toplum içinde siyasi ve dini liderlerin, farklı sosyal sınıfların ortaya çıkması, yerleşmelerin fonksiyonlarını arttırmıştı. Böylece, teknik ilerlemeler, siyasi ve dini faktörler ile diğer faktörlerin etkisiyle şehirler kurulmaya başlandı. Şehirlerin kurulmaya başlandığı dönemlerde din, insan faaliyetlerinin şekillenmesi üzerinde rol oynayan en önemli faktördü. Ayrıca siyasi nedenlerden ve hakim güç olma istekleri nedeniyle toplumlar birbirlerine karşı korunma tedbirleri almaya başlamışlar ve bunun sonucunda da şehirlerin etrafında kalın surlar örmeye başlamışlardır¹⁵⁴. M.Ö. IV. bin yıldan itibaren başlayan şehirleşme olayı, bugünkü Malatya, Elazığ, Adıyaman,

¹⁵⁴ Northam, 1979:33-34.

Şanlıurfa ve Gaziantep çevrelerinde yoğunlaşırken, özellikle Fırat Nehri boyunca kendini belli etmektedir¹⁵⁵. Ancak M.Ö.III. bin yılda meydana gelen kültürel değişmelerle Orta Fırat Havzası'ndaki bir takım yerleşmeler terkedilmiş ve bölgeye hakim olan Uruk kültürü sona ermiştir¹⁵⁶. M.Ö. III. bin yılın ikinci çeyreğinden itibaren Yukarı Mezopotamya'da ikinci bir kentleşme süreci başlamıştır. Bazı eski yerleşmeler yeniden gelişmeye başlarken, yeni yerleşmeler de ortaya çıkmıştır. Günümüz Şanlıurfa ili sınırları içinde yer alan Titriş, Lidar, Kurban Höyük gibi yerleşmeler bu dönemde yeni yeni gelişmeye başlamışlardır¹⁵⁷.

“Şanlıurfa bölgesindeki yoğun arkeolojik araştırmalar kent sistemlerinin gelişimine ve örgütlenmesine ilişkin zengin bilgiler sağlar”¹⁵⁸. Siverek ilçesi Çaylarbaşı nahiyesi, Nisibin köyü yakınındaki Çavi Tarlası'nda yapılan yüzey araştırmaları neticesinde elde edilen malzemeler, burada Erken Kalkolitik Çağ'a (M.Ö.5000-4500) ait bir yerleşmenin bulunduğunu göstermektedir¹⁵⁹.

Birecik ilçe merkezinin 8 km. kuzeyinde Fırat Nehri'nin kenarında yer alan Birecik, İlk Tunç Çağı Mezarlığı M.Ö. IV. bin yılın son yüzyılı ile III. bin yılın ilk çeyreğini içeren bir tarihe¹⁶⁰, yine Birecik ilçesi sınırları içinde ve Birecik ilçe merkezinin 2 km. güneyinde yer alan Zeytinli Bahçe Höyüğü'nde yapılan araştırmalar bu alandaki yerleşmenin başlangıcının Son Kalkolitik Çağ'a, yani M. Ö. IV. bin yıla¹⁶¹ dayanmaktadır.

Prehistorik dönemlerde yoğun bir yerleşmeye sahne olan alanlardan biri de Harran Ovası'dır. Fakat Harran ve yakın çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalarda bu alanda Neolitik Çağ'a ait yerleşme belirtileri bulunamamıştır. Fakat bulunan materyallere dayanılarak höyükteki ilk yerleşmenin M.Ö. IV. bin yıla kadar uzandığı ihtimalini ortaya çıkarmıştır¹⁶². Şanlıurfa şehrinin 5 km. güneyinde yer alan Konuklu (Kazane) köyünde bulunan höyükte yapılan kazı çalışmaları sonucunda en eskisi Kalkolitik Çağ'a ait olan üç tabaka ortaya çıkarılmıştır¹⁶³.

¹⁵⁵ Frangipane, 2003 a: 14-15.

¹⁵⁶ Frangipane, 2003 b: s. 57.

¹⁵⁷ Frangipane, 2003 c: 64.

¹⁵⁸ Wattenmaker, 2003: 70.

¹⁵⁹ Kürkçüoğlu, 2002 a: 96.

¹⁶⁰ Sertok, 2003: 53.

¹⁶¹ Frangipane, 2003 d: 56.

¹⁶² Özfiat, 1994: 25.

¹⁶³ Kürkçüoğlu, a.g.m.: 100.

Atatürk Baraj Gölü'nün suları altında kalan Hassek Höyük kazılarının en önemli sonuçları, burada M.Ö. 3100-2700 yılları arasında sürekli bir yerleşmenin varlığını ortaya koymaktadır¹⁶⁴. Birecik ilçe merkezinin 15 km. güneyinde Fırat Nehri kıyısında yer alan Gre Virike'de 5000 yıl önce inşa edilmiş bir kült alanı bulunmaktadır¹⁶⁵.

Şanlıurfa Şehri'nin 5 km. güneydoğusunda yer alan Kazane (Konuklu) köyü höyüğü üzerinde ve Bozova ilçe merkezinin 20 km. kuzeyinde bulunan Titriş höyüğünde şehir dokusuna sahip yerleşmelerin varlığını ortaya koymaktadır. Her iki şehir yerleşmesi de birden bire ortaya çıkmamış olup, daha önceleri burada bulunan yerleşmelerin devamı niteliğindedir. Bunlardan özellikle Kazane'nin etrafında bir sur ve yerleşmenin yakınında, bu yerleşmeye bağlı bir "aşağı şehir" bulunması, buranın bu dönemde önemli bir yerleşme olduğunu göstermektedir. Kazane, 35 km. güneyinde bulunan Harran ve Halep yakınlarındaki Ebla ile olan ilişkilerinden dolayı ayrıca önemli bir ticari merkez konumundadır¹⁶⁶.

Lidar höyük ve çevresinde yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen bilgiler sayesinde, Harran Ovası'ndan gelen ve Tatarhöyük, Bozova ve Titriş yerleşmelerinden geçen eski bir ticaret yolunun höyüğün kuzeyindeki bir geçitte son bulduğu ve güneyden gelen ikinci bir ticaret yolunun da İncesu Ovası'ndan geçerek Saskan yaylasına ulaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu iki ticaret yolunun üzerinden Diyarbakır'dan(Amida) çıkan ve Siverek'ten (Suveria) geçerek, Urfa(Edessa) ve Birecik'e(Birtha) ulaşan bir Suriye-Mezopotamya kervan yolu bulunmaktadır¹⁶⁷. Lidar höyüğün; Titriş yerleşmesi, Harran ve Kazane ile aynı çağda yer aldıkları ve dolayısıyla birbirleriyle önemli ticari ilişkileri bulunduğu göz önünde bulundurulursa, bu ticarete önemli rolü olan ticaret yollarından biri üzerinde bulunan Edessa'dan bahsedilmesi, o zamanki ismi her ne kadar bilinmese de burada bir yerleşmenin bulunduğunu göstermektedir. Gerçekte Edessa ismi ancak Büyük İskender'in Urhai'yi almasından sonra kullanılmaya başlanmış bir isimdir. Bu nedenle bahsedilen dönemde yerleşmenin isminin ne olduğu konusunda herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ayrıca yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda bulunan

¹⁶⁴ Behm-Blancke, 2003: 27.

¹⁶⁵ Ökse, 2003: 62.

¹⁶⁶ Wattenmaker, 2003: 70-71.

¹⁶⁷ Hauptmann, 2003: 61.

malzemeler, Neolitik Çağ'da yerleşmeye sahne olduğu tespit edilen Balıklıgöl kuzeyindeki alanda Tunç Çağı'nda da yerleşmenin devam ettiğini göstermektedir¹⁶⁸.

Kalkolitik Dönem'den itibaren başlayan ve çeşitli dönemlerde kesintiye uğramasına rağmen sonraki dönemlerde devamlılığını koruyan şehirleşme olayı, Şanlıurfa ili sınırlarını kapsayan bölgede Fırat Vadisi boyunca ve ovalarda kendini göstermektedir. Yukarıda bahsedilen Kalkolitik ve Tunç Çağı yerleşmeleri toplu olarak göz önünde tutulduğunda, Neolitik Yeni Mahalle yerleşmesinin kurulmuş olduğu Tılfındır Tepesi yakınlarında da yerleşmelerin olduğu görülecektir. Arkeolog Çelik'in de yapmış olduğu araştırmalar Tunç Çağı'nda da Tılfındır Tepesi'nde bir yerleşmenin olduğunu göstermektedir. Fakat yukarıda bahsedildiği gibi bu yerleşmenin şehir özelliği taşıyıp taşımadığına dair elde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Yerleşimin önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunması, burada ticaret mallarının üretildiği ve satıldığını ifade etmesi, Tunç Çağı şartlarında şehrsel bir özelliğe sahip olma ihtimalini arttırmaktadır.

Balıklıgöl kuzeyindeki Neolitik Çağ'dan itibaren yerleşmeye sahne olan ve eldeki bulgulardan Tunç Çağı'nda da varlığını sürdürdüğü ileri sürülen yerleşmenin, Tunç Çağı'nda önemli politik ve ticari merkezler olan Kazane ve Harran yerleşmelerinin gölgesinde kalmış olabilir. Özellikle Kazane'nin çevredeki en önemli şehirlerden birisi olması ve aynı dönemde Harran'ın bir başkent oluşu göz önünde tutulursa, Tılfındır Tepesi üzerinde yer alan Tunç Çağı yerleşmesinin bahsedilen iki yerleşme kadar gelişmemiş olduğu ve bu nedenle de Tunç Çağı'nda Şanlıurfa bölgesindeki şehirlerden biri olarak kayıtlarda geçmemiş olduğu düşünülebilir. Fakat bu alanın tamamen bugünkü şehrin altında kalmış olması ve gerekli kazı çalışmalarının yapılmasını neredeyse imkânsız hale getirmesi nedeniyle, bu konuda kesin bulgulara ulaşmak şimdilik çok güçtür.

Yukarı Mezopotamya ve Anadolu'nun bir çok yerinde M.Ö. III. bin yıldan itibaren, artan tarımsal üretim, uzak diyarlarla ticaretin başlaması, madeni araç gereçlerin yapımındaki teknolojilerin gelişimiyle bir çok siyasi otorite ortaya çıkmıştır. Buna paralel olarak da krallıklar kurulmaya başlanmıştır. M.Ö. 2300'lü yıllarda bölgeye Ebla Krallığı'nın hakim olduğu görülmektedir¹⁶⁹. Bu dönemde günümüz Şanlıurfa Şehri'nin kurulu olduğu alanda, bir yerleşmenin bulunduğu

¹⁶⁸ Arkeolog Çelik, ile yapılan özel görüşme notları.

¹⁶⁹ Güler, 2002: 4.

dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak Ebla Krallığı'nın bölgeye hakim olduğu dönemde Harran'ın önemli bir yerleşme olduğu bilinmektedir¹⁷⁰. Bölgeye M.Ö. 2350-2150 yılları arasında Akadlar, M.Ö. 2060-1960 yılları arasında da Sümer-Ur hanedanı hakim olmuştur¹⁷¹.

M.Ayataç'ın, T.Y.Öztuna'dan bildirdiğine göre M.Ö.II. bin yılda doğudan muhtemelen İran'dan gelip Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşen Hurriler, M.Ö. 1500-1475 yıllarına doğru teşkilatlanmalarını tamamladılar. Onların başkentleri de şimdiki Urfa, o zamanki adıyla "Khurri" idi¹⁷². "Huri Babilce'de mağara demektir. Urfa bölgesinde bir çok mağaranın bulunduğu ve Hurri kentinin de bugünkü Urfa'nın yerinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu bilgi henüz teyit edilememiştir¹⁷³. Hurrilerin bölgeye hakim olmalarıyla Şanlıurfa çevresinde bulunan bir çok yerleşmenin ortadan kalktığı da görülmektedir. Tunç Çağı'nın önemli yerleşmelerinden olan Lidar Höyük ve Titriş Höyük yerleşmeleri bu dönemde yıkılmıştır.

M.Ö. XIV. yüzyıl sonlarında Hurri'lerin yerini alan ve Ceylanpınar yakınlarında olduğu tahmin edilen Vaşşugani şehrini başkent yapan Mitanni Krallığı döneminde, Kargamış, Harran, Urfa, Halep ve Antakya gibi şehirlerin bu krallığın hakimiyetinde bulunduğu¹⁷⁴ ve bu devlet zamanında Şanlıurfa'nın önemli bir kültür ve ticaret merkezi olduğu¹⁷⁵ bilgisi, Şanlıurfa'nın M.Ö. XIII. Yüzyılın sonlarında da var olduğunu göstermektedir. M.Ö.1366'da Hititler'in Mitanni Krallığı'nı yıkmasıyla bölge, Kargamış hariç tamamen Hititler'in, M.Ö. 1275 yılından sonra da Asur Krallığı hakimiyetine girmiş, M.Ö.I. bin yıldan itibaren başlayan Arami göçleriyle birlikte kurulan Arami devletlerinden Bit-Adini sınırları içinde yer almıştır. M.Ö.743 yılında Şanlıurfa bölgesi, yeniden Asur Krallığı'nın, daha sonra Asur Krallığı'nın yıkılmasıyla birlikte bölge kısa bir süre için Medler'in hakimiyetine geçmiştir. M.Ö.540 yılından itibaren Pers egemenliğine giren Urfa ve Harran, M.Ö. 332 yılında Büyük İskender'in büyük doğu seferi ile Makedonyalılar tarafından alınmıştır¹⁷⁶.

¹⁷⁰ Hauptmann, 2002: 41.

¹⁷¹ Güler, 2002: 4.

¹⁷² Ayataç, 1988: 7.

¹⁷³ Güler, a.g.m.: 5.

¹⁷⁴ Güler, a.g.m.: 5.

¹⁷⁵ Karlıklı, 1998: 54.

¹⁷⁶ Güler, a.g.m.: 5-10.

C) SELEVKOSLAR DÖNEMİ

Şanlıurfa'nın bir şehir olarak tarih sahnesinde yer alması, İskender'in Kuzey Mezopotamya seferi sırasında alınması ile başlar. Daha önceki tarihlerde gerek arkeolojik gerekse diğer tarihi belgelerde yerleşmeden bir şehir olarak bahsedilmemesine rağmen, M.Ö.332 yılında Urhay'a Makedonyalılar'ın hakim olmasından sonra burada yeni bir şehrin kurulduğu bir çok kaynakta belirtilmektedir. Bu konuda az da olsa farklı görüşler olmakla beraber, araştırmacılar arasında Edessa'nın bir şehir olarak tarih sahnesinde yer alması konusunda genel bir görüş birliği bulunmaktadır.

Edessa, Hellenistik Dönem'e kadar tarihi kayıtlara girmemiştir. Süryani ve diğer Semitik dillerde Orhai ya da Urhai olarak bilinmesine rağmen, şehri Hellenistik Dönem öncesi seyyahları tarafından bahsedilen alanlara başka bir isimle yerleştirmek çok zordur. Çivi yazısı metinlerinde bir çok yer adından bahsedilmekle beraber, Orhai kesin olarak tanımlanmamıştır. Üstelik, bir konaklama yeri olarak çekiciliğinden bahsedilmekle beraber, büyük ihtimalle başka bir adla tanımlanmış olmalıdır. Bar-Bahloul'un Süryanice-Arapça sözlüğünde, Adme (Admi ya da Admium) adındaki bir şehirden bahsetmekte ve bunu Arapça Al-Rahha şeklinde Orhai'nin karşılığı olarak kullanmaktadır. Elde bulunan Asur kayıtlarında bu ad asla kullanılmamasına karşılık, Adme/Admi/Admium'un çivi yazısı metinlerde Harran'dan üç konaklama mesafede yer aldığının belirtilmesi bu tanımlamayı pekiştirmede yardımcı olmaktadır. Eski dönemlere ait önemli bulguların olmaması, Hellenistik Dönem öncesine ait bilgilerin tahminlere dayanmasına neden olmaktadır¹⁷⁷. Şehrin eski yerleşmesi ile ilgili olarak çivi yazılı metinlerde herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber, şüphesiz ki elverişli konumu, şehrin orada var olduğunu düşündürmektedir¹⁷⁸.

M. Ö. 323 yılında İskender'in ölümünden sonra başlayan iktidar savaşları sonucunda, I.Seleukos Nikator Yukarı Asya satraplıklarının bir bölümü ile Babylon'a hakim olmuş ve burada krallığını kurmuştur¹⁷⁹. Bazı görüşlere göre, Edessa M.Ö. 303 ya da 302 yılında Seleukos Nikator tarafından kurulmuştur.¹⁸⁰ Başka bir kaynağa

¹⁷⁷ Ross, 2001: 5.

¹⁷⁸ Drijvers, 1980: 9.

¹⁷⁹ T.C. Kültür Bakanlığı, 1997: 29.

¹⁸⁰ Drijvers, a.g.e.: 9.

göre ise şehir, M.Ö. 304 yılında kurulmuştur¹⁸¹. Abû'l-Farac'a göre Seleukos yedi şehir kurmuş olup bunlar; Antakya, Seleucia, Latakya, Apamea, Urhay (Edessa), Pilas ve Germaniki (Maraş)'tır¹⁸². Şanlıurfa bu dönemde bölgenin yerleşimcileri olan Aramiler tarafından Urhay, Grekçe yazılışıyla Orrhoei olarak adlandırılmaktaydı¹⁸³. Seleukos Nikator tarafından ele geçirilen şehirlere yeni isimler verildiği gibi Orhay ya da Urhay'a yeni bir isim verilmiş ve Edessa olarak adlandırılmıştır¹⁸⁴. Bazı kaynaklarda şehrin o günkü adı Ourhai, Orrhai ya da Osrhai¹⁸⁵ olarak da geçmektedir. Edessa, o dönemde Makedonya Krallığı'nın başkentinin (bugünkü Vodina) adıydı. Orhay'ın etrafındaki tepeler, sahip olduğu su kaynakları ve güzelliğiyle başkent Edessa'ya benzetildiği için Orhay'a Edessa adı verilmiştir.¹⁸⁶ Yine bu dönemde değişik kaynaklarda şehir "Kallirhoe (güzel akan sular) kenarında yer alan Antiochia" (Antakya)¹⁸⁷ ya da "Kallirhoe yanındaki Antakya"¹⁸⁸ adıyla karşımıza çıkmaktadır. "Orhay'a Antakya adının verilmesi orada bulunan askeri bir koloninin şehir statüsüne yükseltilmiş olması anlamına gelebilir...Edessa'nın doğrudan bağlantılarının bulunduğu Nusaybin'in de aynı dönemde Antioch Mygdonia adıyla yeniden kurulduğunu söyleyebiliriz.¹⁸⁹ Drijwers, önceden var olan yerleşmenin Makedonlar tarafından bir Yunan (Grek) şehri şekline sokulduğunu bildirmektedir.¹⁹⁰ Seleukoslar'ın yeni kurdukları bir şehre Antioch adını eklemeleri, krallık tarafından bir onur verilmesinin işaretiydi. Bir rivayete göre Seleukos I, Edessa'ya "Yarıbarbar Antioch" adını vermiştir. Burada da Antioch adının kullanılmış olması şehre Antioch (Antakya) adının verildiğini göstermez. Her durumda Edessa adı Süryani yazarlar ve diğerleri tarafından kabul edilip kullanılmıştır.¹⁹¹ Bu dönemde Edessa şehrinin Bambycé adı ile de adlandırıldığı ileri sürülmektedir. Strabo, Fırat nehrine fazla uzak olmayan bir mesafede yar alan Bambycé şehrinin Edessa veya Hierapolis adıyla da bilindiğini¹⁹² ileri sürmektedir.

¹⁸¹ Hayes, 2002: 21.

¹⁸² Abû'l-Farac, 1999 a:110.

¹⁸³ Hauptmann, 2002: 25; Güler, 2002: 11; Segal, 2002: 35; Abû'l-Farac, a.g.e.: 110; Ross, 2001: 8.

¹⁸⁴ Hauptmann, a.g.m.: 25; Güler, a.g.m.: 11; Segal, a.g.e.: 35; Abû'l-Farac, a.g.e.: 110; Ross, a.g.e.: 8.

¹⁸⁵ Duval, 1975: 21.

¹⁸⁶ Güler, a.g.m.: 11.

¹⁸⁷ Hauptmann, a.g.m.: 25

¹⁸⁸ Segal, a.g.e.: 35.

¹⁸⁹ Segal, a.g.e.: 35.

¹⁹⁰ Drijvers, 1980: 9.

¹⁹¹ Ross, a.g.e.: 8.

¹⁹² Strabo, 1857: 156.

Fakat günümüze kadar yapılan araştırmalarda tarihsel süreç içinde şehir için Bambycé ve Hierapolis isimlerinin kullanılmadığı görülmektedir. Nitekim bu görüş, Strabo'nun Coğrafyası adlı kitabı İngilizceye tercüme eden ve notlar yazan Hamilton tarafından da doğrulanmaktadır. Hamilton, bunun bir hata olduğunu belirtirken, bunu yazarın ya da orijinal metni kopyalayan kişilerin düşmüş oldukları bir yanlışlık olarak ifade etmektedir.¹⁹³ Aynı yanlışlık Strabo'nun Coğrafyası adlı kitabın diğer ciltlerinde de kendini göstermektedir.¹⁹⁴ Oysa Bambycé şehri Greklerin Mabboğ (Hierapolis)¹⁹⁵ şehrine vermiş oldukları bir isimdi. Bambyce veya Bamyke Yakındoğuda ipekböceğine verilen bir addır.¹⁹⁶ Her ne kadar yukarıda bahsedildiği gibi İskender'in komutanlarında Seleucos'un Edessa'yı kurduğu belirtilmekteyse de, orada Urhai ya da Orrhei adında mevcut bir yerleşmeden de bahsedilmektedir. Bundan dolayı yeni bir şehrin kuruluşundan bahsetme imkânı bulunmamaktadır. Burada kastedilen konu, var olan şehrin savaş sonucunda tahrip olmasıyla yeniden imar edildiği ya da Grek kültürüne sahip insanların yerleşebilmesine imkân verecek şekilde yeni bir düzenleme yapıldığı olmalıdır. Bunun yanında şehri ele geçirmiş ordunun ve de yanlarında bulunan insanların yerleşebilmeleri için yeni yerleşim alanlarının açılması gerektiği düşünüldüğünde yeni bir şehrin kurulduğu düşüncesi geçerliliğini kaybetmektedir.

I. Nicator Seleucos'un Urfa şehri yakınlarına geldiğinde, yeşillikler arasında ve kesme taştan yapılmış mamur şehir gördüğünde şehre hayran kaldığını belirtmektedir. Doğduğu şehir olan Edessa'ya benzerliğinden dolayı Nicator askerlerine yağma için kısa bir süre izin verdikten sonra, şehrin yakınlarına yeni "koloni şehir" yaptırmıştır. Bu koloni şehre "Makedonya'dan getirilen göçmenler yerleştirilmiştir"¹⁹⁷. Bu görüş, yukarıda belirtilmiş olduğu üzere Makedonyalılar'ın "hiçbir yerleşmenin bulunmadığı, boş bir alana yeni bir şehir kurdukları" şeklindeki bir görüşün kabullenilmesini ihtimal dışına çıkarmaktadır. O günün şartlarında önceden var olan yerleşmenin şehir veya hangi konumda olduğuna dair kesin kanıtlar yoktur. Daha önce belirtildiği gibi, Makedonyalılar öncesine ait yazılı kaynaklarda Orhai ya da Urhay adının çok az geçmesi, Makedonyalılar öncesi yerleşme ile ilgili

¹⁹³ Strabo, 1857: 156, dipnot 4.

¹⁹⁴ Strabo, 1930: 235.

¹⁹⁵ Ross, 2001: 16.

¹⁹⁶ Segal, 2002: 82.

¹⁹⁷ Ayataç, 1988: 38.

fikir sahibi olmayı engellemektedir. Ancak, elde var olan bilgiler değerlendirildiğinde çıkarılacak ip uçları sayesinde burada bir yerleşmenin olduğu anlaşılmaktadır. Yerleşmenin sit ve situasyonunun da çok elverişli olması bu görüşü güçlendirmektedir. Yine bazı kaynaklarda Makedonyalılar'ın ele geçirdikleri ve Aramiler'ce Urhay olarak adlandırılan yerleşmeden "Urhay şehri" olarak bahsetmeleri ve şehrin Büyük İskender tarafından alınmak istenmesi, bu yerleşmenin var olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı Şanlıurfa Şehri'nin kuruluşunu Makedonyalılar'a dayandırmak akılcı görünmemektedir. "Zaten Orhay'ın coğrafi durumu göz önüne alınırsa bunun başka türlü olması da pek mümkün görünmemektedir. O, eski yolların kavşak noktasında bulunuyordu"¹⁹⁸. Orhai ve Harran, Anadolu'da Sard'tan başlayarak Pers Devleti'nin merkezindeki Susa'ya kadar devam eden Kral yolu güzergâhında seyahat eden gezginler tarafından ziyaret edilmiş olmalıdır. Bu yol, Mezopotamya'nın kuzeyinden geçmekteydi. Fakat Urhay, konumu itibarıyla sahip olduğu potansiyel ekonomik ve stratejik özelliklerine rağmen, önemli güç merkezlerinden uzakta, küçük bir konaklama yeri konumunda kaldı¹⁹⁹. Bu nedenle Selevkoslar döneminden önce de burada bir yerleşmenin var olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Daha önceki dönemlerde, özellikle Tunç Çağı'nda Güney Doğu Anadolu ve kısmen Doğu Anadolu'da bulunan yerleşmeler ile Orta Mezopotamya'da bulunan şehirler arasında ticari ilişkiler başlamıştı. Bu merkezler arasında yapılan ticaret büyük önem taşımaktaydı. Güney Mezopotamya'da bulunmayan bir çok mal kuzey Mezopotamya'dan karşılanıyordu²⁰⁰. Bunun anlamı Selevkoslar öncesinde Anadolu'nun güney doğusunu Orta Mezopotamya şehirlerine bağlayan gelişmiş bir yol şebekesinin bulunmakta olduğudur. Bu yollar, sahip oldukları önemden dolayı varlığını sonraki dönemlerde de korumuşlardır. Selevkosların Urhay'ı aldıkları dönemde de bölgede Urhay'a bağlanan yollar bulunmaktaydı. Şehir, o zaman Roma'dan Asur ve Hindistan'a uzanan önemli yollar²⁰¹ üzerinde bulunmakta idi. Eski çağdan beri bölgede biri ticari, diğeri askeri olmak üzere iki önemli yol bulunmaktaydı. "Bunlardan kuzeydeki, Ninova'dan Musul yanında Dicle'yi aşarak

¹⁹⁸ Segal, 2002: 32.

¹⁹⁹ Ross, 2001: 5-6.

²⁰⁰ Hauptmann, 2002: 38-39.

²⁰¹ Hayes, 2002:22.

Nusaybin'e, oradan da Mardin-Urfa üzerinden Birecik'e varıyor ve buradan da İskenderun'a, Antakya'ya ve Halep'e ulaşan kollara ayrılıyordu. İkinci yol ise, Kuzey Hindistan ve İran ile bağlı Ktesiphon(Medâyin)'den çıkarak Resûlayn(Ceylanpınar) üzerinden Harran'a ve buradan, bir kolu ile Suruç üzerinden yine Birecik'e diğeriyle Menbiç üzerinden Halep'e ulaşıyordu. Harran ile Urfa arasındaki kısa bir üçüncü yol ise, bu iki merkezde çatallaşıp birer kavşak noktası teşkil eden iki büyük yolu birbirine bağlıyor ve bu yerleşim merkezlerinin değerini arttırıyordu²⁰².

Urhay'ın bulunduğu konum büyük bir stratejik öneme sahipti. Fırat kavisi içinde zengin bir art bölgeye hakim olması, çevresinin tepelerle çevrili olmasından dolayı askeri yönden korunaklı bir durumdaydı. Ayrıca çevrede bulunan önemli su kaynakları Urhay'ın önemini daha da arttırmaktaydı²⁰³. Sahip olduğu bu özelliklerden dolayı, Selevkos kralı, Urhay'ı yerleşmek için uygun bir yer olarak görmüştür. Makedonlar, daha öncede yaptıkları gibi savaşa katılanları ve Avrupa'da bulunan fakat yeni zenginlik kaynaklarına ve arazilere ihtiyacı olanları memnun etmek için yeni yerleşmeler kurmaktaydılar. Bazen de var olan ve fethetmiş oldukları şehirlere bu insanları yerleştirmektedirler. Aynı şeyler bu dönemde Urhay ve çevresinde olmuştur. Böylece "Hellenistik Kolonizasyon Dönemi" başlamıştır. Geleceğin Edessa'sı sahip olduğu ekonomik ve stratejik avantajlar nedeniyle zengin Suriye bölgesinin ağırlık merkezini oluşturacak önemli bir şehir yerleşmesi olmayı hak etmekteydi. Bu nedenle Selevkoslar tarafından burada bir koloni kurulmuş ve adına da (diğer kurmuş oldukları kolonilerde yaptıkları gibi) Makedonyada'ki bir şehrin adını yani Edessa adını vermişlerdir²⁰⁴. Selevkos Nikator döneminde günümüz Şanlıurfa sınırları içinde Edessa'nın yanında birkaç koloni daha kurulmuştu. Bunlar Karrai(Harran), Makedonopolis(Birecik) ve Anthemusia(Suruç) gibi önemli kolonilerdi²⁰⁵.

Bu dönemde şehrin etrafına surlar örülerek şehrin dış saldırılara karşı daha güvenli olması sağlanmıştır. Ancak inşa edilen bu surlar bugünkü Şanlıurfa kalesinin bulunduğu tepeyi içine almamaktaydı²⁰⁶. Segal, bir Süryani tarihçisinden "şehrin

²⁰² Işıltan, 1988: 58. Aynı konuda ayrıca bkz. Segal, 2002: 32; Drijvers, 1980: 9; Ayataç, 1988: 38.

²⁰³ Segal, a.g.e.: 34-35.

²⁰⁴ Ross, 2001: 7-8.

²⁰⁵ Güler, 2002: 11.

²⁰⁶ Segal, a.g.e.: 35.

etrafına dört burçlu güçlü ve yüksek bir sur ve şehrin dört köşesine muhteşem ve tahkim edilmiş iç kale²⁰⁷ inşa edildiğini nakletmektedir. Edessa'nın şehrsel gelişiminin dönüm noktası olarak, şehrin etrafına bu surların inşa edilmesi kabul edilmektedir²⁰⁸. Böylece günümüzde bile Şanlıurfa şehrinin bazı kesimlerinde izleri görülen tarihi şehir surları ortaya çıkmıştır (Harita 26).

Ancak Selevkosların yeniden imar ettikleri ve Edessa adını verdikleri şehirle ilgili detaylı veriler olmadığından, kurulan koloninin nüfusu, yayılma alanı ve şehrsel özellikleri ile ilgili fikir sahibi olunamamaktadır. Sadece bu dönemde, Edessa'da Arami dilini konuşan bir topluluğun varlığı bilinmektedir.

Ayrıca, Suriye çölünde yaşayan Arapların bir kısmı da bu dönemde şehre yerleşmişlerdir. Bunun yanında, Asur dili konuşan bir takım topluluklar da şehirde yaşamaktaydılar²⁰⁹. Şehrin yeniden imarı ve koloni kurulmasından sonra orduda savaşanlar için ve Avrupa'dan gelecekler için yapılan yerleşmelerde Grekler yaşamaya başlamışlardı. Bu nedenle Edessa, daha o zamanlarda kozmopolit bir yapıya sahip olmuş ve çeşitli kültürlerden insanların beraber yaşadığı bir şehir halini almıştı. Grek yaşam tarzı, diğer kolonilere nazaran, Edessa'daki Grekler tarafından daha iyi bir şekilde yaşatıldı²¹⁰.

Arkeolojik veriler, Edessa'da yaşayanların büyük bir kısmının dini inançları bakımından putperest olduklarını ortaya koymaktadır. Şehirdeki dini yaşam, Babil ve büyük ölçüde Harran'daki dini yaşamın etkisi altında kalmıştır. Şehirde bir çok değişik putperest (pagan) inanış vardı. Bunlar tapınılan putların orijinlerine göre farklılık göstermekteydi. Şehirde yaşayan halk çok kültürlü bir özellik gösterdiği için, her bir topluluğun atalarından miras aldıkları dini inançları ve bu inançlara ait tapınaklarındaki çeşitlilik, şehirde yaşayan toplumun sosyal karakterini net olarak açıklamaktadır²¹¹.

Eldeki kaynaklara göre Kale Tepe'nin yamacında, su kaynaklarına yakın bir yerde büyük bir pagan (putperest) tapınağı bulunmaktaydı. Burası şehrin dini merkezi ve şehrsel yaşamın çekirdeği konumundaydı²¹². M. S. 150'li yıllarda şehre

²⁰⁷ Segal, 2002, 36, 20. dipnot.

²⁰⁸ Ross, 2001: 19.

²⁰⁹ Drijvers, 1980:17.

²¹⁰ Ross, a.g.e.: 8.

²¹¹ Drijvers, a.g.e.: 175-177.

²¹² Segal, a.g.e.: 37; Drijvers, a.g.e.: 180.

giren Hristiyanlıktan önceki kutsal din Musevilikti. Hristiyanlığın şehre girdiği yıllar ve sonraki dönemlere ait bazı kaynaklarda²¹³ Edessa şehrinde küçük bir Yahudi topluluğun varlığı görülmektedir.

Daha önce de bahsedildiği gibi Edessa bu dönemde önemli yollar üzerinde yer almaktadır. Bu yollar Edessa'yı, başta yakın çevresinde bulunan Makedonopolis (Birtha-Birecik), Anthemusia (Suruç), Karrai (Harran), Nisebi (Nizip) ve Constantia(Viranşehir) şehirleri olmak üzere, uzak çevresinde bulunan Aleppo (Halep), Theodosiopolis (Ceylanpınar), Amid (Diyarbakır), Nisibis (Nusaybin), Callinicus (Rakka), Antioch (Antakya) gibi önemli şehirlere bağlamaktaydı. Bu şehirlerin büyük bir kısmı tarihi İpek Yolu güzergâhı üzerinde bulunuyordu. İpek yolu üzerinden “uzak doğunun lüks malları batı Roma’ya taşınmaktaydı”²¹⁴. Şanlıurfa (Edessa), bu dönemde Selevkos Krallığının başkenti olan Antioch (Antakya)’a²¹⁵ bağlıydı. Bu dönemde, idari statüsü yanında ticari ilişkileri olarak da Edessa’nın Antioch ile bağlarının kuvvetli olduğu söylenebilir.

Dini inanış yönünden çevresindeki toplulukların etkisinde kalan Edessa’nın şüphesiz ki bu şehirlerle ticari ilişkileri de vardı. Edessa’nın bu dönemde çevresiyle olan ticari ilişkileri ile ilgili yeterli kaynak olamamasına rağmen, en azından tarımsal potansiyeli nedeniyle üretilen tarım ürünlerinin çevredeki şehirlere veya kolonilere pazarlandığı düşünülebilir. Şehir, tarihi İpek Yolu üzerinde yer alması nedeniyle, doğu ile batı arasında mal taşıyan ticaret kervanlarının konakladığı bir yer konumunda olmalıdır. Bu sayede kervanların getirmiş oldukları malların bir kısmının Edessa’da pazarlandığı da söylenebilir. Edessa’nın sahip olduğu bu ticari potansiyel, Selevkoslar öncesi dönemde sadece kervan yolları üzerinde yer alan önemsiz bir konaklama yeri olan şehri, daha mamur ve ekonomik yönden de daha canlı bir yapıya kavuşturmuştur.

Selevkos Krallığı’nın bölgedeki hakimiyeti, M.Ö. 130’li yılların sonunda zayıflamaya başladı ve bölgeye Partlar egemen oldular. Edessa’yı da içine alan bölgede bir çok küçük krallık kuruldu. Bu krallıklardan biri de başkenti Edessa şehri

²¹³ Drijvers, 1994: 88.

²¹⁴ Drijvers, 1980: 9

²¹⁵ Segal, 2002: 40.

olan Osrhoene adı verilen krallıktır²¹⁶. M.Ö.132 yılında kurulan bu krallık²¹⁷, Urfa bölgesinin tarihinde ilk ve son olarak kurulan krallık olma özelliği taşımaktadır.

D) M.Ö. II. YÜZYIL İLE M.S. VII. YÜZYIL ARASI DÖNEM

Bu dönem Osrhoene Krallığı'nın kurulmasıyla başlamaktadır. Osrhoene Krallığı'nın tam olarak kimler tarafından kurulduğu tartışmalı bir konudur. Bazı kaynaklar, krallık hanedanının Arap²¹⁸ asıllı olduğunu ileri sürerken, bazıları hanedanın Part kökenli olduğunu,²¹⁹ bazıları Nebati kökenli olduğunu,²²⁰ ileri sürerken Segal, Ermeni yazarların Osrhoene krallarının Ermeni olduklarını iddia ettiklerini bildirmektedir²²¹. Osrhone adının da Edessa isminden önce kullanılan Urhay, Urhoy ya da Orrhei adından türemiş olduğun ifade edilmektedir²²². Şehre bulunduğu konum itibarıyla de bir takım adlar verilmiştir. Özellikle Edessa'nın veya Osrhoene Krallığı'nın Parthlar'la olan ilişkileri nedeniyle Edessa, "Parthlar'ın Şehri" veya "Parthlar'ın Kızı" adıyla da çağırılmıştır.²²³

Osrhoene Krallığı'nın kurulması Edessa'nın asıl önemini kazanmaya başladığı bir dönem olarak bilinmektedir. Krallığın kurulduğu yıllarda Edessa, bölgenin en önemli şehirlerinden biri durumuna gelmiş, krallığın başkenti²²⁴ olarak gelişimini sürdürmeye devam etmiştir. Söz konusu krallığın kurulması, şehrin tarihinde önemli dönüm noktalarından birini oluşturmaktadır. Krallığın bu dönemdeki sınırları kesin bilinmemekle birlikte Krallığın Fırat kavisinde yer alan bir alana hükmettiği sanılmaktadır. Edessa şehri, başkent olması itibarıyla bu alanı kontrol eden bir yönetim merkezi konumundaydı. Bazı kaynaklar, krallık sınırlarının kuzeyde Güneydoğu Toroslar'dan başlayarak güneyde Carrhae (Harran) ve Anthemusia (Batnae/Suruç) civarına²²⁵, doğuda ise Nusaybin civarındaki step alanına kadar uzandığını söylemektedir²²⁶. Fakat zamanla Osrhoene'nin Roma İmparatorluğu içindeki konumunun değişmesine bağlı olarak Osrhoene'nin de sınırlarında

²¹⁶ Hayes, 2002: 22; Işıltan, 1988: 60; Segal, 2002: 40.

²¹⁷ Güler, 2002: 11.

²¹⁸ Işıltan, a.g.m.: 60; Drijvers, 1980:10.

²¹⁹ Hayes, a.g.e.: 22.

²²⁰ Segal, a.g.e.: 40.

²²¹ Segal, a.g.e.: 47.

²²² Duval, 1975: 21; Segal, a.g.e.: 40; Işıltan, a.g.m.: 60.

²²³ Drijvers, a.g.e.: 11; Segal, a.g.e.: 65; Hayes, a.g.e.: 81; Duval, a.g.e.: 29.

²²⁴ Hayes, a.g.e.: 22.

²²⁵ Ross, 2001: 24; Duval, a.g.e.: 3.

²²⁶ Drijvers, a.g.e.: 130.

değişiklikler olmuştur. Osrhoene'nin bir Roma eyaleti olmasıyla birlikte, Edessa Şehri'nin de krallık dönemine nazaran yönetsel etki alanının da genişleme olmuştur.

Osrhoene eyaletinin batı sınırı yine krallık döneminde olduğu gibi doğal bir sınır olan Fırat Nehri'ydi. Sınır kuzeyde Samsat'ın yaklaşık 100 km. kuzeydoğusunda başlayarak, Siverek ve Mardin'e kadar uzanıyordu. Doğu sınırı ise Habur Çayı'nın Mygdonius'la birleştiği noktanın yaklaşık 30 km. doğusuna kadar uzanmaktaydı. Eyaletin güney sınırları ise, daha önce sınırları dışında kalan Batnae (Suruç) ve Carrhae (Harran) şehirlerinin güneyine kadar uzanıyordu²²⁷. Hatta bazı kaynaklarda eyaletin güney sınırlarının Suriye çölüne kadar uzandığı belirtilmektedir²²⁸.

Edessa bu dönemden itibaren daha da önem kazanan bir şehir konumuna gelmiştir. Bunda Anadolu'nun büyük bir kısmına hakim olan Romalılar'ın daha doğuda bulunan Parthlar'la giriştiği hakimiyet mücadelesi büyük rol oynamıştır. Şüphesiz ki, Edessa'nın coğrafi konumu, ona büyük bir stratejik önem kazandırmıştır. Edessa ve çevresindeki bölgenin Kuzey Mezopotamya'nın önemli yolları üzerinde, Roma İmparatorluğu ile Parthlar ve Ermenistan arasında sıkışıp kalmış olması, şehrin uzun süren hakimiyet mücadelesi içerisinde yer almasına neden olmuştur²²⁹.

M.Ö. 89 yılından itibaren 20 yıl boyunca Edessa'yı da içine alan bölgeye Ermeniler hakim olmuştur. Romalılar'ın kuzey Mezopotamya seferleri sırasında M.Ö. 65-64 yıllarında Edessa, Romaya bağlı özerk bir krallık haline gelmiştir²³⁰. Ama bunu takiben Romalılar'ın Parthlar'a yenilmesi üzerine Edessa M.Ö. 53 ile 52 yılları arasında kısa bir süre yeniden Parthların hakimiyetine girmiştir. M.S. 49 yıllarında Romalılar yeniden Edessa'yı kontrolleri altına almışlardır. Bu tarihten sonra Roma'ya bağlı otonom bir krallık olarak varlığını devam ettirmiştir²³¹. M.S.197-198 yıllarında Romalılar'ın bölgede kesin bir hakimiyet kazanmak amacıyla düzenlemiş oldukları seferler sonucunda Osrhoene Krallığı, başkenti Edessa olan Roma İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet haline gelmiştir. Kurulan bu

²²⁷ Segal, 2002: 164-165.

²²⁸ Duval, 1975: 3.

²²⁹ Ross, 2001: 20.

²³⁰ Segal, a.g.e.: 41.

²³¹ Segal, a.g.e.: 43.

eyaletle Osrhoene Eyaleti (Provincia Osrhoena) adı verilmiştir²³². Daha sonraki yıllarda Romalılar, Osrhoene krallarının hüküm sürdüğü eyalette krallığa son vermişlerdir. Romalılar, başkent Edessa'nın idari alanı içinde kalan bölgede M.S. 212-213²³³ veya 213-214²³⁴ yıllarında bir koloni oluşturmuşlardır. Bu koloniye "Colonia Metropolis Edessenorum"²³⁵ adı verilmiştir. Diğer bir kaynakta da koloninin "Colonia Eddessa" adının yanında "Edessa Antoniana Colonia Metropolis Aurelia Aelxandria"²³⁶ adının da kullanıldığı belirtilmektedir. Bu durum, bölgede bir müddet bağımsız olarak, bir müddet de Roma İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet olarak yaklaşık 375 yıl hakimiyetini devam ettiren Osrhoene Krallığı'nın sonu olmuştur. Selevkoslar döneminden sonra M.S. 242-243 yıllarında ilan edilen koloni, şehrin tarihindeki ikinci koloni dönemini oluşturmaktadır.

Edessa şehri, esas önemini M.S. 15-50 yılları arasında hüküm süren Kral V. Abgar döneminde kazanmıştır²³⁷. Bu dönemin temel özelliği Hristiyanlık'ın Edessa şehrine ulaşmasıdır. Hristiyanlık'ın şehre ulaşmasıyla birlikte, sosyolojik ve kültürel açıdan bir çok değişim görülmeye başlanmıştır. Bu süreç, şehrin gelişme evresinde önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Edessa'ya Hristiyanlık, ilk olarak önemli bir yönetim ve kültürel merkez olan Antakya'dan gelmiştir. Şehirde ilk Hristiyan topluluğun 197 yılları civarında ortaya çıktığı ve bir kilisesinin bulunduğu sanılmaktadır²³⁸. Ancak Hristiyanlık'ın şehre tamamen hakim olması ancak IV. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Hristiyanlık'ın yayıldığı ilk şehirlerden birisi olması, Edessa şehrine dini açıdan büyük önem kazandırmıştır. Bunun yanında "resmi din olarak Hristiyanlık'ı kabul eden ilk krallık"²³⁹ olan Osrhoene, Hristiyan dünyasında büyük bir üne sahip olmuştur. Şüphesiz ki bunda Edessa'nın rolü çok büyüktü. Edessa Hristiyanları, 3. yüzyılda Anadolu'da büyük bir öneme sahip olan Antakya kilisesine bağlıydı. Şehirde IV. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık'ın hakim olması, putperestliğin tamamen ortadan kalktığını göstermemektedir. Şehrin merkezi yerindeki büyük putperest tapınağının varlığına izin verilmesi, bu topluluğun

²³² Ross, 2001: 46-49,64.

²³³ Ross, a.g.e.: 58.

²³⁴ Segal, 2002: 46.

²³⁵ Drijvers, 1980: 15.

²³⁶ Ross, a.g.e.: 58-59.

²³⁷ Işıltan, 1988: 60.

²³⁸ Ross, a.g.e.: 128.

²³⁹ Segal, a.g.e.: 101.

varlığını bu yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir. V. yüzyılda şehirde 4 putperest tağınağı bulunmaktaydı. Bu tapınaklar daha sonra yıkılmışlardır²⁴⁰.

1. Nüfus ve Etnik Yapı

Osrhoene hükümdarlarının soyları ile ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte, krallık dönemi Edessa'sı ile ilgili mevcut kaynakların büyük bir kısmı Süryanice'dir. Şehirde konuşulan başlıca dil Süryanice olmakla birlikte, Aramice de konuşulmaktaydı²⁴¹. Daha önce de bahsedilen şehirde küçük bir grubun oluşturduğu Grek kültürünü benimsemiş insanlar da Yunanca konuşmaktaydılar.

O dönemde şehir nüfusu, çeşitli sosyal ve siyasi faktörlerin de etkisiyle farklı etnik kökenlerden meydana gelmişti. Şehirde yaşayan toplum, çeşitli sosyal sınıflara ayrılmıştı. Toplumun en yüksek kesimini soylular oluşturmaktaydı. Bu kesim kralın yakınlarından, sırdaşlarından, yüksek dereceli memurlardan ve zengin tüccarlardan oluşmaktaydı. Edessa toplumu içindeki büyük sosyal sınıflardan biri ise, askerler ve diğer kamu hizmetinde çalışan memurlardan oluşmaktaydı. Bunun yanında şehirde yaşayan halkın önemli bir bölümünü de çiftçiler ve zanaatkârlar oluşturmaktaydı. Ayrıca şehirde köle ticaretinin yapılmış olması, kölelerin toplumun en alt tabakasını oluşturduğunu göstermektedir²⁴².

Özellikle kolonileşme faaliyeti ile birlikte Avrupa, Anadolu ve Suriye'de bulunan kolonilerden çok sayıda nüfus almıştır²⁴³. Edessa'nın daha Selevkoslar döneminde çevresinde bulunan alanlardan göç alması, şehrin nüfusunu ve etnik yapısını etkilemiştir. Bu nedenle nüfus içerisinde küçük bir grup da olsa Grekler bulunmaktaydı. Şehirde yaşayan topluluk içinde Yahudiler²⁴⁴ de bulunmaktaydı. Edessa'da yaşayan Yahudi ve putperestlerin sayıları azdı. Bu yüzden de bu iki grup, şehirde fazla söz sahibi olamayan azınlık gruplardı²⁴⁵. Ancak bazı kaynaklarda şehirde bulunan Musevi topluluğunun önemli miktarda olduğunu ileri sürülmektedir. Bu kaynaklara göre Edessa'da güçlü bir Musevi topluluğu vardı ve şehirdeki Hristiyan toplumun büyük bir kesimi ırk olarak Yahudi'ydi. Bu topluluk

²⁴⁰ Segal, 2002: 123, 152.

²⁴¹ Segal, a.g.e.: 106,108.

²⁴² Segal, a.g.e.: 48-55.

²⁴³ Ross, 2001: 8.

²⁴⁴ Ross, a.g.e.: 131.

²⁴⁵ Segal, a.g.e.: 63, 77-78, 155.

Hristiyanlık'ın şehirde yayılmasından sonra da şehirde varlığını önemli ölçüde sürdürdü.

IV. yüzyılda Nusaybin önemli miktarda Yahudi topluluğunun bulunduğu bir şehirdi. Nusaybin'in 363 yılında Persler'in eline geçmesiyle birlikte batıya doğru yapılan göç nedeniyle şehir ahalisinden çok sayıda kişi Edessa'ya göç etmiştir²⁴⁶. Bu göçler esnasında Edessa'ya önemli miktarda Yahudi nüfus gelmiş, dolayısıyla da IV. yüzyıl ortalarında şehrindeki Yahudi nüfus miktarında önemli bir artış olmuştur. Mezar taşları baz alınarak yapılan bir değerlendirmede şehir nüfusunun yaklaşık %12'sinin Yahudilerden oluştuğu tahmin edilmektedir. Fakat, V. yüzyılın başlarında o güne kadar barış içerisinde beraber yaşayan Hristiyanlar ve Yahudiler arasında meydana gelen gerginlikler sonucu, fanatik Hristiyanların saldırıları bir çok Yahudinin şehirden başka yerlere göç etmesine neden olmuş ve şehirde bulunan sinagoglar yıkılmıştır²⁴⁷. VII. Yüzyılın başlarında Bizans İmparatorluğu'nun İranlılar ile olan mücadelesinde Yahudilerin İranlılardan yana tavır almalarından dolayı, üzerlerinde baskı kurulmuş ve bu nedenle bir çok Yahudi Edessa'yı terk etmek ya da din değiştirmek zorunda kalmıştır²⁴⁸.

Edessa'da bir Arap topluluğunun varlığından da bahsetmek mümkündür. Suriye ve Mezopotamya çöllerinde yaşayan yarı göçebe Arap toplulukların zamanla yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte, civarda bulunan şehir ve köylere yerleştikleri görülmektedir²⁴⁹. Osrhoene Krallığı kurulmadan önce Arap toplulukların yerli Arami halka üstünlük sağlamış oldukları ve daha önce kullanılan Urhay adının Arapça er-Ruha'nın Latinceleştirilmiş hali olduğu da ileri sürülmektedir²⁵⁰.

Edessa'da yaşayan diğer bir topluluk da Ermeniler'dir. Ermenilerin ne zamandan itibaren şehre yerleştiklerine dair herhangi bir veri mevcut değildir. Ancak, daha önce de bahsedildiği gibi M.Ö. 89 yılından itibaren 20 yıl şehirde hüküm süren Dikran'ın döneminde Ermenilerin şehre yerleşmeye başlamış oldukları düşünülebilir. V. Yüzyılda Edessa'da var olan okullardan biri de Ermeni Okulu²⁵¹ idi. Bu okulun varlığı şehirdeki Ermeni nüfusunun azımsanmayacak bir miktarda

²⁴⁶ Işıltan, 1960: 25.

²⁴⁷ Drijvers, 1994: 88-90, 97, 138, 142-143; Hayes, 2002: 41.

²⁴⁸ Segal, 2002: 150.

²⁴⁹ Drijvers, 1980: 10-11, 17.

²⁵⁰ Işıltan, 1988: 60

²⁵¹ Segal, a.g.e.: 270.

olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak şehirde yaşayan diğer topluluklar gibi şehrin toplam nüfusu içinde ne kadar bir paya sahip oldukları konusunda herhangi bir veri yoktur.

M. S. 363'te Persler'in Nusaybin'i almasından sonra, yapılan anlaşmayla şehirde yaşayan Hristiyan nüfusa özgürce batıya göç etme hakkının verilmesiyle, Nusaybin'den Edessa'ya önemli bir miktarda Hristiyan nüfus göçü olmuştur. Göç edenlerin büyük kısmı zengin ve kültürlü sınıfa ait insanlardı²⁵².

Şehrin göç hareketlerinde rol oynayan etmenler arasında doğal ve beşeri felaketler de önemli yer tutmaktadır. M.S. 499-500 yıllarında meydana gelen çekirge istilası sonucunda kıtlık meydana gelmiş ve çevrede bu felaketten etkilenen insanlar şehre göç etmişlerdir. Bu insanlar çoğunlukla şehrin hayır kurumlarından olan düşkün ve yoksul evlerine yerleştirilmiştir.

İranlılar'ın 577'de yapmış olduğu tahribat sonucunda köylerde yaşayan ve geçim kaynaklarının tümünü ve evlerini kaybeden insanlar da Edessa'ya göç etmişlerdir. Bahsedilen hayır kurumlarının vermiş olduğu hizmetin çevrede duyulması nedeniyle bu yıl içerisinde şehir büyük bir göç almıştır²⁵³. Aynı şekilde 501 yılında meydana gelen kıtlıktan sonra da şehir göç almaya devam etmiştir. Aynı zamanda şehirdeki yaşayan yoksul insanların bir kısmı yeterli miktarda yiyecek temin edilememesi nedeniyle kuzeye ve batıya doğru göç etmişlerdir. Bu kıtlık esnasında şehirde bir çok insan hayatını kaybetmiştir. Şehri olumsuz yönde etkileyen bu kıtlık 502 yılına kadar devam etmiştir²⁵⁴.

İranlılar'ın 609 yılında Edessayı tekrar ele geçirmeleriyle şehirde bulunan çok sayıda Yakubî, Sicistan ve Horasan'a sürülmüştür. 628 yılında şehrin yeniden Romalıların eline geçmesiyle birlikte bu defa Yakubî nüfus şehirden kovulmuştur²⁵⁵. Özetle, VII. yüzyılın başında Roma İmparatorluğu ve İranlılar arasında meydana gelen savaşlar sonucunda, şehirden dışarıya doğru önemli bir miktarda göç yaşanmış ve şehir nüfusu azalmıştır.

²⁵² Hayes, 2002: 133; Işıltan, 1960: 25.

²⁵³ Segal, 2002: 131, 197-199, 208.

²⁵⁴ Mar Yeşua, 1996: 53-60.

²⁵⁵ Demirkent, 2001: 49.

2. Şehrin Fiziki Yapısı

Önceleri bağımsız Osrhoene Krallığı'nın, sonraki dönemlerde de Roma'nın eyalet başkenti ve koloni merkezi olması nedeniyle Edessa Şehri, büyük önem kazanmıştır. Bu sayede şehirde bir çok kültürel ve sosyal yapı inşa edilmiş ve şehir mamur bir hal almıştır. Şehrin esas dokusu Hellenistik kültürün özelliklerini yansıtmaktaydı. Edessa'da bulunan binaların başlıcalarını resmi binalar, açık alanlar (anfitiyatro ve hipodrom), ibadethaneler, şehir surları ve saraylar oluşturmaktaydı²⁵⁶. Bugünkü Balıklı göllerin bulunduğu yerde, kralın oturduğu bir saray bulunmakta, şehirde yaşayan soylular kralın sarayının etrafında yaptırmış oldukları binalarda yaşamaktaydılar²⁵⁷. M.S. 205-208'de bugünkü kalenin içine (iç kaleye) kışlık bir saray yaptırılmış ve burası *Beth Sahraye* adıyla anılmıştır. Kralın yazlık sarayı ise Balıklı göllerin bulunduğu yerin hemen yakınında bulunmaktaydı ki burası da *Beth Tabara* adıyla anılmaktaydı. Saray avlusu içinde İranlılar Kulesi adında yüksek bir kule, sarayın hemen doğusunda da dönemin Hristiyan Kilisesi bulunmaktaydı. Kilisenin bulunduğu yer bugün *Döşeme Camii*(*Halilürrahman Camii*) diye adlandırılan ve hala çan kulesi şeklinde bir minaresi olan caminin bulunduğu yer olmalıdır²⁵⁸.

Kaledeki kalıntılar, iç kalenin o dönemde yerleşmeye sahne olduğunu göstermektedir. Saraya yakın zengin ve soylu kesimin ikâmet ettiği *Beth Sahraye*, dönemin en modern yerleşmelerinin bulunduğu bir yer olmalıdır. Şehirde bulunan diğer bir saray Belediye Sarayı'dır. Bu saray, bugünkü Haşimiye Meydanı civarında bulunmaktaydı²⁵⁹. Şehrin yönetim merkezi daha sonra kışlık hamamın yanında bulunan bazilikaya taşınmıştır²⁶⁰. Edessa'da belediye sarayının bulunması, şehrin alt ve üst yapı işleri ile ilgili olarak düzenli teşkilatların kurulduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Krallık ve eyalet başkenti olarak önemli bir konumda olan Edessa'da imar çalışmaları bu sayede önem kazanmış ve şehrin çağın şartlarına göre modern bir görünüm kazanmasına neden olmuştur. Bu nedenle Edessa Şehri, III. yüzyılda "Doğunun Atinası" olarak kabul ediliyordu²⁶¹.

²⁵⁶ Ross, 2001: 110-111.

²⁵⁷ Segal, 2002: 49.

²⁵⁸ Segal, a.g.e.: 49, 58-59

²⁵⁹ Segal, a.g.e.: 243.

²⁶⁰ Ross, a.g.e.: 109.

²⁶¹ Drijvers, 1980: 14

Elde bulunan bilgiler ışığında Edessa'daki meskenlerin, doğal şartların da etkisiyle topraktan ve taştan yapılmış oldukları sanılmaktadır. Evlerin çoğu avlulu ve odalar bu avlunun etrafında yer almaktaydı. İki katlı olarak inşa edilen evlerde ise, üst kata çıkmak için dışardan yapılan bir merdiven bulunmaktaydı. Evlerin çatısı iklim koşullarının da etkisiyle düz damlı idi. Evler genellikle, şehrin bugün eski mahallelerinde de olduğu gibi birbirine çok yakın inşa edilmişti. Esas malzemesi toprak olan evler kerpiçten yapılmıştı ve bu meskenler çoğunlukla zengin olmayan halka aitti. Zengin soylu kesiminin evleri ise civardaki tepelerden temin edilmesi kolay olan taşlardan veya tuğladan yapılmaktaydı²⁶².

Şehirde yaşayan halkın oturduğu meskenlerin diğer bir özelliği de hemen hemen her evde buğday ve arpa gibi hem insanlar için hem hayvanlar için gerekli olan gıda maddelerinin saklandığı ambarların bulunmasıydı. Ayrıca şehirde yaşayanlar, küçük baş hayvan da beslemekteydi. Bu nedenle evlerin avluları içinde hayvan barınakları da bulunmaktaydı²⁶³. Şüphesiz ki zengin soylu kesimin oturduğu evler, halkın oturduklarına nazaran çok daha gösterişliydi. Bütün bunlara rağmen şehrin, genel görünüm itibarıyla civarda bulunan diğer şehirlere göre daha köyümsü bir özellik taşıdığı da ileri sürülmektedir²⁶⁴.

Edessa Şehri'ndeki diğer önemli yapılardan biri de hamamlardır. Bugünkü balıklı göllerin hemen kuzeyinde krallık döneminde inşa edilmiş kışlık hamam olarak isimlendirilen bir hamam bulunmaktaydı. Bu hamam dışında iki tane de yazlık hamam vardı. Ayrıca şehrin doğu kesiminde Doğu Kapısı'na yakın bir yerde ve şehir ambarının yanında da iki hamam vardı²⁶⁵. Şehirde bulunan bu hamamlardan sadece bir tanesinin yapılış tarihi hakkında bilgiye sahip olunmaktadır ki o da 497 yılında yaptırılmıştır²⁶⁶.

Bu dönemi anlatan kaynaklara göre şehrin kuzeybatısında (bugünkü Bediüzzaman Mezarlığı'na yakın bir yerde), surların dışında bir arena yer alıyordu. Burası aynı zamanda amfi tiyatro olarak da kullanılmakla beraber daha çok bir arena,

²⁶² Segal, 2002: 195-196.

²⁶³ Mar Yeşua, 1996: 104.

²⁶⁴ Segal, a.g.e.: 195-196.

²⁶⁵ Segal, a.g.e.: 65, 217.

²⁶⁶ Mar Yeşua, a.g.e.: 42.

stadyum veya hipodrum olarak değerlendiriliyordu. Ayrıca şehrin doğusunda, surların dışında Dayşan Deresi'nin yanında bir tiyatro daha vardı²⁶⁷.

Edessa'nın önemli yapıları arasında ibadethanelerden de söz etmek gerekir. Hristiyanlık'ın gelişinden önce şehir merkezinde büyük bir Pagan tapınağı, eski çağlardan kalma inanışlara ait bir çok tapınak ve sunak bulunmaktaydı²⁶⁸. Fakat bilinen bu büyük tapınak dışında bahsedilen diğer tapınakların yerleri tam olarak bilinmemektedir. Bir çok bilim adamı tarafından Pagan tapınağının Edessa Şehri'nin merkezinde bulunduğu ve yerinin de Kale Tepe'nin kuzey yamacı olduğu belirtilmiştir²⁶⁹. Hayes, bu tapınağın şehrin kuzey kapısı olan Beth Şemeş'e yakın bir yerde olduğunu ifade etmektedir²⁷⁰. Oysa Segal, Beth Şemeş kapısının kuzeyde değil, aksine şehrin güneyinde olduğunu ifade etmektedir²⁷¹. Şehrin merkezinde olduğu tahmin edilen büyük Pagan tapınağının balıklı göllerin bulunduğu bölgede değil, eskiden bir havra iken daha sonra kiliseye dönüştürüldüğü söylenen alanda yani bugünkü Ulu Cami'nin bulunduğu yerde olması gerektiğini ileri süren araştırmacılar da bulunmaktadır. Bu araştırmacıların görüşüne göre Balıklı göllerin yakınında bulunan tapınak başka bir pagan tapınağı olmalıdır²⁷².

Edessa'da III. yüzyılın başında sadece bir kilise bulunmaktaydı. Bu kilise daha önce bahsedilen kralın yazlık sarayının yanındaydı. M.S. III. yüzyılda Roma imparatorlarının Hristiyanlık'a karşı olmalarından dolayı şehirde bulunan kiliseler yakılmıştır²⁷³. Hristiyanlığın IV. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmasıyla şehirdeki kiliselerin sayısında artış olmuştur. 201 yılındaki sel baskınından büyük hasar gören ve terkedilmiş olan bu kilise daha sonra IV. yüzyılın başında onarılarak yerine büyük bir katedral inşa edilmiştir. Bundan sonra inşa edilen kilise ise şehrin kuzeyinde, surların içinde Beth Alah Kikla denen tepede inşa edilmiştir²⁷⁴.

Şehrin güneyinde Eyyub Kuyusu yakınlarında Baş Melek Mikail Kilisesi (Barlaha Kilisesi) ve Aziz Dometius Kilisesi yer alıyordu. Bu yüzyıldan itibaren şehrin kiliselerinde ve dinsel kurumlarında önemli sayıda artışlar olmuştur. Bunda

²⁶⁷ Ross, 2001: 109; Segal, 2002: 50, 66, 216-217.

²⁶⁸ Ross, a.g.e.:100.

²⁶⁹ Drijvers, 1980: 35; Segal, a.g.e.: 89-90.

²⁷⁰ Hayes, 2002: 28

²⁷¹ Segal, a.g.e.: 328, Plan I.

²⁷² Ross, a.g.e.: 101, 109.

²⁷³ Segal, a.g.e.: 110, 126.

²⁷⁴ Segal, a.g.e.: 237-238.

Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Hıristiyanlık'ın resmi din olarak kabul edilmesinin büyük rolü olmuştur²⁷⁵.

Bu dönemin kiliseleri arasında bir de ortodoks kilisesi bulunmaktadır ki, bu kilise 313 yılında inşa edilmiştir²⁷⁶. V. Yüzyılda şehrin merkezinde bulunan büyük havra, Aziz Setephanos adıyla kiliseye(bugünkü Ulu Cami) çevrilmiştir. 435 yılında şehrin doğu kesimine On İki Havariler Kilisesi inşa edilmiş, bu kilise Büyük Kilise (veya Yeni Kilise) adıyla da anılmıştır. Yine şehrin doğusunda surların dışında Şehit Sergius Kilisesi, V. yüzyılın ortalarında Nona Katedrali ve şehrin güneybatı kesiminde şimdiki balıklı göllerin kuzeyinde Vaftizci Yahya kiliseleri inşa edilmiştir.

VI. Yüzyılın başında ise Bizans imparatorunun emriyle Balıklı göllerin hemen kuzey batısında Meryem Ana Kilisesi inşa edilmiştir.²⁷⁷ VI. Yüzyıldan itibaren şehirde bulunan Hıristiyanlar arasında mezhep ayrılıkları baş göstermiş ve bunun neticesinde de her grubun (Yakubiler ve Melkitler) kendine ait kiliseleri ve manastırları oluşmuştu. Bu nedenle şehrin içinde ve dışında bir çok kilise yapılmıştır²⁷⁸. Şehir surlarının içinde bulunan bu kiliseler yanında şehir surlarının dışında da bir takım kilise manastırlar bulunmaktaydı. Bunların başlıcaları surların kuzeyindeki Saint Cosmas ve Saint Damien, doğusundaki Saint Serge ve Saint Simeon ve güney batısındaki tepede de İtirafçılar ve Keşişler kiliseleriydi²⁷⁹.

Şehrin önemli bir yerinde şehrin Musevi topluluğunun ibadet ettikleri büyük bir havra bulunmaktaydı. Bu havra şehrin merkezinde, şehrin ana iki caddesinin birleşim yerinin çok yakınında bulunmaktaydı²⁸⁰. Bahsedilen alan bugünkü Ulu Cami'nin bulunduğu kısımdır. Ancak bu havra daha sonraları V. yüzyılın ortasında kiliseye çevrilmiş ve adına Aziz Stephanos (St. Stephen) Kilisesi denmiştir Bunun yanında şehrin eski katedralinin karşısında da bir havra bulunmaktaydı²⁸¹.

Şanlıurfa Kalesi içinde bulunan ve Kral Nemrut'un Hz. İbrahim'i ateşe attığı mancınıklar olduğu rivayet edilen iki sütun ise, Geç Roma döneminde dönemin Osrhoene kralı tarafından eşi ve çocukları adına yaptırılmıştır²⁸².

²⁷⁵ Segal, 2002: 113,130.

²⁷⁶ Ross, 2001: 136.

²⁷⁷ Segal, a.g.e.: 77, 239-241.

²⁷⁸ Segal, a.g.e.: 246-248. Kilise listesi için bkz. a.g.e.: 248, dipnot 244.

²⁷⁹ Duval, 1975: 17.

²⁸⁰ Drijvers, 1994: 89.

²⁸¹ Segal, a.g.e.: 77.

²⁸² Segal, a.g.e.: 59.

Bu dönemde şehrin sahip olduğu önemli yapıları arasında hastahanelerden söz edilebilir. Özellikle Kuzey Mezopotamya halkları arasında tıp bilimi ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Bunda o dönemlerde salgın hastalıkların çok sık görülmesi ve özellikle de Hristiyanlık dininin hastalara bakılmasına veya tedavi edilmesine verdiği önem ve Greklerin hakim olduğu dönemlerden itibaren Yunan biliminin bölgeye aktarılması büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca Edessa çevresinde yaşayan Pagan toplulukları arasında doğal metotlarla tedavi yöntemleri de kullanılmaktaydı. Bu şartlar altında Edessa’da tıp bilimine büyük önem verilmişti. V. Yüzyılın ortalarında Beth Şamaş/Şemeş Kapısı (Bugünkü Harran Kapı) yakınlarında cüzam hastahanesi inşa edilmiştir. Edessa’nın şehir surlarının güney kesiminde, bugünkü Eyyüp Peygamber Mahallesi’nde bulunan Bir Eyyub adıyla anılan Eyyub Kuyusu’nun suyunun şifalı olduğu bilinmekteydi. Bu nedenle burada da bir hastahane ve misafîrhane (düşkünler evi) inşa edilmiştir²⁸³.

V. Yüzyılda şehirde bulunan diğer bir hastahane de yöneticileri ve çalışanları kadınlardan oluşan kadın hastahanesidir. Ayrıca bu hastahänenin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla bir kısım tarım arazisi vakıf olarak kullanılmıştır²⁸⁴. Hastahaneler yanında göze çarpan diğer bir hayır kurumu da yine bu yüzyılda kurulmuş olan çocuk bakım evidir. Bu kurumun işlevi günümüz Sosyal Hizmetler Çocuk Esirme Kurumu’nunkine benzemektedir. Ancak Hayes’in belirttiğine göre bu kurum, sadece evlilik dışı doğan çocukların koruma altına alınması amacıyla kurulmuştu²⁸⁵. M.S. II. yüzyıla ait kayıtlarda, Edessa Şehri’nde eyalet mahkemelerinin ve *karanlık çukur* adı verilen bir hapishanenin varlığına rastlanılmaktadır²⁸⁶.

Şehrin çevresinde bulunan surlar ve şehir kapıları Selevkoslar zamanında inşa edilmişti. Etrafı surlarla çevrili olan Edessa Şehri’nin dört ana yöne bakan, başlıca dört kapısı bulunmaktaydı. Bu kapılar, Batı Kapısı (Taklı Kapı veya Kemerli Kapı), Doğu Kapısı (Büyük Kapı-Bugünkü Beykapısı), Kuzey kapısı ve Güney Kapısı (Bugünkü Harrankapı)²⁸⁷ olarak bilinmektedirler. Ancak bazı araştırmacılar

²⁸³ Segal, 2002: 112-113.

²⁸⁴ Hayes, 2002: 190.

²⁸⁵ Hayes, a.g.e.: 233.

²⁸⁶ Segal, a.g.e.: 126, 170.

²⁸⁷ Şehrin Kuzey ve Güney kapılarının isimleri konusunda araştırmacılar arasında fikir birliği bulunmamaktadır. J.B. Segal, şehrin Güney kapısının “Beth Şemeş” olarak adlandırıldığını ileri

tarafından şehir surlarında altı kapı olduğu kabul edilmekteydi²⁸⁸, bazıları tarafından da şehrin beş kapısı olduğu kabul edilmektedir²⁸⁹. Ayrıca bunların dışında surlar içinde Dayşan yada Skirtos (Karakoyun) Deresi'nin şehre girdiği ve şehri terk ettiği yerlerde de su kapıları bulunmaktaydı. Şehir surları, dış ve ana sur olmak üzere iki bölümden oluşmaktaydı. Bu surlar arasında kalan üstü kapalı yürüyüş yollarına da perilobos(Portiko) adı verilmekteydi²⁹⁰. Şehir surlarının dışında korunmak amacıyla bir takım hendekler de inşa edilmişti²⁹¹. V. Yüzyılın sonu VI. yüzyılın başlarında, kuzeydeki tepelerdeki suyun şehre taşınması için bir çok su kemeri ve şehrin içinden geçen ve onu ikiye ayıran Dayşan Deresi üzerinden ulaşımı sağlamak amacıyla bir çok köprü inşa edilmiştir²⁹².

Edessa'da yaşayan halkın ölümlerini gömmek için yapmış oldukları mezarlıklar ilginç özellikler taşımaktadır. Şehrin etrafında bulunan tepelik alanlarda, bugünün yerleşmeleri altında kalmış olan alanda kayalara oyulmuş bir çok mezar yeri tespit edilmiştir. Şanlıurfa şehrinin batısında bulunan Kırkmağara Köyü'nün hemen yakınlarındaki vadinin yamaçlarında kayalara oyulmuş mezarlar bunlara iyi bir örnektir. Krallık dönemi ve onu takip eden yıllarda kullanılmış üç büyük mezarlık bulunmaktadır. Bu mezarların büyük kısmı putperest halka aittir. Elde bulunan bazı verilere göre şehirde yaşayan Yahudiler de ölümlerini buraya gömmüşlerdir. Bu mezarlık batı mezarlığı olarak da anılmaktadır. Güney mezarlığı olarak da adlandırılan şehrin ikinci mezarlığı Şanlıurfa kalesinin güneyinde, platonun bugünkü Eyyubiye mahallesine doğru indiği alandadır. Mezarlarda bulunan mozayiklerden, soylular tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Edessa'nın üçüncü mezarlığı ise şehir surlarının kuzey batısında, bugünkü Şehitlik Mahallesi'ndedir. Edessa'da

sürerken, Hayes'e göre Şemeş, güneş tanrısının adıydı ve Beth Şemeş kapısı ise Segal'in aksine güneydeki kapı değil, kuzeydeki kapıya verilen addı. Hayes, 2002: 28. Ayrıca 5. yüzyılın sonu 6. yüzyılın başlarında şehri gezen Mar Yeşua'nın Vekâyinamesini Türkçe'ye çeviren M. Yılmaz da Assemani'ye dayanarak Beth Şemeş Kapısı'nın şehrin kuzeyinde olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Mar Yeşua, 1996: 82, dipnot 48.; R. Duval de şehrin kuzeyinde var olan kapılardan birinin adının Beth Şemeş diğerinin Barlağa kapısı olduğunu bildirmektedir. Duval, 1975: 14.

²⁸⁸ Şehir surlarının sayısının 6 olduğunu iddia eden tek araştırmacı R. Duval'dır. Duval'e göre, şehrin kuzeyinde Beth Şemeş ve Barlağa kapıları, doğusunda Kappe veya Mağara kapısı, güneydoğusunda Schae veya Heures kapısı, güneyinde Büyük kapı ve batısında Tiyatro kapısı bulunmaktaydı. Duval, a.g.e.: 14.

²⁸⁹ E. Kirsten'e göre ise, Şehrin kuzeybatısında Kuzey Kapı, kuzeyinde Barlağa Kapısı(Eski Kapı), doğusunda Büyük Kapı(Beykapısı), güneydoğusunda Beth Şemeş Kapısı (Harran Kapı/Güney Kapısı) ve güneybatısında Kemerler Kapısı (Pınarlı Kapı). Bkz. Klauser, 1963: 148.

²⁹⁰ Segal, 2002: 241-242, 244.

²⁹¹ Segal, a.g.e.: 144.

²⁹² Segal, a.g.e.: 173.

halkın ölümlerini gömdükleri bu mezarlıklar dışında zengin ve soyluların özel olarak yaptırmış oldukları kule mezarlar da bulunmaktadır. Bunlardan günümüze kalanlar fazla sayıda olmamakla birlikte, şehre en yakın olan bir tanesi, Şanlıurfa şehrinin güneybatısındaki tepelik alanda yer alan Deyr Yakup harabelerinin bulunduğu alandadır²⁹³.

M.S. 165'te Romalıların Edessa'yı ele geçirmelerine kadar şehirde bir Parth garnizonu bulunmaktaydı²⁹⁴. Şehirde bulunan askerler çoğunlukla barakalardan oluşan kışlalarda yaşamaktaydılar²⁹⁵. M.S. IV. yüzyılın ortalarında Edessa, Bizans ordularının komuta merkezi konumundaydı. Şehir, Bizans'ın Mezopotamya'da bulunan diğer üslere nazaran ana üs özelliği taşımaktaydı. Bundan dolayı da şehirde ve şehrin etrafında Bizans garnizonları bulunmaktaydı. Bu garnizonlarda, savaşçı ve sınırları korumakla görevli çok sayıda asker bulunmaktaydı²⁹⁶.

3. Eğitim

Bu dönemde Edessa'da çeşitli okullar bulunmaktaydı. Edessa'da okulların varlığı Milat'ın başından beri bilinmekteydi²⁹⁷. Okullarda Yunanca öğretilmesinden dolayı şehir, Mezopotamya'nın Yunanca öğretim merkezi haline gelmişti. Buna rağmen Selevkoslarla varlığı başlayan Grek kültürü şehirde yaşayan halkın çok küçük bir kesimini etkilemiş ve bu kesim tarafından yaşatılmıştır²⁹⁸. Şehirde yukarıda da bahsedildiği gibi Yunanca öğretilen okullar dışında, mozaik sanatının öğretildiği bir okul bulunmaktaydı. Edessa'da bulunan okullar genellikle Manastırlara bağlıydılar. Şehirdeki okul sayısının ve eğitime verilen önemin artması Hristiyanlığın şehre girmesinden sonra başlamıştır. Okulların temel karakteri dini eğitim vermeleriydi. Edessa'da eğitim kurumlarının önemli hale gelmesi ancak IV. yüzyılın ortalarından itibaren olmuştur. 363 yılında Nusaybinden göç eden bilim adamlarının Edessa'ya yerleşmeleri, şehirdeki eğitim faaliyetlerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Daha önce şehirde Edessa Akademisi olarak bilinen bir akademi bulunmaktaydı. Nusaybinden gelen bilim adamlarının Edessa Akademisi'nde görev almalarıyla birlikte, adı Persliler Akademisi olarak geçmeye başladı.

²⁹³ Segal, 2002: 60-62, 242.

²⁹⁴ Segal, a.g.e.: 44.

²⁹⁵ Segal, a.g.e.: 213.

²⁹⁶ Segal, a.g.e.: 165.

²⁹⁷ Hayes, 2002: 45

²⁹⁸ Segal, a.g.e.: 64-65.

V. Yüzyılın ortalarında şehirde üç eğitim kurumunun varlığı görülmektedir. Bu okullar kurucularının etnik kökenlerinden dolayı Persli Okulu, Ermeni Okulu ve Süryani Okulu olarak adlandırılmışlardır. Bunlardan Persli Okulu, vermiş olduğu eğitimin kalitesi nedeniyle büyük bir üne sahipti ve Mezopotamya'nın çeşitli yerlerinden öğrencisi bulunmaktaydı. Orta Çağ'da Avrupa'da bulunan üniversitelerde olduğu gibi Edessa Pers Akademisi'nde de çok çeşitli halklardan öğrenciler vardı. Edessa'da bulunan okullarda dini eğitim yanında tarih, coğrafya, edebiyat, gramer, hitabet, felsefe gibi sosyal bilimler yanında, astronomi ve doğa bilimleri de okutulmaktaydı. Okulların tümünde kütüphane, yemekhane ve öğrencilerin barınmaları için yapılmış yurtları bulunmaktaydı. Persliler'in Edessa Akademisi, Pers ülkesinde dini faaliyetlerde bulunma amacıyla olan, çok sayıda insanın akın ettiği önemli bir eğitim merkezi konumundaydı. Şehirde yaşayan soylu kesimin çocuklarının bir kısmı, Antakya, İskenderiye veya Beyrut'ta bulunan akademilerde okumaktaydılar²⁹⁹. Şehirde bulunan Edessa Pers Okulu (Urfa Akademisi), Şanlıurfa Kalesi'nin aşağısında Balıklı göllere yakın bir yerde kurulmuştu. Pers Akademisi Süryaniler'in en büyük üniversitesiydi. O dönemde Edessa şehrinin Süryani Hristiyanlığı'nın merkezi olması da bunda büyük rol oynamıştır. Çağının önemli eğitim ve öğretim kurumlarından biri olan ve bu nedenle gerek Batı dünyasının bilimsel eserlerinin Süryanice'ye çevrilmesinde, gerekse Süryanice yazılmış eserlerin Batı dillerine tercüme edilmesinde önemli bir görev üstlenmiş olan bu eğitim kurumu, Kuzey Mezopotamya'da bilimin ilerlemesinde büyük bir rol oynamıştır. Ancak ne yazık ki bu kurum, Bizans İmparatoru Zenon tarafında 439 yılında kapatılmıştır³⁰⁰.

4. Ekonomik Faaliyetler

Edessa'da ekonomik hayatın canlı olduğu anlaşılmaktadır. Daha önce de değinildiği gibi Avrupa'yı Anadolu üzerinden Mezopotamya ve Uzakdoğu'ya bağlayan önemli ticaret (kervan) yolları üzerinde yer alması, şehrin ekonomik olarak gelişmesinde önemli bir faktör olmuştur. Ticaretin sistemli bir şekilde yapıldığı eldeki mevcut kaynaklardan da anlaşılmaktadır. Şehirde yapılan ticaretle ilgili bir takım senetlerin bulunması, hem ticari hayatın gelişmişliği hem de ticaretin belli kurallara bağlı olarak yapıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

²⁹⁹ Hayes, 2002: 156-165; Segal, 2002: 199-202.

³⁰⁰ Hayes, a.g.e.: 239, 255-256, 276.

Soylu kesim içinde ticaretle uğraşanların önemli bir yer tutması, şehirde ticarete büyük önem verildiğini ve ticaretten önemli oranda gelir sağlandığını göstermektedir. Edessa'nın bu derece önemli bir ticaret merkezi olmasında şüphesiz ki onun idari merkez olmasının da etkisi vardır. Bu nedenle Edessa Şehri, bu statüsünden ekonomik olarak büyük ölçüde yararlanmıştır. Edessa şehrinin etrafında çok önemli ticaret merkezleri bulunmaktadır. Bunların başında da Carrhae (Harran) ve Nisibis (Nusaybin) gelmektedir. Ayrıca bu dönemde Anthemusia(Suruç) ve BIRTHA(Birecik) gibi kervan yolları üzerinde bulunan önemli şehirlerle de ticari ilişkiler yapılmaktadır. Edessa'nın ticari bağlantılarının bulunduğu şehirlerden birisi de Suriye'deki Palmyra'dır. Ticaret bağlantıları çoğu zaman bu şehrin de ötesine uzanmıştır. Ayrıca Edessa ile Adiabene arasında da sıkı ticari ilişkiler bulunmaktadır. Dura Europos'ta keşfedilen ve M.S. 220-251 yılları arasında basılmış bulunan paraların yaklaşık yarısı Edessa sikkeleridir. Bu durum Edessa'nın bölge ticaretinin büyük bir kısmını elinde bulundurduğunu göstermektedir. Edessa'nın, yakın ve uzak çevresinde bulunan ticari merkezlerle ilişkilerinin çok yoğun olması "Edessa'nın din değiştirmesinde de önemli bir rol oynamıştır"³⁰¹.

Çeşitli araştırmacıların ortaya koymuş oldukları veriler ışığında, şehrin en önemli ticaret alanlarının o zaman için Dayşan olarak adlandırılan Karakoyun Deresi'nin (eski yatağı) etrafında bulunduğu görülmektedir. Burası aynı zamanda çeşitli mesleklere ait zanaatkarların da işyerlerinin bulunduğu bir alandır. Ancak M.S. 201 yılında Karakoyun Deresi'nin taşması sonucunda kralın emriyle burada bulunan işyerleri, dereden biraz uzaklaşmış ve daha yukarı kesimlere taşınmıştır³⁰². Dayşan (Karakoyun) Deresi'nin balıklı gölleri beslediği ve bahsedilen alanın kralın sarayı ve çevresinde yaşayan soyluların yaşadığı alana çok yakın olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu alanın şehrin merkezini ya da çarşısını oluşturduğu söylenebilir. Bu alan, aynı zamanda şehirdeki en büyük Pagan tapınağının bulunduğu yerin çok yakınında bulunmaktadır.

Ticarete konu olan mallar içinde en önemlisi ipekti. Edessa'nın Çin'e uzanan İpek yolu üzerinde önemli bir konaklama merkezi oluşu, şehirde ipek ticaretinin önemli miktarda yapılmasına neden olmuştur³⁰³.

³⁰¹ Segal, 2002: 53, 63, 109.

³⁰² Segal, a.g.e.: 54, 57-58.

³⁰³ Drijvers, 1994: 89.

Şehirde ticaret dışında çeşitli meslekler de bulunmaktaydı. Edessa’da yapılan mimari eserler, şehirde *mimarlıkla* uğraşan bir kesimin varlığından bahsetmemizi gerektirir. Bu meslekle uğraşanlar arasında yerli halk dışında dışarıdan getirilmiş “yabancı sanaatkârlar” ya da mimarlar da bulunmaktaydı. Edessa şehrinin mezarlıklarının bulunduğu mağaralarda, kayaya oyulmuş kabartma figürler göz önünde tutulduğunda şehirde *heykeltıraşlık ve mozaik sanatının* ileri bir seviyede olduğu görülmektedir. Mozaik sanatının bu derece ileri olmasında “*Edessa Mozaikçi Okulu*”nın önemli yeri bulunmaktadır. Ayrıca şehirde yaşayan kadınların bir kısmı ücret karşılığı bir takım el sanatlarına dayanan işler yapmaktaydılar. Kıl ve yün eğirmek, desen yapımı ve öğreticiliği kadınlar arasında ücretle yapılan işler arasında önemli yer tutmaktaydı³⁰⁴.

Esdessa’da şehrin sanayi faaliyetlerinin diğer bir kolunu oluşturan silah yapıcılığı da önemli boyutlardaydı. M.S. IV. yüzyılda şehirde Bizans ordusunun askeri ihtiyaçlarını karşılamak için kalkan ve zırh üreten bir tesis kurulmuştu³⁰⁵.

Bu dönem Edessa’ında bir çok değirmenin varlığından söz edilebilir. Zenginlere ait olan değirmenler, şehirde ve çevresinde yaşayan insanların tahıllarını öğütüyordu³⁰⁶. Şehrin içinden geçen Dayşan Deresi, değirmenler için güç kaynağı oluşturmuş olmalıdır. 1950’li yıllara kadar Karakoyun Deresi’nin şehri terk ettiği kısımlarda bir çok su değirmenin bulunduğu hatırlanırsa, Edessa döneminde de bu akarsudan yararlanılması kuvvetle muhtemel gözükmektedir.

Şehrin özellikle Harran Ovası gibi verimli toprakların hemen yakınında bulunması nedeniyle tarım, şehirde yaşayanların önemli ekonomik faaliyetlerinden biriydi. Beth Sahraye’de yaşayanların önemli bir kısmının zenginliği, şehir dışında sahip oldukları köylerdeki tarım arazilerinden elde edilen gelirlerden kaynaklanmaktaydı. Şehrin çevresinde bulunan geniş arazilerde tarım yoğun olarak yapılmaktaydı. Bu nedenle Edessa’da ticaretin yanında tarım çok önemli bir geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Dayşan Deresi’nin suları ile sulanan alanlarda çok çeşitli sebze ve meyveler ile tahıllar üretilmekteydi. Ancak şehirlerde yaşayan çiftçiler toprak sahibi değillerdi. Bu çiftçiler, zengin soylu kesiminden büyük çiftlikleri ya da köyleri olanlar için çalışmaktaydılar. Bu yüzden civardaki büyük çiftliklere ve

³⁰⁴ Segal, 2002: 53, 60-66, 68, 204.

³⁰⁵ Segal, a.g.e.: 165

³⁰⁶ Segal, a.g.e.: 196.

köylere sahip olan zenginler şehirde nüfuzlu bir konumdaydılar. Şehirde yaşayan bir çiftçinin (tarım işçisi) konumu kölelerin konumu ile aynıydı³⁰⁷. Şehirde yaşayan ve tarımla uğraşanların büyük bir kesimi tarım işçisi özelliğinde olmakla beraber, hayvancılıkla da uğraşmaktaydılar.

Çevredeki köylerde yaşayan köylüler, üretmiş oldukları ürünleri satmak için, şehir surları dışında kurulan pazarlara getirmekteydiler. Bu pazarlara, şehirliler de gelip gıda ihtiyaçlarını karşılamaktaydılar. Şehrin ihtiyacı olan tahıl ürünleri, savaş veya doğal afet durumlarında da kullanılmak üzere Edessa'da bulunan kamu ambarları ya da şehir ambarlarında stok edilmekteydi³⁰⁸.

Edessa'nın bu dönemdeki diğer bir önemli özelliği de inanç turizmi açısından önemli bir merkez olmasıdır. Kral Abgar'ın Hz. İsa'yı Edessa'ya davet etmesi ve bunu üzerine Hz. İsa'nın gelemeyeceğini belirterek şehre bir havarisini ve yüzüne sürdüğü ve yüzünün şeklinin belirlediği kabul edilen bir mendili (mandylon) ve bir de mektup göndermesi, Edessa'nın Hristiyan dünyasındaki önemini çok önemli oranda arttırmış ve şehre kutsallık izafe edilmiştir. Bahsedilen bu mektup ve mendil Hristiyanlar tarafından kutsal emanetler olarak kabul edilmekteydi. Ayrıca şehrin hemen yakınındaki mezarlarda ve 4. yüzyılın ortasından itibaren de şehirde bulunan kilise mezarlıklarına gömmüş oldukları şehitler ve azizlerden dolayı, şehir Hristiyan dünyasından önemli miktarda ziyaretçi almaktaydı. Bu durum Edessa'nın inanç turizmi bakımından önemli bir merkez haline gelmesine neden olmuştur. Sahip olduğu bu özellikler nedeniyle Edessa *Müminler Şehri* olarak da ün yapmıştır. Hristiyan dünyasında Edessa da önemli bir hac merkeziydi³⁰⁹. Edessa'da bulunan balıklı göller Hristiyanlar tarafında da kutsal olarak görülmekteydi³¹⁰. Bu durum günümüzde olduğu gibi o dönemde de şehre kutsal bir özellik katmakta ve bir çok Hristiyan tarafından ziyaret edilmesinde büyük bir rol oynamaktaydı.

Yukarıda bahsedilen olumlu ekonomik şartlar yanında, halkı ekonomik olarak zor durumda bırakan bir takım olumsuz şartlar da bulunmaktaydı. Bizans kuvvetlerinin Edessa ve çevresine yerleştirilmesi ve bu askerlerin masraflarının halk tarafından karşılanması zorunluluğu, şehirde yaşayan halka büyük bir yük getirmiştir.

³⁰⁷ Segal, 2002: 190-192.

³⁰⁸ Segal, a.g.e.: 172, 191-192.

³⁰⁹ Segal, a.g.e.: 227-231.

³¹⁰ Ross, 2001: 109.

Bu masraflardan sadece öğretmenler, hekimler, din görevlileri ve zanaatkârlar muaf tutulmuşlardır. Bu durum halkın ekonomik seviyesinin düşmesine neden olmuştur. Her ne kadar şehirde askerlerin bulunması bir miktar iş imkânı sağlamaktaysa da verilen ücretin az olması halkı ekonomik olarak sıkıntıya bırakmıştır³¹¹.

5. Şehirde Yaşanan Felaketler

Şehri gerek fiziksel ve gerekse ekonomik olarak etkileyen çeşitli olaylar yaşanmıştır. Bunların bir kısmı tabii afetler şeklinde ortaya çıkarken, diğer kısmı şehrin çevresinde yaşanan savaşlar olmuştur. Şehir, Kasım 201, Mayıs 303, Mart 413 ve Nisan 525'te olmak üzere dört defa şiddetli sele maruz kalmıştır. Dayşan Deresi(Karakoyun Deresi), Sonbahar ve İlkbahar arasında kalan dönemde, yörenin de iklimine uygun olarak yağışların bol olduğu dönemlerde taşmıştır. Derenin şehrin içerisinden geçmesi nedeniyle, sel baskınları şehri önemli ölçüde etkilemiştir. Çok defa şehir surlarının bir kısmını yıkacak kadar güçlü olan bu seller sonucunda bir çok ev ve işyeri su altında kalmıştır. 201 yılında meydana gelen sel baskınında Dayşan Deresi'nin güney ve kuzeyinde yaşayan 2000'den fazla kişi ölmüştür. Bu sel baskınında şehirde bulunan tek Hristiyan kilisesi de yıkılmıştır. 413'te meydana gelen selde şehirde bulunan toprak evler, barakalar yıkılmış, tepelerin yamaçlarında bulunan taş evler çökmüş, bir çok insan ölmüş ve büyük maddi hasar meydana gelmiştir. 525'teki sel felaketi ise daha şiddetli olmuştur. Bu sel felaketinde yaklaşık 30.000 insanın yani yaklaşık olarak nüfusun 1/3'ünün öldüğü sanılmaktadır. 525'teki son sel baskınından sonra İmparator Justinianus (Justinyen) tarafından derenin yatağının değiştirilmesi istenmiş ve şehrin kuzeybatısından itibaren şehir surlarını çevreleyecek şekilde bugünkü Karakoyun Deresi'nin aktığı yatak kazılmıştır. Derenin yatağının değiştirilmesi amacıyla bugünkü şehirlerarası otobüs terminalinin hemen batısında bulunan alana bir bend inşa edilmiştir. Bu nedenle bir saygı ifadesi olarak halk tarafından şehre *Justinianupolis* ya da *Justinipolis* adı verilmiştir³¹². Bu bend günümüze kadar varlığını korumaktadır.

499'da şehrin doğu kapısının güneyinde toprak kayması meydana gelmiş, surların bir kısmı yıkılmıştır³¹³. Ancak toprak kayması olayı bahsedilen yer için söz

³¹¹ Segal, 2002: 212-213. Bizanslılar'ın şehre yerleştirmiş oldukları Gotlar'ın şehir ve halkına vermiş oldukları zararların ayrıntıları için Bkz. Mar Yeşua, 1996: 104, 109-112.

³¹² Segal, a.g.e.: 207, 244-245.

³¹³ Segal, a.g.e.: 206.

konusu olamaz. Şehir surlarının doğu kapısı ve güneyinde coğrafi olarak toprak kaymasına neden olabilecek herhangi bir yamaç veya diklik mevcut değildir. Surlarda meydana gelen hasar ancak bir deprem sonucu meydana gelebilir. Edessa ile ilgili kayıtlarda 499 yılında şehri de içine alan bölgeyi etkileyen bir deprem olduğu görülmektedir³¹⁴.

495 ve 497'de şark çıbanı hastalığı salgın haline gelmiştir. 499-500 yılında çekirge istilası nedeniyle şehir ve çevresinde büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Çekirge istilası nedeniyle çevredeki tarım alanlarından ürün elde edilememiştir³¹⁵. 501 yılında ve VI. yüzyılın ortasında büyük bir kıtlık yaşanmış, bunun ardından Edessa'yı da içine alan Mısır, Filistin, Suriye ve İran'a kadar olan bölgede büyük bir veba salgını yaşanmıştır³¹⁶. Edessa şehrinin maruz kaldığı diğer bir doğal afet de depremdir. 526 yılında meydana gelen büyük deprem, şehir ve halkına büyük zararlar vermiştir³¹⁷.

Tabii felaketler dışında Edessa'nın stratejik konumundan dolayı maruz kaldığı savaşlar da şehir için felaket özelliği taşımıştır. III, IV, V ve VI. yüzyıllarda yapılan savaşlar şehir ve çevresinde büyük yıkımlara neden olmuştur. 359'da Bizanslıların düşmanlarının tarım ürünlerinden faydalanmasını engellemek için çevredeki ovaları ateşe vermeleri, 502'de Hire Bedevileri'nin Edessa'ya kadar olan bölgeyi yakıp yıkmaları, 577'de İranlıların Osrhoene bölgesini yakıp yıkmaları, Edessa ve çevresinde büyük tahribata neden olmuştur. 503 yılında İranlıların şehri kuşatmaları esnasında surların dışında bir çok bağ ve bahçeler sökülümüş, han ve manastır yıkılmıştır. 395-6, 515 ve 531 yıllarında bölge Hunlar'ın saldırıları sonucunda da büyük yıkımlar oluşmuştur³¹⁸.

E) İSLAM DÖNEMİ

Şanlıurfa bölgesinde İslamiyet dönemi, Arapların hakimiyetiyle başlamaktadır. Bu dönemin başlamasıyla birlikte Edessa ve çevresinde M.Ö. IV. yüzyıldan beri devam eden Grek kültürünün etkisi artık son bulmuş ve yeni bir döneme girilmiştir. Suriye'de bulunan Arap ordularının 639 yılında kuzeye doğru

³¹⁴ Mar Yeşua, 1996: 46.

³¹⁵ Mar Yeşua, a.g.e.: 54. Bu yıl yaşanan kıtlık ve şehir halkı üzerindeki etkileri ile ilgili daha detaylı bilgiler için Bkz. a.g.e. 47-59.

³¹⁶ Segal, 2002: 206.

³¹⁷ Hayes, 2002: 289-290.

³¹⁸ Segal, a.g.e.: 208-212.

saldırıya geçmeleriyle aralarında Edessa'nın da bulunduğu Harran, Nusaybin, Mardin ve Diyarbakır gibi bir çok şehir Araplar'ın hakimiyetine girmiştir.³¹⁹ İslam Dönemi'nde Edessa şehri yeni bir isimle çağırılmaya başlanmış olup, Araplar tarafından kullanılan bu isim er-Ruha'dır³²⁰. Şehir için kullanılan bu ismin diğer bir söylenişi de Reha'dır. Reha isminin kaynağı ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunları şu şekilde belirtmek mümkündür: "Reha şehri, ismini kurucusu olan İbn-Mâlik ibn-Duâr'dan almıştır. El-Kelbî'nin Ensabe'l-Bilâd "Şehirlerin Geçmişleri" adlı eserinde ise Reha isminin, Reha ibn-i Sebend ibn-Malik ibn-Duâr ibn-Hûcer ibn-Cuzeyle ibn-Lahm'dan aldığı belirtilmektedir. Bazılarına göre ise şehrin Reha olarak isimlendirilmesi, Reha ibn-ir Rûm ibn-Lantî ibn Sâm ibn Nûh'tan aldığı şeklinde ifade edilmektedir"³²¹. Ancak el-Hamavî'nin her ne kadar böyle bir görüş ileri sürse de, şehrin kurucuları arasında Reha isimli birisi bulunmamaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda şehrin kuruluşunun Neolitik döneme kadar uzanması nedeniyle böyle bir Arapça ismin şehre verilmiş olması mümkün değildir. Ayrıca şehrin yeniden inşa edildiği dönemlerde de Araplar'ın hakimiyeti söz konusu değildir.

Kuzey Mezopotamya'nın İslam Devleti'nin kontrolüne geçmesiyle birlikte, Arapların El-Cezîre diye adlandırdıkları Kuzey Mezopotamya bölgesi, idari açıdan Hums'a bağlanmıştır. Fakat bununla birlikte er-Ruha, Diyar-ı Mudar olarak adlandırılan bölgenin merkezi haline getirilmiştir. M.S. 686/87 yılında ise Harran ve Samsat'la birlikte bir vilayet haline getirilmiştir. Bunu takip eden yıllarda ise er-Ruha'nın idari fonksiyonu büyük oranda ortadan kalkmış, önce Harran ve daha sonra da Rakka şehirlerinin Diyar-ı Mudar'ın merkezi olması nedeniyle bölge merkezi olma özelliğini kaybetmiştir³²².

M.Ö. II. Yüzyıldan itibaren kuzey Mezopotamya'nın önemli bir idari merkezi konumunda olan şehir, İslam döneminin başlarında her ne kadar yönetim merkezi olma özelliğini korumuşsa da, önce Harran ve daha sonraki yıllarda Rakka'ya bağlı bir şehir haline gelmesiyle yönetim fonksiyonunu kaybetmiştir. Ayrıca İslam fethine kadar eski ismiyle Edessa şehri, doğu Hristiyanları için büyük öneme sahipti.

³¹⁹ İbnü'l-Esir, 1991: 487; Hayes, 2002: 303; Segal, 2002: 252.

³²⁰ Demirkent, 2001: 47.

³²¹ El-Hamavî, 1956: 106.

³²² Demirkent, a.g.m.: 49.

Şehirde bulunan akademilerde okutulan özellikle dini içerikli programlar nedeniyle Kuzey Mezopotamya'nın ruhban sınıfı yetiştirilen en önemli merkezlerinden biri konumundaydı. Şehrin İslam Devleti'nin eline geçmesiyle birlikte, sahip olduğu idari ve dini fonksiyonu zayıflamış, zamanla ortadan kalkmıştır. Bunun tabii bir sonucu olarak şehrin ekonomik gelişimi de duraklamıştır. Daha önce sahip olduğu bu özelliklerden dolayı büyük bir stratejik öneme sahip olan şehir, yavaş yavaş bu özelliğini de kaybetmiş ve nihayet er-Ruha şehri "*orta halli bir taşra şehri*"³²³ olarak varlığını sürdürmüştür. İslam Devleti'nin bölgeye hakim olması, daha önceleri bölgede hakimiyet mücadelesi yapan Bizans ve Persler'in sınır noktalarında bulunan ve bundan dolayı da uzun süre çeşitli savaş ve tahribatlara maruz kalan şehri bir savaş alanı olmaktan çıkarmıştır. Şehir, bu yeni konumu itibarıyla, artık Kuzey Mezopotamya'nın kontrolünü sağlama bakımından önemli bir garnizon şehri durumunda değildi³²⁴. Bu durum, şehrin stratejik önemini de büyük oranda azaltmıştır.

İslam Devleti'nin dört halife döneminin ardından 661 yılından itibaren Emevi Devleti'nin kurulmasıyla bu devletin hakimiyeti başlamaktadır³²⁵. M.S.750 yılında başlayan Abbasi isyanı, Emevi Devleti'nin yıkılıp yerine Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla son bulmuştur.³²⁶

1031 yılına kadar Müslümanların idaresinde kalan şehir, bu yıl içerisinde şehirde yaşanan iç çekişmeler nedeniyle Bizanslıların hakimiyetine geçmiştir³²⁷. Bu dönemde şehrin idaresini elinde bulunduran Numeyroğullarından Utayr ve Şibl arasındaki çekişmeler sonucunda, "Utayr şehrin kendi elinde olan hissesini ve şehrin çevresindeki bir çok köyü Bizanslılara 20.000 dinar karşılığında satmış ve bunun sonucunda Bizanslılar şehre girmiş, şehirde kalan Müslümanları öldürmüş ve şehri tahrip etmişlerdir"³²⁸. Böylece şehirde üçüncü kere Bizans hakimiyeti başlamıştır.

³²³ Demirkent, 2001: 49.

³²⁴ Segal, 2002: 251.

³²⁵ Güler, 2002: 15.

³²⁶ Demirkent, a.g.m.: 50.

³²⁷ Urfalı Mateos, 2000: 53-54; Abû'l-Farac, 1999 a: 289-290; Demirkent, a.g.m.:52, Güler, a.g.m.: 16; Segal, a.g.e.: 279-280,

³²⁸ Ebu'l Fidâ, 1325 (H.): 156-157.

1. Nüfus ve Etnik Yapı

Bu dönemde Er-Ruha'da yaşayan nüfusun miktarı hakkında herhangi bir bilgi yok olsa da şehir nüfusunu oluşturan topluluklar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Şehir nüfusunun büyük kısmını Arami kökenli topluluklar oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Süryaniler Hristiyanlaşan Arami nüfusa verilen isimdir. Şehir nüfusunun büyük çoğunluğu daha önceden de bahsedildiği gibi IV. yüzyıldan itibaren Süryanilerden oluşmaktaydı. Bu nedenle Hristiyanlar halen "şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu"³²⁹ meydana getiriyordu. Urfalı Mateos'un 973 yılına dair vermiş olduğu bilgilerde şehir ve çevresinde 12000 Hristiyan din adamının yaşadığı göz önünde tutulacak olursa, Hristiyanların nüfus içindeki etkinlikleri daha net olarak ortaya çıkmış olacaktır. Selevkoslar Döneminde şehre yerleştirilen Grek kökenli insanlar ve Ermeniler şehir nüfusunu oluşturan önemli topluluklardı. Emeviler döneminde Ermeniler "toplumun resmen kabul edilen"³³⁰ bir kesimini oluşturmaktaydı. İslam Devleti'nin şehre hakim olması şüphesizki bu durumu bir anda değiştirecek değildir. Bu durumun İslam Dönemi'nde korunmuş olması doğaldır. Bölgede meydana gelen her siyasi değişimin hemen ardından meydana gelen nüfus hareketleri bu dönemde de kendini göstermiştir. Daha önceki dönemlerde görüldüğü gibi, bölgenin değişik devletlerce fethedilmesinin hemen ardından, o kültürden önemli miktarlarda nüfus toplulukları bölgeye yerleştirilmiştir. Bunun bir sonucu olarak bölgenin kırsal ve şehir nüfuslarının demografik yapılarında önemli değişimler olmuştur. Araplar da bölgedeki nüfuslarını güçlendirmek ve hakimiyetlerini daha kolay bir şekilde kurmak amacıyla özellikle yarı göçebe hayat süren bir çok Arap kabilelerini er-Ruha ve çevresinde bulunan şehirlere yerleştirmişlerdir. Bu dönemde aslında daha önceden de bölgeye sızmış ve yerleşmiş olan Arap nüfus da bulunmaktaydı. Fakat bu dönemde bölgeye yerleştirilen en büyük kabile Kays Kabilesi'dir. Şehirde yaşamak üzere kabile mensuplarının şehirdeki Hristiyanların evlerini işgal etmeleri teşvik edilmiştir. Ancak şehre gelen Arap kökenli bu insanların İslam dinine mensup oldukları düşünülemez. Çoğunluğu Harran ve civarından getirilen bu insanların büyük bir kısmı, orada hakim olan Pagan inancına mensuptular.³³¹ Bu nedenle de şehrin Müslüman nüfusunda önemli bir artış

³²⁹ Segal, 2002: 255.

³³⁰ Segal, a.g.e.: 270.

³³¹ Segal, a.g.e.: 252,258.

görülmemiştir. Artık bu dönemde şehirde yaşayan halkın inandığı yeni bir din daha ortaya çıkmıştır. Şehirde varlıklarını sürdüren Pagan, Musevi ve Hristiyanların yanında Müslümanlar da nüfusun bir kısmını oluşturmaya başlamışlardır. Özellikle Abbasiler döneminde şehrin Hristiyan nüfusuna uygulanan çeşitli politikalar³³², şehrin Hristiyan nüfusunu olumsuz şekilde etkilemiştir. Bu politikalar özellikle ekonomik hayatta kendisini belirgin şekilde göstermiş, Müslümanlığı kabul edenlere sağlanan kolaylıklar sonucunda çok sayıda Hristiyan'ın din değiştirerek Müslüman olmasına neden olmuştur. İslam Devleti hakimiyeti döneminde şehrin Hristiyan nüfusunda devamlı bir azalma görülmüştür.

2. Şehrin Fiziki Yapısı

Edessa'nın İslâm Devleti'nin eline geçip er-Ruha olarak anılmasıyla birlikte şehrin fiziki yapısında fazla bir değişiklik görülmemektedir. Ancak hakim olan yeni bir kültürün elbetteki kendine göre getirmiş olduğu bir takım değişiklikler olmuştur. Bunların başında da şehirde Müslümanlara ait ibadethaneler gelmektedir. Ancak İslamiyet'in şehirde henüz yeni din olması nedeniyle Müslüman nüfusun da çok az olması, inşa edilen cami sayısının az olması sonucunu doğurmaktadır.

Şehirde daha önceden var olan kiliseler büyük çoğunlukla korunmuştur. Fakat şehrin fethiyle birlikte var olan kilise ve manastırlar dışında yenilerinin inşa edilmesi yasaklandı³³³ için kilise sayısında herhangi bir artış olmamıştır. Şehrin merkezinde Aziz Yahya ve Meryem Ana kiliselerinin bulunduğu yere bir cami yaptırılmış ve bugünkü Hasan Paşa Camii'nin bulunduğu alandaki Tetrasyon (Hristiyanların ayinlerden sonra sosyal meseleleri görüşmek için toplandıkları yer), camiye çevrilmiştir.³³⁴ Demirkent, İbn Havkal'ın 978 yılında er-Ruha'da 300'den fazla kilise olduğunu belirttiğini ifade etmektedir³³⁵. Aynı görüşe Segal'in el-İstahrî'den aktararak vermiş olduğu bilgilerde de rastlanmaktadır³³⁶. Halkının büyük bir kesimi Hristiyan olan er-Ruha'da Müslümanlar tarafından şehrin fiziki yapısı üzerinde gözle görülür herhangi değişiklik yapılmamıştır. Yaklaşık dört yüzyıl boyunca Müslümanların hakimiyetinde kalan şehir, henüz İslamiyet'in yeni yayılmasının da

³³² Segal, 2002: 255-262.

³³³ Demirkent, 2001: 49.

³³⁴ Segal, a.g.e.: 275.

³³⁵ Demirkent, a.g.m.: 52.

³³⁶ Segal, a.g.e.: 275.

etkisiyle ve İslâm şehir geleneğinin henüz ortaya çıkmaması nedeniyle bir Müslüman şehri özelliği taşımamıştır.

Bu dönemde şehrin fiziki yapısıyla ilgili farklı bir durumla karşılaşmaktadır. Özellikle İslam Devleti'nin hakimiyetinin sonlarına doğru şehir iki yönetici tarafından yönetilmekteydi. Şehir surları içinde bulunan kale veya burçlar bu yöneticiler tarafından paylaşılmıştır. Segal³³⁷ ve Abu'l Farac'a³³⁸ göre surlar içinde iki burç veya kale vardı. İbnü'l-Esir'e göre de şehrin surları üzerinde biri büyük diğeri daha küçük olan iki burç bulunmaktaydı.³³⁹ Paylaşılan bu kalelerden biri iç kale, diğeri ise şehrin doğu surları içinde ve daha küçük bir hisardı.³⁴⁰ Şehrin doğu surları içinde bulunan hisar, bugün bile varlığını koruyan, adını vermiş olduğu Beykapısı mahallesinde bulunmaktadır ve Mahmut Bey Kulesi olarak bilinmektedir. Fakat Urfalı Mateos'a göre üç burç ya da kale bulunmaktadır³⁴¹.

3. Eğitim

Edessa'da 439 yılında şehirde bulunan en etkili akademi olan Pers Akademisi'nin kapatılmasına rağmen, şehir Süryani dünyasının eğitim konusunda önemli bir merkezi olma özelliğini korumuştur. Eskisi kadar olmasa da şehirde yürütülen eğitim faaliyetleri çok çeşitli dallarda olmak üzere devam etmiştir. Şehir "bir eğitim merkezi, üstatlar ocağı Asur ve Süryani öğrencilerin buluşma yeri"³⁴² olarak uzun yıllar önemini sürdürmüştür.

Er-Ruha'da İslâm Devleti döneminde çok çeşitli alanlarda bilimsel faaliyetler yürütülmüştür. Yapılan çalışmalar arasında Batı dillerinde yazılmış olan bilimsel eserlerin daha önceden olduğu gibi tercüme edilmesine devam edilmesidir. Ancak daha önceleri Süryanice'ye çevirilen bu eserler Arapça'ya da çevirilmiştir. Yapılan bilimsel faaliyetlerde sadece çeviri işi ile yetinilmemiştir. Gerek şehirde bulunan okullarda ve gerekse kendi başına bilimsel çalışmalar yapan bir çok bilim adamı çok sayıda bilimsel eserler ortaya çıkarmışlardır. Er-Ruha'da yapılan bu çalışmalar bir bütün olarak ele alındığında çevresinde bulunan içinde önemli bir eğitim merkezi

³³⁷ Segal, 2002: 279.

³³⁸ Abû'l-Farac, 1999 a: 289.

³³⁹ İbnü'l-Esir, 1991: 269.

³⁴⁰ Segal, a.g.e.: 279.

³⁴¹ Urfalı Mateos, 2000: 53.

³⁴² Hayes, 2002: 276.

olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde Süryanice'nin resmi dil olmaktan çıkmasıyla birlikte, önemini kaybetmeye başlamış, kısa bir süre sonra da konuşma dili olmaktan çıkmıştır³⁴³.

4. Ekonomik Faaliyetler

El-Cezire bölgesi, Emevi Halifesi II. Mervan döneminde büyük bir gelişme göstermiştir. Bu nedenle de Emevi dönemi içinde en parlak geçen yıllar bu hükümdar döneminde yaşanmıştır. Er-Ruha ve Harran'ın bu dönemde en fazla vergi veren şehirler³⁴⁴ konumuna gelmiş olması, ticaretin yeniden canlanmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir. Zaten Avrupa'dan Çin'e uzanan önemli yollar üzerinde bulunan er-Ruha'nın yeniden eski ticaret şehri özelliğini kazanmaya başlaması doğal bir sonuçtur. Aslında bu durum, Kuzey Mezopotamya'da bulunan çok sayıda şehir için söz konusuydu. Çünkü bu şehirler önemli ticaret yolları üzerinde bulunmalarından dolayı ticaretle de uğraşıyorlardı. Bunun yanında sahip oldukları tarımsal potansiyel sayesinde önemli miktarda tarımsal üretim de yapıyorlardı³⁴⁵.

Emeviler döneminde görülen bu ekonomik canlanma sonraki yıllarda devam etmemiştir. Şehrin Hristiyan nüfusuna uygulanan ağır vergiler, nüfusun ve ticaretin büyük kısmını elinde tutan bu kesimi ticaretten uzaklaştırmış, hatta bazıları iş yerlerini boşaltarak şehri terk etmişlerdir³⁴⁶. Abbasiler döneminde, devlet hizmetlerinde çalışanlara önemli ekonomik kazanımlar sağlanması nedeniyle, çevredeki şehirlerle yapılan kervan ticareti önemini kaybetmeye başlamıştır. Devlet hizmetinde memur olmak, şehir halkının rağbet ettiği bir iş sahası haline gelmiştir. Bu nedenle daha önceki dönemlerde çok önemli bir ekonomik gelir sağlayan kervan ticareti, önemini yitirmiş ve böylece ulaşım bakımından önemli bir mevkîde bulunmasına rağmen, şehir bu ekonomik faaliyetten yoksun kalmıştır.

Şehrin merkezinde bulunan çarşı eski konumunu korumuştur. Müslümanların şehrin fiziki dokusu üzerinde önemli değişiklik yapmamaları nedeniyle şehrin ticaret alanlarında bir değişiklik olmamıştır. Şehrin doğusunda Karakoyun Deresi üzerinde

³⁴³ Hayes, 2002: 307.

³⁴⁴ Güler, 2002: 15.

³⁴⁵ Yinanç, 1944: 26.

³⁴⁶ Segal, 2002: 257.

bulunan su değirmenleri de bu dönemde varlıklarını korudukları görülmektedir³⁴⁷. Her şeye rağmen şehirde yaşayan Hristiyanlar, serbest meslekleri kendi tekellerinde bulundurmuşlardır³⁴⁸.

Er-Ruha'nın çevresinde çok önemli araziler bulunması nedeniyle, tarım her zaman için önemli bir geçim kaynağı olmuştur. Kıtık yılları dışında, şehrin etrafında bulunan bağlardan ve tarlalardan bol miktarda ürün elde edilmiş, ürünlerin ekilmesi ve hasadında, eşek ve öküzler kullanılmıştır. Bu nedenle de bölgede küçük baş hayvanlar yanında büyük baş hayvanlar da beslenmiştir³⁴⁹.

M.S.750 yılında başlayan Abbasi isyanı, Emevi Devleti'nin yıkılıp yerine Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla son bulmuştur. Bu durumdan en fazla etkilenen şehirlerden biri de er-Ruha olmuştur. Özellikle isyan sırasındaki mücadelelerin bir kısmı er-Ruha'da geçmiş ve şehir büyük tahribata maruz kalmıştır³⁵⁰. İç savaş olarak adlandırılabilir olan bu mücadeleler sırasında şehrin etrafında bulunan surlar büyük oranda yıkılmıştır. Yıkılan surlar ancak 814 yılında onarılabilmıştır³⁵¹.

Abbasiler döneminde şehrin bir gelişme gösterdiğine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ayrıca Abbasiler döneminde yaşanan bir takım iç karışıklıklar, halka uygulanan çeşitli baskılar³⁵² nedeniyle şehirde önemli gelişmeler olduğu düşünülemez. Karışık olan siyasi ortam, gelişmenin önündeki engellerin en başında gelmektedir. Abbasiler döneminde özellikle Hristiyan halka uygulanan ağır vergiler de gelişmeye engel olan faktörlerden biridir. Şehir nüfusunun önemli bir kesimini oluşturan ve eskiden beri ticaretle uğraşan Hristiyan halk, ağır vergi uygulaması ile zor durumda kalmıştır. Ayrıca yukarıda bahsedildiği gibi yaşanan yoğun siyasi karışıklıklar ve bunun sonucunda ortaya çıkan yağma faaliyetleri ve kuşatmalar, şehir surları dışında yer alan tarım alanlarını tahrip etmiş ve bunun sonucunda da tarımsal üretim düşmüş olmalıdır. Bu nedenlerden dolayı şehir ve halkı açısından, Abbasi döneminin Emevi dönemine göre daha kötü geçtiğini ve ekonomik gelişmelerin durakladığı ya da gerilediğini söylemek mümkündür.

³⁴⁷ Segal, 2002: 254, 262-263.

³⁴⁸ Hayes, 2002: 307.

³⁴⁹ Segal, a.g.e.: 265-266.

³⁵⁰ Demirkent, 2001: 50-51.

³⁵¹ Abû'l-Farac, 1999 a: 212-213.

³⁵² Abû'l-Farac, a.g.e.: 212-221, 256; Demirkent, a.g.m.: 50-52; Güler, 2002: 15; Abû'l-Farac, a.g.e.: 212-221, 256.

M.S.942 yılında yaşanan Bizans kuşatması, daha önce Osrhoene Kralı V.Abgar'a Hz. İsa tarafından gönderildiği ve yüzünün şeklinin belirttiği iddia edilen mendilin Bizanslılara verilmesiyle sona ermiştir³⁵³. Hristiyan aleminin tarafından kutsal kabul edilen ve bu nedenle de şehre de kutsallık kazandıran önemli unsurlardan biri olan bu mendil İstanbul'a (Constantinapolis) götürülmüştür. Şehirde bulunan ve Hristiyan aleminde kutsal sayılan bir çok eserin varlığı, çok sayıda insanı kendine çekmekteydi. Bu nedenle de şehir ekonomisinde ziyaret için gelenlerin azımsanmayacak bir katkısı bulunmaktaydı.

5. Şehirde Yaşanan Felaketler

Şehri daha önceki dönemlerde de tahrip eden çeşitli doğal afetler, İslam döneminde de kendini göstermiştir. Yaşanan sel baskınında yine şehir surlarının bir kısmı yıkılmış ve binlerce insan boğularak hayatını kaybetmiştir³⁵⁴. Daha önce dört defa yaşanan sel baskını, 667 yılında³⁵⁵ kendini bir defa daha göstermiştir. Sel baskınlarını önlemek amacıyla inşa edilen Justinien bendine rağmen böyle bir olayın yaşanmış olması, büyük miktarda su kütlelerinin, aşırı yağışlar nedeniyle şehrin etrafında bulunan tepelerden şehre doğru inen vadilere kanalizasyon olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Özellikle şehrin batısında bulunan Mance Deresi gibi dereler bu su baskınlarını desteklemiştir. Bu dönem içinde ayrıca 740 ve 834/835 yıllarında iki sel baskını daha meydana gelmiştir. Bunlardan birincisinde sadece maddi hasar, ikincisinde maddi hasar yanında önemli can kayıpları da meydana gelmiştir. Eldeki kaynaklara göre bu sel baskınında 3.000'e yakın insan hayatını kaybetmiştir³⁵⁶. Bu bölgede 679 ve 718 yıllarında şiddetli iki deprem meydana gelmiştir ki, şehirdeki Eski Kilise yıkılmıştır³⁵⁷.

Bölgenin yarı kurak iklim şartlarından dolayı çeşitli dönemlerde yaşanan kuraklıklar kıtlıklara yol açmıştır. Daha önceden olduğu gibi 953 yılında başlayan ve yedi yıl süren şiddetli bir kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlık sonucunda tarım ürünleri yok denecek kadar azalmış, bir çok hayvan telef olmuş ve nihayetinde de bir çok insan

³⁵³ Yıldız, 1988: 82; Hayes, 2002: 305; Demirkent, 2001: 51.

³⁵⁴ Segal, 2002: 264.

³⁵⁵ Güler, 2002: 15.

³⁵⁶ Segal, a.g.e.: 264-265.

³⁵⁷ Demirkent, a.g.m.: 49.

açlıktan ölmüştür³⁵⁸. 964 yılında da er-Ruha, Harran ve Halep civarlarında şiddetli bir kıtlık daha yaşanmıştır³⁵⁹.

Stratejik önemi nedeniyle çok defa saldırılara maruz kalan şehir, bu saldırılar sonucu ortaya çıkan büyük tahribatlardan kurtulamamıştır. Demirkent'in İbn el-Esir'e dayanarak vermiş olduğu bilgilere göre, 971 yılında Bizanslılar şehri işgal ederek büyük bir yıkım gerçekleştirmiş ve şehri tamamen yakıp yıkarak tahrip etmişlerdir³⁶⁰.

F) III. BİZANS DÖNEMİ

İslam Devleti'nin hakimiyetinin son bulmasından sonra şehirde üçüncü kez Bizans hakimiyeti başlamıştır. Mezopotamya'nın kontrolünü sağlamak bakımından Bizanslılar şehrin elde edilmesine büyük önem vermişlerdir. Er-Ruha'da bulunan iki Arap yöneticinin kendi aralarında anlaşamamaları ve yaşanan iç karışıklar sonucunda 1031 yılında şehir yeniden Bizanslıların eline geçmiştir³⁶¹.

XI. Yüzyılda Bizans Devleti 18 idari birime ayrılmıştı. Her biri aslında bir eyalet özelliğinde olan bu idari birimlere "tem (theme)" adı verilmişti. Er-Ruha, Bizanslıların eline geçtikten sonra, daha önce Müslümanlardan alınan bölgede kurulan Suriye temine bağlanmıştır. Antakya'nın merkez olduğu bu temde Edessa'nın yanında Maraş ve Samsat da yer almaktaydı³⁶². Yaklaşık olarak 56 yıl boyunca Bizanslıların hakimiyetinde kalan şehir, bu dönem içinde yine büyük güçlerin çatışma alanı içinde yer almış ve bundan dolayı da bir çok defa kuşatma altında kalmış, etrafında bulunan başta tarım arazileri olmak üzere bir çok alan yakılıp yıkılmış, bu tahribatlardan büyük zarar görmüştür. 56 yıllık bu süre içerisinde 1035, 1045 1065/66 yıllarında Araplar üç kez; 1067, 1071 yıllarında Selçuklular; 1077 yılında Ermeniler; 1081/82 ve 1087 yıllarında yine Selçuklular tarafından olmak üzere on defa kuşatma altında kalmıştır. Aynı zamanda yaşanan bu savaşlarda önemli sayıda can kaybı da meydana gelmiştir³⁶³. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi III. Bizans dönemi er-Ruha açısından sıkıntılı geçen, bu nedenle de ekonomik

³⁵⁸ Urfalı Mateos, 2000: 1.

³⁵⁹ Abû'l-Farac, 1999 a: 264.

³⁶⁰ Demirkent, 2001: 52.

³⁶¹ E.Güler, 2002: 16; Demirkent, a.g.m.: 52; Segal, 2002: 279-280; Abû'l-Farac, a.g.e.: 279; Urfalı Mateos, a.g.e.: 53-54.

³⁶² Yinanç, 1944: 32-33.

³⁶³ Demirkent, a.g.m.: 52-56.

gelişmenin olmadığı ve sadece savaşlar ve yıkımlarla geçen bir dönem olmuştur. Bu dönemin en önemli özelliği, Türklerin şehre duymuş oldukları ildir. Şehri ele geçirebilmek amacıyla Selçuklular çok sayıda akın düzenlemişlerdir.

Er-Ruha şehri İslâm Devleti döneminde kısmen de kaybetmiş olduğu stratejik önemini bu dönem içinde yeniden kazanmaya başlamıştır. Bölgede uzun yıllar boyunca hakimiyet mücadelesi veren Bizanslılar ve Araplar yanında, artık Türkler'in de bölgeye hakim olmak istemeleri, şehrin stratejik önemini arttırmıştır. Şehir, "Bizanslıların doğuda Mezopotamya bölgesinde en ileri mevzi olduğu için Bizans sınırını İslam'a karşı müdafaa eden yerlerin en meşhuru"³⁶⁴ konumundaydı. Bu dönemde, Bizans Devleti'nin sadece sınırlarda bulunan eyaletlerindeki şehirler değil, aynı zamanda komşu olan eyaletlerde bulunan şehirler de askeri açıdan büyük bir önem taşımakta ve bundan dolayı da müstahkem konumda bulunmaktaydı. Antakya, Deluk, Zamantı, Gogusos (Göksun), Maraş, Keysun, Malatya, Gargar (Gerger), Neokesarea (Niksar), Tefrike (Divriği), Samsat, Urfa, Harput, Kemah, Arsamosat, Paypert (Bayburt), Kolonya (Şebinkarahisar), Teodosyopolis (Erzurum), Malazgirt, Kars, Ani ve Van müstahkem mevkilerin en önemlileri arasında bulunmaktaydı. Bu mevkiler aynı zamanda çok önemli askeri sevkiyat merkezleriydiler ve bu şehirlerde Bizans Devleti her zaman önemli miktarda asker bulunduruyor ve önemli komutanlarını da buralara tayin ediyorlardı³⁶⁵. Bu nedenle de Edessa (er-Ruha), Bizans Devleti'nin doğu sınırında önemli bir garnizon şehri özelliği taşımıştır.

Bu dönemde şehrin fizik yapısı, nüfusu ve ekonomik durumu ile ilgili bilgiler sınırlı da olsa, devrin olayları göz önünde tutulduğunda, yaşanan işgal, kuşatma ve savaşlar nedeniyle şehir nüfusunun büyük kayıplar verdiği söylenebilir. 65 yıllık süre içerisinde şehrin 10 savaş yaşamış olması bunun en büyük nedenidir. Ayrıca 1083 yılında şehirde yaşayan Ermeni halk arasında başlayan hakimiyet mücadelesi sonucunda, olaylara katılan Ermenilerin büyük bir kısmı Maraş şehrine sürgüne gönderilmiştir³⁶⁶. Bu da şehir nüfusunda azalmalara neden olan olaylardan biridir.

Şehir nüfusu içinde daha önceki dönemlerde var olan etnik unsurlar varlıklarını korumuşlardır. Fakat bu dönemde, bölgede ve dolayısıyla da şehirdeki Ermeni nüfusunda bir artış olduğu görülmektedir. XI. Yüzyılın ortalarından itibaren

³⁶⁴ Demirkent, 2001: 54.

³⁶⁵ Yinanç, 1944: 34-35.

³⁶⁶ Merçil, 1988: 53-54.

Türklerin Bizans Devleti karşısında başlayan ilerleyişi ve Anadolu'ya hakim olmaya başlamaları nedeniyle, Ermeniler güvenliklerini sağlaması karşılığında topraklarını Bizans Devleti'ne satıp, ülkenin iç kesimlerine çekilmişlerdi. Ermenilerin sığındıkları bölgeler arasında Güney Doğu Anadolu Bölgesi de bulunmaktaydı³⁶⁷.

Bizanslıların şehre III. kez hakim oldukları bu dönem ve hemen ardından Selçukluların hakim olduğu kısa dönem içerisinde Ermenilerin şehir yönetiminde söz sahibi olmaya başlamaları, şehirdeki Ermeni nüfusun etkili bir miktarda olduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Türklerin Anadolu'ya hakim olmaya başlamaları ile birlikte, Ermeniler çeşitli bölgelere göç etmeye başlamışlardır. İlk başlarda Malatya, Urfa ve Maraş gibi şehirlere başlayan Ermeni göçü, Türklerin Doğu Anadolu'ya tamamen hakim olmalarıyla birlikte başta Kapadokya olmak üzere Kilikya, Komagene, Urfa ve Antakya şehirleri ile çevrelerine daha yoğun bir şekilde devam etmiştir.³⁶⁸

Bir salgın hastalık yüzünden 1093 yılında, şehirde yaşayan halktan çok sayıda ölenler olmuştur. "O kadar çok ölüm vakası oldu ki papazlar ölüleri gömmeye vakit bulamıyorlardı... Bu suretle memlekette ölenlerin sayısı haddi hesabı geçmiştir."³⁶⁹ Yaşanan bu salgın hastalık nedeniyle ölüm olaylarının çok fazla olması, şehir nüfusunun azalmasına neden olmuştur. Şehirdeki nüfusun azalışına etki eden yukarıdaki faktörler yanında, nüfusun artışında önemli bir etken olan göç alma nedeniyle de şehir nüfusunda bir miktar artış olmuştur. 1079/80 yıllarında Mezopotamya'da meydana kıtlık geniş bir sahayı zor durumda bırakmıştır. Fakat yaşanan bu kıtlık Edessa ve yakın çevresini etkilememiştir. Antakya, Kilikya ve Maraş civarlarını da içine alan kıtlıktan etkilenmiş olması nedeniyle buralardan Edessa'ya binlerce insan göç etmiştir³⁷⁰.

Şehrin bu dönemde ekonomik olarak sıkıntı yaşadığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. 1059 yılında yaşanan kıtlık dışında herhangi bir kıtlık ya da tabii afetin yaşanmamış olması, tarımsal üretimin istikrarını bozmamıştır. Sözü edilen tarihteki şiddetli kıtlık, tarımsal üretimi durma noktasına getirmiş, bahçeler büyük tahribata uğramış ve bir çok insan açlıktan hayatını kaybetmiştir.³⁷¹ Fakat yukarıda

³⁶⁷ Demirkent, 2001: 59.

³⁶⁸ Yinanç, 1944: 183-184.

³⁶⁹ Urfalı Mateos, 2000: 177.

³⁷⁰ Urfalı Mateos, a.g.e.: 156.

³⁷¹ Urfalı Mateos, a.g.e.: 110.

da bahsedildiği gibi yaşanan kuşatmalar sonucunda tarım alanları o yıla mahsus olmak üzere büyük oranda tahribata uğramıştır. Bu nedenle de kuşatma yaşanan yıllarda tarımsal üretimin düşük olması beklenir. Şehrin yaşamış olduğu kuşatmaların diğer bir olumsuz etkisi de şüphesizki şehrin en önemli ekonomik faaliyetlerinden biri olan ticaret üzerinde görülmüş olmalıdır. Yaşanan hakimiyet mücadeleleri ve savaşlar, sadece şehrin değil, aynı zamanda kuzey Mezopotamya bölgesinin ticaretini olumsuz yönde etkilemiş olmalıdır. Özellikle, bu dönemde bölgede siyasi istikrarın bozulmuş olması, ticaret kervanlarının ve yollarının güvenliğini olumsuz yönde etkilediği için, şehrin çevresiyle yapmış olduğu ticaretin düşük seviyelere inmiş olduğu düşünülebilir.

1031 yılında başlayan III. Bizans hakimiyeti dönemi, 1087 yılında Selçukluların şehri ele geçirmesiyle sona ermiştir³⁷². Türkler ellerine geçirmiş oldukları bazı şehirleri idari yönden kolaylık sağlaması bakımından³⁷³ o bölgenin emirine bağlı kalmak kaydıyla o şehirlerin ileri gelenlerinin idaresine bırakıyorlardı. Bunun en iyi örneklerinden biri er-Ruha(Edessa)'da yaşanmıştır. Melik Tutuş şehrin idaresini Ermeni Toros'a bırakmıştır³⁷⁴. Toros'un hakimiyeti döneminde şehir surları onarılarak tahkim edilmiş ve surlar üzerinde 25 kule inşa ettirmiştir³⁷⁵. Bu dönemde şehrin iç kalesi "Maniakes"³⁷⁶ olarak adlandırılmaktaydı. Fakat er-Ruha'nın Selçuklu hakimiyetinde kaldığı süre çok azdır. 1071 yılında Selçukluların Bizans ordusunu yenip Anadolu'nun doğusuna hakim olmasına rağmen, er-Ruha'nın Selçuklu hakimiyetinde çok kısa bir süre kalışında, hem Selçuklu komutanları arasında başlayan çekişmeler, hem de XI. yüzyılın sonlarında başlayan Haçlı seferlerinin büyük bir rolü bulunmamaktadır³⁷⁷. Nitekim 1098 yılında şehirde Haçlı Kontluğu³⁷⁸ kurulmuş ve şehrin tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır.

³⁷² Honigmann, 1970: 143.

³⁷³ Yinanç, 1944: 156.

³⁷⁴ Merçil, 1988: 53-54.

³⁷⁵ Segal, 2002: 286.

³⁷⁶ Demirkent, 2001: 58.

³⁷⁷ Merçil, a.g.m.: 55-56.

³⁷⁸ Demirkent, a.g.m.: 59.

G) HAÇLI KONTLUĞU DÖNEMİ

XI. yüzyılın sonunda başlayan Haçlı seferleri şehrin tarihinde yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Kudüs'e doğru harekete geçen Haçlı ordusundan ayrılan bir kol Edessa'ya gelmiş ve ve şehri ele geçirmiştir. 1098'ten itibaren Samsat ve Suruç'un da içinde yer aldığı alanda Urfa Haçlı Kontluğu kurulmuştur³⁷⁹. Urfa Haçlı Kontluğu ve Frankların kurmuş oldukları Antakya Haçlı Kontluğu ile birlikte esas olarak Kudüs Krallığı'na bağlıydılar. 46 yıllık bir hükümrânlık süren ve Hristiyanların son kez şehirde hakim olduğu Haçlı Kontluğu, 1144 yılında Selçukluların Edessa'yı almalarıyla³⁸⁰ birlikte yıkılmıştır.

Şehrin kaderinde XI. Yüzyılın sonlarından itibaren başlayan Haçlı seferleri önemli rol oynamıştır. Bu kontluğun kurulmuş olması bölgenin Türkleşmesi olayını her ne kadar kesintiye uğratmış gibi görünse de, asıl itibariyle bu sürecin hızlanmasına katkıda bulunmuştur³⁸¹. Diğer bir taraftan daha önceleri uzun yıllar başkentlik görevini üstlenmiş olan şehir, bu dönemde yeniden başkent konumuna gelmiştir. Bu da şehrin uzun yıllar aradan sonra, kaybetmiş olduğu yönetim fonksiyonuna yeniden sahip olmasına neden olmuştur.

Kontluğun Edessa'ya hakim olduğu dönemde, hakimiyet alanının sınırlarında sıkça değişimler yaşanmıştır. Fakat kontluğun hakimiyetinin en geniş alana yayıldığı ve dolayısıyla da Edessa şehrinin yönetim fonksiyonunun etkisinde kalan alanın en geniş olduğu dönem, Kont Baudouin Du Bourg dönemidir. Hakimiyet alanı Fırat Nehri'nin iki tarafında geniş bir alanı kaplamakla birlikte kesin sınırları bilinmemektedir. Fakat bu dönemde, güneyde Serug (Suruç), kuzeyde Samsat, Malatya, batıda Tell-Başir ve Ravendân kontluğa bağlıydılar. Bunun yanında Frankların hakimiyetini kabul etmiş gibi görüldüğü halde, nisbeten bağımsızlıklarını koruyan önemli stratejik mevkiiler de bulunmaktaydı. Bunlar arasında, Ermenilerin elinde olduğu halde Frankların hakimiyetini tanıyan Birecik, Keysun, Ra'ban ve Gerger önemli yer tutar.³⁸² Şehre Frankların hakim olması ve esas olarak Batılıların şehri Edessa olarak adlandırmaları nedeniyle, şehir bu dönemde yeniden Edessa adıyla anılmaya başlanmıştır.

³⁷⁹ Alper, 1988: 122.

³⁸⁰ Urfalı Mateos, 2000: 296

³⁸¹ Demirkent, 1988: 83.

³⁸² Demirkent, 1990: 165-166.

Edessa'nın nüfusu bu dönemde de çeşitli olaylardan etkilenmiştir. Şehir nüfusunu etkileyen en büyük olay, şehrin Frankların eline geçmesidir. Edessa merkez olmak üzerinde çevresindeki birkaç şehri içine alan bölgede kurulan Urfa Haçlı Kontluğu, Haçlı seferine çıkan bir ordu tarafından kurulmuştur. Bu nedenle de orduda görev alan askerler şehre yerleşmişlerdir. Şehrin ekonomik zenginlikleri ve kutsal emanetlerinin çekicilikleri bu insanların şehre yerleşmesine neden olmuştur. Bu nedenle sadece bu ordu içinde yer alan Franklar değil, Antakya'da kurulan Haçlı Kontluğu'ndan da bir çok insan Edessa'ya göç etmeye başlamıştır. Edessa şehri Franklarla dolmuş ve bu insanları yerleştirmekte bile zorluklar yaşanmıştır³⁸³.

1104 yılında bir Ermeni katolikosu, raiyeti ve beraberinde bulunan çok sayıda piskopos ve papazla birlikte Edessa'ya göç etmiştir³⁸⁴. Bunun yanında 1111 yılında Fırat kavsinin doğu kesiminde yaşayan Ermenilerin yaşanan savaşlar nedeniyle batıya doğru göç etmeleri³⁸⁵ sonucunda bir kısım Ermeni'nin o civardaki en korunaklı yerlerden biri olan Edessa'ya gelmiş oldukları düşünülebilir. Bu durum şehrin nüfus artışında olumlu etkiler yaparken diğer yandan meydana gelen bazı doğal afetler ve yaşanan savaşlar nedeniyle bir çok can kaybı olmuş ve bu da şehrin nüfusunu olumsuz yönde etkilemiştir. Örneğin 1105 yılında Franklarla Türkler arasında meydana gelen savaşta 30.000 kadar Hristiyan hayatını kaybetmiştir. Mateos'un tabiriyle "memleket ıssız bir hal almıştır." Yine 1114 yılında şehri kuşatmaya hazırlanan Türklere şehir halkının yardım ettiğine dair bilgilerin şehrin hakimi Franklara ulaştırılması nedeniyle, Franklar tarafından yerli halkın neredeyse tümü şehirden çıkarılmıştır. Şehirden çıkarılan yerli halk, Samsat şehrine göç etmiştir. Yaşanan bu büyük çaplı mecburi göç sonucunda şehirde çok az sayıda nüfus (80 kişi) kalmış ve başkent ıssız bir hal almıştır. Fakat daha sonra kontun emriyle şehirden çıkarılan insanların evlerine dönmesine izin verilmiş bu insanların büyük çoğunluğu şehre dönmüşlerdir³⁸⁶. Bu nedenle 1114 yılı, Edessa nüfusunun geçici süreyle neredeyse ortadan kaybolduğu bir yıl olmuştur.

Sık sık yaşanan siyasi istikrarsızlık ve bunun sonucunda meydana gelen savaşlar, şehrin nüfusunu olumsuz yönde etkileyen faktörlerin başında yer

³⁸³ Demirkent, 1990: 56, 60.

³⁸⁴ Urfalı Mateos, 2000: 222.

³⁸⁵ Demirkent, a.g.e.: 154.

³⁸⁶ Urfalı Mateos, a.g.e.: 224, 249-250.

almaktadır. Her ne kadar 1114 yılında Edessa, Franklar dışında kalan nüfusunun neredeyse bütünü kaybetmiş ve daha sonra sürgün edilen bu nüfus çoğunlukla geri dönmüşse de, esas itibarıyla bu tarihten önce ve sonra meydana gelen savaşlar, şehrin erkek nüfusunda azalmalara yol açmış ve böylece de doğal nüfus artışında olumsuz süreçlere neden olmuştur.

Frankların şehre yerleşmeleriyle birlikte, şehirde daha önceden var olan etnik toplulukların sayısı artmıştır. Ayrıca Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurulmuş olması, şehrin son defa Hristiyanların hakimiyetinde kalmış olması bakımından önem taşımaktadır. Şehirde bulunan en önemli dini topluluk uzun zamandan beri sayısal üstünlüklerini devam ettiren Hristiyanlardı. Bunun yanında şehrin eski yerlilerinden olan Paganlar ve Museviler yanında az sayıda da olsa Müslümanlar bulunmaktaydı.

Şehir, çeşitli dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de bazı tabii afetlerden etkilenmiştir. 1115 yılında şiddetli bir deprem meydana gelmiş ve bu depremde en çok Maraş ve Samsat etkilenmiştir. Depremin Edessa'daki etkisi maddi kayıplar olarak kendini göstermiş ve şehrin surları üzerinde bulunan 13 kule yıkılmış,³⁸⁷ Samsat, Hisn-ı Mansur, Keysun, Ra'ban ve Maraş şehirleri büyük zarar görmüştür.³⁸⁸

Şehri etkileyen diğer bir doğal afet de yine daha önce çok defalar yaşanan kıtlıktır. 1100 yılında meydana gelen kuraklık sonucunda tarım ürünlerinden hemen hemen hiç mahsul elde edilememiş ve şehirde büyük susuzluk çekilmiştir. Yaşanan kıtlık döneminde bir çok kişi açlıktan hayatını kaybetmiştir. Daha önceleri de tekrarlandığı gibi kıtlık yıllarının hemen ardından tarım ürünlerinin bol miktarda elde edildiği dönem yaşanmıştır.³⁸⁹

Şehri etkileyen doğal afetlerden biri de sel baskınıdır. 1104 yılının kış aylarında aşırı sağanak yağışlar nedeniyle suların şehrin etrafındaki vadilere kanalizasyon olarak şehre doğru akması sonucunda surlarda yıkılmalar meydana gelmiştir. Sel sularının yıkılan surlardan içeri girmesi ve yağışın fazlalığı nedeniyle bir çok ev yıkılmış, hayvanlar da telef olmuştur. Fakat bu sel baskınında insanlar arasında can kaybı olmamıştır.³⁹⁰

³⁸⁷ Abû'l-Farac, 1999 b: 354.

³⁸⁸ Urfalı Mateos, 2000: 256.

³⁸⁹ Urfalı Mateos, a.g.e.: 202-203.

³⁹⁰ Urfalı Mateos, a.g.e.: 220-221.

Şehrin gerek fiziki gerekse sosyal özellikleri üzerinde önemli rol oynayan faktörler arasında savaşlar da yer almaktadır. Urfa Haçlı Kontluğu'nun Türklerin hakim olduğu alanda bir ada olarak kalması, Türklerin şehri alma arzularını arttırmıştır. Kuzey Mezopotamya ve Anadolu'da Türklerin hakimiyetlerinin pekiştirmeleri bakımından Edessa'nın alınması büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle de şehir çok defalar kuşatmaya uğramıştır. Bunun yanında asıl amaçları ganimet elde etmek olan Franklar, hem zenginliklerini arttırmak hem de güvenliklerini sağlamak amacıyla çevreye bir çok akınlar yapmışlardır³⁹¹. Her iki durumda da meydana gelen savaşlarda şehrin etrafında bulunan ve şehrin gıda ihtiyacını sağlayan tarım alanları başta olmak üzere, şehrin surları büyük tahribata uğramış ve bu savaşlar nedeniyle çok sayıda insan yaşamını yitirmiştir³⁹².

Haçlı Kontluğu kurulduğu dönemde Edessa, "bir çok halkın yaşadığı çok müreffeh bir şehirdi. Din adamları grubu, mü'minleri ve geniş nüfusuyla ün kazanmıştı. Topraklarında çok sayıda köyler, çiftlikler uzanmaktaydı"³⁹³. Bölge, tarihi boyunca büyük tahribatlara maruz kalmış ve ekonomik olarak her ne kadar önemli çöküntülere uğramışsa da özellikle Edessa şehri, sahip olduğu verimli araziler ve önemli ticaret yolları üzerinde yer almasından dolayı bu zorlukların üstesinden gelmiştir. Haçlı Kontluğu döneminde de, şehir çok defa savaşlara maruz kalmasından dolayı ekonomik açıdan zayıflamıştır. Başta ticaret yollarının güvenliğinin sağlanamaması ve tarım alanlarının tahrip edilmesi şehrin ekonomisi üzerinde olumsuz şekilde önemli rol oynamıştır. Fakat buna rağmen kontluğun ilk yıllarında Edessa Şehri, ekonomik yönden gelişmiş bir durum göstermekteydi. Bu dönemde, kontluğun vergi ve ganimet gelirleri, bağlı bulunduğu Kudüs Krallığı'ndan daha fazlaydı³⁹⁴. Ancak bu zenginlik tamamen savaşlar sonucu elde edilen bir zenginlikti. Kontluğun ekonomik durumunun iyi olması tarım ve ticaretten elde edilen gelirlerle bağlı değildi. Fakat tarım ve ticaretten elde edilen gelirlerin önemsenmeyecek miktarda olduğu düşünülemez. Yüzyıllar boyunca bu iki önemli sektörden büyük gelirler elde eden Edessa Şehri, tarihi boyunca dönemin siyasi ve doğal şartlarına bağlı olarak bu iki sektörden az veya çok gelir elde etmiştir. Şehir ve çevresinin sahip

³⁹¹ Güler, 2002: 18-19.

³⁹² Urfalı Mateos, 2000: 239.

³⁹³ Segal, 2002: 289.

³⁹⁴ Demirkent, 1990: 166.

olduğu ekonomik potansiyel bu olumlu durumun ortaya çıkmasında belirleyici rol oynamıştır.

H) XII-XVI. YÜZYIL ARASI DÖNEM

Edessa Şehri'nin 1144 yılında Frankların elinden alınmasıyla Haçlı Kontluğu dönemi sona ermiştir. Bundan sonra şehrin tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Kontluğun yıkılışı bölgenin Türk hakimiyetine girmesi sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Şehrin Frankların elinden alınışı ve kontluğun yıkılışına kadar olan dönem içerisinde, çevrede bulunan Selçuklu komutanları arasında yaşanan iç çekişmeler nedeniyle şehir bir türlü alınamamıştı. Etrafı tamamen Türk hakimiyetinde kalan şehir ve yakın çevresi, bölge hakimiyetinin tam anlamıyla sağlanması bakımından stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu nedenle de şehrin alınması ve kontluğun yıkılışı, bölgede Türk hakimiyetinin sağlanması bakımından büyük önem taşımaktadır. Ancak şehrin Selçuklular tarafından alınmasıyla başlayan ve Osmanlı dönemine kadar olan süreçte şehrin Türk beyleri arasında bir mücadele alanı olarak varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu özelliği itibarıyla de 1144 yılından başlayarak 1517'de şehrin Osmanlı hakimiyetine geçmesine kadar geçen süre, şehir açısından önemli siyasi karışıklıkların yaşandığı ve şehrin çok defa tahribata uğradığı bir dönem olarak göze çarpmaktadır.

Edessa'nın Selçukluların eline geçmesinden hemen sonra 1146 yılında Franklar tarafından geri alınmış, fakat Frankların şehirdeki hakimiyeti çok kısa sürmüş ve yeniden Selçuklu hakimiyetine girmiştir. Bu tarihten itibaren Selçuklu beyleri arasında bir çok mücadeleler yaşanmış ve şehir bu emirler arasında el değiştirmiş ve nihayet 1182 yılında Eyyubilerin eline geçmiştir. Eyyubi Sultanlığı'nın Edessa ve çevresindeki hakimiyeti 1240 yılında çıkan Türkmen isyanının Anadolu Selçukluları tarafından bastırılmasına kadar sürmüştür³⁹⁵. Ancak Eyyubi Sultanlığı döneminde de şehir bir çok savaşa sahne olmuştur³⁹⁶.

Sonraki yıllarda (1244 ve 1260 yıllarında) şehir Moğollar tarafından ele geçirilmiş, ardından 1393'te Timur'un Anadolu seferi sırasında şehir ona teslim olmuştur. Şehir, XV. Yüzyılın başlarında Akkoyunluların hakimiyetine geçmiş, Akkoyunlular döneminde de iç çekişmeler nedeniyle çok defalar kuşatma ve

³⁹⁵ Ebu'l Fidâ, 1325 (H). 56; El-Bustânî, (tsz): 687; Demirkent, 2001: 63-64; İbnü'l-Esir, 1991: 106.

³⁹⁶ Bkz. Abû'l-Farac, 1999 b: 534-535; Demirkent, a.g.m.: 64.

tahribata maruz kalmıştır. Akkoyunluların Karakoyunlularla olan mücadeleleri sırasında bir ara şehir Karakoyunluların eline geçmişse de daha sonra Akkoyunlular yeniden şehri ele geçirmişlerdir. Şehir daha sonra, 1503 yılında Akkoyunluların hakimiyetine son veren ve bu tarihten itibaren bölgeye hakim olmaya başlayan Safevi Devleti'nin hakimiyetine girmiştir. Safevilerin şehirdeki hakimiyeti 1517 yılında Osmanlıların Edessa'yı fethine kadar sürmüştür³⁹⁷.

Siyasi karışıklıkların ve savaşların olduğu her ortamda meydana gelen olumsuz şartlar nedeniyle, herhangi bir gelişmenin olması beklenemez. Yukarıda da bahsedilen karışık siyasal ortamdan en fazla etkilenen şehirlerden biri de Edessa'dır. Yapılan her savaş ve kuşatmadan büyük tahribatlara maruz kalarak çıkan şehir, bu savaşlarda büyük can kayıpları da vermiştir. Bu nedenle de şehrin Frankların elinden alınıp, bölgede bulunan Selçukluların eline geçmesiyle başlayan ve Osmanlı fethine kadar devam eden süreç, şehrin tarihinde en fazla karışıklıkların yaşandığı bir dönem olmuştur.

Bu dönem içinde şehrin fiziki yapısı, nüfusu ve ekonomik durumu ile ilgili yeterli kaynaklar bulunmamaktadır. Şehrin tarihi ile ilgili kaynakların en az olduğu dönem de bu dönemdir. Yaşanan siyasi çalkantılar şehrin bu dönemi ile ilgili kaynakların azlığına da yansımıştır. Fakat konu coğrafi ilkeler ışığında ele alındığında, şehir nüfusunun bu dönemde büyük kayıplar verdiğini söylemek mümkündür. En azından yaşanan savaşlarda meydana gelen büyük can kayıpları nedeniyle şehir nüfusu miktarında ve özellikle de erkek nüfusunda önemli azalmaların olduğu söylenebilir. 1146 yılında şehrin yeniden Frankların eline geçmesinde önemli bir role sahip olan yerli halk, şehrin yeniden Selçukluların eline geçmesi sırasında önemli can kayıpları vermiştir. Şehrin el değiştirmesi sırasında sadece ölenlerin sayısı 30000, esir olup götürülenlerin sayısı da 46000 olarak ifade edilmektedir³⁹⁸. Bu savaşta ölüm ve esir düşme olayları dışında, şehrin Frankların eline geçmesine yardımcı olan özellikle Ermeni nüfusun büyük bir kısmı, şehrin yeniden Selçukluların eline geçmesinden hemen önce şehri terk etmişlerdir. Yaşanan kayıpların şehrin Hristiyan nüfusundan olduğu göz önünde tutulduğunda, şehrin Hristiyan nüfusunun büyük kısmının yok olduğu söylenebilir³⁹⁹.

³⁹⁷ Güler, 2002: 20-21; Demirkent, 2001: 64-66.

³⁹⁸ Abû'l-Farac, 1999 b: 383-384.

³⁹⁹ El-Bustânî, (tsz): 687; Demirkent, a.g.m.: 63; İbnü'l-Esir, 1991: 106.

Bu dönemde de şehirdeki Hristiyan nüfus içinde Ermenilerin önemli bir yeri olmuştur. Aynı şekilde Haçlı Kontluğu'nun kurulmasıyla birlikte şehirde yaşamaya başlayan Franklar da 1147'den sonra şehirdeki varlıklarını kaybetmişlerdir⁴⁰⁰. Ayrıca diğer önemli bir konu da 639 yılında şehrin Müslümanların eline geçmesiyle birlikte şehirde sayısı artan Müslüman nüfustur. Her ne kadar bu dönemden sonra araya yeniden Hristiyan hakimiyet dönemleri girmişse de, 1144 yılından itibaren başlayan ve günümüze kadar süren süreçte Müslüman-Türklerin hakimiyeti nedeniyle şehrin Müslüman nüfusunda giderek artan bir seyir ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla, bu dönem içinde Hristiyan nüfusun büyük oranda azalmasına karşılık, şehirdeki Müslüman nüfus önemli miktara ulaşmıştır.

Şehrin fiziki durumuyla ilgili çok az kaynağa rastlanmaktadır. Var olan kaynaklardan şehrin 1144 yılında Selçukluların eline geçtiği dönemde, mamur bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Abu'l-Farac, Edessa'nın 1147 yılında Franklar ve Selçuklular arasında çok kısa süreli el değiştirmesinden önceki halini "bu şehir, şehirlerin gıpta ettiği bir mamure idi"⁴⁰¹ şeklinde ifade etmektedir. "İbn-ül Esir'in Tuhfetu'l Acâib adlı eserinde Urfa büyük ve mamur bir şehir olarak ifade edilirken, şehirde 200 kilise ve manastır bulunduğu belirtilmektedir"⁴⁰². "Yaklaşık 1321 yılında tarihçi Ebûl-Fida zamanında, Urfa'nın artık bir harabe haline geldiğini öğreniyoruz. Hamdullah Müstevfi de 1340 yılında buraya yaptığı gezi sırasında eski muhteşem yapıların ancak bazı kalıntılarını görebildiğini yazmıştır. Buna mukabil tarihçi Kalkaşandî'ye göre, şehir onun zamanında, yani 1400 yıllarında tekrar imar ve iskân olunmuş bulunuyordu."⁴⁰³ Bu dönemde yaşanan savaşlar sonucunda büyük yıkımlara uğrayan şehir eski mamur halini büyük ölçüde kaybetmekle birlikte, Selçuklular ve Akkoyunlular döneminde imar faaliyetlerinin olması nedeniyle, şehir yeni bir kimliğe bürünmeye başlamıştır.

Önceki dönemlerde şehre hakim olan Grek mimarisi yerini yavaş yavaş İslâm mimarisine bırakmıştır. Şehre hakim olan Müslümanlar başlangıçta ibadet etmek amacıyla bazı kiliseleri camiye çevirmişler, daha sonraları ise camiler inşa etmişlerdir⁴⁰⁴. Her ne kadar bu dönemden günümüze çok az eser kalmışsa da,

⁴⁰⁰ Urfalı Mateos, 2000: 299, dipnot 23; Demirkent, 2001: 63; Abû'l-Farac, 1999 b: 378, 383-384.

⁴⁰¹ Abû'l-Farac, a.g.e.: 383.

⁴⁰² El-Bustânî, (tsz): 687.

⁴⁰³ Demirkent, a.g.m.: 64.

⁴⁰⁴ Yinanç, 1944: 182.

bölgenin Müslüman-Türk hakimleri inanışlarının da etkisiyle çeşitli eserler yapmışlardır. Bu eserlerden günümüze kadar sadece Ulu Cami (kiliseden camiye çevrilmiştir; 1170-1175), Halilurrahman Camii (Meryem Ana Kilisesi camiye çevrilmiş; 1211) ve Hacı Yedigâr Camii (1288)'dir. Son dönemlere kadar şehrin tarihi dokusunun büyük bir tahribata uğradığı göz önünde tutulursa Türklerin bu dönemde, günümüze kadar varlığını koruyan söz konusu camiler dışında gelenek ve inanışlarına uygun daha fazla sayıda mimari eserler inşa ettiklerini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Bu nedenle de şehrin mimari yapısında geleneksel Türk mimarisinin yerleşmeye başladığı dönem bu dönem olarak kabul edilebilir.

D) OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİ

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonucunda 1517 yılında⁴⁰⁵ Ruha şehrinin alınmasıyla, şehirde artık Osmanlı hakimiyeti dönemi başlamıştır. Osmanlı hakimiyetinin başlamış olması, şehrin uzun yıllardan beri süregelen hakimiyet mücadele alanı olmaktan çıkmasına yol açmıştır. Daha önceki dönemlerde uzun süre Bizans ile Pers devletleri, sonraki dönemlerde İslam ve Bizans devletleri arasındaki mücadelenin ortasında kalan şehir, ilerleyen zamanlarda Türklerin de hedefi haline gelmiştir. Bu nedenle şehir, Osmanlı dönemine kadar uzun süreli bir barış ortamı içinde yer alamamıştır.

Şanlıurfa'nın Osmanlı hakimiyetine girmesiyle birlikte günümüze kadar süren süreçte, barış ortamı içinde bulunması ve buna bağlı olarak gelişmesi, şehrin tarihinde önemli bir evreyi oluşturmaktadır. Bu dönemde şehir, daha önce İslam Devleti döneminde de kullanılan Ruha adıyla anılmaya başlanmıştır.

Ruha'nın Osmanlı idaresine girmesiyle birlikte bölgenin kontrolü de tamamen sağlanmış ve bu bölgede Diyarbekir eyaleti ihdas edilmiş, Ruha şehri de bu eyalete bağlı sancak (liva) merkezi olarak idari bir görev üstlenmiştir⁴⁰⁶. 1518 yılında kurulan Diyarbekir eyaleti 12 sancaktan oluşmaktaydı. Ruha sancağı oluşturulan bu 12 sancaktan birisiydi. Ruha sancağı, merkez sancak olan Nahiye-i Şehr de dahil olmak üzere toplam 13 nahiyeden oluşmaktaydı. Nahiye-i Şehr dışında kalan diğer nahiyeler şunlardır: Cellab, Bozabad (Bozova), Re'su'l'ayn, Yaylak, Harran, Çatal,

⁴⁰⁵ Şahin, 2001: 69.

⁴⁰⁶ Şahin, a.g.m.: 69.

Samsad, Çaykuyu, Kozan, Kabahaydar, Karacurun ve Uyumağaç⁴⁰⁷. XVI. yüzyılda Ruha sancağının sınırları kuzey-kuzeydoğuda, kısmen Fırat Nehri ve Samsad sancağına, kuzey-kuzey batıda Siverek sancağına, batıda Birecik sancağına, doğuda Mardin sancağına bağlı Berriyecik kazası ve güneyde de Rakka sancağına kadar uzanmaktadır⁴⁰⁸.

Osmanlı Devleti idaresi altında geçirdiği, 406 yıllık uzun süre içerisinde yapılan çeşitli idari yapılanmalardan, şüphesiz ki Ruha da etkilenmiş ve farklı zamanlarda farklı eyaletlere bağlı kalmıştır. Fakat bu süreç içerisinde her zaman sancak merkezi konumunu korumuştur. XVI. Yüzyılın ortalarında Diyarbekir eyaletine bağlı bir kaza merkezi olarak kalan ve bu konumunu 1586-1587 yıllarına kadar koruyan Ruha şehri, bu yıllarda yapılan idari yapılanma sonrası yeni oluşturulan Rakka eyaletine bağlı bir sancak merkezi konumuna gelmiştir. Rakka eyaletinin merkezi her ne kadar Rakka ve Ruha şehirleri olarak tespit edilmişse de eyalet yöneticileri Ruha'da oturmayı tercih etmişlerdir. Bu nedenle fiili olarak Ruha şehri eyaletin merkezi gibi işlev görmüştür. Bu durumun ortaya çıkmasında, XVII. yüzyılda doğuda İran ile meydana gelen siyasi ve askeri mücadelelerin büyük bir rolü olmuş⁴⁰⁹ ve Ruha şehri geçmiş dönemlerdeki stratejik önemine yeniden sahip olmaya başlamıştır.

Ruha, yani günümüzün Şanlıurfa'sı 1865 yılında yapılan idari düzenleme ile Halep eyaletine bağlı bir sancak merkezi olmuştur⁴¹⁰. Bu dönemde, Ruha merkez kazası dışında Birecik, Rumkale ve Suruç, sancağı oluşturan diğer kazalardı. Osmanlı Devleti'nde eyaletlerin yapısı ile ilgili yapılan düzenlemeler XX. yüzyılda da devam etmiş ve bu yüzyılda Ruha sancağı Halep eyaletinden ayrılarak bağımsız bir sancak haline getirilmiş ve Ruha merkez kazası dışında kalan Birecik, Rakka, Suruç ve Harran kazaları sancağın diğer kazaları olmuştur⁴¹¹.

1. Nüfus ve Etnik Yapı

Osmanlı Devleti döneminde Ruha şehri ile ilgili verilerin neredeyse tümü çeşitli dönemlerde hazırlanan tahrir defterleri ile Halep ve Urfa salnamelerine

⁴⁰⁷ İlhan, 2001: 5-7.

⁴⁰⁸ Turan, 1993: 29-30.

⁴⁰⁹ Şahin, 2001: 69.

⁴¹⁰ Güler, 2002: 21.

⁴¹¹ Şahin, a.g.m.: 69.

dayanmaktadır. Bu kayıtlarda yer alan bilgiler ışığında Şanlıurfa (Ruha)'da dönemin demografik özellikleri hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

XVI. Yüzyıla ait ilk tahrir (sayım), Ruha'nın Osmanlı idaresine girmesinden hemen sonra 1518⁴¹² yılında hazırlanmıştır. Bu tahrirde şehirde bulunan hane sayısı, buluş çağına ermiş olup, bir kazancı olan kişiler (mücerred), etnik ve dini özelliklere göre tasnif edilmiştir. 1518 yılına ait tahrir defterine göre şehirde vergi vermekle yükümlü olan Müslüman 782 hane ve 75 mücerred bulunmaktadır. Yine bu yıla ait tahrir defterinde gayrimüslim 300 hane ve 42 mücerred bulunmaktadır⁴¹³ (Çizelge 2). Bilimsel olarak demografik çalışmalarda, ortalama hane büyüklüğünün 5 kişi olarak kabul edildiği göz önüne tutulursa, 1518 yılında 3985 Müslüman, 1542 gayrimüslim yaşadığı görülecektir. Bu durumda şehrin 1518 yılı toplam nüfusu 5527 kişi olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak ortaya çıkan bu sayı kesin olmayıp, şehrin o günkü nüfusu hakkında yaklaşık bir değeri ifade etmektedir. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki hane büyüklükleri göz önüne alındığında bu sayının daha fazla olması güçlü bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle şehrin 1518 yılı nüfusunun 6000'lere ulaşabileceğini söylemek mümkündür.

Çizelge 2. XVI. Yüzyılda Ruha Şehrinde Hane ve Mücerred Sayıları.

Yıllar	1518		1525		1566	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
Müslüman	782	75	988	182	1704	705
Gayrimüslim	300	42	334	89	866	221
Toplam	1082	117	1322	271	2570	926
Muaf	-	-	213	-	20	-
Toplam Nüfus*	5527		7946		13876	

*Toplam nüfusun hesaplanmasında ortalama hane büyüklüğü 5 kişi olarak alınmıştır.

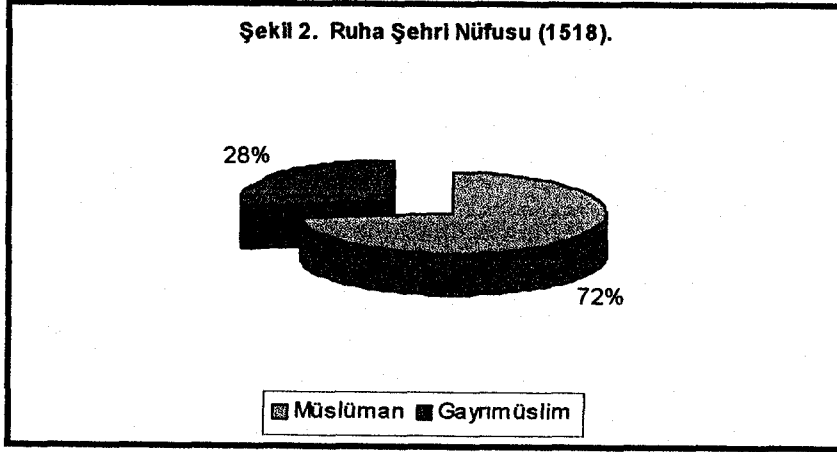
Kaynak: TURAN, A. N., 1993; ŞAHİN, İ., 2001; GÖYÜNÇ, N., 1975.

Ortaya çıkan bu sayılar değerlendirildiğinde 1518 yılında Ruha şehri nüfusunun %72'sinin Müslümanlardan ve %28'inin de gayrimüslimlerden oluştuğu ortaya çıkmaktadır (Şekil 2).

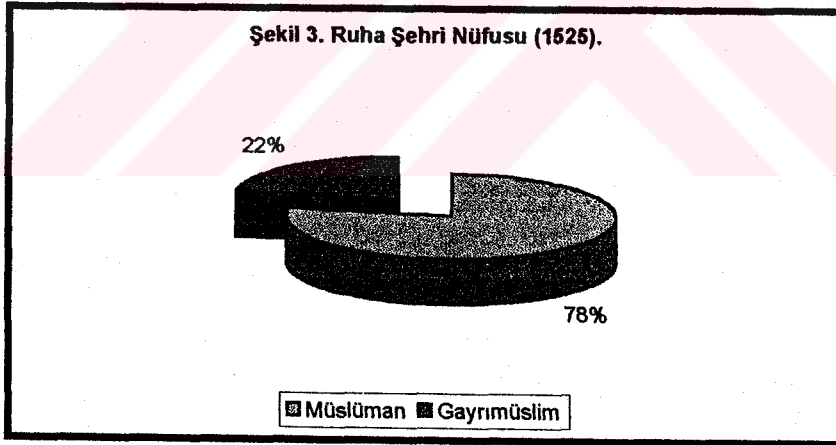
XVI. Yüzyılda yapılan tahrirlerden bir diğeri 1525 tarihli olanıdır. Bu tarihte şehirde 988 Müslüman, 334 gayrimüslim ve 213 muaf hane bulunmaktadır. Ayrıca 182 Müslüman ve 89 gayrimüslim mücerred bulunmaktadır (Çizelge 2). Hane

⁴¹² Şahin, 2001: 69-70.

⁴¹³ Turan, 1993: 42, 44, 46; Şahin, a.g.m.: 70.

büyüklüğü göz önüne alınarak yapılan hesaplamada mücerredler de ilave edildiğinde 5122'si Müslüman, 1759'u gayrimüslim olmak üzere şehrin toplam nüfusu 7946 olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak daha önceden de belirtildiği gibi hane büyüklüğünün daha fazla olacağı göz önünde tutulduğunda bu sayının 8.500'ün üzerine çıkabileceği söylenebilir. 1525 yılında Müslümanlar nüfusun %78'ini oluştururken gayrimüslimlerin oranı %22'dir (Şekil 3).

Yukarıdaki rakamlar değerlendirildiğinde 1518 yılı ile 1525 yılları arasında kalan dönemde şehirde yaşayan Müslüman nüfus %55.2 oranında artarken, gayrimüslim nüfus ancak %14 oranında bir artış göstermiştir. Toplam şehir nüfusunda meydana gelen artış ise yaklaşık olarak %43.7 olarak gerçekleşmiştir. Ancak 1518 ile 1523 yılları arasında geçen 5 yıllık bir sürede şehir nüfusunun %43.7 oranında artmış olması normal görünmemektedir. Ortaya çıkan bu ilginç durum "fethi müteakip 1518'de yapılan sayımın sıhhatli yapılmadığını ya da 1518

sayımından hemen sonra şehre dışardan göçler bulunduğunu⁴¹⁴ düşündürmektedir. Bu görüş Göyünç tarafından da desteklenmekte, ilk tahrirde bazı eksikliklerin bulunduğunu ve yapılan sayımlar doğruysa bu derece yüksek bir artış oranının ancak göçlerle olabileceğini belirtmektedir⁴¹⁵.

XVI. Yüzyılda yapılan son tahrir 1566 yılına aittir. Bu tahrirde göre şehirde 1704 Müslüman, 866 gayrimüslim ve 20 de muaf olmak üzere 2590 hane bulunmaktadır. Mücerredlerin sayısı ise 705'i Müslüman ve 221'i gayrimüslim olmak üzere toplam 926'dır (Çizelge 2). Bu verilere göre şehrin toplam nüfusu 13876 olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplam nüfusun 9325'i Müslüman 4551'i gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Buna göre şehir nüfusunun %67'sini Müslümanlar %33'ünü de gayrimüslimler oluşturmaktadır (Şekil 4). Ancak konu ile ilgili olarak İlhan'ın vermiş olduğu bilgilerde biraz daha farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. 1566 yılına ait tahrirde Şeyh Hakiri adlı bir cemaatten bahsedildiğini fakat bu cemaatten olan kişilerden vergi alınmadığı için vergi alınan nüfus içerisinde bu gruptan bahsedilmediğini belirtmektedir. Bu grup ile ilgili belirtilen notta, eski kayıtlarda (Defter-i Atik) 40 hane bulunduğu, yeni kayıtlarda da (Defter-i Cedid) bu grubun 70 kadar kişiden oluşan çocuk ve torunlarından bahsedildiğini belirtmektedir. Yine İlhan, bu tarihte şehirde yaşayan Müslüman hane sayısını Şeyh Hakiri cemaatini de katarak 1744, gayrimüslim hane sayısını da 878 olarak belirtmektedir. Şehirde yaşayan mücerredler ise 735 Müslüman ve 209 gayrimüslim olarak belirtmektedir⁴¹⁶.

İlhan'ın verileri değerlendirildiğinde 9455'i Müslüman, 4599'u gayrimüslim olmak üzere toplam şehir nüfusu 14054 olarak ortaya çıkmaktadır. Şahin, Turan ve Göyünç'ün vermiş olduğu bilgiler ışığında⁴¹⁷ 1525 yılından 1566 yılına kadar olan dönemde şehrin Müslüman nüfusunda %50.7'lik bir artış görülürken, İlhan'ın yukarıda bahsedilen verilerine göre bu oran %84.6'dır. Aynı dönemde Şahin, Turan ve Göyünç'e göre gayrimüslim nüfusta meydana gelen artış oranı %158.7 iken, İlhan'a göre ise bu oran %161.4 olarak gerçekleşmiştir. Ortaya çıkan bu rakamlar konusunda Şahin, Turan ve Göyünç'ün vermiş olduğu bilgilerde büyük çoğunlukla

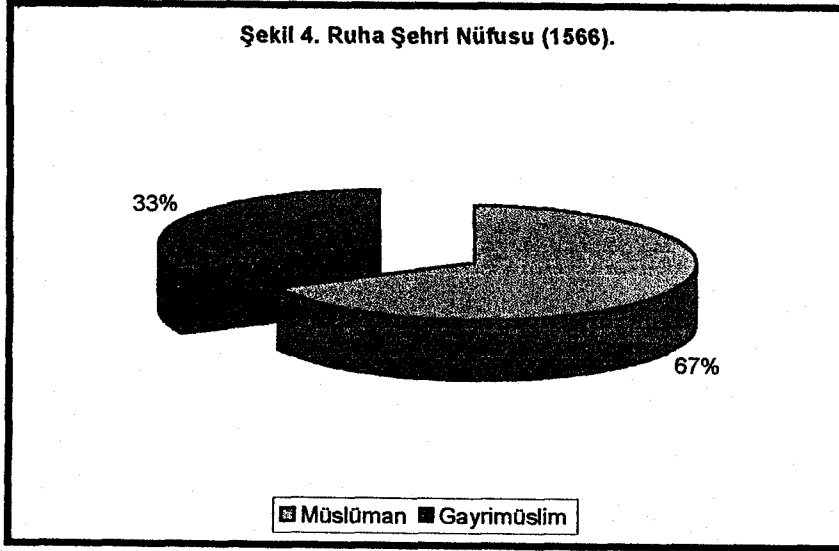
⁴¹⁴ Şahin, 2001: 70.

⁴¹⁵ Göyünç, 1975: 75.

⁴¹⁶ İlhan, 2001: 9-10.

⁴¹⁷ Turan, 1993: 45; Şahin, a.g.m.: 70.

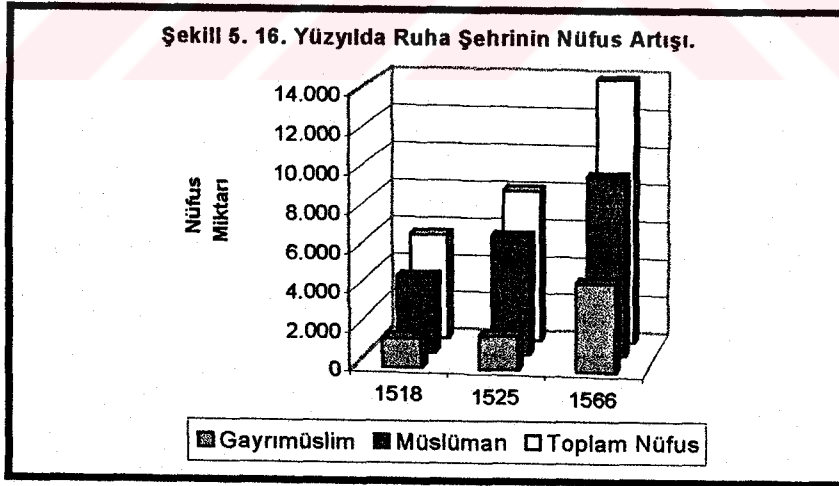
Şekil 4. Ruha Şehri Nüfusu (1566).

ittifak olduğundan, üç bilim adamının vermiş olduğu bilgilere itibar edilecektir.

XVI Yüzyılda şehir nüfusunun hızlı bir artış içinde olduğu görülmektedir (Şekil 5). 1518-1566 yılları arasında kalan dönem içerisinde şehir nüfusu %151 oranında artmıştır. Yine bu dönem içinde Müslüman nüfus %134'luk bir artış gösterirken, gayrimüslim nüfus %195.1'lik bir artış göstermiştir. XVI. Yüzyılda Ruha şehri sahip olduğu nüfus miktarı itibariyle "Hısn-ı Keyfa ile birlikte Güneydoğu Anadolu'nun dördüncü büyük şehridir"⁴¹⁸.

Şekil 5. 16. Yüzyılda Ruha Şehrinin Nüfus Artışı.

Yukarıda belirtilen nüfus artış oranları göz önüne alındığında, yaklaşık 40 yıllık süre içerisinde meydana gelen nüfus artış oranının çok yüksek oranlarda olduğu görülmektedir. Bu artış oranlarının doğal yollardan meydana gelmesi

⁴¹⁸ Göyünç, 1975: 78.

mümkün görünmemektedir. Bu durumun meydana gelmesinde dışarıdan alınan göçlerin büyük bir rolünün olduğu ortaya çıkmaktadır. Osmanlılarda şehirlerin gelişmesi ile şehirlerde bir takım sosyal tesislerin kurulması arasında bir paralellik bulunmaktadır. Şehirlerde inşa edilen imaretler ve dini tesisler (cami, mescid, tekke, türbe, zaviye), medrese, han, hamam, hastahane, çarşı, fırın, boyahane, salhane, su yapıları ve kanalizasyon gibi tesislerin kurulması şehirlere olan akını arttırmıştır⁴¹⁹.

XVI. Yüzyılda yaşanan büyük nüfus artışında ticaret faaliyetlerinin, köylerden kasabalara, kasabalardan şehirlere meydana gelen göçün çok önemli rolü bulunmaktadır⁴²⁰. Nitekim Şahin, XVI. yüzyılda Ruha Şehri'nin büyük ölçekli göçe maruz kaldığını, şehrin özellikle yakın çevresindeki yerleşmelerden olmak üzere, Bağdat, Erzincan, Malatya, Siverek, Mardin, Ergani, Gerger ve Acem gibi yerlerden önemli miktarda nüfus aldığını belirtmektedir. Göç eden bu kesimlerin yanında Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Döğer, Sincanlı, Baharlı, Bozcalı, Hamza Hacı ve Haydarlı gibi Türkmen aşiretlerinden de gerek yeni bir yaşam tarzına geçiş gerekse de devletin iskân politikası nedeniyle şehre yerleşenlerin sayısı önemli miktardadır⁴²¹.

Aslında Osmanlı Devleti'nde köy ve kasabalarda yaşayan halk, istediği şekilde bulunduğu yeri terk ederek başka bir yere yerleşemezdi. Bu gayeyle çeşitli kanunlar çıkarılmış ve uymayanlara cezai müeyyideler uygulanmıştır. Ancak meydana gelen çeşitli iç karışıklıklar (isyanlar ve eşkıyalık gibi) nedeniyle köylerde yaşayan halk, güvenliklerini sağlayabilmek amacıyla şehirlere göç etmiştir. Bu ise şehirlerde önemli ölçüde nüfus artışına neden olmuş, dolayısıyla da şehirlerdeki işsiz nüfus artmış ve şehirlerin olumsuz yönde gelişmesine neden olmuştur⁴²².

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıl sonlarından itibaren başlayıp XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da büyük bir problem olarak devam eden iç karışıklıklar, uzun süren savaşlar nedeniyle ekonominin bozulması ve bunun sonucunda da vergilerin arttırılması nedeniyle çıkmıştır. Bozulan devlet otoritesi, Celali ve Levendler olarak adlandırılan isyancı ve eşkıya gruplarının türemesinde, özellikle kırsal kesimlerde yaşayan halkın şehirlere göç etmesinde büyük rol oynamıştır. Ayrıca bu dönemlerde

⁴¹⁹ Halaçoğlu, 1998: 103.

⁴²⁰ Faroqi, 2000: 90.

⁴²¹ Şahin, 2001: 74.

⁴²² Halaçoğlu, a.g.e.: 105.

bir çok konar-göçer aşiretin de bu olaylara karışması üzerine, XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti, harap ve sahipsiz yerlere oymakların yerleştirilerek yeniden ziraate açılması şeklinde bir iskân politikası geliştirmiştir. Bu politikanın yürürlüğe konulduğu tarihlerde Ruha şehri ve civarı celâlî isyanları nedeniyle büyük tahribata uğramıştı⁴²³.

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin iskân politikası içinde Ruha sancağının önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Aslında bu dönemde Haleb ve Rakka eyaletleri eşkıyalık hareketlerine katılmış olan aşiretlerin sürgün yeri olarak seçilmişti. Bu yüzyılda aşiretlerin yerleştirilmesi için seçilen yerlerden biri de Ruha sancağı idi. Bu nedenle sancak dahilinde bulunan Harran, Çitili, Bozova, Çarmelik ve Derbendi gibi bölgelere çok sayıda aşiret yerleştirilmiştir. Bu iskân faaliyetleri içinde başta Ruha olmak üzere bir çok şehir de göç almıştır⁴²⁴.

XIX. Yüzyılın başlarında şehrin nüfusu yaklaşık 50000 civarındadır. Bunun 20000'i Hristiyan, 5000'i Yahudi ve geriye kalan kısmı da Müslüman (25000) nüfustur. Hristiyan nüfus içinde Ermeni ve Süryani toplulukları ağırlıklıydı. Yahudi ve Hristiyan nüfusun büyük bir kısmı esnaflıkla veya kervan ticaretiyle uğraşmaktadırlar⁴²⁵.

XIX. Yüzyılda şehri ziyaret eden ve çeşitli bilgiler veren seyyahlardan biri olan Badger'in 1842-1844 yılları arasına dair verdiği bilgiler, yakın zamanlarda şehri ziyaret eden diğer seyyahların bilgilerinden önemli farklılıklar göstermektedir. Badger, o yıllarda şehirde 1800 Ermeni ailesi, 180 Yakubî Süryani ailesi ve 12000 Müslüman ailenin⁴²⁶ yaşadığını ifade etmektedir. Ayrıca bu veriler arasında şehrin Yahudi nüfusu ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Buna rağmen şehrin toplam nüfusu yaklaşık 70000 olarak ortaya çıkmaktadır. Badger'den önce şehri ziyaret eden Buckingham tarafından şehir nüfusu 50000 olarak ifade edilmekteyken, Badger'den yaklaşık 20 yıl sonra şehri ziyaret eden Petermann⁴²⁷ tarafından şehirde 6000'den çok konut olduğunun belirtilmesi ve Cuinet tarafından 1890'lı yıllara ait verilen bilgilerde şehir nüfusunun 55000⁴²⁸ olarak belirtilmiş olması, Badger'in

⁴²³ Halaçoğlu, 1997: 28-37.

⁴²⁴ Şahin, 2001: 74-75, Halaçoğlu, a.g.e.: 136, 140.

⁴²⁵ Buckingham, 1827: 86.

⁴²⁶ Badger, 1987: 325, 328.

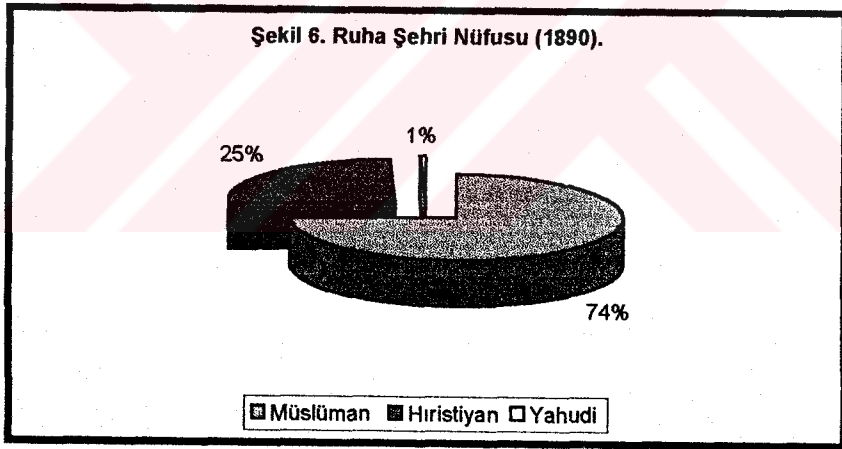
⁴²⁷ Petermann, 1865: 353.

⁴²⁸ Cuinet, 1891: 261.

verilerine kuşkuyla yaklaşılmasına neden olmaktadır. Bu iki dönem arasında şehir nüfusunda bu derece önemli değişmelerin olması mümkün görünmemektedir. Bu nedenle Badger'in bilgileri bazı konularda eksik, bazı konularda ise abartılı görünmektedir.

XIX. Yüzyılın sonlarında şehrin Türk, Kürt, Arap, Ermeni, Rum, Süryani ve Yahudilerden oluşan nüfusu 50000'in üzerindeydi.⁴²⁹ Ruha Şehri'ne 1890 yılında gelen Cuinet, şehrin bu yılki toplam nüfusunu 55000 olarak bildirmiştir. Toplam nüfus içerisinde Müslümanların sayısı 40835 iken, Grek, Ermeni ve Süryanilerden oluşan Hristiyanların miktarı 13843 ve Yahudilerin miktarı ise 322'dir.⁴³⁰

Ruha şehrine gelen misyonerlerin tutmuş oldukları kayıtlara göre ise, 50000'in üzerinde olan şehir nüfusunun yaklaşık 30000 kadarı Müslüman, 20000 kadarı Hristiyan'dır. Hristiyan topluluğu içinde ise Gregoryen kilisesine bağlı Ermenilerin sayısı 12000, Süryanilerin sayısı 5000, Katolik Ermenilerin sayısı 1000-1200 ve Protestan Ermenilerin sayısı da 2000 civarındadır.⁴³¹ Cuinet'in vermiş olduğu bilgilere göre şehir nüfusunun %74.2'sini Müslümanlar, %25.2'sini Hristiyanlar ve %0.6'sını da Yahudiler oluşturmaktadır (Şekil 6).

Aynı dönemde Ruha Sancağı'nın toplam nüfusu, sancağı oluşturan Merkez (Ruha), Rumkale, Birecik ve Suruç kazaları ile birlikte 143485'dir. Sancak nüfusunun 122665'i Müslümanlardan, 20453'ü Grek, Ermeni, Keldani ve Latinlerin oluşturduğu Hristiyanlardan ve 367'si de Yahudilerden oluşmaktadır.⁴³² Bu sayılar değerlendirildiğinde, sancakta yaşayan Müslüman nüfusun %33.3'ü, Hristiyan

⁴²⁹ Kieser, 2000: 261.

⁴³⁰ Cuinet, 1981: 261.

⁴³¹ Kieser, a.g.m.: 261.

⁴³² Cuinet, a.g.e.: 249.

nüfusun %67.6'sı ve Yahudi nüfusun %87.7'si Ruha Şehri'nde yaşamaktadır. Sancak nüfusunun yaklaşık %38.3'ü Ruha Şehri'nde yaşamakta, Hristiyan ve özellikle Yahudi nüfusun Şanlıurfa (Ruha) Şehri'nde toplandığı anlaşılmaktadır.

Şanlıurfa'da 1895 yılından itibaren başlayan Ermeni sorunu giderek şiddetlenmeye başlamış, bu nedenle şehirde Ermenilerle Müslümanlar arasında çok defa çatışmalar olmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1915 yılında almış olduğu bir kararla Ermeni nüfusun Suriye'ye sevk edilmesi plânı çerçevesinde, şehirde bulunan Ermeni nüfusun büyük bir kısmı Suriye'ye gönderilmiştir. Ancak I. Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra şehrin İngilizler tarafından işgal edilmesinden hemen sonra binlerce Ermeni Urfa'ya geri dönmüştür⁴³³. Misyonerlerin vermiş oldukları bilgiler, konunun çarpıtılarak ele alındığını açık bir şekilde göstermektedir. Ermenilerin şiddetli katliamlara maruz kaldıklarının ifade edilmesi bir yana, Urfa'dan ve çevresinden Kürt nüfusun da göç ettirildiğine dair verilen bilgiler tarihi gerçekleri yansıtmamaktadır⁴³⁴.

2. Şehrin Fiziki Yapısı

Ruha Şehri 1517 yılında Osmanlı hakimiyetine geçtiğinde, dönemin şartlarına uygun olarak, Selevkoslar döneminde inşa edilen şehir surları içerisinde bulunmakta ve sur dışına taşmamaktaydı. Osmanlıların eline geçtiğinde, mevcut evler dışında, “üç cami, oniki mescid, dört hamam, iki kervansaray (han), bir bedesten, bir darphane ve beş küçük imalathane”⁴³⁵ bulunmaktaydı.

Diğer Türk-İslam şehirlerinde olduğu gibi Ruha Şehri'nin de fiziki ve sosyal yapı olarak mahallelere bölünmüş olduğu görülmektedir⁴³⁶. “Anadolu kentlerinde mahalle dendiğinde genel olarak birbirini tanıyan, belirli ölçüde tutum ve davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içindeki kişilerin yaşamlarını geçirdikleri evlerin oluşturduğu, sınırları kesin çizgilerle ayrılmamış, bir veya birkaç sokağı olan, camisi ya da mescidi bulunan bir alan anlaşılmaktadır”⁴³⁷.

⁴³³ Kieser, 2001:273, 281.

⁴³⁴ Kieser'in şehirde yaşamış olan misyonerlerin tutmuş oldukları kayıtlar üzerinde yapmış olduğu çalışma ve kendisinin de olaylarla ilgili yapmış olduğu yorumlar dayanaksız ve abartı üzerine kurgulanmıştır. Şehirde Ermeni olaylarının başlangıç tarihleri ile misyonerlik faaliyetlerinin başlangıç tarihleri karşılaştırılacak olursa, aynı tarihlere denk düşmesi bir tesadüf olarak değerlendirilemez. Misyonerlerin olaylara bakış açısı ile ilgili olarak daha detaylı bilgiler için Bkz. Kieser, a.g.m.: 257-287.

⁴³⁵ Göyünç, 1975: 79.

⁴³⁶ Şahin, 2001: 70.

⁴³⁷ Çadırcı, 1996: 257.

Şanlıurfa (Ruha)'da bulunan mahallelerin önemli özelliklerinden biri de bunların isimlerinden de anlaşılacağı üzere, yerleşmenin sur içinde ve kalenin etrafından çevreye doğru bir gelişmenin olduğunu göstermesidir. Osmanlı döneminde şehirde bulunan mahallelerin bir başka özelliği, mahallelerin Müslüman ve gayrimüslim mahalleleri olarak ayrılmasıdır. Bu durum aynı inanç, gelenek ve göreneklere sahip insanların bir arada, daha rahat ve huzurlu bir biçimde yaşayabilmelerinden kaynaklanmaktadır. Şehirde, akraba olan insanlar aynı mahallelerde oturmakta ve aynı mahallede oturan insanların hemen hemen bütünü birbirlerini tanımaktadırlar⁴³⁸. Dolayısıyla mahallelerin birbirinden ayrılmasında ya da oluşmasında kabileciliğin yanında din ve milliyet gibi faktörler de etkili olmuştur.

Eski Mezopotamya şehirlerinde mahallelerin birbirinden duvarlarla ayrılmış olma özelliği bazı İslâm şehirlerinde kendini gösterse de⁴³⁹ Osmanlı şehirlerinin büyük bir çoğunluğunda ve Ruha şehrinde bu özellik görülmemektedir. Osmanlı Devleti'nin bir iskân politikası olarak yeni fethedilen yerlere Müslüman nüfus yerleştirilmekteydi. Yeni ele geçirilen şehirlere Müslüman nüfusun yerleştirilmesiyle birlikte şehirlerin fiziki yapılarında da bir takım değişimler meydana gelmiştir. Şehirde eskiden bulunan yapıların yanına yenilerinin eklenmesi ile büyük ve kalabalık mahalle ve semtler ortaya çıkmıştır.

Osmanlılar döneminde şehirlerde bulunan mahallelerin kendilerine has bazı özellikleri bulunmaktaydı. Her mahalle çoğunlukla belli bir sosyal kesimi barındırmakta ve sakinlerine düzenli ve güvenli bir ortam sağlamaktaydı. Müslüman halk çoğunlukla bir cami, mescid, tekke, zaviye ve diğer imaretlerin etrafında yerleşmeyi tercih etmekteydi. Mahallenin merkezinde cami, tekke, dükkanlar, medrese ve diğer imaretler bulunmaktaydı. Bu nedenle de bu kurumların etrafındaki alanlarda nüfus miktarı artmakta, mahalleler büyümekte, hatta çok büyüyen mahalleler bölünerek yeni mahalleler kurulmasına sebep olmaktaydı. Mahallede oturanların çoğunlukla birbirleriyle akrabalık, meslek, dini ilişkilerinin bulunmasından dolayı, Osmanlı şehirlerinde bulunan mahalleleri sadece fiziki bir alan olarak ele almak doğru bir yaklaşım olmaz. Bu nedenle de mahalleleri aynı zamanda yönetsel ve sosyal bir birim olarak değerlendirmek gerekir⁴⁴⁰.

⁴³⁸ Şahin, 2001: 70-71.

⁴³⁹ Can, 1995: 134-136.

⁴⁴⁰ Arû, 1998: 12; Çadırcı, 1996: 257.

XVI. Yüzyılda Ruha şehrının durumu ile ilgili bazı seyyahların vermiş olduğu bilgilere göre Ruha'nın etrafında eski surları bulunan eski ve büyük bir şehir olduğu, yüzyılın son çeyreğinde ise şehrin etrafındaki surların onarıldığı, güzel ve muhteşem görünüşlü bir şehir olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴¹

Bu yüzyılda, şehirde bulunan mahallelerin isimleri incelendiğinde, bazı isimlerin şehir kapıları ile aynı oldukları görölmektedir. Bunun yanında cemaat isimleriyle anılan mahallelerin de bulunduğu görölmektedir. 1518 yılında beşi Müslüman ve biri gayrimüslim olmak üzere şehirde altı mahalle vardır. Bu mahalleler, *Bâb-ı Berriye*, *Bâb-ı Amid*, *Bâb'ül-Mâ*, *Bâb- Harran* ve *Mağaracık* mahalleleridir. Bu mahallelerden Mağaracık mahallesi hariç diğer mahalleler şehri çevreleyen surlar içinde yer almaktaydı⁴⁴².

Bâb-ı Berriye Mahallesi, şehrin güneydoğu kesiminde kurulmuş olup, 133 hane ve 15 mücerreden; Bâb-ı Amid Mahallesi, şehrin doğu ve kuzeydoğu kesimlerini kapsamakta olup, 204 hane ve 15 mücerreden; Bâb'ül-Mâ Mahallesi, şehrin güneybatı kesimlerini içermekte olup, Müslüman 144 hane ve 23 mücerreden; Bâb-ı Harran mahallesi şehrin güneyinde yer almakta olup, 253 hane ve 22 mücerreden oluşmaktaydı. Şehir surları içinde yer alan tek gayrimüslim mahallesi olan Cemâat-i Erâmire Mahallesi her ne kadar Bâb'ül Berriye Mahallesi içinde gösterilse de gayrimüslimlerin beraber yaşadıkları bir kesim olması nedeniyle başlı başına bir mahalle özelliği taşımaktadır. Sahip olduğu nüfus itibarıyla şehrin en kalabalık nüfuslu mahallesidir. Gayrimüslimlerin yaşadığı bu mahalle, 300 hane 42 mücerreden oluşmaktaydı. Surlar dışında yer alan tek mahalle olan ve yeri bilinmeyen Mağaracık Mahallesi 48 haneden oluşmaktadır⁴⁴³. Buna göre, 1518 yılında Bâb'ül Berriye Mahallesi 680, Bâb-ı Amid Mahallesi 1035, Bâb'ül-Mâ Mahallesi 743, Cemâat-ı Erâmire Mahallesi 1542 ve Mağaracık Mahallesi ise 240 kişilik nüfusa sahiptir. Ancak bu miktarlar sadece vergi vermekle yükümlü kişileri kapsadığı için, mahallelerin gerçek nüfuslarının bu miktarlardan daha fazla olduğu söylenebilir.

Ruha Şehri'nde, 1525 yılında, beşi Müslüman üçü gayrimüslim olmak üzere toplam sekiz mahalle bulunmaktadır. 1566 yılında ise 6'sı Müslüman 1'i de

⁴⁴¹ Turan, 1993: 139-140.

⁴⁴² Şahin, 2001: 70.

⁴⁴³ Turan, a.g.e.: 142-144; Şahin, a.g.m.: 70.

gayrimüslim olmak üzere toplam 7 mahallesi bulunmaktadır⁴⁴⁴. 1525 yılında, yukarıda adı geçen mahallelere iki mahalle daha eklenmiştir. Bu mahalleler esas olarak cemaat niteliğinde olup, 1525 yılına ait kayıtlarda adı geçen Cemâat-i Bîrûniyân ve 1566 yılı kayıtlarında adına rastlanan Cemâat-i Şeyh Çâkerî'dir⁴⁴⁵. Şahin'in 1525 yılında şehirde olduğunu bildirdiği gayrimüslim üç mahallenin ikisinin adı ve yeri belirlenememiştir. Diğer taraftan 1525 ve 1566 yıllarındaki mahalle sayıları ve bu mahallelerin sakinleri ile ilgili veriler incelendiğinde, 1566 yılında Müslüman mahallelerinin sayısı artarken gayrimüslim mahallelerinin sayısının azaldığı görülmektedir. Şehirde bulunan mahallelerin 1525 ve 1566 yıllarına ait verileri incelendiğinde şu durum ortaya çıkmaktadır:

Bâb-ı Berriye Mahallesi'nde 250 hane, 48 mücerred, 2 imam, 10 pîr-i fânî, 22 müflis, 3 mâlûl, 8 muaf, 1 ehl-i berat, 1 hadim-i zaviye ve 6 da sipahi bulunmaktadır. Şehirde, 1566 yılında ise 317 hane, 107 mücerred, 2 imam-müezzin, 2 muhafız ve 1 pîr-i fânî bulunmaktadır.

1525 yılında Bâb-ı Amid Mahallesi'nde Müslüman 213 hâne, 48 mücerred, 2 imam, 13 pîr-i fânî, 1 mâlûl, 13 müflis, 4 muaf, 2 ehl-i berât ve 24 sipahizâde ile gayrimüslim 25 hane ve 1 mücerred bulunmakta iken 1566 yılında Müslüman 569 hâne, 295 mücerred, 12 imam-hatip-müezzin ve 2 pîr-i fânî ile gayrimüslim 43 hâne ve 14 mücerred bulunmaktadır.

Bâbü'l-Mâ Mahallesinde 1525 yılında 140 hâne, 38 mücerred, 3 imam, 4 pîr-i fânî, 4 müflis, 2, mâlûl, 1 âmâ, 2 muaf, 1 ehl-i berât ve 3 sipahizâde bulunmakta iken, 1566 yılında 252 hâne, 83 mücerred ve 2 imam-müezzin bulunmaktadır.

Şehir surları içinde bulunan en büyük gayrimüslim mahallesi olan Cemâat-i Erâmîne'de ise 1525 yılında 300 hâne, 42 mücerred, 19 müflis, 6 pîr-i fânî, 1 mâlûl, 1 âmâ ve 1 ehl-i berât bulunmakta iken 1566 yılında 827 hâne ve 203 mücerred bulunmaktadır.

Mağaracık Mahallesi 1525 yılında 30 hâne, 1 mücerred ve 1 mâlûl'den oluşmaktadır. Ancak 1566 yılı kayıtlarında bu mahallenin adına rastlanmamaktadır.

Cemâat-i Bîrûniyân 1525 yılında 96 hâne, 1 imam, 5 pîr-i fânî, 1 mücerred, 1 mâlûl, 1 âmâ, 12 muaf ve sipahiden oluşmakta iken 1566 yılında bu cemaat ile ilgili bir veri bulunmamaktadır.

⁴⁴⁴ Şahin, 2001: 70.

⁴⁴⁵ Turan, 1993: 144.

Şehrin diğer bir cemaati olan Cemâat-i Şeyh Çâkerî ile ilgili sadece 1566 yılına ait veriler bulunmaktadır. Aynı yıl bu cemaatin 70 kişiden oluştuğu bilinmektedir⁴⁴⁶.

Buna göre 1525 yılından 1566 yılına kadar geçen yaklaşık 40 yıllık süreçte Bâb-ı Berriye Mahallesi'nin nüfusu 1351 iken %25.6'lık bir artışla 1697'ye; Bâb-ı Amid Mahallesi'nin Müslüman nüfusu 1172'den % 169'luk bir artışla 3.152'ye, gayrimüslim nüfusu ise 126'dan %81.7'lik bir artışla 229'a ve mahallenin toplam nüfusu 1298'den %160.4'lük bir artışla 3381'e; Bâb'ül-Mâ Mahallesi'nin nüfusu 758'den %77.4'lük bir artışla 1345'e ve Cemâat-i Erâmine'nin nüfusu da 1570'ten %176.3'lük bir artışla 4338'e yükselmiştir. Bu durum şehrin büyük oranda bir göçe maruz kalarak, hızlı bir büyümeye sahne olduğunu göstermektedir. Ayrıca dikkati çeken diğer bir durum da bu devrede Cemâat-i Ermaine nüfusunun %176.3 oranında artışıdır. Bu, şehre yerleşenlerin sadece Müslüman veya Türkmen nüfus olmadığını, gayrimüslimlerin de şehre yerleştiğini göstermektedir.

Şanlıurfa'da 1525 yılında 3 cami, 12 mescid, 5 zaviye ve 4 hamam,⁴⁴⁷ 2 kervansaray, 1 bedesten, 1 darphâne ve 5 küçük imalathâne⁴⁴⁸ bulunmaktaydı. Fakat şehrin Osmanlı hakimiyetine geçmesinin üzerinden sadece 8 yıl gibi kısa bir süre geçtiği ve var olan bir takım eserlerinin yapılış tarihlerinin Osmanlı öncesi döneme denk geldiği göz önünde tutulursa Osmanlıların bu yıllarda şehrin fiziki yapısının şekillenmesinde önemli bir katkıların olmadığını görülecektir.

1644 yılında Ruha'ya gelen Tavernier, şehrin bir kalesi olduğunu (Foto 1), şehir surlarının kesme taşlardan inşa edildiğini, bu surların üzerinde burçlar ve kuleler olduğunu bildirmektedir. Ayrıca şehirde bulunan evlerin küçük, kötü yapı ve ayrıca harabe evlerin de olduğunu ifade ederken, şehir surları içinde bir çok boş yer bulunduğundan da bahsetmektedir⁴⁴⁹.

XVII. Yüzyılda Şanlıurfa'nın durumu ile ilgili bilgi veren diğer bir seyyah Evliya Çelebi'dir. Şehrin, artık tamamen Osmanlı kültürüne girişini yansıtan eserlerle donatıldığı bu dönem ile ilgili vermiş olduğu bilgiler büyük önem taşımaktadır. Seyyahın vermiş olduğu bilgilere göre şehir surlarla çevrilidir. Şehir

⁴⁴⁶ Turan, 1993: 142-144.

⁴⁴⁷ Şahin, 2001: 79.

⁴⁴⁸ Göyünç, 1975: 79.

⁴⁴⁹ Tavernier, 1713: 68.

Foto 1. Şanlıurfa Kalesi. Kale Balıklı göllerin güneyindeki Kale Tepe üzerinde yer almaktadır. (M.S. Şahinalp, 2003)

surlarında Bey Kapısı (Foto 2), Samsat Kapısı ve Harran Kapısı (Foto 3) olmak üzere toplam üç şehir kapısı bulunmaktadır. Şehrin başlıca mahalleleri *Bey Kapısı Mahallesi, Tatlık Mahallesi, Caygırlı Mahallesi, Kala Boynu Mahallesi, Tılıfdır (Tılıfındır) Mahallesi, Kara Meydan Mahallesi ve Bağ Safa Mahallesi*'dir.

Ruha'da bulunan meskenler kalede ve şehir surları içinde olmak üzere 2 kısımda toplanmıştır. Urfa kalesi içinde tamamen askerlerin kaldığı toplam 21 ev bulunmaktadır. Bu evlerin yanında ayrıca bir cami, cephane, buğday ambarı ve sarnıçlar bulunmaktadır. Kalede ve şehir surları içinde toplam 2600 ev vardır. Bu evlerin tamamına yakını kireç ve toprak örtülüdür. Şehirde bunlar dışında bir çok saray da yer almaktadır. Şehirdeki üst düzey asker ve yöneticilerin ikamet ettikleri bu sarayların başlıcaları, *Tayyar Ahmet Paşa, Ahmet Paşa, Paşa, Molla, Gezer Paşa, Celâli Kadı, Sarıdzade Mustafa Paşa, Arap Ali Paşa* saraylarıdır. İslam şehirlerinin en karakteristik özelliklerinden biri olan camiler ile ilgili olarak seyyahın vermiş olduğu bilgilere göre, şehirde 22 cami ve 67 mahalle mescidi bulunmaktadır⁴⁵⁰.

XVIII. Yüzyılın ortalarında (1766 yılında) Ruha şehrine gelen Niebuhr, şehrin beyaz kesme taştan yapılmış surlarla çevrili olduğunu belirtmekte ve şehrin kalesinin yüksek bir tepe üzerinde olmasından dolayı Yemen'deki Taas şehrine benzediğini ifade etmektedir. Bu tarihte kale içinde eski, tahrib olmuş yapılar bulunmaktadır. Niebuhr, şehirde 12 minare saydığını, bunların bazılarının kare şeklinde ve kiliselerin çan kulesine benzediğini ifade etmektedir. Ayrıca şehirde

⁴⁵⁰ Evliya Çelebi, 1982: 813-814.

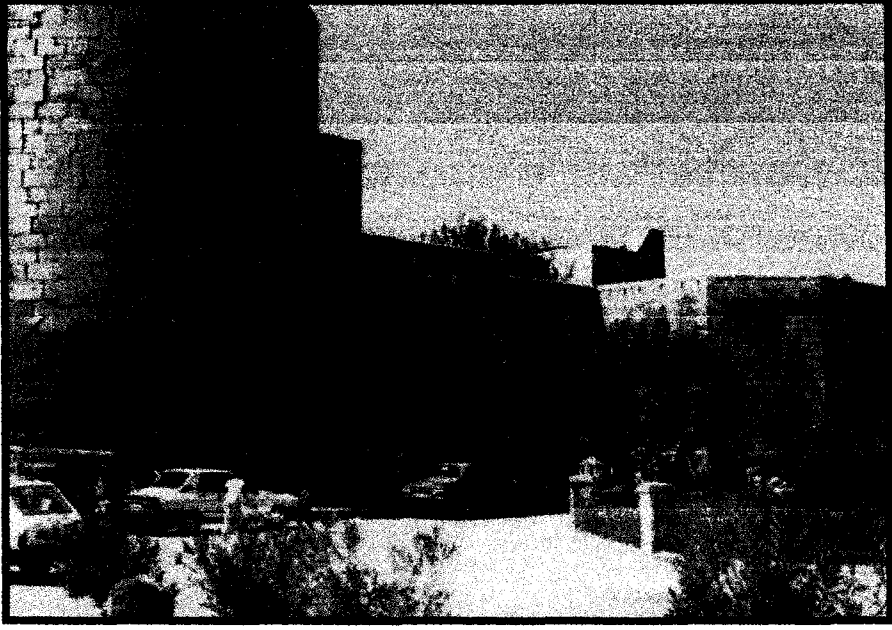

Foto 2. Şanlıurfa'nın Tarihi Şehir Kapılarından Beykapısı veya Mahmutoglu Kulesi (M.S. Şahinalp, 2003)

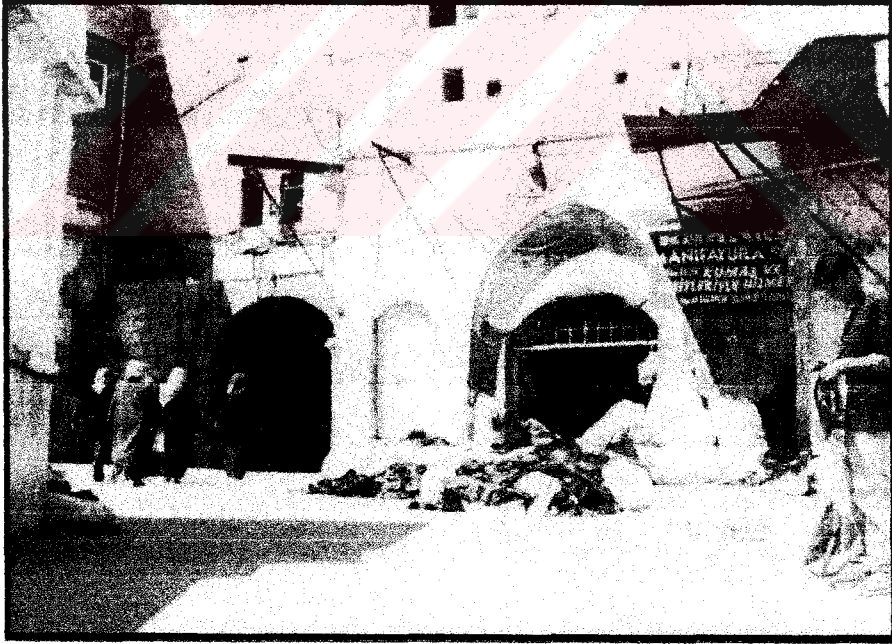

Foto 3. Şanlıurfa'nın Tarihi Şehir Kapılarından Harrankapı. (M.S. Şahinalp, 2003)

bulunan evlerin güzel yapıda olduklarını, şehirde bulunan pazarların ve kahvehânelerin güzel olduğunu belirtmektedir.⁴⁵¹

XIX. Yüzyılın başlarında Şanlıurfa'ya gelen Buckingham'a göre, şehri çevreleyen surlar içinde yerleşilmemiş açık yerler çok azdır. Şehirde ağaçların görüldüğü yeşillik alanlar; cadde kenarları, avlular, kahvehane önleri ve halkın dinlendiği alanlardır. Şehrin batısında güzel görünümlü bahçeler, kuzeyinde giderek yükselen bir alan, kuzeydoğu ve doğusunda verimli bir ova (*Harran Ovası*), güney batısında ise tepelik alanlar ve kısmen harap bir vaziyette olan Urfa Kalesi bulunmaktadır.

Şehirde bulunan evlerin tamamı taştan inşa edilmiş ve Halep şehrindeki evler gibi süslemelidir. Şehrin sokakları dardır, fakat sokaklar taş döşemeli ve temizdir. Evlerin sokaklara açılan kapıları küçüktür. İkamet edilen evler (İslamî gelenekler nedeniyle) haremlik ve selamlık olarak başlıca iki bölümden oluşmaktadır⁴⁵².

Buckingham, Urfa Kalesi'nden şehrin görünüşünü şu şekilde tasvir etmektedir: *Şehir heyecan verici güzelliktedir. Cami minareleri, uzun servi ağaçları, kubbeler ve hanların avlularının muhteşem bir havası vardır. Manzaranın güzelliğine ek olarak bir çok şey tamamen klasik ve pitoresktir. Şehir Halepten daha büyük gibi görünse de ancak onun 2/3'si kadardır. Şehir, başta Şam olmak üzere bir çok kuzey Mezopotamya şehirlerine benzemektedir. Şehrin güneydoğusunda yaklaşık 2 mil uzaklığa kadar çok sayıda ağaç ve bahçeler bulunmaktadır. Şehrin diğer yönlerinde bir takım küçük ağaçlar bulunmaktadır. Şehrin güney-güneydoğusunda açık bir denizi andıran ovada kesintisiz olarak Harran yönüne devam eden bir yol bulunmaktadır*⁴⁵³(Foto 4).

Ruha Şehri'ni gezerek şehir hakkında bilgi veren seyyah veya görevli olarak orada bulunan kişilerden biri de Moltke'dir. Askeri bir görevle 1838 yılında şehre gelen Moltke, Ruha'yı *alçak, kara ve garip manzaralı sıra dağların yamacında, çölün başlangıcında, etrafı eski surlarla çevrili, surların içinde çok sayıda kubbe, minare, serviler ve çınarlar olan, büyük ve güzel bir şehir* olarak tarif etmektedir. Ayrıca *şehrin Müslüman halkının dinlerinden aldıkları heyecan ve ilhamla taştan yapmış oldukları son derece zarif evler, ince sütunlar, kemerler ve çeşmeleriyle*

⁴⁵¹ Niebuhr, 1975: 174.

⁴⁵² Buckingham, 1827: 78-79.

⁴⁵³ Buckingham, a.g.e.: 91-92.

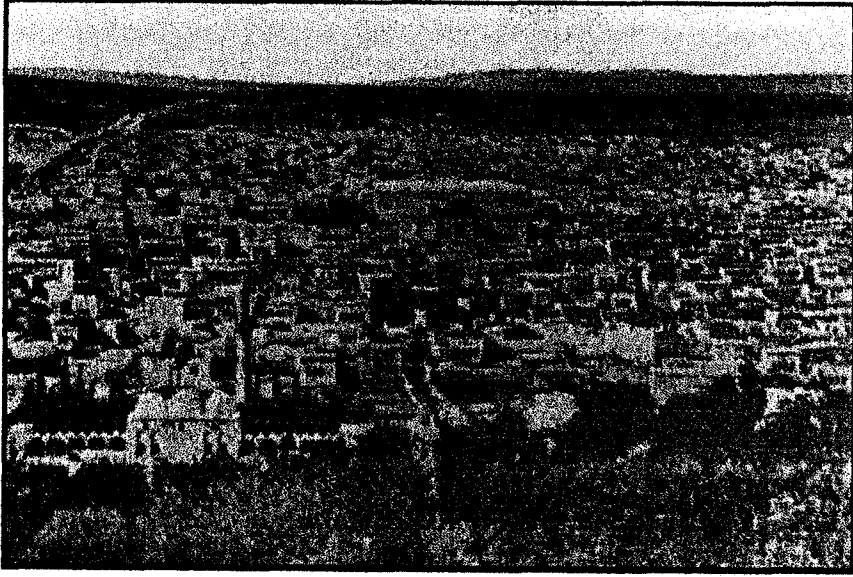

Foto 4. 19. Yüzyılda Şanlıurfa (Ruha) Şehri'nin Kaleden Genel Görünümü (1894, Güney-Kuzey). A.C. Kürkçüoğlu, Ruha'dan Urfa'ya, 1990, s. 12.

Müslümanların bir zamanların medeniyet, ilim ve sanatın koruyucusu oldukları dönemleri hatırlattığını ifade etmektedir. Moltke, şehirde bulunan sur, cami, kervansaray ve hamam gibi yapıların inşasında kullanılan beyaz taşların, şehrin hemen yakınındaki tepelerde bulunan mağaralardan kesilerek çıkarıldığını ve böylece büyük mağaraların oluştuğunu, şehrin güneyindeki tepelik bir alanda harabelerin (bu harabeler Selevkoslar ve daha sonraki dönemlerde anıt mezarların yapıldığı daha sonra da bir manastırın bulunduğu halk arasında Nemrut'un tahtı olarak bilinen Deyr Yakup olmalıdır) bulunduğunu, şehir ve yakın çevresinde bulunan söğüt, servi, çınar ve meyve bahçeleri nedeniyle çöl ortasında bulunan bir vahayı andırdığını belirtmektedir. Ayrıca bu tarihte şehirde 9 piyade ve 6 süvari taburunun olduğu anlaşılmaktadır⁴⁵⁴.

1840'lı yıllarda şehre gelen Badger, şehrin tepelerin arasında, kısmen ovaya yayılmış ve surlarla çevrili olduğunu belirtmekte ve bu surlar içinde Bey Kapısı, Samsat Kapısı, Harran Kapısı, Yeni Kapı ve Saray Kapısı olmak üzere 5 şehir kapısının olduğunu, kuzeyde bulunan Samsat Kapısı, Saray Kapısı ve Yeni Kapı'dan ulaşım imkân veren ve Karakoyun Deresi üzerinde yer alan 3 köprü bulunduğunu ifade etmektedir. Şehrin etrafında güney ve güney doğu yönünde, şehir surlarından itibaren yaklaşık 10 mil kadar uzanan bahçeler bulunmaktadır. Ayrıca Bey Kapısı

⁴⁵⁴ Moltke, 1969: 163, 235-237.

çıkışında Karakoyun Deresi üzerinden çevredeki bahçelere ulaşma imkânı veren bir köprü daha bulunmaktadır. Şehirde bulunan bazı cami, kilise, kilise okulları, türbeler ve şehrin güneyinde bulunan tepelerde bulunan bazı mağaralar hakkında bilgiler veren Badger, şehrin güzel bir manzarası olduğunu, şehrin batısında yazlık köşkler bulunduğunu belirtmektedir (Foto 14)⁴⁵⁵.

XIX. Yüzyılın ortalarında Ruha'ya gelen Petermann, şehirde 6000 den çok konut olduğunu belirttikten sonra 48 cami, bir Ermeni, iki de Yâkûbî kilisesi bulunduğunu ifade etmektedir⁴⁵⁶. Bu yüzyılın sonlarında şehirde yaşayan nüfus, aynı etnik kökenden insanların bir arada yaşadığı mahallelere dağılmış vaziyetteydi. Çoğunlukla bir mahallede aynı etnik kökenden insanlar yaşamaktaysa da halkın karışık olarak yaşadığı mahalleler de söz konusuydu. 1284 (1867) tarihli Haleb Salnamesine göre Ruha, 56 mahalleden oluşuyordu. Şehrin mahalleleri başlıca yedi kola ayrılmıştı ve her kol da kendi arasında çeşitli kısımlara ayrılmıştı⁴⁵⁷. Bir kısım Türkler, Süryaniler ve Yahudiler şehrin doğusundaki mahallelerde, Türkler ve Araplar şehrin güneyinde, Ermeniler katedrallerin batı ve kuzey kesiminde (*bugünkü Yenimahalle ve civarı*) yaşamaktaydılar. Şehrin kenar mahallelerinde ise, güneyde Araplar, kuzeyde Araplar, Süryaniler ve Kürtler oturmaktaydılar.⁴⁵⁸

Halep Salnameleri incelendiğinde şehrin mahalle sayısının giderek düşmekte olduğu görülmektedir. Haleb salnamelerinde 1284 (1867) yılında 56 olan mahalle sayısı, 1303 (1885) yılında 53'e, 1321 (1903) yılında 48'e düşmüştür. Şehrin mahalle sayısı 1324 (1906) yılı Haleb salnamesinde 48 olarak görülmektedir.

XIX. Yüzyılın sonlarında Şanlıurfa'ya gelen Cuinet'nin vermiş olduğu bilgilere göre şehirde 20 cami ve medrese, 31 mescid, 4 kilise, 3 tane oldukça iyi durumda pazar (ki bunun biri çeşitli malların üretimine yönelikti, diğer ikisinde ise süs, mücevher, altın v.b. malzemeler satılmaktaydı), 14 Türk hamamı, 11 han, 4 çarşı, 997 dükkân, 221 pamuklu dokuma tezgâhı, 12 boyahane, 2 sabun fabrikası, 55 kahvehâne ve 2 otel bulunmaktadır⁴⁵⁹.

Cuinet'nin vermiş olduğu verilere karşılık 1284 (1867) yılına ait Halep Salnamesi'nde, Ruha Şehri'nde 24 cami, 22 mescid, 9 kilise, manastır, 13 hamam,

⁴⁵⁵ Badger, 1987: 322-323.

⁴⁵⁶ Petermann, 1865: 353.

⁴⁵⁷ Salname-i Vilayeti-i Haleb, 1284: 141-143.

⁴⁵⁸ Kieser, 2001: 261.

⁴⁵⁹ Cuinet, 1981: 202.

1821 dükkân, bedesten, 7 adet han olduğu belirtilmektedir⁴⁶⁰. Ayrıca bu salnamelerdeki verilen bilgiler yıldan yıla değişmektedir ki, şehirde 1303 (1885) yılında 31 cami, 21 mescit, 4 kilise, 14 hamam, 1977 dükkân, bedesten, 11 han, 14 fırın, 221 kaşe destgâhı (tezgâh), 2 dabakhane, 55 kahvehane, 5 meyhane, 12 boyahane, 2 sabunhane, 2 lokanta olduğu; 1324 (1906) yılında ise, hükümet konağı, 2 kışla, 3 karakol, hastahane, 52 cami ve mescit, 4 tekke ve zaviye, 11 medrese, 10 kilise-manastır, havra, 2095 dükkân ve mağaza, 32 han, 18 fırın, 6 çeşme ve sebil, 25 mekteb, 14 hamam, 23 değirmen, fabrika ve dabakhaneden söz edilmektedir.

1911 yılında Ruha şehrine gelen Preusser, buranın son zamanlarda gelişmiş olduğunu ve surların dışına taşıdığını belirtmektedir. Preusser, bu tarihte *şehirdeki evlerin ve diğer bir takım yapıların mimari açıdan güzel görünümlü olduğunu; şehrin güneyindeki mağaraların, inşaat malzemesi olarak kullanılmak üzere taş kesilmesi nedeniyle büyükçe olduğunu; şehrin güney ve batısında Hristiyanlık döneminden kalma bir çok kaya mezarları bulunduğunu ve fakat bu mezarların çoğunun tahrip edilmiş durumda olduğunu* belirtmektedir⁴⁶¹.

Osmanlılar döneminde şehirlerin fiziki yapısı incelendiğinde büyük bir kısmının İslâm şehirlerinin özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Devlet sisteminin ve halkın sosyal eğilimlerinin etkisi altında fiziki yapının şekillenmiş olması, Osmanlı ve dolayısıyla İslâm şehirlerinin karakteristik bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm şehirlerinin şekillenmesinde en büyük faktörün dini inanışlar olduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla İslâm şehirlerinde rol oynayan faktörler, Ruha şehrinin fiziki şekillenmesinde de önemli bir etkiye sahiptir.

İslâm şehirlerinin şekillenmesinde rol oynayan faktörleri başlıca üç madde altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi İslâmiyet, ikincisi Arapların İslâm'ın ilk temsilcileri ve yöneticileri olmaları nedeniyle Arap sosyal ve kültürel yapılarının etkisi, üçüncüsü ise İslâmiyet'in sonradan fethettiği bölgelerin farklı kültürleridir. Yukarıda sayılan faktörlerden en etkili olanları şüphesiz ki ilk ikisidir⁴⁶². Ancak Ruha şehri gibi sonradan İslâm kültürünün yayılmış olduğu bölgelerde daha önceden hakim olan kültürlerin etkisinin kısa bir zamanda ortadan kalkmadığı da önemli bir gerçektir. İslâm kültürünün, Arap kültürünün egemen olduğu bölgeler dışında en

⁴⁶⁰ Salname-i Vilayeti-i Haleb, 1284: 146.

⁴⁶¹ Preusser, 1981: 75-76.

⁴⁶² Can, 1995: 97.

önemli yayılma alanının Bizans toprakları olduğu düşünülürse, var olan bu kültürün İslâm'ın bölgeye girişinden itibaren daha uzun yıllar bölgede etkilerinin olduğu görülecektir. Bizans şehirlerinin ortak özelliği olan “kiliselerin şehrin merkezi yerinde olması ve hipodrom-tiyatro”⁴⁶³ gibi bir takım yapıların İslâm kültürüne sahip Osmanlı Devleti'nde de aynı özellikte etkilerinin olduğu görülmektedir. Anadolu'ya yerleşen Türkler, yerleşmiş oldukları bölgedeki şehirlerin dokusunu olduğu gibi kabullenmemiş⁴⁶⁴, dini etkilerle bu şehirleri yeniden şekillendirmişlerdir.

Dini yaşantı ile ilgili en önemli yapılar camiler olduğundan, camilerin şehir içindeki konumu, fiziki şekillenmeyi etkilemiştir. Eskiden Bizans kültürünün hakimiyetinde olan bölgelerdeki şehirlerin fethedilmesinden sonra bile bu kültürün etkileri kendini göstermiştir. Bu etki, fethedilen şehirlerde merkezi konumda bulunan

Foto 5. Şanlıurfa'nın En Eski Camilerinden Olan Ulu Cami Minaresi ve Saat Kulesi. (M.S. Şahinalp, 2003).

kiliselerin camiye dönüştürülmesi şeklinde kendini göstermiştir. Dolayısıyla en büyük cami, şehrin merkezinde yerini almıştır. Eskiden şehrin merkezinde en büyük

⁴⁶³ Can, 1995: 15.

⁴⁶⁴ Arû, 1998: 11.

kilise yer alırken, fetihten sonra en büyük cami yer almıştır. Şanlıurfa'da şehrin eski kısmını oluşturan surlar içindeki alanın merkezini Ulu Cami oluşturmaktadır. Daha önceki konularda da işlendiği gibi bu caminin bulunduğu yerde her ne kadar kesin olmasa da önceleri bir putperest tapınağı, sinagog ve sonra da bir kilise olduğu bilinmektedir. Kilisenin çan kulesi bugün de ayakta durmakta, minare ve saat kulesi olarak kullanılmaktadır (Foto 5). Aslında bu durum sadece Bizans şehirlerinin ortak bir özelliği olarak görülmemelidir. Tarih boyunca, dinin endüstri öncesi şehirlerin fiziki yapısı üzerinde büyük bir rol oynaması bunun temel sebebidir. Şanlıurfa Şehri, önceleri paganizm, sonraları Yahudilik, Hristiyanlık ve en nihayetinde de İslâmiyet kültürünün hakim olduğu bir şehir olarak, tarihi boyunca bu şehrsel özellikleri taşımıştır. Bu nedenle de cami "şehir merkezini belirleyen birinci derecede bir unsur"⁴⁶⁵ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu öneminden dolayı Osmanlılar döneminden itibaren Ruha şehrinde cami yapımına önem verilmiş, dolayısıyla da camilerin sayısı artmış ve şehrin fiziki yapısı üzerinde etkili olmuştur. Osmanlılar dönemine ait kayıtlarda şehirlerde rastlanan diğer bir yapı ise mescidlerdir. Genellikle mahalle aralarında bulunan mescidler de mahallelerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır⁴⁶⁶.

Ruha Şehri'nde halkın ikamet ettiği meskenler çeşitli faktörlerin etkisi altında şekillenmiştir. Bu faktörlerin başında din, hane büyüklüğü ve iklim gibi özellikler gelmektedir. Bugünkü şehrin eski kesiminde bulunan evler incelendiğinde avlulu oldukları görülecektir. Evlerin avlulu olmasında dinsel ve çeşitli sosyal sebeplerle mahremiyetin sağlanması düşüncesi ön plâna çıkmış ve oturlan ev sokaktan yüksek avlu duvarlarıyla ayrılmıştır. Şehirde bulunan bu tip evlerin cepheleri avluya dönük olup, sokağa bakan oda duvarlarında küçük veya cumbalı pencerelere rastlamak da mümkündür (Foto 7).

Mahremiyetin sağlanmasına verilen önemden dolayı avlulu evlerin sokağa açılan kapıları, iç içe geçmiş biri büyük biri küçük olmak üzere iki kapıdan oluşmaktadır. Büyük kapı eşya taşınması esnasında kullanılmak üzere, küçük kapı ise normal bir insan boyundan daha kısa olup, insanların eve giriş çıkışlarını sağlamak amacıyla yapılmıştır. İnsanların giriş çıkış yaptıkları bu kapının küçük

⁴⁶⁵ Can, 1995: 103.

⁴⁶⁶ Can, a.g.e.: 108.

olmasının temel sebebi, kapının açık olduğu durumlarda sokaktan geçen insanların içeriye görmesini engellemektir.

Evlerin avlu içinde olmasının diğer bir nedeni de hane büyüklüğüdür. Osmanlı ailelerinde genelde üç kuşak bir arada yaşadığından büyük bir eve ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle, İstanbul gibi şehirlerde evler 2 ya da 3 katlı olarak inşa edilirken, Ruha gibi Güneydoğu Anadolu'da bulunan şehirlerde avlulu evler tercih edilmiştir. Odaların avlunun etrafında dizilmiş olması, aynı avluyu paylaşan aileler arasındaki mahremiyeti temin etmede büyük kolaylık sağlamıştır.

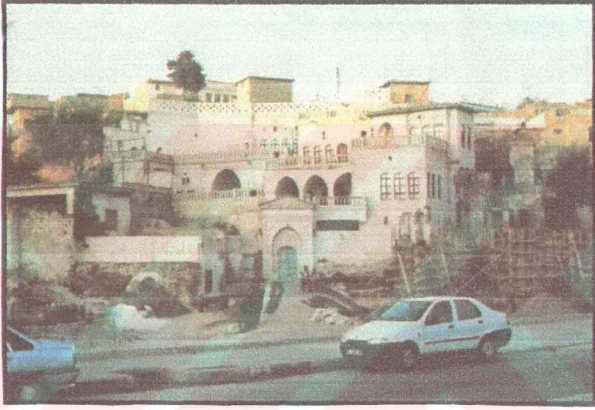
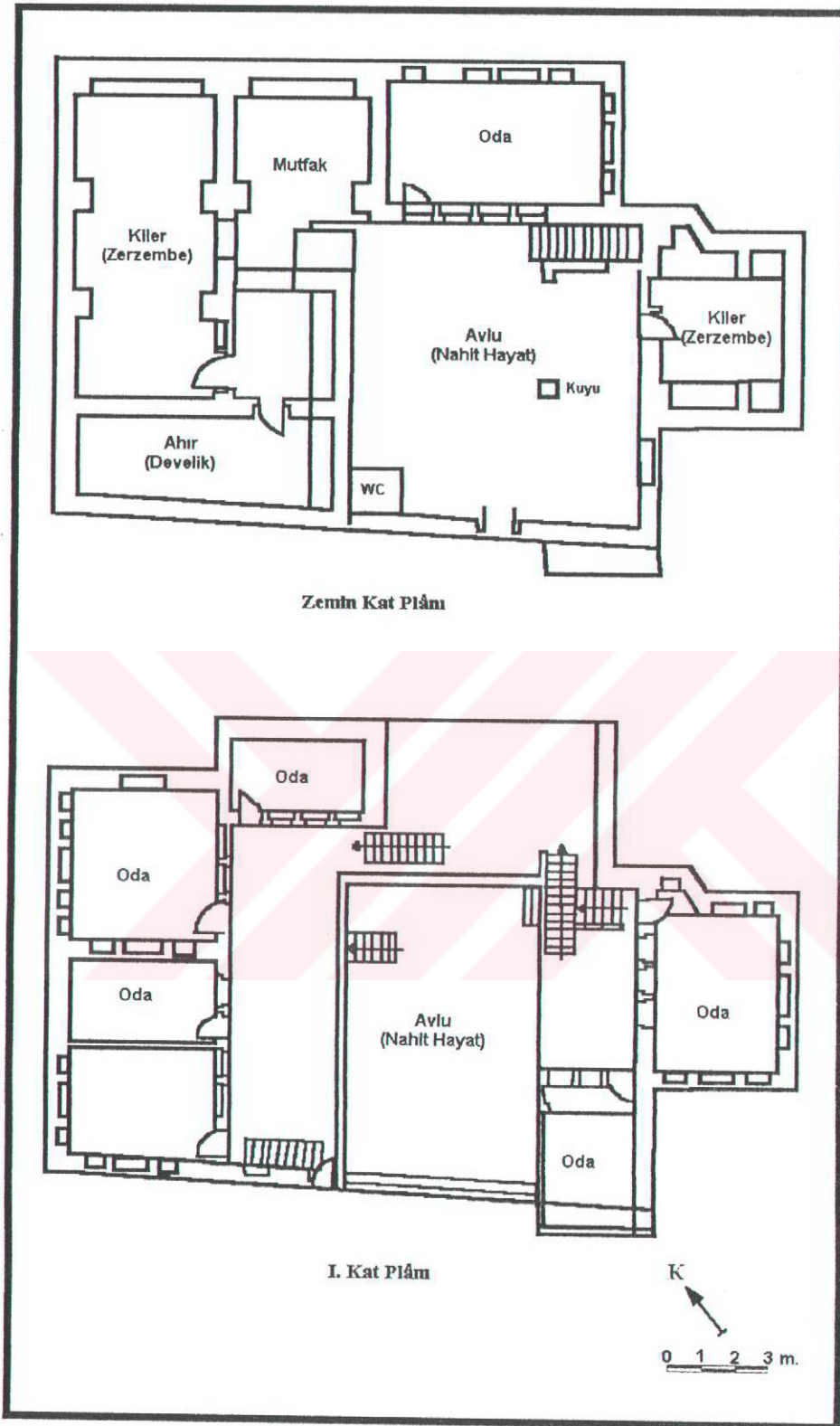

Foto 6. Balıkgöl Civarında Geleneksel Şanlıurfa Evlerine Bir Örnek: Akçarlar Evi (Günümüzde Harran Üniversitesi Evi olarak kullanılmaktadır, M.S. Şahinalp, 2003).

Avlulu evlerin tercih edilmesinde rol oynayan üçüncü etmen ise iklimdir. İklimin etkisiyle “çeşitli coğrafi bölgelerdeki kent dokuları ve ev tipleri de bulundukları bölgelere göre farklı görünüşlerdedir”⁴⁶⁷. Bölgede görülen iklim özellikleri nedeniyle Şanlıurfa Şehri'nin geleneksel evlerinin kendine has özellikleri bulunmaktadır. Ruha gibi sıcak bölgelerde bulunan şehirlerde, sıcaklığın etkisini azaltmak amacıyla bu tür evler inşa edilmiştir. Avlu etrafında bulunan odalar arasında *eyvan* adı verilen ve birkaç oda kapısının açıldığı bölümler bulunmaktadır. Günümüz Şanlıurfa'sında halen varlıklarını koruyan bu evlerin avlularında

⁴⁶⁷ Arû, 1998: 11.

Şekil 7. Geleneksel Şanlıurfa Evleri Plânlarına Bir Örnek: Ali Kılıç Evi Plânı.

Z. Akkooyunlu, Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri, 1989, s. 91-92'den yeniden çizilerek.

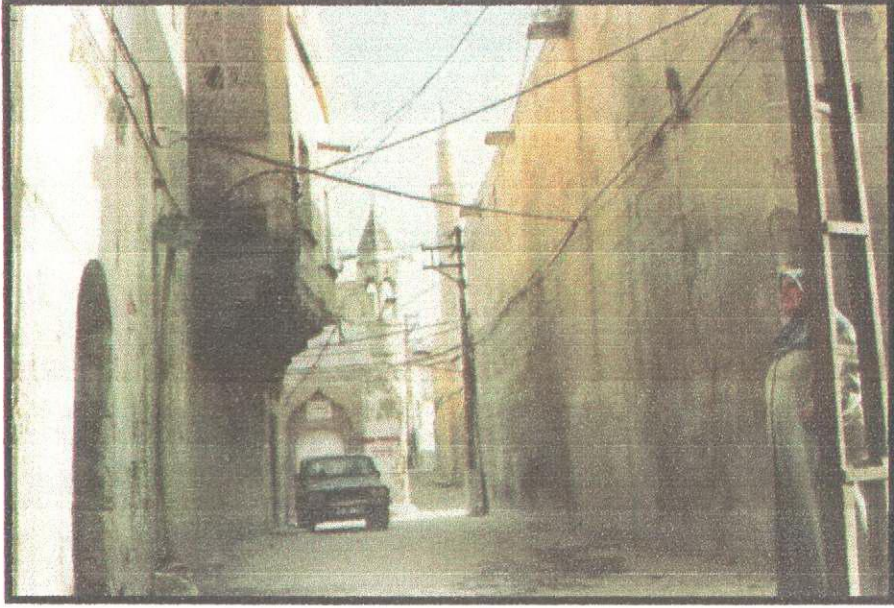

Foto 7. Şanlıurfa'da Tarihi Dokunun Egemen Olduğu Alandaki Sokaklara Bir Örnek: Güllüoğlu Sokak. (M.S. Şahinalp, 2003).

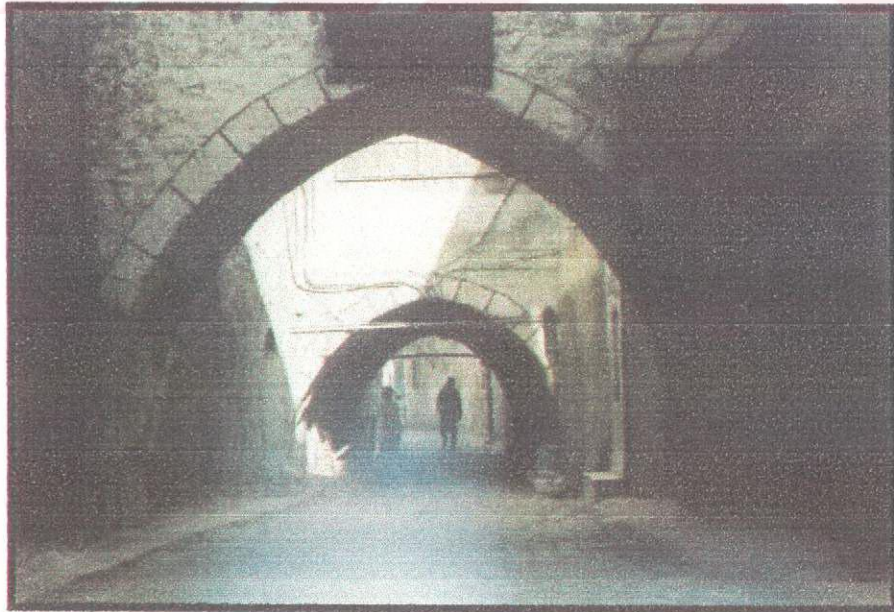

Foto 8. Şanlıurfa'da Tarihi Sokaklarda Geçişleri Sağlayan Kablar. (M.S. Şahinalp, 2003).

çoğunlukla küçük bir havuz ya da fiske bulunmakta, avluların hemen hemen hepsinde başta servi ağacı olmak üzere, asma, incir ve çam gibi ağaçlardan en az bir tanesi bulunmaktadır. Evlerin çoğunda su ihtiyacını temin etmek amacıyla kuyular vardır. Tipik eski Şanlıurfa evlerinin diğer bir özelliği de ailenin gıda maddelerini depoladığı ve *zerzembe* adı verilen kilerlerin varlığıdır(Foto 6, Şekil 7).

Şehrin içinde bulunduğu fiziki çevre, evlerin yapımında kullanılan malzemenin türünü de etkilemiştir. Şanlıurfa kalesinin bulunduğu tepenin güney, batı ve doğusunda bulunan tepelerin kalker formasyonlarından oluşmuş olması ve bu taşın kolay işlenebilirliği nedeniyle, evlerin yapımında *nahit* adı verilen kesme taşlar kullanılmıştır. Bahsedilen tepelerden ya da bu tepelerdeki mağaralardan kesilerek elde edilen taşlar, aynı zamanda sıcaklıktan korunma bakımından da önemli avantajlar sağlamaktadır. Mağaralardan taş kesilmesi hem ev yapımı için taş malzeme elde edilmesini sağlarken, aynı zamanda bu şekilde mağaraların genişletilmiş olması, özellikle küçük baş hayvanların barınağı olarak değerlendirilmesine imkân vermektedir.

Osmanlı döneminden kalma avlulu evlerin bazılarının diğer bir özelliği de çatılı olmalarıdır. Çatı malzemesi olarak ahşap iskelet kullanılırken, örtü malzemesi olarak da başta kiremit olmak üzere kurşun levhalar da kullanılmıştır. Bu tip evleri günümüzde de görmek mümkündür.

Osmanlı döneminde şehrin sahip olduğu bir başka özellik, düzensiz bir cadde ve sokak sistemidir. İslâm şehirlerinin çoğunda görülen bu özellik, düzensiz, eğri-büğrü, dar ve çok sayıda çıkmaz sokakların bulunduğu ve bir labirenti andıran yol sistemi şeklinde kendini göstermektedir. Sokakların düzensiz oluşunda, şehircilik anlayışının olmayışı, dolayısıyla da şahısların evlerini sokağa taşırmaları gibi nedenler rol oynamıştır.

Sokakların bir çoğunun *çıkma sokak* olmasında ise yine mahremiyet faktörü kendini göstermektedir. Çoğunlukla akraba olanların yaşadığı kesimlerde, yabancıların geçişlerini engellemek amacıyla sokakların uçları kapatılmıştır. Çıkma sokakların oluşturulmasında rol oynayan diğer bir faktör de güvenlidir⁴⁶⁸. Bu özelliklerin tümünü Ruha şehrinde görmek mümkündür.

⁴⁶⁸ Can, 1995: 113-122.

Günümüze kadar gelen şehrin eski yerleşmesinin sokak sistemi tıpkı bir labirenti andırmaktadır. Mahalleyi iyi bilmeyen birisinin kolayca kaybolabileceği derecede karmaşık bir yol yapısına sahiptir. Ruha Şehri'nin merkezi olarak bugünkü Ulu Cami'nin bulunduğu yer kabul edilirse, buradan itibaren çevreye doğru gidildikçe karmaşık hale gelen, sık sık çıkmaz sokakların bulunduğu bir sokak sistemi ile karşılaşılır (Harita 24, 25).

Yüksek avlu duvarlarıyla çevrili olması nedeniyle sokaklar, birbirine çok benzemektedir. Yüksek aynı zamanda, sıcak dönemlerde sokakların gölgelenmesini de sağlamaktadır. Şehrin eski kesiminin sokak sistemi tıpkı insan vücudunun damar sistemine benzemektedir. Sokaklar aynı zamanda çok dar olup, kıvrılarak devam etmekte ve zeminleri parke taşlarla döşelidir. Düz giden sokaklara hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Avlulu evlerin sokağa açılan kapılarının mahremiyet nedeniyle karşı karşıya olmamasına özen gösterilmiştir.

Şehrin eski sokaklarında görülen diğer bir özellik de *kab* adı verilen ve küçük bir tüneli andıran geçitlerdir. Aslında kab sistemi, çıkmaz sokakları önlemek için geliştirilen bir metottur. Genellikle çıkmaz sokağın bitiminde evi olan kişiler, sokağın diğer tarafıyla geçişlerin sağlanması için, kendi rızalarıyla evlerinin bir kesimini (çoğunlukla bir odayı), kab olarak adlandırılan kemerlerin üzerine inşa etmişlerdir. Böylece kemer üzerine oturtulan odaların alt tarafından geçişlere imkân doğmaktadır. Günümüzde bile şehrin eski kesimlerinde bazı sokaklar arasında geçişler kablrlar sayesinde sağlanmaktadır (Foto 8).

XX. Yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Şanlıurfa Şehri'nin yayılım alanı, genel olarak şehir surları ile sınırlanmış vaziyettedir. Bahsedilen bu alan, Urfa Kalesi'nin üzerinde bulunduğu Kale Tepe(Nemrut Tepesi) ile Tılfındır Tepesi ve bu iki tepe arasında yer alan Karakoyun Deresi'nin eski yatağının bir kısmının bulunduğu boyun kesimi, kısmen de Harran Ovası'nın kuzey kesimlerini kapsamaktaydı. Kuzeyde bugünkü Sarayönü denilen semtte bulunan Saray Kapısı ve bu kapının kuzey batısında günümüzde Su Meydanı olarak bilinen yerdeki Samsat kapısından itibaren güneye yönelen şehir surları, Balıklı göllerin yukarısında iç kale ile birleşmekteydi. İç kalenin doğusundan itibaren devam eden şehir surları, Harran Kapı ile sonra da buradan kabaca kuzeydoğu istikametinde uzanarak Bey Kapısı ile birleşmekteydi. Şehir surları sonra Karakoyun Deresi'ni

takip ederek kuzey-kuzeybatı yönüne yönelmekte ve bir müddet sonra Saray Kapısı ile birleşmekteydi. Bahsedilen bu güzergâh üzerinde halen şehir surlarının kalıntılarına rastlamak mümkündür. Ancak yine de surların çevrelediği alan dışında küçük de olsa kümelenmiş yerleşilmiş alanlar da bulunmaktaydı. Alan çalışması sırasında tespit edilen bu yerleşim alanları daha çok bir cami etrafında kümelenmiş, bir tekke veya dervişler grubunun yaşamış olduğu yerler niteliğindedir (Harita 26).

Harran Kapı'nın hemen güneyinde bulunan Hacı Lütfullah Camii (H. 1133/M.1720) ve bu caminin güney batısında yer alan Miskinler Camii şehir surlarının güneyinde bulunan camilerdir. Şüphesiz ki camiler ikamet alanlarında bulunduğu için bu camilerin de etrafında ikamet edilen konutların bulunması doğal bir durumdur. Bu nedenle şehrin güneyinde ikamet edilen bir alanın varlığından bahsetmek mümkündür (Harita 26).

Bahsedilen bu alandan başka, sur dışında da bir takım resmi ve gayri resmi kamu hizmeti sunan binalar da bulunmaktaydı. XX. Yüzyılın başında şehrin kuzeybatısında iki adet hastane yer alıyordu. Bu hastanelerden biri 2004 yılına kadar devlet hastanesi olarak kullanılan ve 1903 yılında yaptırılan Millet (Hamidiye) Hastanesi idi. Diğer hastane ise daha önceki konularda bahsedilen esas olarak bir misyoner hastanesi özelliğinde olan İsviçre Hastanesi'dir. Ancak bu yapılar çevresinde ikamet alanları olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Oysa şehir surlarının kuzeyinde ikamet alanlarının varlığına dair bazı kanıtlar bulunmaktadır. Kuzeyde şehir surları dışında kalan önemli binalar arasında, bugün Topçu Meydanı olarak bilinen meydanda Şanlıurfa Valiliği'nin hemen güneyinde yer alan Şehbenderiye Camii (1910) ve Topçu Han sayılabilir. Ayrıca yine bu alanın hemen yakınında bugünkü Şanlıurfa belediye binasının (batısında) arkasındaki Damat Süleyman Paşa Camii, şehir surlarının kuzeyinde yer alan önemli yapılarıdır. Bu kesimde iki caminin bulunması burada ikamet alanlarının olduğunu göstermektedir (Harita 26). Ancak şehrin kuzeybatı ve batısında bulunan bağlar, şehrin doğu ve güneydoğusunda bulunan bahçeler ve bostanlar düşünüldüğünde bu alanlarda yaşayan çiftçi ailelerin yaşadığı konutların, bağ veya bahçe evlerinin olabileceğini söylemek mümkündür.

3. Eğitim

XVI. Yüzyılda şehirde, daha önce XII. yüzyıldan beri eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eden Eyyubi Medresesi ve XV. yüzyılda Safeviler döneminde kurulan Hasan Padişah Medresesi olmak üzere iki medrese bulunmaktaydı. Halilürrahman Gölü yanında bulunan Halilürrahman Medresesi'nin kuruluş yılı her ne kadar belli olmasa da bu medresenin Kanuni Sultan Süleyman döneminde kurulmuş olabileceği düşünülmektedir⁴⁶⁹.

XVII. yüzyılda şehirde mevcut bulunan 3 medreseye ek olarak İhlasiye Camii avlusu içinde bulunan İhlasiye, Ak Cami veya Nimetullah Camii avlusunda bulunan Abbasiye, Ulu Camii'nin avlusu içindeki saat kulesi yanında kurulan Ulucami ve Firuzbey medreseleri⁴⁷⁰'nin kurulmasıyla medrese sayısı 8'e yükselmiştir. Ancak bu yüzyılda şehre gelen Evliya Çelebi bu medreselerden sadece 3'ü hakkında bilgiler vermekte, Kur'an ve hadis derslerinin verildiği 3 okulun daha bulunduğunu belirtmektedir. Seyyahın bahsetmiş olduğu bu okullar da medrese niteliğinde olmalıdır. Evliya Çelebi şehirde ayrıca 30 adet çocuk (sıbyan) mektebi bulunduğunu belirtmektedir⁴⁷¹.

Kürkçüoğlu, vakfiyeler üzerinde yapmış olduğu çalışmalarda, bahsedilen bu medreseler dışında XVIII. yüzyılda dört medrese daha olduğunu bildirmektedir. Bunlar, Rahimiye, Rızaiye, Sultan Burhan ve Hamis Efendi medreseleridir⁴⁷². Osmanlı Devleti'nin eğitime vermiş olduğu önemden dolayı, şehrin fethinden sonra kurulan medreselerin sayısı artmıştır.

Bu dönem Şanlıurfa'sında medreseler yanında diğer eğitim kurumlarına da rastlanmaktadır. XVIII. Yüzyılda şehirdeki diğer eğitim kurumları çoğunlukla vakıflar tarafından kurulan okullardır. Bunlardan birisi Harrankapı semtinin batısında yer alan Arabi Camii'nin yanında bulunan bir sıbyan mektebidir. Bu devirde kurulmuş olan diğer bir sıbyan mektebi de Karameydanı Camii olarak bilinen Hüseyin Paşa Camii'nin yanında bulunmaktadır⁴⁷³.

Cuinet'nin vermiş olduğu bilgilere göre⁴⁷⁴ 1890 yılında Ruha Şehri'nde Müslüman ve Hristiyanların eğitim gördükleri bir çok okul bulunmaktadır. Şehirde

⁴⁶⁹ Karakaş, 1995: 73, 7, 108.

⁴⁷⁰ Karakaş, a.g.e.: 78-79, 112.

⁴⁷¹ Evliya Çelebi, 1982: 814.

⁴⁷² Kürkçüoğlu, 2000 b: 12.

⁴⁷³ Karakaş, a.g.e.: 137.

⁴⁷⁴ Cuinet, 1981: 261.

Müslümanların eğitim gördüğü 18 Medrese, 1 rüşdiye mektebi ve 44 sıbyan mektebi bulunmaktadır. 1890'larda şehirde önceden var olan 16 medreseye Hasan Padişah Camii'nin doğusundaki Sakıbiye ve Damat Süleyman Paşa Camii'nin avlusundaki Süleymaniye medreselerinin⁴⁷⁵ eklenmesiyle medrese sayısı 18'e yükselmiştir.

Şehrin sıbyan mekteplerinin çoğunlukla bir vakfa ait olması nedeniyle, bu mekteplerin camilerin yanlarında yaptırılmış oldukları görülmektedir. XIX. Yüzyıla ait sıbyan mekteplerinden biri Yusuf Paşa Camii avlusunda, diğerleri Hacı Yadiğâr, Şehbenderiye ve (İbrahimiye medresesinin içinde bulunduğu) Dabakhane camilerinin avlularında⁴⁷⁶ tesis edilmişlerdi.

Şemsettin Sami, merkez kazada 24 medrese, 3 rüşdiye, 55 İslam-sıbyan ve 20 Hristiyan-sıbyan mektebi⁴⁷⁷ olduğunu bildirmektedir. Görüldüğü gibi merkez kazada bulunan okulların küçük bir kısmı hariç, neredeyse tamamına yakını Ruha şehrinde bulunmaktadır. 1316(1898) tarihli Halep Sınamesi'nde şehirde bulunan okullar arasında İrfaniye Mektebi, Hayriye Mektebi, Saidiye, Feyziye Mektebi, Mekteb-i Rüşdiye-i Mülki⁴⁷⁸ gibi okulların adı geçmektedir.

Şehirde bu dönemde var olan Hristiyan okullarının tümü, ilköğretim okulu niteliğindedir. Bu okulların sayısı; ikisi Latinlere, 6'sı Ermeni-Katoliklere, 8'i Ermeni-Gregoryanlara, biri Ermeni-Protestanlara ve biri de Süryanilere ait olmak üzere toplam 18'dir. Şehirdeki toplam okul sayısı 81'dir ve bu okullarda eğitim-öğretim gören öğrenci sayısı 2464'tür. Müslüman okullarında öğretim gören öğrenci sayısı 1330 ve Hristiyan okullarında öğrenim görenlerin sayısı ise 1134'tür⁴⁷⁹.

Ruha'da faaliyet gösteren okullar arasında misyoner okullarının da önemli bir yeri bulunmaktadır. Özellikle 1880'li yıllardan itibaren Avrupa ve Amerika kökenli misyonerlik çalışmalarının bölgede ve Ruha'da etkili olmaya başlamasıyla çeşitli okullar da açılmaya başlanmıştır. 1881 yılında şehre gelen Amerikalı misyonerlerin açmış olduğu bir Amerikan Protestan Okulu ve bir körler için eğitim merkezi⁴⁸⁰ vardı. Bu okul varlığını 1880'li yılların sonunda⁴⁸¹ da devam ettirmektedir. Fakat bu okulda okuyan öğrenciler ve sayıları hakkında herhangi bir bilgiye

⁴⁷⁵ Karakaş, 1995: 105, 109.

⁴⁷⁶ Karakaş, a.g.e.:137-139.

⁴⁷⁷ Şemseddin Sami, 1996: 1074.

⁴⁷⁸ Karakaş, a.g.e.:137-139.

⁴⁷⁹ Cuinet, 1891: 261.

⁴⁸⁰ Kieser, 2001:257, 264.

⁴⁸¹ Şemseddin Sami, a.g.e.: 1074.

rastlanmamaktadır. 1883 yılında Fransızların desteklemiş olduğu bir misyoner grubu tarafından Ruha'da bir sanat okulu açılmıştır. Çoğunlukla dikiş-nakiş eğitiminin verildiği bu okulun öğretmenleri de papaz ve rahibelerden oluşmaktadır⁴⁸².

Toplam öğrenci sayısı içinde Müslüman öğrencilerin oranı yaklaşık %54 iken Hristiyan öğrencilerin sayısı ise %46'dır. Müslüman nüfusun, şehir nüfusunun %74.2'sini oluşturmaya karşılık, toplam öğrenci sayısı içindeki payının %54 olması ve şehir nüfusunun %25.2'sini oluşturmaya karşılık Hristiyan nüfusun toplam öğrenci sayısı içindeki payının %46 olması, Müslüman nüfusun eğitim oranının Hristiyan nüfusa oranla daha az olmasını göstermesi bakımından ilginçtir (Şekil 8).

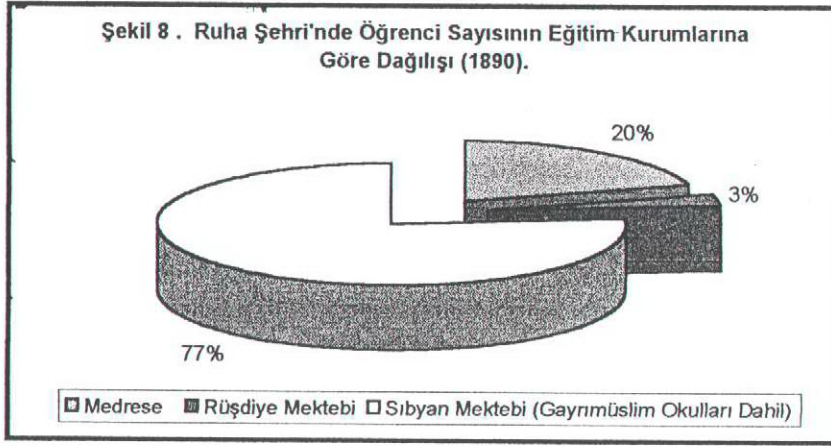
Çizelge 3'e bakıldığında orta okul konumunda olan Rüşdiye mektepleri ile medreselerin sayısı ve bu kurumlarda öğrenim gören öğrenci sayısı arasında bir çelişki olduğu sanılabilir. Medreseler, sadece yüksek öğretim yapılan kurumlar olmadığından, ilköğrenim çağındaki kişilerin de öğrenim alabildikleri kurumlardır. Ayrıca medreselerde eğitim alabilmek için daha önceden herhangi bir eğitim kurumundan mezun olmak gerekmemektedir. Bu nedenle, medreselerde verilen özellikle dini eğitim nedeniyle öğrenci sayısı fazla olmaktadır.

Çizelge 3. Ruha Şehri'nde Okul ve Öğrenci Sayıları (1890).

Okullar	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğrenci Yüzdesi
Medrese	18	500	20,3
Rüşdiye Mektebi	1	74	3,0
Sıbyan Mektebi	44	756	30,7
Latin İlköğretim Okulu	2	90	3,7
Ermeni Katolik İ.Ö.O.	6	344	14,0
Ermeni Gregoryan İ.Ö.O.	8	460	18,7
Ermeni Protestan İ.Ö.O.	1	190	7,7
Süryani İ.Ö.O.	1	50	2,0
Toplam	81	2464	100,0

Kaynak: V.CUINET, La Turquie d'Asia, 1891, s. 261.

⁴⁸² Kieser, 2001: 262.

Şanlıurfa'da XX. yüzyılın başında yeni eğitim kurumları da görülmeye başlanmıştır. Ruha'daki Rüşdiye mektebinin eğitim süresine iki yıl daha eklenerek idadi statüsüne yükseltilmiştir. Ancak bu, Ruha Rüşdiye mektebinin kapatıldığı anlamına gelmemekte, bu mektep eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Bu Rüşdiyenin yanı sıra 1918-1920 yıllarında Karameydanı adıyla bilinen yerde, bugünkü Hüseyin Paşa Camii'nin yakınlarındaki bir evde, sadece kız öğrencilerin öğrenim gördükleri ilk kız okulu açılmıştır. Fakat bu okul eğitim-öğretim hizmetlerini uzun süre devam ettirememiştir⁴⁸³.

Rüşdiye mektebinin idadi statüsüne yükseltilmesiyle şehrin ilk lisesi eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır. Bu lise, şehrin ilk lisesi olması ve eğitim seviyesinin artmasındaki öncü rolü yönünden büyük bir önem taşımaktadır. 1901-1902 eğitim-öğretim yılında Ruha İdadisi'nde 125'i Müslüman, 15'i gayrimüslim olmak üzere toplam 140 öğrenci öğrenim görmekteydi. Miladi 1904(Hicri 1322) yılında, şehirde bulunan eğitim-öğretim kurumlarının sayısının bir önceki yüzyılın sonralarına göre düşmüş olduğu görülmektedir. Bu yıl içinde şehirde "11 medrese ve 24 mektep"⁴⁸⁴ olduğu görülmektedir. M.1908(H.1327) yılında Ruha idadisinde okuyan öğrencilerin sayısında bir düşüş olmuştur. Ruha idadisinde okuyan öğrenci sayısı bu yıl 65 kişiye düşmüştür. 1902 yılında eğitim-öğretim hizmetine başlayan kız ilkokulu (İnas Mektebi), 1908 yılında eğitim-öğretim hizmetine 48 öğrenci ile devam etmektedir. Yine bu yıl içinde Sanayi Mektebi adıyla bir meslek okulu açılmıştır⁴⁸⁵. Günümüz Endüstri Meslek ve Teknik liselerinin temeli olarak

⁴⁸³ Karakaş, 1995: 145-146, 150.

⁴⁸⁴ Karakaş, a.g.e.: 147.

⁴⁸⁵ Salname-i Vilayet-i Haleb, 1327: 396-398.

sayılabilecek bu okulun açılmış olması, şehirde bulunan çeşitli iş kollarının ihtiyacı olan yetişmiş elaman ihtiyacını karşılaması bakımından önemlidir.

Misyonerler tarafından açılan kız sanat okulu 1901 yılında da varlığını korumuştur. Ancak bu yıldan itibaren sadece kız öğrencilere değil artık erkek öğrencilere de eğitim vermektedir. Bu yıl 6 rahibe, 6 da yerli bayan eğitmenin görev aldığı kızlar bölümünde yaklaşık 200 kız öğrenci eğitim almaktadır. Erkekler bölümünde ise, 2 yerli papaz ve 4 yerli eğitmenin görev almasıyla yaklaşık 100 civarında erkek öğrenci eğitim görmektedir. 1907 yılında Alman destekli misyonerlerin şehirde açmış oldukları bir okulun varlığı görülmektedir. Bu eğitim kurumunun bir yetimhanesi, bir sanat okulu ve bir ilkokulu ve 100'e yakın öğrencisi⁴⁸⁶ bulunmaktadır.

Ruha Şehri'nde Osmanlı Devleti'nin eğitim ile ilgili olarak yapmış olduğu faaliyetler arasında kütüphanelerin oluşturulması önemli bir yer tutmaktadır. Şehirde çeşitli dönemlerde kütüphaneler kurulmuştur. "Urfa'nın bu dönemdeki kütüphaneleri daha çok vakıf yoluyla oluşturulmuş medrese, cami ve tekke kütüphaneleridir. Kütüphaneden ziyade, kitaplık diyebileceğimiz mahiyette yapılarıdır"⁴⁸⁷.

XVIII. Yüzyılda şehirde bulunan kütüphaneler İbrahimiye, Rızvaniye, Rahimiye, Süleymaniye, Nakibzade, Rızaiye ve Haydariye kütüphaneleridir. XIX. Yüzyılda şehirde bulunan bu kütüphanelere ek olarak yeni medreselerin kurulmasıyla birlikte Sakıbiye ve İhlasiye kütüphaneleri açılmıştır. XX. yüzyılın başlarında ise bu kütüphanelere Şehbenderiye ve Hacı Mustafa Hafız veya Halilürrahman kütüphanelerinin⁴⁸⁸ katılmasıyla Osmanlı döneminde Ruha'da bulunan kütüphane sayısı 11'e ulaşmıştır. XX. Yüzyılın başlarında, bu kütüphanelerden Rızaiye, Süleymaniye,⁴⁸⁹ Rızvaniye ve Haydariye kütüphaneleri ayakta kalmıştır⁴⁹⁰.

4. Sağlık

Osmanlılar döneminde Şanlıurfa Şehri'nin sosyal fonksiyonlarından biri de sağlık hizmetleriydi. Sağlık hizmetlerini sunan hastahanelerin varlığına XIX yüzyıla kadar rastlanmamaktadır. Fakat XIX yüzyılın sonu ve XX. Yüzyılın başlarında şehirde ilk hastahanelerin kurulmaya başlandığı görülmektedir. Bu tarihlerden önce

⁴⁸⁶ Kieser, 2000: 262-263.

⁴⁸⁷ Mızrak, 2002: 43.

⁴⁸⁸ Karakaş, 1995: 123-128.

⁴⁸⁹ Karakaş, a.g.e.: 124, 126.

⁴⁹⁰ Salname-i Vilayet-i Haleb, 1327: 397.

sağlık hizmetlerinin ne şekilde sürdürüldüğüne dair veriler bulunmamaktadır. Ancak Osmanlılar döneminde çoğu yerde olduğu gibi Şanlıurfa'da, hastahane hizmetlerinin verilmeye başlanmasından önce, halkın yerel hekimler tarafından veya geleneksel yöntemlerle tedavi edildiğini belirtmek mümkündür.

Şehrin ilk hastahanesi XIX. yüzyılın sonlarında kurulmuştur. Bu hastahane, şehre gelen misyonerler tarafından kurulan bir hastahane olması nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. 22 Temmuz 1897 tarihinde İsviçreli bir bayan doktor tarafından şehirde başta gayrimüslimler olmak üzere nisbeten de Müslümanlara hizmet veren bir hastane açılmıştır⁴⁹¹. Kurucularının ve ilk doktorlarının İsviçre'li olmaları nedeniyle bu hastahane İsviçre Hastanesi olarak da bilinmektedir (Foto 9). Şehrin diğer bir hastahanesi ise 1903 yılında şehrin dışında yaptırılan Millet Hastahanesi'dir. İlk yıllarından itibaren bu hastahane bir takım ameliyatların yapıldığı bilinmektedir. Şehrin dışında yer alan bu hastane Hamidiye Hastahanesi⁴⁹² olarak da bilinmektedir (Foto 10).

Söz konusu bu iki hastahane o günkü şehrin kuzeybatısında birbirine yakın bir yerde yer almaktaydılar. Yukarıda bahsedilen İsviçre Hastanesi, XX. yüzyılın başlarında da varlığını sürdürmüş, 1913 yılında hastaneye yeni bir bina eklenmiştir. Fakat 1916 yılının Mayıs ayında, I. Dünya Savaşı sırasında, meydana gelen sosyal karışıklık ortamında, hastane yetkilerinin olumsuz tutumları nedeniyle burası kapatılmıştır. 1918 yılında bu hastane yeniden açılmış, Ekim 1922 yılında tekrar kapanmıştır. 1919-1921 yılları arasında bu hastanede tedavi gören hasta sayısı rekor düzeye ulaşmıştır. Yılda yaklaşık olarak 600'ü yatılı olmak üzere 6000 civarında hasta tedavi görmekteydi.⁴⁹³ Hastanede tedavi gören hasta sayısının bu derece yüksek bir sayıya ulaşmasında, bu tarihlerin Kurtuluş Savaşı yıllarına denk düşmesi ve şehir ve çevresinde yaşanan Ermenilerin çıkarmış olduğu olayların da önemli katkısı vardır.

⁴⁹¹ Kieser, 2000: 259-260.

⁴⁹² Salname-i Vilayet-i Haleb, 1327: 399.

⁴⁹³ Kieser, a.g.m.: 272, 278, 282, 284.

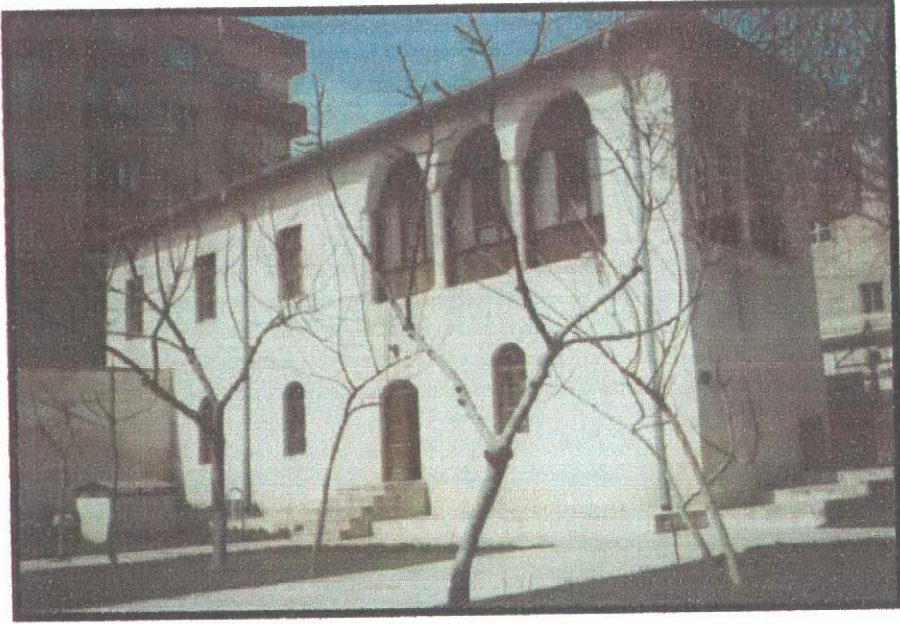

Foto 9. Şanlıurfa'da Sosyal Merkez Olarak Kullanılmakta Olan Eski İsviçre Hastahanesi.
(M.S. Şahinalp, 2003)

Foto 10. 2004 Yılına Kadar Şanlıurfa Devlet Hastahanesi Olarak Kullanılan Eski Millet Hastahanesi. (M.S. Şahinalp, 2003)

5. Tarım

Şehirde yaşayan halkın ticaret ve sanayi dışındaki temel geçim kaynaklarından biri de tarımsal faaliyetlerdi. Şehrin çevresinde bulunan verimli alanlardan elde edilen buğday ve arpa gibi tahıllarla, mercimek ve nohut gibi baklagiller ve pamuk gibi dokuma sanayiinde kullanılan sanayi bitkilerinin üretimi önemli miktarlardadır. Ayrıca şehrin dışında Karakoyun Deresi'nin suladığı alanlarda bulunan bağ ve bahçelerde sebze ve meyve üretimi önemli bir tarım faaliyeti olarak kendini göstermektedir⁴⁹⁴. Bahçelerin büyük bir kısmı şehrin batısında bulunmaktaydı (Foto 11). Yine şehrin hemen güneyinde yer alan ve verimli topraklara sahip olan daha güneydeki çöl bölgesine kadar uzanan Harran Ovası⁴⁹⁵ önemli bir tarım alanı olmaya devam etmektedir.

Foto 11. Haleplibahçe ve Çevresindeki Bağ-Bahçe Alanları. 1-Hıdır İlyas Kilisesi, 2-Sakıb Efendi Köşkü. (XIX. Yüzyıl Sonu, Doğu-Batı). A.C. Kürkçüoğlu, a.g.e., 1990, s. 25.

Haleb salnamelerine göre şehrin etrafında bulunan verimli tarım alanlarında üretilen ürünler arasında buğday, arpa, mercimek, nohut, mısır darısı, ak darı, kızıl darı, küşne, susam, kengercik ve cülban (bezelye) gibi ürünler önemli yer tutmaktaydı. Üretilen bu ürünlerin bir kısmı şehirdeki pazarlarda veya çevredeki pazarlarda satılırken, bir kısmı da Ayıntab ve Haleb taraflarına satılmaktaydı.

Gerek şehirde oturan gerekse kırsal alanda yaşayıp tarımla uğraşan insanların tarım ürünlerinden elde ettikleri gelir nedeniyle devlete ödemiş oldukları vergiler de

⁴⁹⁴ Evliya Çelebi, 1982: 817.

⁴⁹⁵ Buckingham, 1827: 78.

devlet ekonomisine önemli oranda katkıda bulunmuştur. Şehrin etrafında bulunan tarım alanlarında en fazla üretimi yapılan ürünler arasında buğday, arpa ve mercimek gelmekteydi. Bunun yanında özellikle şehrin batı ve güney kesiminde yer alan tepelik alanlarda yürütülen bağcılık önemli bir gelir kaynağı durumundaydı Şehrin kuzeyinden itibaren, doğu ve güneydoğu kesimleri, Karakoyun Deresi'nden yararlanması nedeniyle bostan ve bahçelerle çevriliydi. Bu bahçelerin sulaması belli bir süre (bir gün bir gece) ve belli bir vergi karşılığında yapılmaktaydı⁴⁹⁶.

Şehirde "arasa" olarak adlandırılan tahıl pazarında çevrede yetişen başta tahıl olmak üzere bir çok tarım ürünü satılmaktaydı. Osmanlılar döneminde köylülerin, vergilerinin bir kısmını nakit olarak ödeme zorunluluğu olduğu için ürünlerinin bir kısmını satmak zorundaydılar. Ayrıca bazı kanunlara göre köylüler, elde etmiş oldukları ürünlerden, tımar sahibinin payını satmak üzere en yakın pazara götürmekle yükümlüydüler.⁴⁹⁷ Bu nedenle Ruha gibi çevresinde önemli tarım arazileri bulunan bir çevrede, köylüler gerek vergilerini ödemek ve gerekse tımar sahibinin payını satmak üzere elde etmiş oldukları ürünün bir kısmını şehirde haftanın belli günlerinde kurulan "arasa"da satmaktaydılar.

Ayrıca şehrin buğday ve arpa ihtiyacının bir kısmı Suruç Ovası'ndan karşılanmaktayken şehrin pirinç ihtiyacının bir kısmı da Karacadağ'dan karşılanmaktaydı⁴⁹⁸.

6. Ticaret ve Sanayi

Osmanlılar döneminde şehirde yaşayan halk, geçimini genellikle ticaret, sanayi ve benzeri işlerle temin etmekteydi. Bu işlerle uğraşan esnafın devlete vermiş oldukları vergiler, Osmanlı devlet ekonomisine büyük katkıda bulunmuştur.⁴⁹⁹ I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı Devleti Balkanlar ve Ortadoğu ölçülerine göre refah seviyesi bakımından ortanın üstünde sayılabilecek bir seviyeye sahipti. Tanzimat sonrası Osmanlı vilayetleri ve bağımsız kazaları gelir seviyelerine göre 3 grupta (A, B, C) ele alınarak yapılan bir çalışmaya göre, göre Urfa livası orta seviyede (B) gelire sahip bir liva özelliğindeydi⁵⁰⁰.

⁴⁹⁶ Barkan, 1980: 560.

⁴⁹⁷ Faruqi, 2000: 69.

⁴⁹⁸ Badger, 1987: 330.

⁴⁹⁹ Halaçoğlu, 1998: 103.

⁵⁰⁰ Eldem, 1994: 6, 8; ayrıca bkz. a.g.e., Harita 11.

XVI. Yüzyılın başlarında şehrin Osmanlı hakimiyetine girdiği dönemde, şehirde ekonomik durumun pek canlı olmadığı anlaşılmaktadır. Göyünç'e göre, Şanlıurfa'da bu dönemde ekonomik alanda faaliyet gösteren 5 imalathane, 4 hamam, 2 kervansaray, bir bedesten ve bir darphane⁵⁰¹ bulunmaktadır. Sanayi tesisleri, ham maddeden mamul maddenin elde edildiği tesisler olarak değerlendirildiğinden, şehirde bulunan değirmenler, dabakhâne, kasabhâne, boyahâne, darphâne, demirci ve bakırcılar⁵⁰², işlenmiş deriden başta ayakkabı olmak üzere çeşitli eşyaların üretildiği atölyeler, dokuma atölyeleri ve terzi dükkânları⁵⁰³ gibi üretim yapan tesisler göz önünde tutulduğunda şehirde en azından 11 dalda faaliyet gösteren sanayi tesislerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Göyünç, her ne kadar şehirdeki imalathane sayısını 5 olarak nitelendirirse de yukarıda bahsedilen iş kollarının da sanayi tesisi ya da imalathâne olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle sanayi tesisi olarak değerlendirilen imalathanelerin sayısının bahsedilen sayıdan çok daha fazla olması gerekir.

Karakoyun Deresi'nin şehrin içinden geçmesi, derenin suyundan yararlanılarak bir çok su değirmenin yapılmasına imkan vermiştir. Bugün bile şehrin Beykapısı semtinde Karakoyun Deresi'nin şehri terk ettiği kısımda bu değirmenlerin kalıntılarına rastlamak mümkündür.

Tekstil sanayii Osmanlılar döneminde Şanlıurfa'nın en önemli sanayi faaliyeti idi. Özellikle dokumacılık, kumaş boyama ve basmacılık bu sektörde önemli bir yer tutmaktaydı. Tekstil sanayiinde önemli bir yeri olan kumaş boyama işlemleri boyahane adı verilen atölyelerde yapılmaktaydı. Şehirde bulunan boyahane ile ilgili bilgiler ilk olarak 1518 yılına ait kayıtlarda bulunmaktadır. Osmanlı dönemi ile ilgili kayıtlarda en fazla bahsedilen zanaatlerden biri de boyacılıktır. Osmanlı Devleti'nde şehirlerden toplanan en önemli vergi gelirleri arasında boyahanelerden alınan on binlerce akçelik vergiler önemli bir yer tutar. Ruha ve Harran'daki boyahanelere ait vergilerin 100000 akçe civarında olduğu düşünülürse, Ruha'da bulunan boyahaneler, Anadolu'nun en fazla vergi veren, dolayısıyla da en önemli boyahaneleri durumundadır⁵⁰⁴.

⁵⁰¹ Göyünç, 1975: 79.

⁵⁰² Turan, 1993: 102-105, 148.

⁵⁰³ Şahin, 2001: 78-79.

⁵⁰⁴ Faroqhi, 2000: 40, 178, 189. XVI. yüzyılda Anadolu'da bulunan önemli boyahaneler ve ödemiş oldukları vergi miktarları için ayrıca bkz. a.g.e., Harita 8.

Boyahanelerin asıl olarak dokuma sanayiinin yan kolu olduğu düşünülürse şehirde dokumacılığın büyük bir öneme sahip olduğu görülecektir⁵⁰⁵. Ruha'da özellikle pamuktan imal edilen ve *kapu bezi* denilen kumaşlar bölgede büyük rağbet görmekteydi⁵⁰⁶. Ruha şehri çevresinde bulunan Harput, Siverek ve Ayıntab ile birlikte, Anadolu ve Rumeli'nin dokuma üretiminden daha fazla bir üretime sahipti. Bu bölgeye en yakın ve en önemli ticaret merkezinin, uluslararası ticaret bağlantıları bulunan ve Osmanlı Devleti'nin ikinci büyük şehri konumundaki Halep olması nedeniyle, Ruha ve çevresindeki bölgede üretilen dokuma ürünlerinin büyük kısmı Halep tarafından çekilmiştir⁵⁰⁷.

Yine XVI. yüzyılın başlarından itibaren faaliyet gösteren şehirdeki önemli sanayi tesislerinden biri de hayvan derilerinin işlendiği dabakhânedir⁵⁰⁸. Bu yıllarda Anadolu'da Tokat ve Diyarbakir ile birlikte Ruha şehri önemli bir işlenmiş deri üretim merkezi konumundaydı. Tokat'ta imal edilen mavi deri, Diyarbakir'de imal edilen kırmızı deri ve Ruha'da imal edilen sarı deri büyük bir rağbet görmekteydi⁵⁰⁹.

Şehirdeki diğer bir önemli sanayi tesisi de darphanedir. Safeviler döneminden kalma olan bu darphanede Kanunî Sultan Süleyman adına biri altın biri de bakır olmak üzere iki paranın basıldığı bilinmektedir. Diğer bir üretim tesisi de şehrin et ihtiyacını karşılamak üzere kesimlik hayvanların kesildiği mezbahalardır (kasabhâne)⁵¹⁰.

Şehir, tarihi boyunca önemli ticaret yollarının üzerinde bulunmasının sağlamış olduğu avantajlardan yararlanmıştır. Özellikle Avrupa, Anadolu, Suriye ve Uzakdoğu'yu birbirine bağlayan yolların kesişme noktasında bulunmasından dolayı şehrin ekonomik yaşantısında ticaretin büyük bir önemi olmuştur. Osmanlılar döneminde de şehir bu özelliğini korumuştur.

Osmanlılar döneminde şehirde ticari hayatın merkezi konumunda olan, ticaret kervanlarının getirmiş olduğu malların alınıp satıldığı bir çok ticaret yapısı inşa edilmiştir. Bu yapıların başında bedesten gibi çarşılar olmak üzere çeşitli pazarlar gelmektedir. Bedesten, şehrin yakın ve uzak çevresiyle olan ticari ilişkilerinde

⁵⁰⁵ Şahin, 2001: 75.

⁵⁰⁶ Evliya Çelebi, 1982: 817.

⁵⁰⁷ Faroqhi, 2000: 189.

⁵⁰⁸ Turan, 1993: 104.

⁵⁰⁹ Şahin, a.g.m.: 79.

⁵¹⁰ Turan, a.g.e.: 105.

önemli bir yere sahiptir. Bunun yanında şehre gelen tüccarların ve ticaret kervanlarının konaklayabilecekleri hanlar ve kervansaraylar şehrin ticari hayatında büyük bir öneme sahiptir.

Şehirdeki ticari yaşantının gelişimi çok çeşitli esnaf ve zanaat kolunun ortaya çıkmasına neden olmuş, zamanla aynı sektörde faaliyet gösteren esnafların bir araya toplandıkları çarşılar ortaya çıkmıştır. İslâm şehirlerinde çarşıların büyük bir önemi vardır. Osmanlı döneminde de şehirlerde çeşitli çarşılar kurulmasına büyük önem verilmiş ve bu gayeyle şehirlerin merkezi yerlerine ticari hayatın çekirdeğini oluşturan çarşılar kurulmuştur. Çarşılar, özellikle önemli ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde büyük önem kazanmıştır. Özellikle ticaretin İslâm dini tarafından teşvik edilmesi, Müslüman halkın ticarete önem vermesine neden olmuş, ticaretin düzenli bir şekilde yürüyebilmesi içinde aynı zanaat kolunda faaliyet gösteren esnaflar aynı yerde toplanmış ve böylece çeşitli çarşılar oluşmuştur. Oluşan bu çarşıların temel özelliklerinden biri de, ikamet yerlerinden kesin çizgilerle ayrılmış olmalarıdır⁵¹¹. Ruha şehrinde bu özelliklere sahip bir çok çarşı bulunmaktadır. Şehir surları içinde kalan alanın güneyinde, balıklıgöllerin doğu kesiminde aynı zanaat kolunda faaliyet gösteren bir çok çarşı bulunmaktadır. Bu çarşıların bulunduğu alan, bugün bile şehrin ticari hayatının en canlı kesimini ve merkezi iş alanının bir bölümünü oluşturmaktadır.

Ruha'da bulunan çarşılar genellikle besin, tekstil, maden işlemeciliği ve dericilik sektörlerinde faaliyet göstermekteydiler. Besin ticaretinin içinde bulunduğu grup içerisinde kasaplar, attarlar ve bakkallar gibi esnafların ayrı ayrı oluşturmuş oldukları çarşılar yer alır. Tekstille ilgili zanaatlar arasında boyamacılık ve dokumacılık ve bu ürünlerin satışı ile ilgili çarşılar önemli bir yer tutmaktaydı. Maden işlemeciliği de önemli zanaatlar arasında olup, bu alanda faaliyet gösteren çarşıların sayısı fazladır. Maden işlemeciliği ile ilgili olarak faaliyet gösteren çarşılar arasında demirciler, kazancılar, bakırcılar ve bunun yanında çeşitli madeni süs eşyası yapımı ve satışı ile ilgili çarşılar önemli bir yer tutmaktadır. Önemli zanaat kolları arasında deri işlemeciliği de büyük bir yer tutmaktadır. Bu zanaatin temelini derinin tabaklanması oluşturduğu için, deri işlemeciliği yapılan yerlere *debbağhane* (*dabakhane*) denilmekteydi. Bu sektörle ilgili olarak faaliyet gösteren diğer bir çarşı

⁵¹¹ Can, 1995: 123-128, 131.

ise kunduracılar çarşısıdır⁵¹². Şehirde ticarete konu olan mallar arasında şaraplar da bulunmaktadır. Bu nedenle şehirde şarapların pazarlandığı bir *şarabhane* bulunmaktadır. Şehrin gayrimüslim nüfusu tarafından üretilen şaraplar burada pazarlanmaktaydı. Ayrıca iplik pazarı ve altın, gümüş ve mücevher türünden eşyaların satıldığı kuyumcular pazarı olarak nitelendirilebilecek bir pazarın da bulunduğu bilinmektedir. Şehrin önemli çarşı ve hanlarının bulunduğu bu bölgede sadece şehirde üretilen mallar değil, aynı zamanda çevrede bulunan önemli merkezlerden getirilen bir çok mal satılmaktaydı. Başta Halep olmak üzere çeşitli yerlerden getirilen mallar arasında sabun, kına, mazı, fındık, badem, zeytin yağı, sade revgân, asel, pekmez, kuru üzüm/incir/erik/zerdali, tuz, karabiber, zencefil, karanfil, nişasta ve bakır kapları parlatmada kullanılan kalay gibi maddeler önemli bir yer tutmaktadır⁵¹³.

Şehirde bugün “Çarşılar Mahallesi” olarak bilinen bölgede bulunan Osmanlı dönemi çarşılarının başlıcaları *Tüccar Pazarı*, *Uncu Pazarı*, *Bit Pazarı*, *İplikçi Pazarı*, *Terziler Çarşısı*, *Kassarlar Çarşısı*,⁵¹⁴ *Çulcu Pazarı*, *Bedesten*, *Sipahi Pazarı*, *Koyuncu Pazarı*, *Kınacı Pazarı*, *Nacar Pazarı*, *Kunduracılar Pazarı*, *Bıçakçı Pazarı*, *Bakırcılar Çarşısı* (*Hüseyniye Çarşısı*) ve *Keçeci Pazarı*’dır. Şehrin çarşılarının bulunduğu bu alanda, Osmanlılar döneminde şehre ticaret amacıyla gelen tüccarların konaklamaları ve aynı zamanda ticaret yapabilmeleri için bir çok dükkanları da olan hanlar toplanmıştır.

Osmanlılar döneminde inşa edilen ticaret yapıları arasında hanlar da önemli bir yer tutmaktadır. Hanların bir kısmında bazı ticari malların satıldığı dükkanlar bir arada bulunmakta, bazıları ise şehre gelen yabancı tüccarların konaklayabilmelerine imkân sağlamaktaydı. “Kentlerdeki hanlar, uzun süreli kullanım içindi. Kentte geçici olarak kalan tüccarlar burada kalır, mallarını da aynı yerde saklardı”⁵¹⁵. Ruha şehrine ticari öneminden dolayı bir çok kervan uğramaktaydı. Bu kervanların belli bir müddet şehirde kalmalarından dolayı şehirde hanların yapılması bir zorunluluktuk. Halep salnâmelerine göre şehirde var olan han sayısı XX. yüzyıl başlarında 32

⁵¹² Faroqi, 2000: 39-40.

⁵¹³ Barkan, 1980: 560-561.

⁵¹⁴ Kürkçüoğlu, 2000 b: 13.

⁵¹⁵ Faroqi, a.g.e.: 33.

adettir. “Genelde bir kentteki han sayısının o kentin ticari önemini göstermesi gerekir”⁵¹⁶.

Ruha şehrinde bulunan hanların sayısı göz önüne alındığında, ticaretin oldukça önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tarihi çarşılar alanında bugün bile varlıklarını sürdüren bu hanlar arasında *Gümrük Hanı*(Foto12), *Barutçu Hanı*, *Mençek Hanı*, *Şaban Hanı*, *Kumlu Hayat Hanı* ve *Hacı Kâmil Hanı* gibi hanlar önemli bir yere sahiptir. Tarihi çarşıların bulunduğu ve bugün “çarşılar mahallesi” olarak adlandırılan bölgede konutlar bulunmamaktadır. Halkın ikamet ettiği konutlar, Osmanlılar döneminde olduğu gibi bugün de bu çarşıların etrafında yer almaktadır. Osmanlılar döneminde şehirde var olan hanları, günümüze kadar tamamen ya da kısmen ulaşabilen hanlar; günümüze erişememiş fakat tarihi belli olan hanlar ve günümüze erişememiş ve tarihi belli olmayan hanlar olarak gruplandırmak mümkündür.

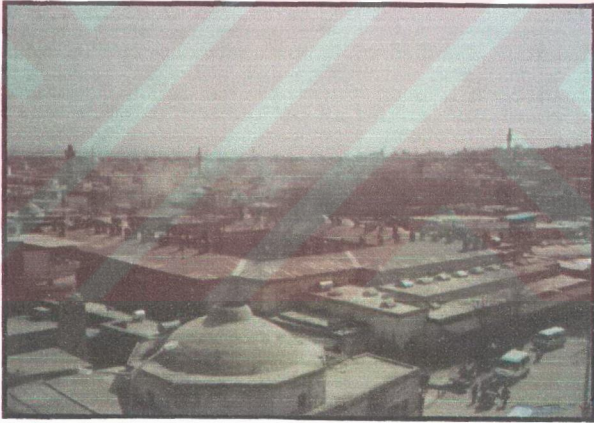

Foto 12. Şanlıurfa'nın Tarihi Ticaret Binalarından Gümrük Hanı ve Arasa Hamamı. (M.S. Şahinalp, 2003).

Bunlardan birinci gruba giren hanların, şehrin bugünkü ticaret hayatında da önemli yerleri vardır. Bu grupta, *Gümrük*, *Mençek*, *Hacı Kamil (Çukur)*, *Barutçu*, *Şaban*, *Kumlu Hayat*, *Topçu*, *Samsat Kapı*, *Bican Ağa*, *Millet* ve *Şark İş* hanları yer almaktadır. Günümüzde bu hanlarda sadece Millet Hanı kullanılmamakta, Bican Ağa

⁵¹⁶ Faroqli, 2000: 35.

ve Şark İş Hanları ise kısmen kullanılmaktadır. İkinci grubu oluşturan hanlar, *Sarraḫ Seyfettin, Bey Kapısı, Sebil, Sektel'in ve Badıllı Sait Bey hanlarıdır*. Üçüncü gruptakiler ise, *Ali Bargut, Askeriye (Hacı Kara Ağa), Aslanlı, Cesur, Eski Gazhane, Hacı Ali Ağa, Zencirli (Küsto'nun Hanı) ve Yeni Gazhâne hanlarıdır*.⁵¹⁷ Yukarıda bahsedilen bu hanlar dışında XIX. yüzyılın sonlarında şehri gezen Buckingham'ın bahsetmiş olduğu bir han daha vardır ki, o da *Külâhoğlu Hanı (Han Külâhoğlu)* olarak bilinmektedir.

Osmanlı dönemi Ruha çarşılarının diğer bir özelliği de çarşılar bölgesinde ve yakınında çok sayıda cami ve hamamın bulunmasıdır. Gerek İslâm dininin temizliği vermiş olduğu önem, gerekse şehir dışından gelen tüccarların yararlanmaları amacıyla çarşılar bölgesinde çok sayıda hamam da bulunmaktadır. Bu hamamlar arasında *Cincıklı Hamamı, Sultan Hamamı, Velibey Hamamı, Arasa Hamamı ve Şaban Hamamı* gibi hamamları saymak mümkündür. Yine aynı bölgede çok sayıda caminin de kümелendiğini görmek mümkündür (Foto 12). Bu bölgede bulunan camilerin başlıcaları, *Hasan Padişah Camii, Narinci Camii, Dabakhâne Camii ve Pazar Camii* gibi bu bölgenin içinde ya da hemen çevresinde bulunan camiler yanında, biraz daha dış çevrede bulunan *Ulu Cami, Rızvaniye Camii, Halilürrahman Cami, Mevlüd Halil Camii, Arabi Camii, Nimetullah Camii ve Hacı Yedigâr Camii* gibi camiler de bu bölgenin hemen yakınında bulunmaktadır. Çarşıların ibadethanelere ve balıklı göllere bu kadar yakın olması, gerek ibadet gerekse gezmek amacıyla balıklı göllere gelen insanları kendine çekebilme amacını taşımaktadır. Ayrıca şehirde bulunan tarihi çarşılar, pazarlar, hanlar ve hamamlar incelenecek olursa, bunların sudan daha kolay yararlanmak amacıyla, balıklı göllerden çıkan fazla suların aktığı güzergâh üzerinde kurulmuş oldukları görülecektir.

Bahsedilen bu pazarlar dışında, şehrin önemli tarım alanlarının hemen yanında olması nedeniyle, gerek şehirde oturduğu halde tarımla uğraşan insanların gerekse kırsal alanlarda yaşayan insanların ürünlerini satmaya getirdikleri bir takım pazarlar da bulunmaktaydı. Bunlar arasında tahıl ürünlerinin pazarlandığı "arasa" ve hayvanların alınıp satıldığı bir hayvan pazarı da bulunmaktaydı.⁵¹⁸

XVI. Yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başlarında meydana gelen Celali isyanları sırasında şehir işgal edilmiş ve bu isyancıların çevreye vermiş olduğu zararlardan

⁵¹⁷ Özme, 2000: 17-22.

⁵¹⁸ Barkan, 1980: 561.

dolayı şehir tahribata uğramıştır⁵¹⁹. XVII. Yüzyılın başında meydana gelen çeşitli olaylar ve dolayısıyla yaşanan sıkıntılar, diğer Anadolu şehirlerini olduğu kadar Ruha şehrini de etkilemiştir⁵²⁰. Celâli isyanlarının bu dönemde doruğa çıkmış olmasından dolayı ticaret yollarının eski canlılığını kaybetmiş olması muhtemeldir⁵²¹.

Bu yüzyılda şehirde ticarete önemli bir yeri olan iki adet bedesten, 400 dükkân, beş han bulunmaktadır. Şehirde bulunan bu hanlar dışında şehir surları dışındaki tepelerde bulunan mağaraların bazıları da han olarak kullanılmıştır. Ayrıca şehirde halka açık 8 adet hamam bulunmaktadır. Balıklı göllerden çıkan suyun ve Karakoyun Deresi kenarında kurulan bir çok su değirmeni bulunmaktadır. Bu değirmenlerin bir kısmı şehir içinde bulunurken bir kısmı da şehrin dışında yer almaktadır. Evliya Çelebi bu değirmenlerden önemli olanlarını oluşturan 6 değirmenden bahsetmektedir. Ancak seyyah şehrin çarşı ve pazarlarından bahsederken, bunların şehir kadar gelişmemiş olduğunu, ancak bu çarşılarda çeşitli kıymetli malların satıldığını belirtmektedir⁵²².

XVII. Yüzyılın ilk çeyreği Ruha şehrinin ticaretini olumlu yönden etkileyen kararların alındığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde pamuk ihracının yasaklanması, pamuk ve pamuk ipliği ihracının sadece İzmir ve Halep'te serbest olması⁵²³ şehrin Halep ile olan ticaretini artırmıştır. Uzun yıllardan beri Ruha'nın ticareti büyük oranda Halep'in etkisi altındaydı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan bu ürünleri ihraç etmek isteyenlerin geçebilecekleri güzergâhlar arasında Ruha da bulunmaktadır. Bu nedenle de kervanların en fazla uğrak yerlerinden birinin Ruha olması, şehrin ticari aktivitesini artırmıştır.

XVI. Yüzyılda olduğu gibi XVII. yüzyılda da şehirde dokuma faaliyetlerinin önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Özellikle pamuk ipliğinden üretilen kumaşlar çok değerli idi ve ticarete rağbet görmekteydi.⁵²⁴

XVIII. yüzyılın ortalarında şehirde sadece Rıdvaniye Vakfına ait 346 dükkan bulunmaktadır. Bu dükkanların esnafları arasında ayakkabı-çizme imalatçıları,

⁵¹⁹ Faroqhi, 2003: 201.

⁵²⁰ Faroqhi, 1996: 281.

⁵²¹ Faroqhi, 2000: 184.

⁵²² Evliya Çelebi, 1982: 816-817.

⁵²³ Faroqhi, 2000: 170.

⁵²⁴ Evliya Çelebi, a.g.e.: 817.

şerbetçiler, lokantalar, hamamlar, değirmenler, kuyumcular, basmacılar, boyacılar, bakkallar, iplik ve yün satıcıları büyük yer tutar. Ayrıca şehirde bulunan boyahane ve boyahane değirmeninin varlığı⁵²⁵ dokuma sektörünün şehirde hâlâ büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu iş kollarının sadece Rıdvaniye vakfına ait dükkanlarda iş yapmadıkları diğer vakıflara ait dükkanlarda da ticari faaliyetlerine devam ettikleri düşünülürse, bu mesleklerin şehrin en yaygın meslekleri oldukları görülecektir.

XVIII. yüzyılda şehirde aynı meslekten esnafların bir arada bulundukları çarşı ya da benzeri bir yapı görülmemektedir. Genellikle çeşitli zanaat alanlarında faaliyet gösteren esnaflar dağınık olarak bulunmaktadır. Fakat şehirde bulunan kuyumcuların bir araya toplandıkları bir çarşı bulunmaktadır. Bunun yanında yine bazı esnaf ve zanaatkarları yan yana getiren pazarlar da söz konusudur⁵²⁶.

Petermann'a göre Ruha şehrinin çarşıları dardır ve üzeri kubbeli olup kapalı çarşı özelliğindedir.⁵²⁷ Bu pazarlar arasında *Demirci, İplik, Yün ve Kumaş pazarlarını* saymak mümkündür. Dokuma sektöründe faaliyet gösteren esnafların bulunduğu Yün, İplik ve Kumaş pazarları boyahane etrafında toplanmışlardır. Ruha şehrinde bulunan boyahaneden bir çok yerde bahsedilmesi, sadece şehirde değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde de XVIII. yüzyılın ortalarında hem ticaret hem de sanayi bakımından bir gelişmenin yaşandığı göstermektedir. Bu durum bir çok Osmanlı şehrinde meydana gelen ekonomik gelişmenin göstergesidir⁵²⁸.

Şehirde XIX. yüzyılda da ticaret önemini korumaktadır. Ruha'nın "Halep ile Diyarbekir ve Musul yolu üzerinde mutena bir mevkiye bulunmakla, hayli ehemmiyet-i ticariyesi vardır."⁵²⁹ H. 1284(1867)-1324(1906) yılları arasına ait Haleb salnameleri incelendiğinde, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında şehrin en önemli sanayi üretiminin dokuma sektöründe olduğu görülmektedir. Üretilen ürünlerin başında çeşitli kumaş, halı ve kilimler gelmektedir. Şehrin en önemli ticari malları arasında pamuk ve ipekten dokunmuş maşlahlık (fistan), beyaz şal, aba ve

⁵²⁵ Faroqhi, 1996: 280-282.

⁵²⁶ Faroqhi, a.g.m.: 280-281.

⁵²⁷ Petermann, 1865: 353.

⁵²⁸ Faroqhi, a.g.m.: 280-282.

⁵²⁹ Şemseddin Sami, 1996: 1074.

çeşitli diğer dokumalar; sahtiyan (kalın deri) ve bakır eşyalar büyük bir öneme sahiptir.⁵³⁰

Şehrin ticari yaşamında sadece mamul madde değil, yün gibi ham maddelerin ticareti de önem taşımaktaydı. Toplanan yünler sadece şehir ve yakın çevresinde tüketilmiyor, aynı zamanda İskenderun limanı üzerinden Avrupa'ya da ihraç ediliyordu (Foto 13)⁵³¹.

XIX. Yüzyılın başlarında şehri gezen Buckingham, şehrin ticaret yaşantısının canlı olduğunu bildirmektedir. Buckingham'a göre şehirde çok sayıda han bulunmakla birlikte bunlar arasında iyi durumda olanlar Külahoğlu ve Gümrük hanlarıdır. Şehirde günün belli saatlerinde erkeklere ve bayanlara hizmet veren 4-5 civarında hamam da bulunmaktadır. Buckingham şehirde bulunan önemli pazar ve çarşılar arasında Kunduracı Pazarını ve Gümrük Hanı'nın kenarında bulunan Bedesten'i saymaktadır. Fakat bunlar dışında da bir çok pazar olduğunu belirtmekle

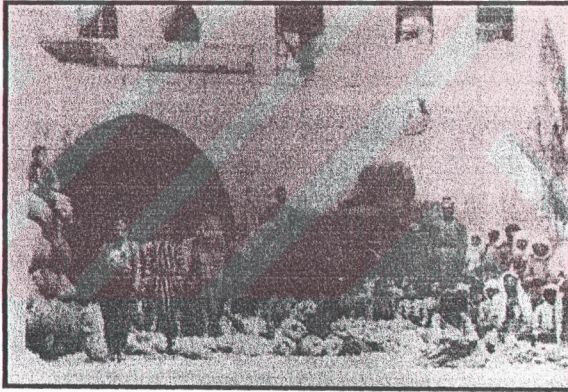

Foto 13. Ruha(Şanlıurfa)'da Bir Handa İhraç Edilmek Üzere Bekletilen Yün Balyaları. (XIX. Yüzyıl Sonu). A.C. Kürkçüoğlu, a.g.e., 1990, s. 97.

birlikte bunların hangileri olduğunu ifade etmemiştir. Ruha'daki çarşı ve pazarların İzmir, Kahire, Şam ve Halep pazarlarına denk olduğunu belirten Buckingham, pazarlarda satılan çeşitli tekstil, ayakkabı ve süs eşyası gibi ürünlerin Hindistan, İran,

⁵³⁰ Şemseddin Sami, 1996: 1074.

⁵³¹ Badger, 1987: 330.

Anadolu ve Halep'ten geldiğini, bunlar arasında İngiltere'den Halep'e oradan da Ruha'ya gelen mallar olduğunu bildirmektedir⁵³².

Ruha Şehri'nin XIX. yüzyılda da ekonomisinde büyük bir yeri olan ticaret faaliyetlerinde eyalet merkezi olan Halep yine önemini korumaktadır. XIX. Yüzyılın başında Ruha'da çok sayıda basmacı ve boyacı olduğu bilinen bir gerçektir⁵³³. Şehrin ekonomik faaliyetlerinde sanayi faaliyetlerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Genellikle tekstil ürünlerinin üretimi üzerine yoğunlaşan bu faaliyetler, başta pamuklu ve yünlü kumaş dokumacılığı, kumaş boyamacılığı, halıcılık olmak üzere çeşitli sektörlerde kendini göstermektedir. Şehirde üretilen özellikle pamuklu kumaş ve ondan yapılan giyim eşyalarının kalitesi yüksek olup, İngiliz kumaşlarına denktir. Şehirde bulunan boyahanelerden biri de Gümrük Hanında bulunmaktadır. Şehirde üretilen halılar arasında yüksek kalitede yün ve ipek halılar da bulunmaktadır.⁵³⁴

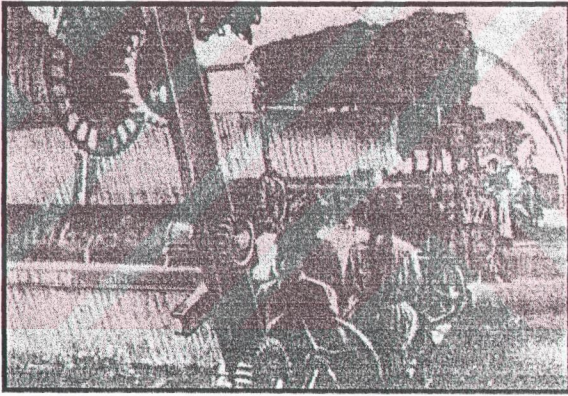

Foto 14. Ruha(Şanlıurfa)'nın Sanayi Tesislerine Bir Örnek: Basmahane Halı Fabrikası. (XIX. Yüzyıl Sonu). A.C. Kürkçüoğlu, a.g.e., 1990, s.94.

XIX Yüzyılda şehrin en önemli tekstil atölyelerinin bulunduğu yerlerden biri de Basmahane idi. Basmahane Günümüz Oniki Eylül Caddesi üzerinde yer alan Şehit Nusret İlköğretim Okulu binasının zemin katında faaliyet göstermekteydi.

⁵³² Buckingham, 1827: 80-81, 83.

⁵³³ Faroqli, 1996: 281.

⁵³⁴ Buckingham, a.g.e.: 83-85.

Burada başta halı dokuması olmak üzere, çeşitli kumaşlara baskı yapılması ve kumaş boyamacılığı önemli bir yer tutmaktaydı (Foto 14)⁵³⁵.

Haleb Salnamelerinin Ruha ile ilgili kısımları incelendiğinde XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında şehirde bulunan çeşitli ticari kuruluşlar hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Ruha şehrinde, 1284(1867) yılında 13 hamam, 1821 dükkân, bir bedesten, 7 adet han bulunurken; 1303(1885) yılı Haleb salnamesine göre şehirde 14 hamam, 1977 dükkân, bir bedesten, 11 han, 14 fırın, 221 kaşe destgâhı (tezgâh), 2 dabakhane, 55 kahvehane, 5 meyhane, 12 boyahane, 2 sabunhane, 2 lokanta yer almakta. 1324(1906) yılı Haleb salnamesinde ise şehirdeki 2095 dükkân ve mağaza, 32 han, 18 fırın, 6 çeşme ve sebil, 14 hamam, 23 değirmen, bir fabrika ve bir dabakhane den söz edilmektedir.

Görüldüğü gibi yıllar geçtikçe şehirde bulunan dükkân, han, hamam sayılarında artış görülürken, şehrin önemli zanaat kollarından biri olan deri tabaklama işlemlerinin yapıldığı dabakhanelerin sayısının azalması dikkat çekicidir.

XX. Yüzyıl başları artık Osmanlı ekonomisinin iyice bozulmaya başladığı bir dönem olarak kendini göstermektedir. Ancak buna rağmen şehirde bulunan dokuma sanayii Osmanlı dokuma sanayii içinde halen önemli bir yere sahiptir. Şehirdeki atölyelerde dokunan kumaşların rağbet görmesi nedeniyle bu sektörden elde edilen gelir yüksek orandadır. Urfa, Mardin’le birlikte 1913 yılında Osmanlı Devleti’nde bulunan toplam 30000 dokuma tezgâhının 880’ine, toplam 11770 ton olan iplik harcamasının 320’sini, 70.5 milyon metrelik dokumanın 2 milyon metresini karşılamaktadır.⁵³⁶

Osmanlı maliyesinin bozulması sonucunda Anadolu ve diğer vilayetlerde kullanılan sikke ve kaymelerin düşük değerli olanları piyasaya sürülmüş ve tüccarların da bu düşük değerli paralara rağbet etmesiyle ortaya para ticareti çıkmıştır. Ortaya çıkan bu durum Ruha şehrini de etkilemiştir. Özellikle 1917 yılında Halep yukarıda bahsedilen para ticaretinin önemli bir merkezi konumundaydı ve para ticareti kayme ve nikel sikkeleri kapsamaktaydı. Düşük değerli para ticaretinin Anadolu ile olan bağlantısı büyük oranda Ruha ve Konya üzerinden sağlanmaktaydı.

⁵³⁵ Kürkcüoğlu, 1990: 94.

⁵³⁶ Eldem, 1994: 88.

Bu nedenle de Ruha şehri'nin ekonomik durumu büyük oranda Halep'in etkisi altında bulunmaktaydı⁵³⁷.

XX. Yüzyılın başlarında şehirde el sanatları alanında faaliyet gösteren iş kollarının ve atölye tipi sanayinin büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Şehirde bulunan çok sayıda dokuma tezgâhlarında bir çok ipekli dokumaların, halı, kilim, şal, basma, çadır ve benzeri bir çok tekstil ürününün üretilmektedir. Bunun yanında bakır eşya üretimi gözde olan sanatlardan biriydi. Ayrıca gümüş işlemeciliği ve çeşitli süs eşyası yapımıcılığı şehrin önemli sanayi faaliyetleri arasında yer almaktaydı⁵³⁸.

Şehrin çevresi ile olan ticari bağlantılarının bu yüzyılda da önemini koruduğu söylenebilir. Ruha'nın başta Halep ve Diyarbekir olmak üzere yakın çevresinde bulunan Hama ve Humus ile daha uzakta bulunan İstanbul, Bağdat ve Beyrut ile önemli ticari ilişkileri bulunmaktadır⁵³⁹. Bu şehirler arasında Halep en önemli yeri tutmakla birlikte İstanbul'un yiyecek, ham ve mamul madde ihtiyacının çok büyük miktarlarda olması, Anadolu'nun tarımsal üretim yapısını, zanaatları ve bölgeler arası ticareti şekillendirebilecek bir güce sahip olmasını sağlıyordu⁵⁴⁰.

7. Ulaşım ve Haberleşme

İnsanlık, tarihi boyunca sürekli hareket halinde olmuştur. Tarihin eski dönemlerinden günümüze kadar her dönemde ekonomik, askeri ve sosyal nedenlerle yollara ihtiyaç duyulmuştur. Bir yerden başka bir yere gerek çeşitli malların taşınmasında ve gerekse de insanların taşınmasında yollar kaçınılmaz bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlılar döneminde de başta “orduların sevki ve ticari malların naklinde” karayollarının birinci öncelikli tercih edilmesi nedeniyle memleketin dört bir yanına ulaşan yol şebekesi kurulmuştur⁵⁴¹. Her ne kadar geniş bir karayolu şebekesi kurulmuşsa da bu yol ağının istenilen düzeyde olduğu söylenemez.

Osmanlı Devleti'nde sanayi sektörü Avrupa ülkeleri ile kıyaslanmayacak derecede geri kalmış durumdaydı. Sanayinin bu derece geri kalmış olması dolayısıyla

⁵³⁷ Akyıldız, 2003: 344.

⁵³⁸ Salname-i Vilayet-i Haleb, 1327: 406-407; Şemseddin Sami, 1996: 1074.

⁵³⁹ Karakaş, 1995: 71.

⁵⁴⁰ Faroqi, 2000: 18.

⁵⁴¹ Halaçoğlu, 1998: 164.

ulaşım faaliyetleri de geri kalmıştı. Ayrıca, ham madde ihtiyaçı az, işçi hareketleri önemsiz olduğundan, insanlar da ancak askerlik ve memuriyet gibi zorunlu hallerde yer değiştirdiklerinden seyahat rağbet görmemekteydi⁵⁴². Ancak her şeye rağmen Osmanlı Devleti içinde ulaşım imkânları Avrupa kadar gelişmemişse de önemli yolların varlığından bahsetmek mümkündür.

Osmanlılar döneminde, İstanbul merkez olmak üzere üç ana kol halinde uzanan yollar bulunmaktaydı. Bu ana kollar ya da yollar birbirlerine tali yollarla bağlanmaktaydı. “Anadolu’daki sağ kol, Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep ve şam güzergâhını takip eden Hac yolunu; Orta kol, Üsküdar-Gebze-Iznik-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Hasan Çelebi-Malatya-Harpüt-Diyarbakir-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını takip ederek Basra-Bağdat yolunu; sol kol, orta kolla Merzifon’a kadar aynı güzergâhı takip ederek buradan Lâdik-Niksar-Karahisar-şarkî-Aşkale-Erzurum yoluyla Hasankale’den bir kol Kars, diğer bir kol ile de Tebriz’e ulaşırdı”⁵⁴³.

Ruha şehri, Anadolu’daki sağ kol ile orta kol arasında kalan tali yollar üzerinde bulunmaktaydı. Bu iki kol arasında Mardin, Diyarbakir, Ayıntab ve Rakka’dan gelen yollar Ruha’da birleşmekteydi⁵⁴⁴. Ancak şehir her ne kadar tali yollar üzerindeyse de bu yollar önemli ticaret yolları idi. Ticaret kervanlarının sıklıkla kullandığı bu yollar üzerinde olmasından dolayı Ruha, her zaman ticaretin gelişmiş olduğu bir şehir özelliğini korumuştur. Bu nedenle de Ruha’dan geçen tali yolların önemli ticari aktivitelerin bulunduğu bir bölgede olmalarından dolayı, diğer tali yollara nazaran daha fazla öneme sahipti.

Askeri faaliyetler nedeniyle asker ve askeri malzemelerin nakli dışında, kara ulaşımında ticari malların nakli önemli bir yer tutmaktaydı. Ruha şehri’nin önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, ticari amaçlarla karayolunun kullanımını bir zorunluluk haline getirmiştir. şehre getirilen ya da şehirden başka yerlere nakledilmesi gereken mallar kervanlar vasıtasıyla taşınmaktaydı. Bu nedenle de kervanlar hem ticaret mallarının hem de yolcuların taşınmasında kullanılan en yaygın ulaşım aracıydı. “Kervanlarda develer ve atlar genellikle bir arada kullanılırdı. Tavernier’ye göre develer yük taşımada kullanılırken, yolcular at sırtında daha rahat

⁵⁴² Eldem, 1994: 92.

⁵⁴³ Halaçoğlu, 1998: 165.

⁵⁴⁴ Halaçoğlu, 1997: Harita I.

ediyorlardı. Başlıca kaygısı sürat olan tüccarlar, yalnızca atların kullanıldığı kervanlar oluşturmurlardı. Merkeplerin çok yavaş yol alan deve kervanlarına ayak uydurması mümkün olduğundan, fazla parası olmayan yolcular genellikle bu yolu tercih ederlerdi. Köylüler genellikle tekerlek parmaklıkları olmayan arabaları da ulaşımında kullanırlardı⁵⁴⁵. Şehir içinde ya da şehre yakın yerlere ulaşımında kullanılan araçlar arasında faytonlar da büyük bir öneme sahipti⁵⁴⁶. Şehir içi ulaşımında kullanılan diğer bir ulaşım aracı da *tahtirevan*lardı. Osmanlılar döneminde yaygın olarak kullanılan tahtirevanlar, Ruha'da da şehir içi ulaşımında kullanılmaktaydı (Foto 15).

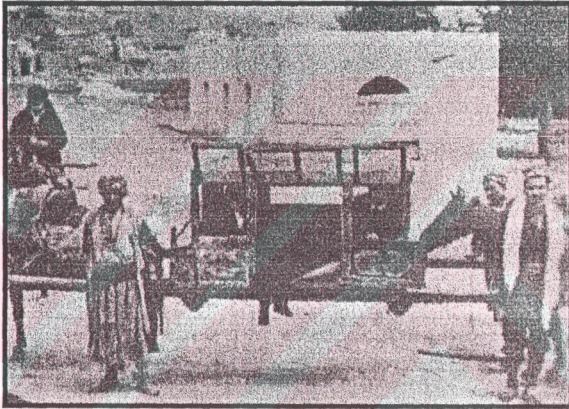

Foto 15. Ruha(Şanlıurfa)'da Şehir İçi Ulaşımı Sağlayan Araçlardan Tahtirevan. (XIX. Yüzyıl Sonu). A.C. Kürkcüoğlu, a.g.e., 1990, s. 104.

Osmanlı döneminde haberleşme, ulaşımında kullanılan yollar üzerinde kurulan menziller vasıtasıyla yapılmaktaydı. Karayolları üzerinde coğrafi şartlara göre değişen çeşitli mesafelerde bulunan menzillerde görevli olan ulaklar, haberleri bir sonraki menzile iletmekle yükümlüydüler. Başlangıçta sadece devletin iç haberleşmesi için kullanılan bu sistem sonra, askeri malzeme temininde, özel haberleşmede ve nihayetinde kısmen de olsa ticari malların naklinde kullanılmıştır. 1829 yılında posta idaresinin kurulmasıyla haberleşme işi bu kuruma bırakılmıştır⁵⁴⁷.

⁵⁴⁵ Faroqi, 2000: 61.

⁵⁴⁶ Badger, 1987: 325

⁵⁴⁷ Halaçoğlu, 1998: 164-169.

Şehirde telgraf idaresinin varlığına dair ilk bilgiye 1303 (1885) tarihli salnamede rastlanmaktadır.

J) CUMHURİYET DÖNEMİ

1914 yılında başlayan ve 1918 yılında sona eren I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlamış ve nihayetinde de yıkılarak tarihteki yerini almıştır. Bu savaş sonucunda, Osmanlı Devleti'nin daha önce sahip olduğu bir çok yer elden çıkmış ve Anadolu'nun büyük bir kısmı da işgale uğramıştır. Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi Şanlıurfa şehri de bu ortamdan payına düşeni almıştır. 1923 yılında Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti resmen son bulmuş ve Türkiye Cumhuriyeti kurularak, Anadolu'da yeni bir dönem başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmuş olması, Anadolu'nun tümünde olduğu gibi Şanlıurfa şehri için de gelişme sürecinde çok önemli atılımların yapıldığı yeni bir dönemin başlangıcı anlamını taşımaktaydı. Bu nedenle 1923 yılından başlayarak günümüze kadar devam eden süreç, Şanlıurfa şehrinin gerek beşeri ve gerekse de ekonomik alanda gelişmesinin ve modern bir şehir olma yolundaki atılımlarını gösterdiği bir dönem olarak ele alınmıştır.

Bölümün başında da belirtildiği gibi, Cumhuriyet dönemi kendi içinde elde bulunan plan ve haritalara göre ayırd edildiğinden, başlıca beş alt dönem halinde ele alınacaktır:

1. 1923-1940 Arası Dönem

I. Dünya Savaşı ve onu takip eden yıllarda işgal güçlerine karşı verilen mücadele, şüphesiz ki Anadolu'nun bir çok şehrini olduğu gibi Şanlıurfa'yı da büyük tahribata uğratmıştır. Savaşlardaki can kaybı yanında, başta tarım ve ticaret olmak üzere şehrin önemli ekonomik kaynakları büyük zarar görmüştür.

Genç Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte şehrin idari statüsü de değişmiş, Osmanlılar döneminde "sancak merkezi" olan şehir, "1924 Anayasası'nın ülkenin yeni idari bölünüş biçimiyle ilgili maddesi uyarınca"⁵⁴⁸ artık il (vilayet) merkezi olma görevini üstlenmiştir. Daha önce Ruha olarak adlandırılan şehir, artık Urfa olarak anılmaya başlamıştır. Yeni kurulan Urfa vilayeti 1925 yılında; Merkez

⁵⁴⁸ Tuncel, 2001: 81.

kazasıyla beraber Harran, Suruç, Birecik kazalarından ibaret olup Merkez kazası, Baziki, Kabahaydar, Sumatar nahiyelerinden, Harran kazası Nusretiye ve Birecik kazası ise Nizip ve Carablus nahiyelerinden oluşmuştur. Suruç kazasının nahiyesi yoktur.⁵⁴⁹

1927 yılına gelindiğinde idari teşkilatta değişiklik olduğu görülmektedir. Daha önce vilayete bağlı olmayan birkaç birimin daha katılmasıyla Urfa şehrinin idari etki alanı genişlemiştir. Bu yıllarda Urfa vilayetinin Merkez, Birecik, Harran, Hilvan, Suruç, Siverek, Yaylak ve Viranşehir olmak üzere toplam 8 ilçesi bulunmaktadır. 1930 yılında Yaylakta bulunan ilçe merkezi, Bozova'ya taşınmış ve böylece Bozova ilçesi kurulmuştur⁵⁵⁰.

Cumhuriyet döneminin başlarında şehirde bulunan idari kurumlara bakıldığında hemen hemen günümüz idare kurumlarının tamamının bulunduğunu söylemek mümkündür. İl merkezi olması nedeniyle başta valilik olmak üzere, belediye başkanlığı, vilayet-i idare-i hususiye (il özel idare müdürlüğü), muhasebe, tahrirat (yazı, özel kalem), ma'arif (eğitim), nafi'a (bayındırlık), sıhhiye (sağlık), nüfus, posta ve telgraf, iskân, tapu ve kadastro ve evkaf (vakıflar) müdürlükleri gibi bir çok idari kurumun şehirde yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında şehirde güvenlik birimleri de teşkilatlanmıştır ki, jandarma alayı ve emniyet müdürlüğü de bulunmaktaydı⁵⁵¹.

a) Nüfus

Cumhuriyetin ilk yıllarında şehrin nüfusunun Osmanlı dönemine göre daha düşük olduğu görülmektedir. 1914-1918 yılları arasında yaşanan I. Dünya Savaşı ve bunun hemen ardından Milli Kurtuluş Mücadelesi'nde yaşanan kayıplar nedeniyle şehir nüfusu büyük oranda düşmüştür. Yaşanan savaş ortamında erkeklerin askere alınmaları nedeniyle doğal yollardan nüfus artışı sağlanamadığı gibi, askere alınan ve Milli Mücadeleye gönüllü olarak katılan erkeklerin büyük bir kısmının hayatını kaybetmesi nedeniyle, nüfusta meydana gelen kaybın büyük kısmı erkekler arasında yaşanmıştır. Ancak buna rağmen 1927 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre erkek

⁵⁴⁹ Arif, 1925: 11.

⁵⁵⁰ Urfa İl Yıllığı, 1967: 45.

⁵⁵¹ Urfa Hakkında Salname-1927, 1998: 72.

nüfusun kadın nüfusa göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bunda şehirde bulunan asker nüfusun önemli miktarda olması büyük rol oynamıştır.

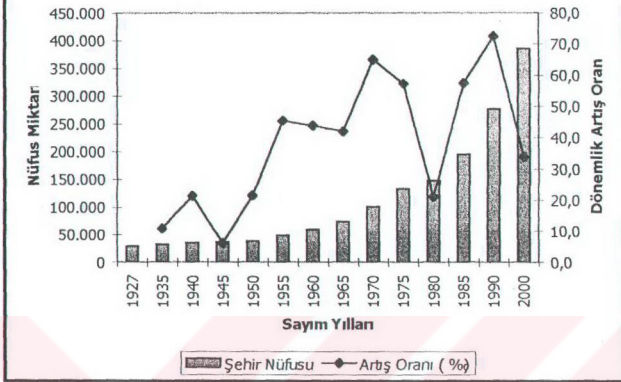
1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımında Urfa şehrinin nüfusu 29.098 olarak belirlenmiştir (Çizelge 4). Nüfusun cinsiyet ve yaş yapısı incelendiğinde, nüfusun 14.941'inin (%51.3) erkeklerden ve 14.157'inin de (%48.7) kadınlardan oluşmakta olduğu görülmektedir. XIX. Yüzyılın sonlarında şehrin yaklaşık 55.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğu düşünülürse, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde meydana gelen siyasi olayların ve savaşların ne derece olumsuz bir etki yaptığı açıkça görülecektir. 1927 yılı verilerine göre Urfa vilayetinin nüfusu 101.062'si erkek ve 102.533'ü kadın olmak üzere toplam 203.595 kişiden oluşmaktayken, şehrin de içinde yer aldığı merkez ilçenin nüfusu ise 29.501'i erkek ve 29.132'si kadın olmak üzere toplam 58.633 kişiden oluşmaktaydı (Şekil 10). Bu verilere göre il toplam nüfusunun %14.3'ü Urfa şehrinde yaşamaktaydı.

Çizelge 4 . Şanlıurfa Şehri, İli ve Türkiye Nüfusunun Gelişimi (1927-2000).

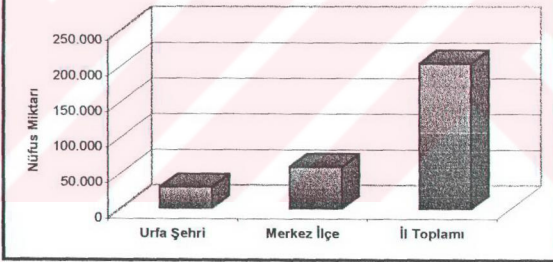
Sayım Yılları	Şehir		İl		Türkiye	
	Nüfus	Artış Oranı (%)	Nüfus	Artış Oranı (%)	Nüfus	Artış Oranı (%)
1927	29.098	-	207.487	-	13.648.270	-
1935	31.721	10,8	229.614	12,7	16.158.018	21,1
1940	35.266	21,4	245.398	13,3	17.820.950	19,6
1945	36.356	6,1	263.855	14,5	18.790.174	10,6
1950	38.685	21,5	298.394	24,6	20.947.188	21,7
1955	48.296	45,4	348.199	30,9	24.064.763	27,8
1960	59.863	43,8	401.919	28,7	2.7754.820	28,5
1965	73.498	41,9	450.798	23	31.391.421	24,6
1970	100.654	64,9	538.131	35,4	35.605.176	25,2
1975	132.934	57,2	597.277	20,9	40.347.719	25
1980	147.488	21,0	602.769	1,8	44.736.957	20,7
1985	194.969	57,4	795.034	55,4	50.664.458	24,9
1990	276.528	72,4	1.001.455	46,2	56.473.035	21,7
2000	385.588	33,8	1.443.422	36,6	67.803.927	18,3

Kaynak: D.İ.E. Genel Nüfus Sayımları.

Şekil 9. Cumhuriyet Döneminde Şanlıurfa Şehri Nüfusunun Gelişimi (1927-2000).

Şekil 10. Şanlıurfa Şehri, Merkez İlçe ve İl Nüfusu (1927).

Yaşanan savaflara rağmen nüfus içerisinde erkeklerin oranının kadınlardan yüksek olması ilginç bir durum ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan bu durumun açıklanabilmesi için dönemin ekonomik şartlarının ve erkek doğumları miktarının göz önünde tutulması gerekmektedir.

1927 yılının ekonomik durumuna bakıldığında, savaş yılları sonrasında özellikle kırsal kesimlerde ağır olumsuz ekonomik şartların hüküm sürdüğü görülecektir. Bu durum 1927 yılı Urfa Salnamesi'nde şu şekilde ifade edilmektedir:

“Köylü, amele çalışır... Köylünün zaruretine çaresiz olacak ziraat hala iptidaiyede, ticaret hala tevekküfde, sanayi esasen mefkud bir halde bulunduğu için fakr-u zaruret, dikk-ı maişet halkın hayatının bütün müddetince refikidir”⁵⁵².

Kırsal kesimde görülen bu ağır olumsuz ekonomik şartlardan dolayı erkeklerin şehre çalışmak (özellikle amelelik gibi işlerde) için gelmiş oldukları düşünülmüşse, şehir nüfusundaki erkek fazlasının nedeni daha iyi anlaşılacaktır. Aşağıdaki çizelge incelendiğinde 20-45 yaş grubunda erkek nüfusun az olması henüz 5 yıl önce sona eren savaş ortamını yansıtırken, 13-19 ve 46-60 yaş gruplarındaki erkek nüfus fazlası ise kırsal kesimden erkeklerin şehre çalışmak amacıyla geldiğini ve şehirdeki asker nüfusun fazlalığını göstermektedir.

Şehirde erkek nüfusun fazla olmasına etki eden diğer bir neden de erkek doğumlarının fazlalığı olarak göze çarpmaktadır. Çizelge 5'te yer alan 0-12 yaş grubu incelendiğinde bu durum daha iyi görülecektir.

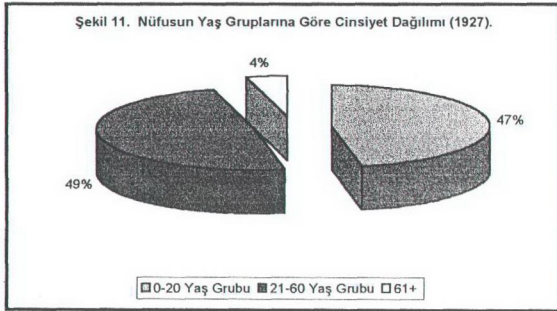
1927 yılı sayım sonuçlarında nüfusun yaş grupları farklı bir şekilde tespit edildiğinden, nüfusun yaş yapısını günümüzde kullanılan yaş grupları halinde ortaya koymak mümkün değildir. Ancak elde bulunan 1927 yılı sayım sonuçlarından hareketle, nüfusun cinsiyet ve yaş yapısı hakkında fikir vermesi açısından, nüfusun 20 yaş altı grubunun 7.372 erkek ve 6.258 kadın olmak üzere 13.630; 20-60 yaş grubunda 6.920 erkek ve 7.269 kadın olmak üzere 14.189; 61 ve yukarısını kapsayan grubun 630 erkek ve 612 kadın olmak üzere 1.242 kişiden oluştuğunu söylemek mümkündür (Çizelge 5, Şekil 11).

Çizelge 5. Şanlıurfa'da Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Cinsiyet Dağılımı (1927).

	0	1-2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71+	Bilinmeyen	Toplam
Erkek	818	1.372	1.646	1.395	2.141	5.599	1.321	451	179	19	14.941
Kadın	551	930	1.563	1.138	2.076	6.037	1.232	364	248	18	14.157
Toplam	1.369	2.302	3.209	2.533	4.217	11.636	2.553	815	427	37	29.098

Kaynak: D.İ.E.

⁵⁵² Arif, 1925: 21.

1927 yılı genel nüfus sayımında dinlere mensubiyet itibariyle de tasnif yapılmıştır. Yapılan bu tasnife göre 29.098 olan şehir nüfusunun 28.865'i (%99.2) Müslüman, 233'ü (%0.8) ise gayrimüslimlerden oluşmaktadır.

1935 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre şehir nüfusu bir önceki sayım dönemine göre yaklaşık %9 artarak 31.721'e ulaşmıştır. Aradan geçen 8 yıllık süre içerisinde yıllık nüfus artış hızı %10.8 olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 4 ve Şekil 9). Şehir nüfusunun 16.070'ini (%50.6) erkekler ve 15.651'ini (%49.4) kadınlar oluşturmaktadır. Şehir nüfusunda meydana gelen yıllık artış oranı, %12.7 olan il ve %21.1 olarak gerçekleşen Türkiye nüfusundaki yıllık artış oranlarının altında kalmıştır. 1935 yılında il nüfusu 207.487 den 229.614'a yükselmiş ve iki dönem arasındaki artış oranı %10.6 olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 4, Şekil 9, 12).

Nüfusun ana yaş gruplarına göre dağılımı incelendiğinde 0-15 yaş grubunda 12.905, ekonomik olarak faal nüfus grubu kabul edilen 15-64 yaş grubunda 17.761 ve 65 yaş üstü grupta da 1.028 kişinin yer aldığı görülmektedir (Çizelge 6). Bu nedenle bu sayım döneminde şehrin genç bir nüfusa sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bu da şehrin ekonomik gelişmesinde özellikle de iş gücü bakımından önemli bir potansiyel oluşturmaktadır.

Çizelge 6. Şanlıurfa'da Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Cinsiyet Dağılımı (1935).

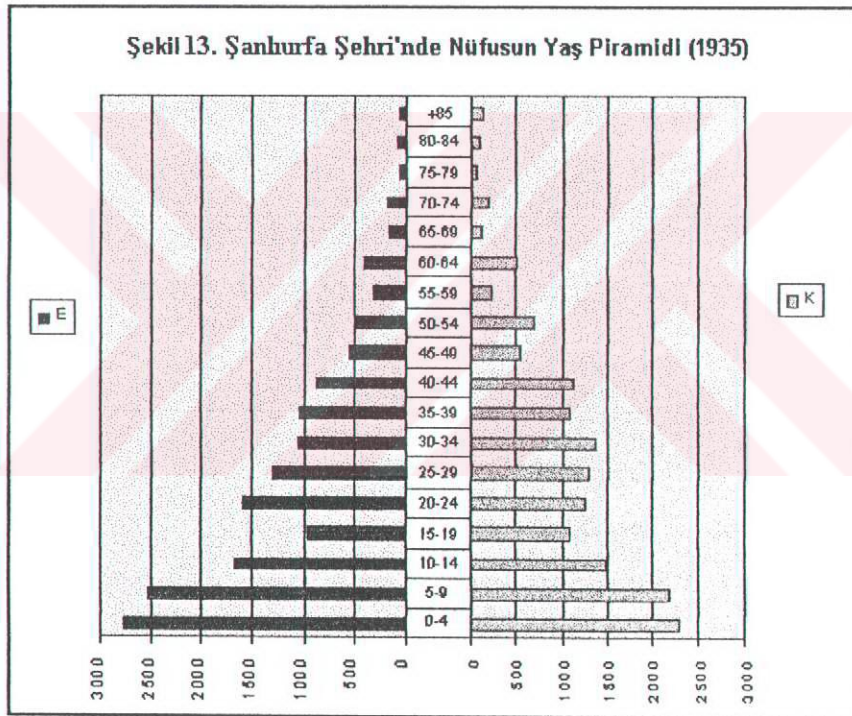
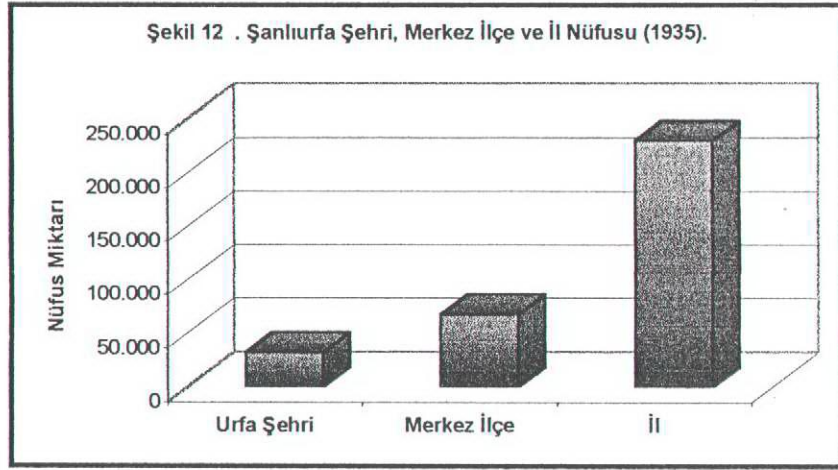
Yaş Grupları	Erkek		Kadın		Toplam	
	Miktar	Oran (%)	Miktar	Oran (%)	Miktar	Oran (%)
0-4	2.756	17.1	2.292	14.7	5.048	15.9
5-9	2.527	15.7	2.175	13.9	4.702	14.8
10-14	1.671	10.4	1.484	9.5	3.155	10.0
15-19	943	5.9	1.102	7.0	2045	6.4
20-24	1.601	10.0	1.254	8.0	2.855	9.0
25-29	1.304	8.1	1.286	8.2	2.590	8.2
30-34	1.052	6.5	1.371	8.8	2.423	7.6
35-39	1.049	6.5	1.087	6.9	2.136	6.7
40-44	863	5.4	1.123	7.2	1.986	6.3
45-49	557	3.5	542	3.5	1.099	3.5
50-54	493	3.1	686	4.4	1.179	3.7
55-59	322	2.0	223	1.4	545	1.7
60-64	391	2.4	512	3.3	903	2.8
65-69	160	1.0	111	0.7	271	0.9
70-74	167	1.0	174	1.1	341	1.1
75-79	57	0.4	51	0.3	108	0.3
80-84	78	0.5	81	0.5	159	0.9
85 +	58	0.3	91	0.6	149	0.4

Kaynak: DİE.

Nüfusun yaş piramidi incelendiğinde 0-9 yaş grubunun önemli miktarlarda olduğu görülmektedir (Şekil 13). Bu yaş grubunda yer alan nüfus miktarı şehir nüfusunun %30.7'sini oluşturmaktadır. Bu durum şehirde çocuk nüfusun fazla olduğunu, dolayısıyla da doğum oranının yüksek olduğunu göstermektedir.

1935 yılı nüfus sayımında dinler itibariyle de tasnif yapıldığından şehir nüfusunun dinlere göre dağılımı hakkında da bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu verilere göre şehir nüfusunun 31.445'ini Müslüman; 35'i Hristiyan, 239'u Musevi ve 2'si de dinsiz olmak üzere toplam 276'sını da gayrimüslimler oluşturmaktadır.

1940 yılına gelindiğinde DİE verilerine göre şehir nüfusunun bir önceki döneme nazaran yaklaşık %11,2'lik bir artışla 35.266'ya ulaştığı görülmektedir. Bu miktarın 19.157'sini erkekler, 16.109'unu kadınlar oluşturmaktadır. Önceki sayımlarda olduğu gibi şehir nüfusunda yine erkek fazlalığı görülmektedir. Bu tarihte il nüfusu 245.398 olarak sayılmıştır. Yıllık ortalama nüfus artış hızı şehir nüfusunda

%21.4 olarak gerçekleşirken, aynı dönemde il nüfusunda %13.3 ve Türkiye nüfusunda da %19.6 olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 4). 1940 yılı verilerine göre şehir nüfusunda meydana gelen ortalama yıllık artış hem il hem Türkiye nüfusunda meydana gelen artıştan daha fazla olmuştur. Bunda halkın temel ekonomik faaliyeti

konumunda olan tarım sektöründe duyulan iş gücü ihtiyacının ve sosyal yapının getirmiş olduğu bir takım faktörlerin önemi etkisi bulunmaktadır.

1923-1940 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde şehir nüfusunda meydana gelen artışın önemli miktarlarda olmadığı görülmektedir. Yaşanan I. Dünya Savaşı ve hemen ardından devam eden Kurtuluş Savaşı nedeniyle ülke çapında önemli nüfus kayıplarına neden olmuştur. Bu dönemde doğumların az ve ölümlerin fazla oluşları⁵⁵³ nedeniyle 1930'lu yıllara kadar önemli bir nüfus artışı gerçekleşmemiştir. Ancak daha sonra gerek doğurganlık miktarının ailelerin kendi istekleriyle de artış göstermesi, bir yandan devletin nüfusun arttırılması konusundaki uygulamaya koyduğu tedbirler⁵⁵⁴ sağlık şartlarının iyileşmesine bağlı olarak doğum oranlarının artması ve ölümlerin azalması⁵⁵⁵ nedenleriyle nüfusta önemli bir miktarda artış gözlenmiştir.

Şehir nüfusundaki en önemli artış oranı, 1935-1940 yılları arasında meydana gelmiştir. Şehrin bütün ülke ile birlikte I. Dünya ve Kurtuluş Savaşlarından çıkmış olması nedeniyle, nüfus ancak bu yıllarda yavaş yavaş artış seyrine girebilmiştir. 1935-1940 arası dönemde Urfa şehri nüfusunda meydana gelen artış oranı, il ve Türkiye oranının çok üzerindedir. 1940 yılında meydana gelen artış hızı bir önceki sayıma göre yaklaşık olarak iki kat civarındadır. Daha sonraki sayım dönemlerinde meydana gelen artışlar incelenecek olursa, bu yıldan itibaren şehir nüfusunda meydana gelen artışların yükselme eğilimine girdiği (1940-45 arası dönem hariç) görülmektedir.

Urfa şehrinin 1923-1940 arası dönemdeki nüfus artış hızı, Türkiye şehirli nüfusunun yıllık artış hızıyla karşılaştırıldığında şu durum ortaya çıkmaktadır: 1927 yılında Türkiye nüfusunun %16.4'ü şehirlerde yaşamaktayken, 1935 yılında bu oran %16.7'ye ulaşmıştır. Dolayısıyla 1927-1935 arası dönemde yıllık şehirli nüfus artış hızı %22.8 olarak gerçekleşmişken, Urfa şehrindeki nüfus artış hızı da %10.8'dir. Bu nedenle şehrin bu dönemdeki şehirleşme hızı, Türkiye genelinin altında kalmıştır.

⁵⁵³ Özgür, 1998: 12.

⁵⁵⁴ Özgür, a.g.e.: 12. Devletin nüfusun arttırılması amacıyla uygulamış olduğu teşvik ve tedbir politikası ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. a.g.e., s. 12, dipnot.1.

⁵⁵⁵ Avcı, 1993: 252.

Aynı şekilde 1935-1940 döneminde de Şanlıurfa Şehri'nin yıllık nüfus artış hızı % 21.4 ile, %33'lük Türkiye yıllık artış hızının altında kalmıştır⁵⁵⁶.

b) Eğitim

Cumhuriyet döneminde şehirdeki eğitim faaliyetlerine büyük önem verildiği ve bu amaçla yeni okulların açıldığı görülmektedir. Ancak yine de şehirde bulunan okulların büyük bir çoğunluğu Osmanlı döneminden kalmadır. Urfa şehrinde 1925 yılında iki ortaokul, iki numune erkek okulu, üç dershaneli bir erkek ve tam devreli bir kız ilkokulu bulunmaktaydı⁵⁵⁷. 1927 yılına gelindiğinde ise şehirde 70 öğrencinin eğitim gördüğü bir ortaokul, 6 ilkokul ve bir de anaokulunun yer aldığı belirlenmektedir⁵⁵⁸.

Şehirdeki ortaokul (Urfa Erkek Orta Mektebi), 70 öğrenciye eğitim vermekteydi. Urfa'da bulunan ilk okullardan Merkez Vatan Mektebi'nin 180, Beykapısı civarındaki Turan Mektebi'nin 149 ve günümüz yatılı ilköğretim okullarına benzer özellikte kurulan ve köylü çocukların yatılı olarak okutulduğu Merkez Köy Yatı Mektebi'nin 300 civarında öğrencisi bulunmaktaydı. Diğer ilk okullar ise şehrin ortasında Ulu Cami yakınlarında bulunan Merkez İrfaniye Mektebi ve Dabakhane mahallesindeki (bugünkü Dabakhane Camii'nin bulunduğu eski mahalle) Nusretiye Mektebi'dir. Ayrıca şehirde bir de kız ilkokulu bulunmaktadır. İlk Kız Mektebi adıyla anılan bu okul, Ak Cami (Nimetullah Camii) yakınlarında olup 179 öğrencisi bulunmaktaydı. Şehrin tek ana okulu Merkez Ana Mektebi olup, bu okul Ulu Cami yakınlarındaydı⁵⁵⁹. 1925 ve 1927 yılları karşılaştırıldığında, 1925 yılında 2 olan ortaokul sayısının 1927 yılında 1'e indiği görülmektedir. Bunun yanında 4 olan ilkokul sayısı da 6'ya yükselmiş ayrıca bir de anaokulu kurulmuştur.

Şehirde, bu yıllarda düşük olan okuma-yazma oranını arttırmak için gece okullarının da kurulmuş olduğu görülmektedir. Okul yaşını aşmış okuma-yazma bilmeyen halka, iki gece okulunda eğitim verilmekteydi. Eğitim ile ilişkili kültürel fonksiyon görevi gören diğer bir kurum da Cumhuriyet döneminin Urfa'daki ilk kütüphanesi olan Maarif Kütüphanesi'dir⁵⁶⁰.

⁵⁵⁶ Türkiye nüfusundaki şehirli nüfus ile ilgili değerler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Avcı, 1993: Tablo 1, Tablo 2.

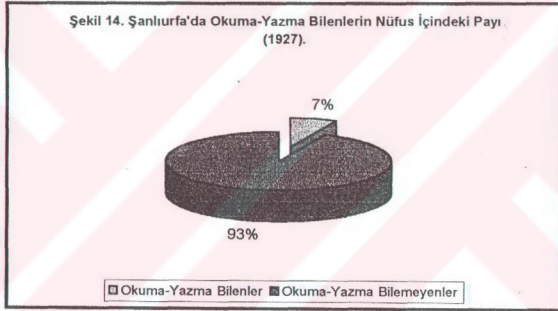
⁵⁵⁷ Arif, 1925: 25.

⁵⁵⁸ Urfa Hakkında Salname-1927, 1998: 66-67.

⁵⁵⁹ Urfa Hakkında Salname-1927, a.g.e.: 66-67.

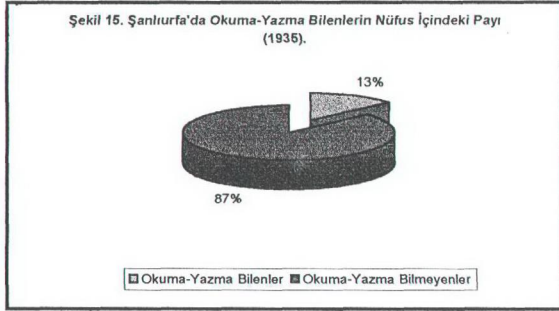
⁵⁶⁰ Urfa Hakkında Salname-1927, a.g.e.: 67.

1927 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Urfa şehrinde eğitim seviyesinin çok düşük olduğu görülmektedir. Urfa şehrinde okuma-yazma bilenlerin sayısı 1.788'i erkek ve 192'si kadın olmak üzere toplam 1.980 iken, okuma-yazma bilmeyenlerin sayısı 13.153'ü erkek ve 13.965'i kadın olmak üzere toplam 27.118'dir. Şehir nüfusu içinde okuma yazma bilenlerin oranı %6.9 olarak gerçekleşmiştir. Okuma-yazma bilen kesim içerisinde kadınların oranı sadece %9.7'dir. Okuma-yazma bilmeyenlerin oranı nüfusun %93.1'ini oluştururken, okuma-yazma bilmeyen nüfusun %51.5'ini kadınlar oluşturmaktadır (Şekil 14). Ortaya çıkan bu veriler ışığında, şehir nüfusunun genelinde düşük olan okuma-yazma oranının kadınlar arasında çok daha düşük olduğu görülmektedir. Bu da toplumun sosyo-kültürel yapıdan dolayı, kız çocuklarının okula gönderilmemesinden kaynaklanmaktadır.

1935 yılında şehirde bulunan okul ve öğrenci sayısı ile ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak 1935 nüfus sayımı verileri ele alındığında şehirdeki okuma-yazma oranları ile ilgili bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu verilere göre okuma-yazma bilenlerin miktarı 4.244'tür. Bu miktarın 3.554'ünü erkekler ve geriye kalan 690'ını da kadınlar oluşturmaktadır. Şehirde bu dönemde de okuma-yazma bilmeyenlerin sayısının önemli bir miktarda olduğu ve şehir nüfusunun 27.477'sinin okuma-yazma bilmediği görülmektedir. Bu miktarın 12.516'sını erkekler ve 14.961'ini kadınlar oluşturmaktadır. Şehir nüfusu içerisinde okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %87, okuma-yazma bilenlerin oranı da %13'tür (Şekil 15). Bir önceki sayım dönemi ile karşılaştırıldığında şehir nüfusu içerisinde okuma-yazma

bilenlerin oranının arttığı görülmektedir. 1927 yılında %7 olan okuma-yazma bilenlerin oranı bu dönemde %13'e yükselmiştir.

c) Sağlık

Urfa vilayeti genelinde bir çok hastalıklar görülmekle birlikte bunlardan en fazla rastlanan hastalıklar malarya, frengi, beviye ve çocuk ishalidir. Urfa şehrinde en fazla görülen hastalık ise trahom hastalığıdır. Vilayet genelinde ise bu hastalığın görülme oranı %12 kadardır⁵⁶¹.

Şehirde Osmanlı döneminden kalan iki katlı, dört hasta koğuşu ve 100 yatağı, eczanesi ve ameliyathanesi bulunan, dönemin şartlarına göre tam teşekkülü sayılabilecek bir hastane bulunmaktadır. Fakat bu hastane 1920'li yılların sonlarında askeriye tarafından kullanıldığı için tam kapasiteyle hizmet verememektedir. 1925 yılında şehirde halkın ilaçlarını temin ettiği, biri belediyeye ait diğeri ise özel (Şifa Eczanesi) olmak üzere iki eczane bulunmaktadır⁵⁶². 1927 yılında ise eczane sayısı 3'e yükselmiştir⁵⁶³. Bu dönemde sağlık koşullarının bozukluğu kadar sağlık hizmetlerinin yetersizliği dikkat çekicidir. Sağlık fonksiyonu sınırlı tesislerle yürütülmektedir.

d) Ekonomik Faaliyetler

Halkın başlıca geçim kaynakları arasında tarım, ticaret ve sanayi faaliyetleri yer almaktadır. Fakat 1923-1940 döneminde tarım faaliyetleri halen ilkel şartlar altında yapılmaktaydı. Bunun yanında ticaret ve sanayi faaliyetleri de canlılığını

⁵⁶¹ Arif, 1925: 39.

⁵⁶² Arif, a.g.e.: 30-31.

⁵⁶³ Urfa Hakkında Salname-1927, 1998: 69.

yitirmiş bir vaziyet göstermekteydi. Halk ekonomik yönden çok zor şartlar altında yaşamaktaydı ve vilayet ahalisinin çok büyük bir kesimi fakir ve muhtaç bir vaziyetteydi. Öyleki, Urfa vilayetinde yaşayan halkın zenginleri hariç, geri kalan halkın %75'i yılda ancak bir defa et yüzü görebilmekteydi⁵⁶⁴.

Cumhuriyet döneminden önce önemli ticaret bağlantıları bulunan şehir, özellikle Halep ile kuvvetli ticari ilişkilere sahipti. Ancak yeni Türk devletinin kurulması ve Suriye sınırları içinde kalması nedeniyle Halep'in Urfa'nın ticari hayatındaki önemi hayli azalmıştır. Bu nedenle şehrin ticari yaşamı da olumsuz yönde etkilenmiş ve ticaret canlılığını yitirmeye başlamıştır.

1920'li yılların ortalarında şehrin ticari ilişkilerinde Mersin ve İstanbul şehirleri önemli rol oynamaya başlamış, Halep'in Türkiye sınırları dışında kalmasından sonra Urfalı tüccarlar neredeyse bütün ticari ilişkilerini İstanbul ve Mersin'le yürütmeye yönelmişlerdir. Yurt dışından gelen malların %95'i bu iki şehirden, geriye kalan %5'i ise Halep'ten gelmekteydi. Daha önceki dönemlerde Avrupa mallarının doğudaki vilayetlere ulaştırılmasında Urfa önemli bir rol oynarken, özellikle Yenice-Nusaybin demiryolu hattının açılmasıyla birlikte Urfa'nın doğu vilayetleri olan ticaret potansiyeli azalmış, daha önceleri ticari yönden daha geniş bir alanını etkisi altında bulunduran Urfa şehri, ticari faaliyetlerini sadece il sınırları içinde sürdürür bir hale gelmiştir⁵⁶⁵.

Osmanlılar döneminde şehirde ticaretle uğraşanlar arasında gayrimüslimlerin oranı hayli fazlaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, başlayan, I. Dünya Savaşı ve Milli Kurtuluş Savaşı yıllarında devam eden göçlerle, şehirde gayrimüslimlerin sayısı yok denecek kadar azalmıştır. Bu nedenle daha önce ticaret ve zanaatkarlık alanlarında gayrimüslimlerin sahip oldukları önemli rolü artık şehrin yerli Müslüman halkı üstlenmiştir⁵⁶⁶.

Cumhuriyet döneminin başlarında Şanlıurfa'da ekonomik faaliyetlerden biri de her ne kadar eski önemini kaybetmişse de ticaretti. Şehrin ticaret alanlarının bilinene hiç şüphesiz ki Osmanlılar döneminde de büyük öneme sahip olan çarşılar kesimiydi. Haşimiye Meydanı ve Balıklı göller arasında kalan bu kesim, şehrin uzun yıllar boyu en önemli ticaret alanı olma özelliğini korumuştur. Halep ile olan ticari

⁵⁶⁴ Arif, 1925: 21-22

⁵⁶⁵ Urfa Hakkında Salname-1927, 1998: 21.

⁵⁶⁶ Arif, a.g.e.: 25.

bağlantılar kesilmiş ve bu faaliyet eski önemini kaybetmişse de, Urfa şehri artık kendi yakın çevresinde bulunan Diyarbakır, Gaziantep, Mardin gibi şehirler ile limanlara sahip olmaları ve ithal malı ürünlerin yurt içine dağıtılmasında oynadıkları rol itibarıyla Mersin ve İstanbul şehirleri ilişkisi halindedir.

Şehrin çarşı ve pazarlarında bu liman şehirlerinden getirilen mallar satılmaktaydı. Aynı zamanda Urfa çarşıları, İstanbul ve Mersin'den getirilen malların bölgedeki merkezlere pazarlandığı bir yer konumundaydı. Osmanlılar döneminde de olduğu gibi şehirde farklı alanlarda faaliyet gösteren çeşitli çarşılar bulunmaktaydı. "Yörenin geleneksel yapısına uygun dükkân ve hanlardan oluşan Şanlıurfa çarşısında, belli esnaf ve zanaat mensupları kendilerine ayrılmış bölümlerde etkinliklerini sürdürmekte idiler"⁵⁶⁷.

Şanlıurfa'da 1927 yılı itibarıyla 2 adet banka bulunmaktadır. Bunlardan biri daha önce Osmanlı dönemi salnamelerinde de adına rastlanan Ziraat Bankası, diğeri ise Osmanlı Bankası'dır.⁵⁶⁸ Urfa şehrinde 1925 yılında 14 adet han, 13 hamam bulunmaktayken⁵⁶⁹, 1927 yılında hamam sayısı değişmemiş, fakat han sayısı 20'ye yükselmiş, ayrıca 3 adet de otel açılmıştır⁵⁷⁰.

Cumhuriyetin ilk yıllarında şehirde yaşayan halkın arasında esnafılık ve zanaatkârlık önemli faaliyet alanları içinde yer almaktadır. Bu sektörler içinde kunduracılık, terzilik, tenekecilik, semercilik, marangozluk ve bakırcılık gibi meslek kolları bulunmaktadır. Bunun yanında Osmanlı döneminde önemli bir sanayi faaliyeti olan dokumacılık neredeyse terkedilmiş ve bu faaliyet çok az kişi tarafından devam ettirilmektedir⁵⁷¹. Cumhuriyet döneminin başlarında Urfa Şehri'nde bulunan sanayi faaliyetlerine bakıldığında, bu faaliyetlerin neredeyse durma noktasına geldiğini söylemek mümkündür. Fakat buna rağmen şehirde bazı sanayi sektörlerinde faaliyetlere devam edilmiştir. Bu dönemin ilk yıllarında şehirde belediye ve özel sektör tarafından kurulan ve işletilen bir buz fabrikası ve un fabrikası vardır⁵⁷². Bunlara ek olarak dokuma, deri, maden işleme ve mobilya sektörlerinde faaliyet gösteren bazı tesisler de söz konusudur.

⁵⁶⁷ Tuncel, 2001: 82.

⁵⁶⁸ Urfa Hakkında Salname-1927, 1998: 68.

⁵⁶⁹ Arif, 1925: 34.

⁵⁷⁰ Urfa Hakkında Salname-1927, a.g.e.: 69.

⁵⁷¹ Arif, a.g.e.: 22, 35.

⁵⁷² Urfa Hakkında Salname-1927, a.g.e.: 68.

Bu dönemde dokuma sanayiinde üretim ilkel şartlar altında sürdürülmektedir. Çıkrıklarla yün veya pamuk eğirilerek iplik üretimi yapılmakta, bunun yanında elde edilen bu ipliklerden yine eski usullerle kumaş dokunmaktadır. Şehrin dokuma sanayiinde önemli sayılabilecek diğer bir üretimi de deve yününden dokunan abalardır. Şehirde dokunan bu abalar çevre illerde de büyük rağbet görmektedir.⁵⁷³

Şanlıurfa'da yüzyıllardan beri sürdürülen diğer bir sanayi faaliyeti de deri işleme (debbağlık) faaliyetleridir. Özellikle il sınırları içinde küçükbaş ve kısmen de büyük baş hayvan beslenmesi nedeniyle deri temininin kolay olması, bu sanayi faaliyetinin yapılmasına olanak vermiştir. Şehirde üretilen bu deriler aynı zamanda ayakkabı sanayiinin de ham maddesini oluşturmakta ve şehirdeki ayakkabı üretimini desteklemektedir.⁵⁷⁴

Urfa'da yürütülen sanayi faaliyetleri arasında demir ve bakır gibi madenlerin işlenmesi önemli bir yer tutar. Özellikle demirden, başta çift demiri olmak üzere çeşitli alet ve ev malzemelerinin üretimi yapılmaktadır. Bakırdan ev eşyası ve süs eşyası imalatı şehrin uzun yıllardan beri süre gelen bir sanayi faaliyetini oluşturmaktadır. Daha önce Osmanlı döneminde adı geçmeyen mobilya sanayiinin Cumhuriyet döneminin başlarında Urfa'da faaliyet gösterdiği görülmektedir. İlkel şartlarda faaliyet gösteren bu sektörde, başta masa ve sandalye olmak üzere çeşitli mobilya eşyası üretimi yapılmaktadır.⁵⁷⁵

Özette, 1927 yılı verilerine göre şehirde sanayi faaliyetleri oldukça sınırlıdır. Başta dokumacılık gibi daha önce büyük bir öneme sahip olan sanayi kolları önemini yitirmiştir. Fakat yine de şehirde geleneksel olarak yürütülen ve bugün atölye tipi olarak nitelendirilebilecek bir takım sanayi kollarının faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Bunlar başlıca gıda, giyim, deri işleme ve maden işleme sektörlerinde kendini göstermektedir.

Urfa'da halkın önemli geçim kaynakları arasında yer alan tarım, her zamanki önemini korumaktaydı. Şehrin etrafında bağ alanlarının çok olması ve şehirde oturan halkın bir kısmının bu bağlara sahip olması nedeniyle bağcılık da önemli bir tarım faaliyeti olarak görülmektedir.⁵⁷⁶ Fakat yapılan bağcılık faaliyeti bu yıllarda iptidai

⁵⁷³ Urfa Hakkında Salname-1927, 1998: 24.

⁵⁷⁴ Urfa Hakkında Salname-1927, a.g.e.: 24.

⁵⁷⁵ Urfa Hakkında Salname-1927, a.g.e.: 24.

⁵⁷⁶ Arif, 1925: 22.

usullerle yürütülmektedir. Şehrin çevresinde yapılan diğer bir tarım faaliyeti de bahçeciliktir. Özellikle Karakoyun Deresi'nin sulamış olduğu alanlarda çok sayıda bostan ve bahçe bulunmaktadır. Şehirden itibaren güneye doğru "yaklaşık 10 km.lik bir mesafeye kadar olan bir sahada yapılan bahçecilik"⁵⁷⁷, önemli bir geçim kaynağı oluşturmaktadır. Tarım, her ne kadar bir şehrsel fonksiyon olmasa da Şanlıurfa'da yaşayanlar için bir geçim faaliyeti olma özelliğini sürdürmüştür.

Herhangi bir bölgenin ekonomik gelişmişlik seviyesini göstermesi açısından önemli göstergelerden biri de nüfusun istihdam durumudur. Tarım ve hayvancılık, sanayi ve hizmet sektörlerinde çalışanların toplam nüfus içerisindeki oranı, istihdamın sektörel dağılımını göstermektedir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, Urfa şehrinde istihdam durumu olumsuz şartlar göstermektedir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasından itibaren devam eden yaklaşık 8 yıllık savaş ortamı ve yeni bir devlet kurulması nedeniyle ekonomik şartların olumsuz oluşu doğal karşılanması gereken bir durumdur.

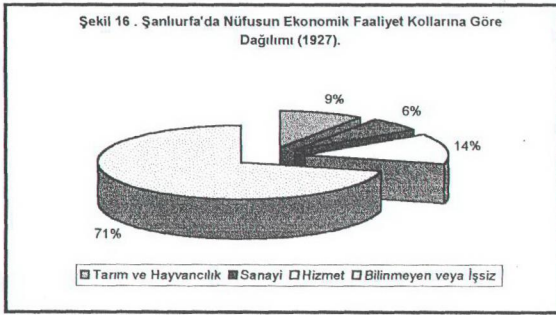
1927 yılı nüfus sayımı sonuçlarına bakıldığında, zamanın ekonomik şartlarının ne derece olumsuz olduğu görülecektir. Şehir nüfusunun %71'i herhangi bir işte çalışmamakta, ancak %29'u bir sektörde çalışmaktadır. Çalışan nüfusun %14'ü ticaret, esnafılık, memurluk ve askerlik gibi mesleklerden oluşan hizmet sektöründe çalışırken, %9'u şehrin çevresinde arazilerde çoğunlukla tarla tarımı veya şehrin çevresinde bulunan mağaralarda hayvan besiciliği ile uğraşmaktadır. Çalışan nüfusun %6'sı da un ve buz fabrikaları ile dokumacılık, kunduracılık ve bakırcılık gibi atölye tipi sanayi faaliyetlerinde çalışmaktadır (Çizelge 7, Şekil 16).

Çizelge 7. Şanlıurfa'da Faal Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı (1927).

Cinsiyet	Tarım ve Hayvancılık	Sanayi	Ticaret	Serbest Meslek	Memur	Hakimler	Ordu	PTT	Muhtelif	Mesleksiz veya Mesleği Bilimleyen	Toplam
Erkek	2.442	1.779	1.760	157	429	24	965	9	539	6.837	14.941
Kadın	266	21	16	7	5	0	0	0	22	13.820	14.157
Toplam	2.708	1.800	1.776	164	434	24	965	9	561	20.657	29.098

Kaynak: DİE Nüfus İstatistikleri.

⁵⁷⁷Urfa Hakkında Salname-1927, 1998: 23.

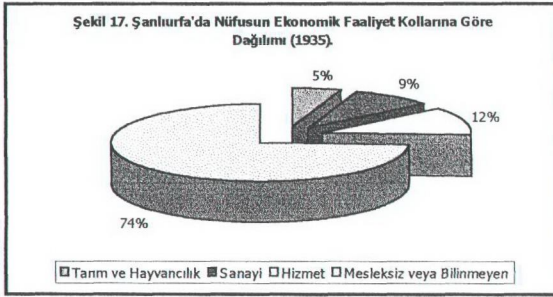

DİE'nin 1935 yılı verilerine göre şehirde yaşayan nüfusun çeşitli alanlarda istihdam edildiği görülmektedir. İstihdam edilen nüfus içerisinde hizmet sektöründe çalışanların oranı diğer sektörlerle göre yine daha yüksektir. 1935 yılı verileri, mesleksiz veya mesleği bilinmeyenler grubunda yer alanların, şehir nüfusu içerisindeki oranının %74 gibi yüksek bir değere ulaştığını göstermektedir. Şehir nüfusunun %12'si ticaret, ulaşım, genel ve kişisel hizmetler grubundan oluşan hizmet sektöründe istihdam edilirken, %9'u dokumacılık, boyacılık, maden işleme, deri ve giyim sanayi gibi faaliyet kollarından oluşan sanayi sektöründe ve %5'i de tarım ve hayvancılık sektöründe istihdam edilmektedir (Çizelge 8, Şekil 18).

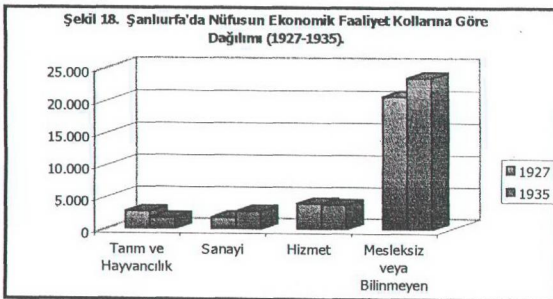
Çizelge 8. Şanlıurfa'da Faal Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı (1935).

	E	(%)	K	(%)	T	(%)
Tarım ve Hayvancılık	1.503	9,4	214	1,4	1.717	5,4
Sanayi ve Küçük Sanatlar	2.596	16,0	146	0,9	2.742	8,5
Ticaret	1.310	8,2	19	0,1	1.329	4,2
Nakliye	425	2,7	3	0,0	428	1,4
Genel İdare Hizmetleri	1.761	11,0	41	0,3	1.802	5,7
Kişisel Hizmetler	66	0,4	110	0,7	176	0,6
Mesleksiz veya Mesleği Bilinmeyen	8.409	52,3	15.118	96,6	23.527	74,2

Kaynak. DİE. Nüfus İstatistikleri.

1927 ile 1935 yılları karşılaştırıldığında, şehir nüfusunda istihdam edilenlerin oranının 1935 yılında düştüğü görülmektedir. 1927 yılında şehir nüfusunun %29'u herhangi bir sektörde istihdam edilirken, 1935 yılında bu oran %26'ya düşmüştür. Fakat istihdam edilen nüfusun içerisinde bazı sektörlerin istihdam oranlarında değişimler de görülmektedir. 1927 yılında %9'luk bir istihdam payına sahip olan tarım sektörünün 1935 yılında %5'e, %14'lük bir paya sahip olan hizmet sektörü de %12'ye gerilemiş, buna karşılık sanayi sektörünün payı %6'dan %9'a yükselmiştir (Şekil 17). Bu durum şehirde sanayi sektörünün kısmen canlanmaya başladığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca şehir nüfusu içerisinde görülen erkek nüfus fazlalığı, şehrin çevreden göç aldığını da göstermektedir. Bu nedenle de özellikle kırsal kesimden gelen erkekler, şehirde istihdam sorunu olması nedeniyle işsizlik miktarının yükselmesine neden olmaktadır.

e) Şehrin Fiziki Yapısı

Cumhuriyet döneminin 1940'a kadar olan zaman kesitinde şehir, bir sur ile çevrili durumdadır. Şehir surları içinde dışarı ile bağlantıyı sağlayan *Samsad, Harran, Bek, Sakıb, Saray, Yeni* adlarıyla bilinen altı kapısı bulunmaktadır⁵⁷⁸.

1923-1940 döneminde Urfa Şehri'nin mekânsal olarak önemli bir değişme göstermediği söylenebilir. Osmanlı dönemindeki halini büyük ölçüde korumuş olan şehir, kabaca şehir surları içinde yayılmış bir haldeydi. Şehri kuzeybatı, kuzey ve kuzeydoğudan çevreleyen ve şehrin kuzey yönünde bir eşik görevi gören Karakoyun Deresi, daha Osmanlılar döneminde çok az da olsa aşılıştı. Cumhuriyet döneminde de şehrin kuzey yönünde ilerleme eğilimi devam etmiştir. Bunun yanında tam tersi istikamette de şehrin surlar dışında yayılmaya başladığı görülmektedir. Şehir, kuzey istikametinde günümüz Sarayönü Caddesi ve devamında yer alan Atatürk Bulvarı ekseninde bir gelişme göstermiş, kabaca Topçu Meydanı olarak bilinen mevkiye kadar ulaşmıştır. Kuzeybatıda ise şehir bugünkü Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Araştırma Hastanesi'nin bulunduğu Hızmalı Mahallesi civarına kadar yayılmıştır. Ayrıca bu mevkiin hemen batısında Şehitlik Mahallesi'nin güney kesimleri, şehrin 1940 yılında kuzey yönündeki uç noktalarını oluşturmaktaydı. Batı istikametinde de şehrin surların dışına taşıdığı görülmektedir. Ancak şehrin batı yönünde gösterdiği yayılma eğilimi, kuzey yönünde görülen eğilim kadar değildir. Ayrıca şehrin, batıda üzerinde yayılmış olduğu Tılfındır Tepesi'nin batı kesimlerinin çok dik bir yapıya sahip oluşu da bu yönde bir ilerlemeye engel olmuştur. Suruç yolunun şehrin batısında olmasından dolayı şehir bu yöne doğru az da olsa gelişme göstermiştir.

Şehrin bu dönemde güney istikametinde meydana gelen yayılmanın, şehirden kopuk bir şekilde olduğu görülmektedir. Şehrin güneydoğusunda bulunan Harran Kapı'nın hemen güneyinde günümüz Harrankapı Mezarlığı'nın batısında şehirden kopuk bir yerleşme öbeği meydana gelmiştir.

Şanlıurfa'nın doğu kesimini Bey Kapısı'na kadar çevreleyen Karakoyun Deresi, doğu istikametinde bir eşik olarak kendini göstermektedir. Şehir doğuda "Bey Kapısı, güneydoğuda Harran Kapısının ayakta kaldığı sur kalıntıları ile sınırlanıyordu"⁵⁷⁹ (Harita 8, 26). Ayrıca şehrin doğusunda bulunan bahçelik alanlar

⁵⁷⁸ Urfa Hakkında Salname-1927, 1998: 44; Arif, 1925: 13.

⁵⁷⁹ Tuncel, 2001: 86.

Harita 8:

ŞANLIURFA ŞEHİRİNİN YAYILIŞ ALANI (1940)

da şehrin bu yönde ilerlemesine engel oluşturmuştur. Yukarıda belirtilen sınırlar içinde mekânsal yayılış gösteren şehrin kaplanmış olduğu alan, CBS programlarında yapılan hesaplama göre yaklaşık 154.4 hektar olarak tespit edilmiştir.

Şehirde bulunan mahalle sayılarına bakıldığında, Osmanlı döneminde bir ara 54'e kadar çıkan mahalle sayısının Cumhuriyet döneminin başlarında çok daha az olduğu görülmektedir. 1920'li yılların sonlarında şehirde bulunan mahallelerin adları tam olarak tespit edilememekle beraber, şehirde aralarında *Göl, Cami-i Kebir, Bıçakçı, Yakubiye* ve *Pınarbaşı Mahallesi* gibi 17 mahalle⁵⁸⁰ bulunmaktaydı.

Şehirde 1925 yılı verilerine göre 22'si minareli, 11'i minaresiz olmak üzere 33 cami ve mescid bulunmaktadır⁵⁸¹. 1927 yılında ise şehirde 54 cami olduğu görülmektedir⁵⁸².

1940 öncesi şehrin ikamet alanları incelendiğinde, bu alanların şehrin merkezinde yer alan ticaret alanlarının, yani çarşılar bölgesinin çevresinde yer aldığı görülmektedir⁵⁸³. Şehirde bulunan binalar büyük çoğunlukla kalker taşlardan inşa edilmiş, çimento olarak kireç ve külden elde edilen harç kullanılmıştır. Yapıların büyük kısmı, *tahtani* adı verilen tarzda inşa edilen, kemerler üstüne oturtulmuş toprak, düz damlara sahipken, şehirde bulunan binaların ancak %11.5'i çatılıdır. Bu çatılı binalara *fevkani* adı verilmektedir. Şehri boydan boya kat eden düzenli caddeler bulunmamaktadır⁵⁸⁴.

Osmanlı döneminde olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında da, belediyeçilik anlayışının zayıflığı ve inşaatların belli bir plan içinde yapılmamasından dolayı sokaklar dar ve girintili çıkıntılıdır. Sokakların kenarlarında bulunan evler ise avludur. Evlerin pencereleri mahremiyet nedeniyle avlunun içine dönüktür. Avlu etrafında yer alan küçük hücre şeklindeki odalar dikkat çekmektedir⁵⁸⁵. 1940 öncesi dönemde şehrin dikkat çeken özelliklerinden biri de şehirde halka açık yeşil alanların bulunmasıdır⁵⁸⁶. Bu alanların başında da şehrin güneybatı kısmında yer alan balıklı

⁵⁸⁰Tuncel, 2001: 86.

⁵⁸¹ Arif, 1925: 36.

⁵⁸² Urfa Hakkında Salname-1927, 1998: 69.

⁵⁸³ Gabriel, 1940: 277.

⁵⁸⁴ Arif, a.g.e.: 35

⁵⁸⁵ Gabriel, a.g.e.: 285.

⁵⁸⁶ Gabriel, a.g.e.: 277.

göllerin etrafındaki dinlenme yerleri gelmektedir. Ayrıca bu dönemde şehirde henüz bir kanalizasyon şebekesi kurulmamıştır⁵⁸⁷.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Türkiye'nin savaştan çıkmış ve yeni kurulmuş bir devlet olması nedeniyle henüz ekonomik ve sosyal atılımlarını tam anlamıyla başlatamamıştır. Ülkenin diğer taraflarında olduğu gibi Urfa şehrinde de bu durum kendini olumsuz şekilde göstermiştir. Cumhuriyet öncesinde Halep ile çok önemli ticaret ilişkileri bulunan Urfa Şehri, Halep'in Suriye sınırları içinde kalması ile ekonomik alanda çok önemli kayıplara uğramıştır. Bu nedenle de ekonomik alanda kendisini uzun yıllar toparlayamayan Urfa, 1950'li yıllara kadar önemli bir gelişme de gösterememiştir. Bu ekonomik gelişmedeki sınırlılıklar şehrin mekânsal gelişiminde de kendini göstermiştir.

2. 1941-1962 Dönemi

a) Nüfus

DİE'nin 1945 sayımı sonuçlarına göre şehrin nüfusu 36.356'dır. Şanlıurfa nüfusunun 18.232'sini erkeklerden oluşurken, 18.124'ü de kadınlardan oluşmaktadır. Erkeklerin şehir nüfusu içindeki payı %50.1 iken kadınların payı ise %49.9'dur. Daha önceki sayımlarda olduğu gibi bu sayımda da Urfa şehir nüfusunda il genelinde olduğu üzere erkek sayısının kadınlardan fazla olduğu görülmektedir.

Bu dönemde, şehir nüfusunun artış oranı yaklaşık %3.1'dir Aynı dönemde il nüfusunda meydana gelen artış oranı ise yaklaşık %7.5 civarındadır. Şehir nüfusunun yıllık ortalama artış oranı ise %6.1'dir. Şehir nüfusunda meydana gelen artış oranı il ve Türkiye nüfusunda meydana gelen artış oranlarının altındadır. 1945 yılı sayım sonuçlarına göre il nüfusunda meydana gelen yıllık nüfus artışı oranı %14.5 olarak gerçekleşirken, Türkiye nüfusunda bu oran %10.6 olarak görülmektedir (Çizelge 4, Şekil 19).

1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımından son sayım yılı 2000 yılına kadar geçen süre içerisinde dönemlik artış oranının en düşük olduğu dönem 1940-1945 yılları arasındadır. Bu dönemde gerek Urfa şehri ve ili, gerekse de Türkiye'de yıllık nüfus artış hızının düşük olmasının temel sebebi "ana-baba kütlesi niceliği"dir. I. Dünya Savaşı ve onu takip eden Kurtuluş Savaşı nedeniyle meydana gelen nüfus

⁵⁸⁷ Arif, 1925: 35.

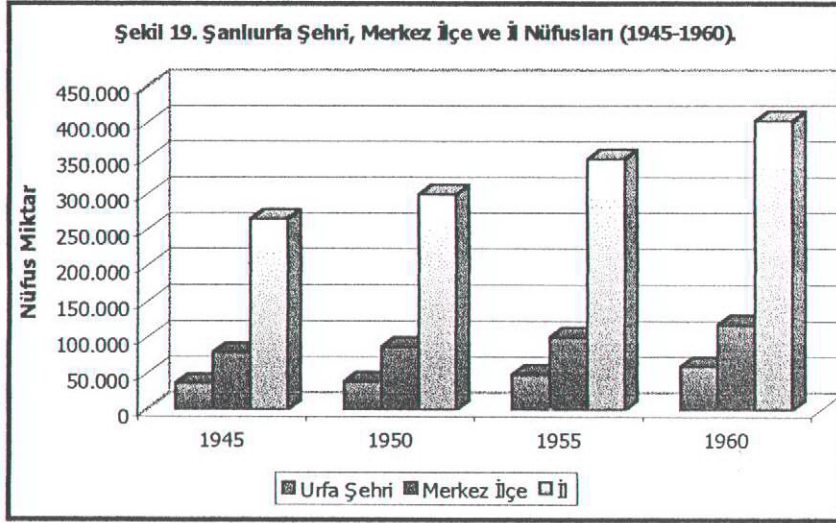
kayı ve düşük doğum oranları nedeniyle, 1935 sayımında 15-19 yaş grubunda yer alan kadın-erkek nüfusu çok düşük miktarlarda bulunmaktadır. Bu nedenle savaş yıllarında dünyaya gelen nüfus 1940-1945 arası dönemde evlenme çağına gelmiş bulunmaktadır. Evlenme çağında kabul edilen 25-29 yaş grubunun 1940-45 döneminde az olması nedeniyle ana-baba kütlesi de sayıca az olmuş ve bunun sonucunda da düşük doğum oranları ortaya çıkmıştır⁵⁸⁸.

Gerek Urfa Şehri gerekse il ve Türkiye nüfusunda bu dönemde meydana gelen düşük artış oranlarının diğer bir sebebi II. Dünya Savaşı'dır. 1939-1945 yılları arasında süren savaş nedeniyle ülkede seferberlik durumu ilan edilmiş ve çok sayıda erkek askere alınmıştır. Ülkede erkek nüfusun büyük bir kısmının askere alınmış olmasından dolayı, doğum yoluyla meydana gelen doğal nüfus artışı çok düşük seviyelerde olmuştur.

1950 yılında şehrin nüfusu DİE verilerine göre 38.685'e yükselmiştir. Bu sayım döneminde bir önceki sayım dönemine göre meydana gelen artış oranı %6.4'tür. Yıllık ortalama nüfus artış oranı ise %21.5'tir. Aynı dönemde il nüfusu ise 298.394 olarak tespit edilmiştir. İl nüfusunda bir önceki döneme göre %13.1'lik bir artış meydana gelmiştir. İl nüfusunda meydana ortalama yıllık artış oranı ise %24.6'dır. Aynı sayım yılında Türkiye nüfusunda meydana yıllık ortalama artış oranı %21.7 olarak görülmektedir. Buradan da görüleceği gibi şehir nüfusunda meydana gelen artış oranları il ve Türkiye nüfusunda meydana gelen artış oranlarından daha düşük değerler göstermektedir (Çizelge 4, Şekil 19). 1950 yılında il nüfusunda meydana gelen artış oranının (nüfus sayım dönemlerinde meydana gelen artışlar incelendiğinde) 1945'te meydana gelen en düşük artış oranının hemen ardından giderek artmaya başladığı görülmektedir. Bunun en büyük nedeni de 1939-1945 yılları arasında süren II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve seferberlik durumunun ortadan kalkmasıyla askere alınmış olan erkeklerin büyük kısmının evlerine dönmesidir. Bundan dolayı da nüfusun doğal yollarla artışında hızlanma meydana gelmiştir.

1955 yılına gelindiğinde şehir nüfusunun 48.296'ya yükselmiş olduğu görülmektedir. Şehrin nüfusu bir önceki döneme oranla %24.8 artmıştır. Bu dönemde gerçekleşen ortalama yıllık nüfus artış oranı %45.4'dır. Şehir nüfusunun 24.805'ini

⁵⁸⁸ Darkot, 1961: 5; Özgür, 1998: 12.

erkekler(%51.4), 23.491'ini kadınlar(%48.6) oluşturmaktadır. Aynı dönemde 348.199 olarak tespit edilen il nüfusunun bir önceki döneme göre artış oranı %16.7 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu dönem içinde nüfusun yıllık ortalama artış hızı, il nüfusunda %30.9, Türkiye nüfusunda %27.8 olarak meydana gelmiştir (Çizelge 4, Şekil 9, 19). Buna göre, bu dönemde şehir nüfusunda meydana gelen yıllık ortalama nüfus artışı, 1940 yılından beri ilk defa il nüfusu ve Türkiye nüfusunda meydana gelen artış oranından daha fazla olmuştur. Bu durum 2000 sayımına kadar sürekliliğini korumuştur.

Urfa Şehri'nin nüfusu 1960 yılında 50.000'nin üzerine çıkmıştır. Buna göre şehrin nüfusu bir önceki döneme oranla %24 artarak 59.863'e yükselmiştir. Nüfusun %52.4'ini erkekler, %47.6'sını da kadınlar oluşturmaktadır. Aynı sayım döneminde il nüfusu ise 401.919 olarak tespit edilmiştir. İl nüfusunda meydana gelen artış oranı %15.4 civarındadır. Aynı dönem içinde şehir nüfusunda meydana gelen ortalama yıllık nüfus artış oranı %43.8 iken, il nüfusunda %28.7 ve Türkiye nüfusunda %28.5 olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 4, Şekil 9, 19). Buna göre şehir nüfusunda meydana gelen artış il ve Türkiye nüfusunda meydana gelen artıştan daha fazla olmuştur.

Genel olarak II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Urfa şehrinin nüfusunda hızlı bir artış hızının olduğu görülmektedir. 1945-50 arası dönemde Türkiye nüfusu yıllık artış hızıyla yakın değerler gösteren Urfa Şehri nüfusu, 1950'den itibaren bu değer iki katına yakın bir hızla artmaya başlamıştır. "II. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte seferberlik nedeniyle silah altına alınan erkek nüfus evlerine dönmüş, evlenmeler ve çocuk sahibi olma arzusu

artmıştır. Bunlara ek olarak savaş dönemlerindeki kıtlık ve yoklukların ortadan kalkmaya başlaması, sağlık alanındaki ilerlemeler (çeşitli antibiyotiklerin ülkeye girişi, sıtma, verem, tifo gibi hastalıkların tedavisindeki başarılı uygulamalar vb.) ölümleri düşürünce⁵⁸⁹ gerek Türkiye nüfusu ve gerekse Urfa Şehri'nin nüfusunda büyük bir artış görülmüştür. Bunun yanında tarım ürünlerinde meydana gelen fiyat artışları, genelde ülke nüfusunun artışında etkili olurken, özelde de şehirlerin nüfus artışında etkili olmuştur. Tarımsal faaliyetlerin desteklenmesi, çiftçilerin iş gücü ihtiyacı nedeniyle çok çocuk sahibi olmaya itmiş, ancak istenilen gelişmelerin sağlanamaması nedeniyle nüfus artışı dengelenememiş ve sonuçta kırlardan şehirlere doğru bir göç hareketi başlamıştır⁵⁹⁰. Ülke genelinde yaşanan bu durum, Urfa Şehri'ni de etkilemiş ve bundan dolayı da 1960'lı yıllara doğru şehre il içinden, özellikle kırsal alanlardan göçler başlamıştır. Bu yeni gelişme, şehrin gecekondulaşma sürecini başlatmıştır.

b) Eğitim

Cumhuriyet döneminde başlatılan eğitim seferberliğine bağlı olarak, Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi Şanlıurfa'da da bir takım ilerlemeler kaydedilmiştir. Günümüzde de faaliyetlerini sürdüren ilk ve orta dereceli okulların önemli bir kısmının bu dönem içinde ve özellikle 1940 yılından sonra açıldığı düşünülürse, şehrin eğitim alanındaki faaliyetlerinde bu dönemin çok önemli bir rolünün olduğu anlaşılabacaktır. Bu dönem içinde zamanın ihtiyaçları da göz önüne alınarak diğer liseler yanında mesleki eğitim veren kurumların da açıldığı görülmektedir. Bugün bile şehrin en önemli orta dereceli okullarından olan Şanlıurfa Lisesi 1946 yılında faaliyete geçmiştir. Bunun yanında günümüz Şanlıurfa Endüstri Meslek/Teknik Lisesi'nin ve Şanlıurfa Kız Meslek Lisesi'nin temeli olan ve lise seviyesinde eğitim veren sanat enstitüleri 1940'lı yılların başlarında açılmıştır. İlk olarak 1942 yılında Urfa Kız Sanat Enstitüsü hizmete girmiş, bunun ardında da 1944 yılında Urfa Erkek Sanat Enstitüsü hizmete girmiştir. Mesleki eğitim veren diğer bir okul da Urfa Kız İlköğretmen Okulu'dur. Bu okul 1962 yılında eğitim-öğretim hizmeti vermeye başlamış ve ülkenin öğretmen ihtiyacının karşılanmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Yine bu dönem içinde hizmete giren diğer bir orta dereceli okul da 1962 yılında hizmet vermeye başlayan Urfa İmam-Hatip Okulu'dur.

⁵⁸⁹ Özgür, 1998: 13.

⁵⁹⁰ Avcı, 1993: 255.

c) Şehrin Fiziki Yapısı

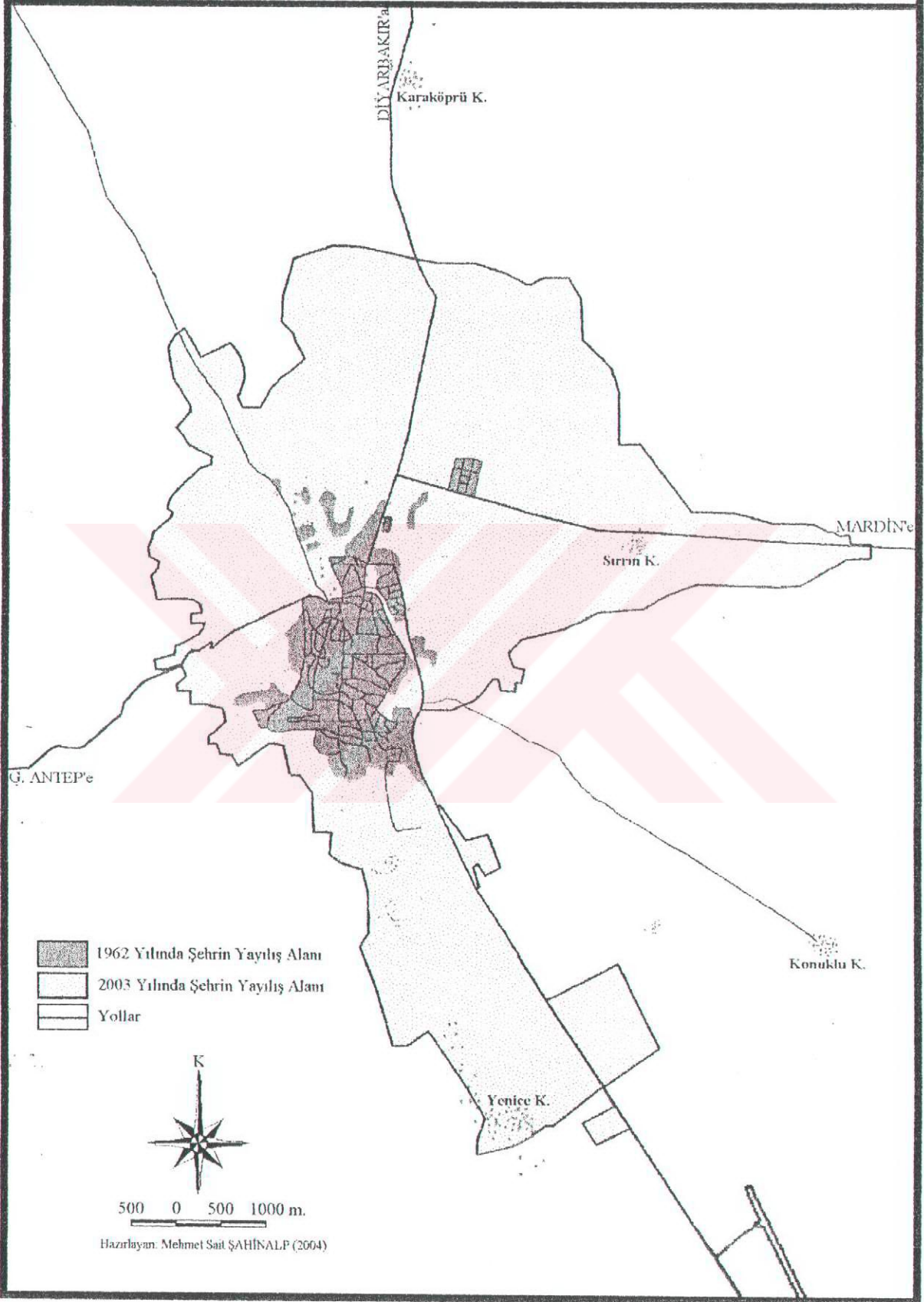
1927 yılından itibaren 1950 yılına kadar olan nüfus artışlarının dikkat çekecek oranlarda olmamasından dolayı, şehrin mekansal gelişmesinde de önemli farklılıklar olmamıştır. Ancak 1950 yılından itibaren Urfa şehri nüfusunda görülen artış oranlarının %20'lerin üzerinde olması, şehrin mekânsal gelişimine de yansımıştır.

Şanlıurfa'nın "Nüfus artışı 1950 yılından itibaren belirginleşmeye başlasa da şehrin mekân üzerindeki genişlemesi daha çok 1960 yılından sonra, Karakoyun Deresi'nin kuzeyine doğru büyümesiyle devam etti"⁵⁹¹. Şehrin 1960'lı yıllara doğru gelişme yönü özellikle kuzeye doğru olmuş, henüz o günlerde açılmamış olan ve günümüzde İpek Yolu olarak adlandırılan Gaziantep'i Mardin ve Diyarbakır'a bağlayan devlet yolunun şehir içinde kalan kısmı ile Karakoyun Deresi arasında kalan alanda şehrin yayılma gösterdiği görülmektedir. Günümüz Atatürk Bulvarı boyunca yeni yerleşmeler belirmeye başlamış, Bahçelievler, Cengiz Topel ve Atatürk Mahalleleri gibi bazı mahallelerin ilk yerleşmeleri bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. Şehrin kuzey yönündeki mekânsal ilerleyişi kuzeydoğuya doğru da kaymıştır. Karakoyun Deresi'nin şehrin Sarayönü olarak adlandırılan kesiminden itibaren güneye doğru yöneldiği alanın hemen kuzeyinde, günümüz Kamberiye Mahallesi civarında şehir yayılmaya başlamıştır. Kuzey yönünde şehrin yayılma gösterdiği diğer bir alan da Şanlıurfa-Mardin karayolu çevresidir. Şanlıurfa-Mardin karayolunun Şanlıurfa-Diyarbakır karayoluyla birleştiği alanın (Abide Meydanı) hemen güneyinde, günümüz Fatih mahallesinin bulunduğu küçük bir alanda güneye doğru bir şerit halinde yerleşmelerin bulunduğu görülmektedir. Bu alan, Şanlıurfa Lisesi ve eski adıyla Merkez Ortaokulu olan Merkez İlköğretim okulunun hemen güneyinde bulunmaktadır. Bu okulların varlığı ve Şanlıurfa-Mardin ve Şanlıurfa-Diyarbakır karayoluna yakınlık bu yerleşmelerin yer seçiminde önemli rol oynamıştır. Bu alanın hemen kuzeydoğusunda başka bir yerleşme öbeği daha oluşmuştur. Şanlıurfa-Mardin karayolunun kuzeyinde, günümüz Yenişehir mahallesinin çekirdeğini oluşturan bu yerleşmeler, esas olarak sosyal konutlar adı verilen konutların belediye tarafından inşa edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu alan şehirden kopuk bir yerleşme özelliği göstermektedir. Bu nedenle de bu dönemde

⁵⁹¹ Tuncel, 2001: 87.

Harita 9:

ŞANLIURFA ŞEHRİNİN YAYILIŞ ALANI (1962)

şehrin kuzeydeki en uzak yerleşme alanını oluşturmuştur. Böylece şehir ilk kez Şanlıurfa-Mardin karayolunun kuzeyine taşma göstermiştir.

Bu dönemde şehrin yayılmaya başladığı diğer bir alan şehrin güney kesimleridir. Şehrin güney, güneybatı ve güney doğu kesimlerinde yerleşilen alanlar çoğalmıştır. Şehrin güneybatısında, Urfa kalesinin batısında kalan tepelik alanda günümüz Yakubiye ve Dedeosman mahalleleri civarında ve kalenin güneyinde kalan alanda şehir ilerlemeye başlamıştır. 1940 yılında şehrin güneyinde bulunan Harrankapı mezarlığının hemen doğu ve batısında bulunan alanda yeni yeni oturma alanları kurulmaya başlamış ve bu sayede Eyyubiye mahallesi civarı konutlarla dolmuştur.

Bu alandan itibaren şehrin güney kesimlerinde doğuya doğru bir yayılma gerçekleşmiştir. Önemli karayollarının yerleşmeler üzerindeki çekim gücünden dolayı, bu alanın doğusunda bulunan Şanlıurfa-Akçakale karayolu, binaları kendine doğru çekmiştir. Bu dönemde şehir doğuya doğru da(Beykapısı'nın hemen doğu kesimlerinde) gelişme göstermiştir. Fakat şehrin bu kesiminde meydana gelen mekânsal gelişme, diğer yönlerde meydana gelen gelişmelere nazaran önemsiz kalmıştır (Harita 9, 27).

Harita Genel Komutanlığınca hazırlanan 1.25.000'lik topografya haritası baz alınarak ve CBS programları kullanılarak yapılan hesaplamalara göre, 1962 yılında şehrin yayılmış olduğu alanın yüz ölçümü yaklaşık olarak 314.8 hektardır. Buna göre şehrin mekânsal alanda göstermiş olduğu büyüme 1940 yılına nazaran %104 oranında artmıştır.

Yukarıda bahsedilen alanlarda, şehrin kuzeyinde yeni gelişim gösteren alanlar hariç, diğer alanlarda inşa edilen konutlar gecekondur niteliğindedir. Bu nedenle Şanlıurfa'da plânsız bir yerleşme kendini göstermeye başlamıştır. Şehrin kuzeyinde özellikle Atatürk Bulvarı'nın etrafında inşa edilen konutlar çok katlı modern konutlar olup, kat yükseklikleri 8'e kadar çıkmaktadır. Bunun dışında Şanlıurfa-Mardin karayolunun kuzeyinde belediye tarafından inşa edilen konutlar da, dönemin şartlarına göre, çok katlı modern konutlar özelliğinde inşa edilmiştir. Ancak şehrin güney ve batı yönlerinde inşa edilen konutlar çoğu kez tek katlı ve avlulu konut özelliğindedir. Şehirde her ne kadar çok katlı bina yapımı artmışsa da, nüfusun

1963-1974 arası dönemde şehrin nüfusu, daha önceki dönemlerde olduğu gibi büyük bir hızla artmaya devam etmiştir (Şekil 20). 1960-65 arası dönemde yıllık artış oranı bir önceki döneme yakın bir değer gösterirken, 1965-70 arası dönemde bir önceki dönemin artış hızından %50 oranda daha yüksek bir artış hızına sahip olmuştur. Şehir nüfusunun bu kadar hızlı bir şekilde artması doğum oranlarının yüksek olması yanında il içinden beslenen göçlerden kaynaklanmaktadır. Esasında şehre doğru olan bu göçler, tarım sektöründen kopanlar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Tarımsal nüfusun azalarak, şehre yönelmesinde başlıca üç neden bulunmaktadır. Bunların birincisi, şehirlerin çekici gücü olarak kabul edilen istihdam olanaklarının bulunması ve buna bağlı olarak ücretlerin yüksek oluşunun cazibesi, ikincisi kırsal kesim ile şehir arasındaki bağlantıyı sağlayan ulaşım ve haberleşme olanakları ve üçüncüsü de köylerin iticiliğini ifade eden hızlı nüfus artışı ve diğer nedenlerle ortaya çıkan gizli işsizliğin doğurduğu fazla nüfusun tarım dışı alanlara itilmesidir⁵⁹⁴. Benzer nedenlerden dolayı Urfa Şehri, gerek yakın çevresindeki kırsal alanlardan gerekse ilin diğer kırsal alanlardan ve kısmen de ilçe merkezlerinden önemli miktarda göç almıştır.

1970'li yılların başında Urfa şehrinde kurulmaya başlanan sanayi tesisleri nedeniyle şehrin çekiciliğinin artması, tarımda makinalaşma, veraset yoluyla tarım alanlarının bölünerek küçülmesi ve diğer nedenlerden dolayı kırsal kesimde işsiz kalan bir nüfus kütesinin varlığından dolayı kırsal kesimin iticiliğinin artması, şehre doğru bir göç hareketi olması sonucunu doğurmuştur. Daha iyi yaşam koşullarında yaşamak, gerek sanayi sektöründe gerekse canlı olan hizmet sektöründe iş bulabilmek amacıyla şehre çok sayıda insanın gelmesi, nüfusun büyük bir hızla artmasına neden olmuştur.

b) Eğitim

Cumhuriyet döneminin başlarından itibaren önem verilen eğitim hizmetleri 1963-74 yılları arasında da gelişme göstermiş, daha önce kurulmuş olan ilk ve orta dereceli okulların sayılarında artışlar olmuştur. 1973 yılı itibariyle şehirde 15 ilkokul, bir ilköğretmen okulu, 3 ortaokul ve 5 lise bulunmaktaydı. Şehirde bulunan ilk okullarda toplam 13.579 öğrenci eğitim ve öğretim görmekte iken, bu okullarda

⁵⁹⁴ Dinler, 2000: 97.

görev yapan öğretmen sayısı da 373'tür. Şehrin diğer önemli bir okulu da 1961 yılında açılan Urfa Kız İlköğretmen Okulu'dur. Okulun 1972-73 eğitim ve öğretim yılı öğrenci sayısı 876 olup, öğretmen sayısı da 30'dur. Şehirde bulunan Urfa Lisesi, Urfa Ticaret Lisesi, Urfa İmam-Hatip Okulu, Urfa Erkek Sanat Enstitüsü ve Urfa Kız Sanat Enstitüsü'nde toplam 2.320 öğrenci öğrenim görmekte ve bu liselerde toplam 87 öğretmen görev almaktadır⁵⁹⁵. Şehirde ayrıca sağlık elamanı yetiştirmek amacıyla kurulan bir de sağlık okulu bulunmaktadır. 1961 yılında hizmete giren bu okulun 233 öğrencisi bulunmaktadır⁵⁹⁶ (Çizelge 9).

Çizelge 9. Şanlıurfa Şehrinde Bulunan İlk ve Orta Dereceli Okullar (1973).

Okul Türü	Okulun Adı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı
İlk Okullar	Alpaslan İlkokulu	29	845
	Atatürk İlkokulu	17	619
	Cengiz Topel İlkokulu	32	1612
	Cumhuriyet İlkokulu	23	823
	Kurtuluş İlkokulu	17	627
	Mithatpaşa İlkokulu	34	1012
	Şair Nabi İlkokulu	22	721
	Şehitlik İlkokulu	26	1079
	Şair Abdi İlkokulu	16	606
	Şehit Nusret İlkokulu	24	957
	Şerif Özden İlkokulu	22	638
	Turan İlkokulu	20	591
	Vatan İlkokulu	32	1121
	Yavuz Selim İlkokulu	37	1380
	Yakup Kalfa İlkokulu	22	748
İlköğretim Okulları	Urfa Kız İlköğretmen Okulu	30	876
Orta Okullar*	Merkez Orta Okulu		
	Atatürk Orta Okulu		
	Gazi Orta Okulu		
Liseler	Urfa Lisesi	27	1164
	Urfa Ticaret Lisesi	13	358
	Urfa İmam-Hatip Okulu	10	249
	Erkek Sanat Enstitüsü	20	315
	Kız Sanat Enstitüsü	17	234
	Sağlık Okulu		233
	Toplam**	490	16.808

Kaynak: Urfa İl Yıllığı-1973.

*1973 Yılında orta okulların öğrenci ve öğretmen sayıları ile ilgili veri bulunmamaktadır.

**Toplam öğrenci ve öğretmen sayılarına orta okulların sayısı dahil değildir.

⁵⁹⁵ Urfa İl Yıllığı, 1973: 98-1002.

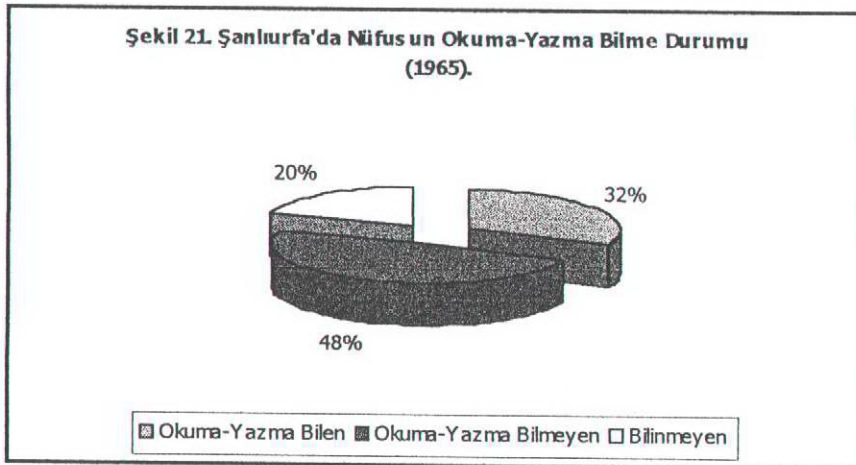
⁵⁹⁶ Tanışık, 1974: 89; Urfa İl Yıllığı, 1973: 161.

1965 yılında Urfa Şehri nüfusunun eğitim durumuna bakılacak olursa, şehirde okuma-yazma oranının düşük seviyelerde olduğu görülmektedir. 1965 yılında 73.798 olan Urfa Şehri nüfusunun ancak 23.166'sı okuma-yazma bilmektedir. Okuma-yazma bilenlerin şehir nüfusu içerisindeki payı %31.5'tir. Okuma-yazma bilen nüfus içerisinde de en büyük oran %74.4 ile erkeklere aittir. Okuma-yazma bilen nüfus içerisinde kadınların oranı ise %25.6 gibi düşük bir orandadır. Şehirdeki erkekler arasında okuma-yazma bilme oranı %44.8 iken, kadınlar arasında bu oran yaklaşık %17'dir. Görüldüğü gibi Urfa Şehri nüfusunda düşük olan okuma-yazma oranı kadınlar arasında daha da düşük seviyededir. Şehir nüfusu içerisinde okuma-yazma bilmeyenlerin oranı ise %48.8'dir. Şehir nüfusunda okuma-yazma bilmeyen erkeklerin oranı %35.4 iken, kadınlar arasında bu oran %63.5'tir (Çizelge 10, Şekil 21). Ancak DİE 1965 yılı nüfus istatistiklerinde okuma-yazma bilme/bilmeme durumu ile ilgili verilerde "bilinmeyen" hanesinde gösterilen erkek ve kadın miktarı sadece 43 olarak belirtilmektedir. Oysa okuma-yazma bilen ve bilmeyenlerin miktarı toplandığında ortaya 14.000 civarında hakkında herhangi bir bilgi mevcut olmayan nüfus ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle yukarıda belirtilen okuma-yazma bilen/bilmeyenlerin miktarı ve nüfus içindeki oranlarına ihtiyatlı olarak yaklaşmak gerekmektedir.

Çizelge10. Şanlıurfa'da Okur-Yazarlık Durumu (1965).

	İl			Urfa Şehri		
	T	E	K	T	E	K
Okuma-Yazma Bilen	75.466	61.534	13.932	23.166	17.236	5.930
Okuma-Yazma Bilmeyen	275.714	116.938	158.776	35.861	13.623	2.238

Kaynak: DİE

c) Sağlık

II. Dünya Savaşı'ndan ülkede sağlık alanında görülmeye başlanan gelişmeler zamanla şehre de yansımış, yeni hastane ve sağlık ocakları açılmıştır. Bu dönemde şehirde bulunan hastahanelerin büyük bir kısmı, Devlet Hastahanesi hariç, İpek Yol'un kuzeyinde bulunmaktadır. Akşemsettin Mahallesi sınırları içinde Şanlıurfa-Gaziantep karayolu kenarında bulunan SSK Hastahanesi, Yine aynı yola yakın yerde Bağlarbaşı mahallesi sınırları içinde yer alan Doğumevi ve yine aynı yerde, bugün İl Sağlık Müdürlüğü olarak kullanılan binada hizmet veren 25 yataklı Trahom Hastahanesi şehrin önemli hastahanelerindendir. Yine 200 yataklı Devlet Hastahanesi diğer önemli bir sağlık tesisidir. Bu hastahaneler yanında çeşitli dispanserler ile Harrankapı, Tıfındır, Yenişehir gibi sağlık ocakları da şehir ve yakın çevredeki köylere hizmet vermektedir. 1973 yılı itibariyle şehirdeki hastahanelerde 5 uzman doktor, 10 pratisyen hekim, bir eczacı, 2 diş doktoru, 22 hemşire, 18 sağlık memuru ve 53 ebe görev yapmaktadır⁵⁹⁷. 1974 yılı itibariyle şehirde 10 da eczane bulunmaktadır⁵⁹⁸.

d) Ticaret, Bankacılık ve Sanayi

Urfa Şehri'nin en önemli ticari alanlarının başında Haşimiye meydanı ve çevresinde bulunan tarihi çarşıların bulunduğu alan gelmektedir. Çeşitli zanaat erbabının bir arada bulunduğu çarşılardan oluşan bu alan, şehrin ticari açıdan can damarını oluşturmaktadır. Ancak şehrin 1960'lı yılların başından itibaren kuzeye doğru gelişmesi sonucunda, Atatürk Bulvarı etrafındaki binaların, Bahçelievler ve Cengiz Topel mahallelerinde inşa edilen çok katlı binaların alt katları çoğunlukla iş yeri olarak kullanılmıştır. Bu nedenle bu dönemden itibaren şehrin ticaret alanlarının da kuzeye doğru genişlediğini söylemek mümkündür.

Bu dönem içerisinde şehirde faaliyet gösteren başlıca iş kolları arasında, "bakırcılar, değirmenciler, eskiciler, fırıncılar, faytoncular, araba sürücüleri, göncüler, helvacı ve yoğurtçular, kavalcı ve kürkçüler, kasaplar, kunduracılar, kahveciler ve çaycılar, karasaban ve döğenciler, keçeciler, marangozlar, beyaz taş ocakları ve işçileri, oturakçılar, şoförler ve otomobilciler, sebzeciler, sobacılar, nalbantlar, bıçakçılar, hızcırcılar ve kavakçılar, terziler ve ziraat aletleri üretenler" olmak üzere çok çeşitli meslekler bulunmaktaydı. Ancak buradan da anlaşılacağı

⁵⁹⁷ Urfa İl Yıllığı, 1973: 157-159.

⁵⁹⁸ Tanışık, 1974: 32.

üzere yukarıda sayılan mesleklerden çoğu çağın şartlarını yansıtmayan endüstri öncesi şehirlere aittir⁵⁹⁹.

1960'lı yılların sonlarında, Urfa Şehri'nin ticari ilişkilerinde en önemli yer tutan merkezler arasına İstanbul'dan başka Gaziantep ve Diyarbakır da katılmıştır. Ticarete konu olan mallar arasında tahıllar, baklagiller, antep fıstığı, kendir, üzüm, canlı hayvan ve hayvansal ürünler gibi yerel ürünler yer tutmaktaydı. Urfa Şehri'nin bu dönem içinde ithalat ve ihracatla uğraşan firmalarının olmaması nedeniyle, ticari açıdan yurt dışı ile bağlantıları bulunmamaktaydı. Ticari faaliyetlerde önemli bir yeri olan ve şehir ekonomisinde dönen paranın artışına işaret eden bankaların, bu dönem içerisinde sayıca artmış olduğu görülmektedir (1967 yılında şehirde 7 adet banka bulunmaktaydı ki bunlar, İş, Ticaret, Vakıf, Emlak Kredi, Halk, Ziraat bankaları ile Akbank'tı)⁶⁰⁰. 1973 yılında şehirde bulunan banka sayılarında artış olmuş bu yıl itibarıyla (Garanti ve Yapı ve Kredi bankaları eklenmiştir) banka sayısı 9'a yükselmiştir⁶⁰¹.

Urfa Şehri'nin 1960'lı yıllarının ortalarına kadar önemli bir sanayi tesisine sahip olmadığı görülmektedir. 1968 yılına kadar şehirde birkaç un fabrikası ve bir buz fabrikası⁶⁰² dışında büyük bir sanayi tesisi yoktu. Ancak şehirde başta dokumacılık olmak üzere çeşitli alanlarda, ilkel şartlarda üretim yapan tezgâhlar bulunmaktaydı. Ev tipi veya atölye tipi sanayi olarak nitelendirilebilecek bir takım üretim faaliyetleri eskiden beri şehirde büyük önem taşımaktadır. Bu tarz üretim yapan zanaat kolları arasında dokumacılık, debbağlık, maden işleyiciliği, kürkçülük, saraçlık, keçecilik, kazazlık ve taşçılık önemli bir yer tutmaktadır.

1970'li yıllardan sonra kalkınmada öncelikli illere uygulanan teşvik uygulaması⁶⁰³ sonucunda, Şanlıurfa Şehri'nde sanayi faaliyetlerinin canlanmaya başladığı görülmektedir. 1968 yılında Et Kombinası ve 1973 yılında da Urfa Pamuk İpliği Sanayi A.Ş. (UPİSAŞ) 'ne ait pamuk ipliği fabrikası kurulmuştur. Bu dönem içinde şehrin en önemli sanayi tesisi UPİSAŞ iplik fabrikasıdır. Bu fabrikanın yıllık üretim kapasitesi 4.060 ton pamuk ipliğidir⁶⁰⁴.

⁵⁹⁹ Urfa İl Yıllığı, 1973: 183-185.

⁶⁰⁰ Urfa İl Yıllığı, 1967: 183-185.

⁶⁰¹ Urfa İl Yıllığı, 1973: 203.

⁶⁰² Urfa İl Yıllığı, 1967: 185.

⁶⁰³ Türkoğlu, 1987: 33.

⁶⁰⁴ Urfa İl Yıllığı, 1973: 204.

Ayrıca uygulanan teşviklerin bir sonucu olarak şehirde bulunan ve gıda sektöründe faaliyet gösteren fabrikaların sayısında da artış olmuştur. 1963-74 yılları arası dönemin sonlarında şehirde bulunan un fabrikalarının sayısı 4'e, bir tane daha ilaveyle buğday fabrikalarının da sayısı 2'ye yükselmiştir. Şehirde bulunan un fabrikalarının yıllık üretim miktarı 42.900 ton olup, bunun yarısı il içinde tüketilmekte, diğer yarısı da komşu illere gönderilmektedir. Şehrin diğer bir sanayi tesisi olan Et ve Balık Kurumu'na bağlı Et Kombinası'nın 220 işçisi ve 51 memuru bulunmakta olup, bu tesisin kesim kapasitesi yaklaşık 800 hayvandır⁶⁰⁵.

e) Ulaşım ve Haberleşme

Türkiye'de ulaşım sektöründe meydana gelen gelişmelere paralel olarak Şanlıurfa'da da ulaşım sektöründe önemli gelişmeler olmuştur. Özellikle 1956 yılında Birecik köprüsünün açılmasıyla şehrin ulaşım imkânları daha da artmıştır.

Şehrin diğer illerle bağlantısını sağlayan çeşitli otobüs firmaları bulunmaktadır. Şehirlerarası ulaşım, biri Urfa merkezli(bu sayı 1973'te ikiye çıkmıştır) olmak üzere 10 şehirlerarası seyahat firması tarafından sağlanmaktadır. İl içinde şehrin çevresinde bulunan ilçe merkezleriyle, anayollar üzerinde bulunmalarının da etkisiyle otobüs ve minibüslerle sağlanırken, şehrin köy ve kasabalarla ulaşımı minibüs, kamyon taksi ve jiplerle sağlanmaktadır⁶⁰⁶.

Ulaşım sektörüne konu olan faaliyetlerden biri de şüphesiz ki haberleşmedir. Herhangi bir yerin yakın ve uzak çevresiyle bağlantılarını sağlayan haberleşme imkânları, aynı zamanda bir gelişmişlik göstergesidir. Bu dönem içinde en sık kullanılan haberleşme aracı mektup, telgraf ve teleks olmuştur. Bunun yanında yeni yeni yaygınlaşmaya başlayan telefon hizmetleri de haberleşme de kullanılan diğer bir araç olmuştur. 1973 yılında telefon abonesi sayısı 1.500'e⁶⁰⁷ ulaşmıştır.

f) Şehrin Fiziki Yapısı

Şanlıurfa Şehri nüfusunun 1950'li yıllardan itibaren Türkiye ortalamasının üzerinde bir hızla artmaya başlaması nedeniyle şehir de büyümeye başlamıştır. 1941-1962 döneminde de bahsedildiği gibi, tarımsal alanda makineleşme ile birlikte kırsal alanda meydana gelen işgücü fazlası, şehirler üzerinde baskı oluşturmıştır. Bunun sonucunda da kırsal alanda yaşayan ve istihdam açısından herhangi bir niteliğe sahip

⁶⁰⁵ Urfa İl Yıllığı, 1973: 204.

⁶⁰⁶ Urfa İl Yıllığı, 1967: 219, 220.

⁶⁰⁷ Urfa İl Yıllığı, 1973: 227.

olmayan çoğu insan şehirlere göç etmiştir. Kırsal kesimlerden şehirlere doğru devam eden bu göç süreci, bir yandan şehirlerin büyümesine neden olurken, niteliksiz göç nedeniyle bir takım şehirsiz sorunlar ortaya çıkmıştır. Şanlıurfa Şehri de 1960'lı yıllara doğru il içinden ve özellikle kırsal kesimden gelen göçlerle büyümeye başlamış İstanbul, Ankara, İzmir, İzmit, Bursa ve Adana gibi şehirlerin aksine il dışı göçlerle değil, il içinden gelen göçlerle gecekondulaşma sürecine girmiştir. Nüfusun yüksek artış hızını büyük oranda korumaya devam etmesi nedeniyle bu durum 1963-1974 döneminde de kendini göstermiştir. Şüphesizki şehrin hızlı bir nüfuslanma sürecine girmiş olması ve bu dönemde de bu özelliğini koruması, şehir nüfusunun gerek tabii yollarla artması, gerekse yukarıda da bahsedildiği gibi göçlerle beslenmesi yoluyla olmuştur. Kırsal kesimin sahip olduğu itici özellikler yanında şehrin çekici özelliklerinin de bunda etkili olduğunu belirtmek gerekmektedir.

1968 yılında Şanlıurfa ilinin kalkınmada öncelikli 20 il arasına alınmasıyla, uygulanan bir takım teşvik tedbirleri sonucunda endüstri yatırımları başlamıştır⁶⁰⁸. Bu dönem içerisinde özellikle sanayi tesislerinin yeni yeni kurulmaya başlanmış olması, şehir yaşıntısının konfor açısından sahip olduğu cazip özellikler, şehrin kırsal alandan nüfus çekmesine ve mekânsal olarak da büyümesine neden olmuştur. Şehirde 1967 yılı itibarıyla "17 mahalle"⁶⁰⁹ bulunmaktadır (Çizelge 11).

Çizelge 11. Şanlıurfa Şehrinin Mahalleleri (1967).

Mahallenin Adı		Mahallenin Adı		Mahallenin Adı	
1	Atatürk	7	Kamberiye	13	Pınarbaşı
2	Beykapusu	8	Karakoyunlu	14	Türkmeydanı
3	Bıçakçılı	9	Kadıoğlu	15	Tepe
4	Camiikebir	10	Kendirici	16	Yenimahalle
5	Gümüşkuşak.	11	Kurtuluş	17	Yusufpaşa
6	Gölbaşı	12	Eyyubiye		

Kaynak: Urfa İl Yıllığı, 1967.

Şehirde bu dönem içinde inşa edilen konutların büyük bir kısmını gecekondular tarzındaki genelde tek katlı ve küçük, dar bir avlusu bulunan evlerden oluşurken, bunun yanında çok katlı modern binaların sayısında da önemli artışların olduğu görülmektedir. Bu her iki yapı tarzı şehrin farklı bölgelerinde kendini hissettirmiştir.

Urfa Şehri'nin bu dönemin sonunda 1974 yılındaki mekânsal durumuna göz atılacak olursa, şehrin 1962 yılına nazaran yaklaşık iki kat (%98.5) büyüdüğü

⁶⁰⁸ Türkoğlu, 1987: 33.

⁶⁰⁹ Urfa İl Yıllığı, 1976: 34.

görülmektedir. Şehrin 1960 yılı nüfusunun 59.863 ve 1975 yılı nüfusunun 132.934 olduğu düşünülürse bu büyüme miktarının nüfus artışıyla paralellik gösterdiği ve dolayısıyla da normal olduğu söylenebilir. 1966 yılından itibaren ilk defa şehir içi ulaşım araçlarının hizmete girmesi,⁶¹⁰ şehir içi ulaşımında büyük kolaylık sağlamış, şehrin farklı kesimleri bu uygulama ile birbirine bağlanmıştır. Şehrin 1974 yılı planı üzerinde yapılan çalışma sonucunda, kaplanmış olduğu alan, 624.9 hektar olarak hesaplanmıştır. 1975 nüfusu esas alındığında hektar başına 211 kişilik bir nüfus yoğunluğu ile karşılaşılır ki bu değer çok yüksek bir şehrsel nüfus yoğunluğuna denk düşmektedir.

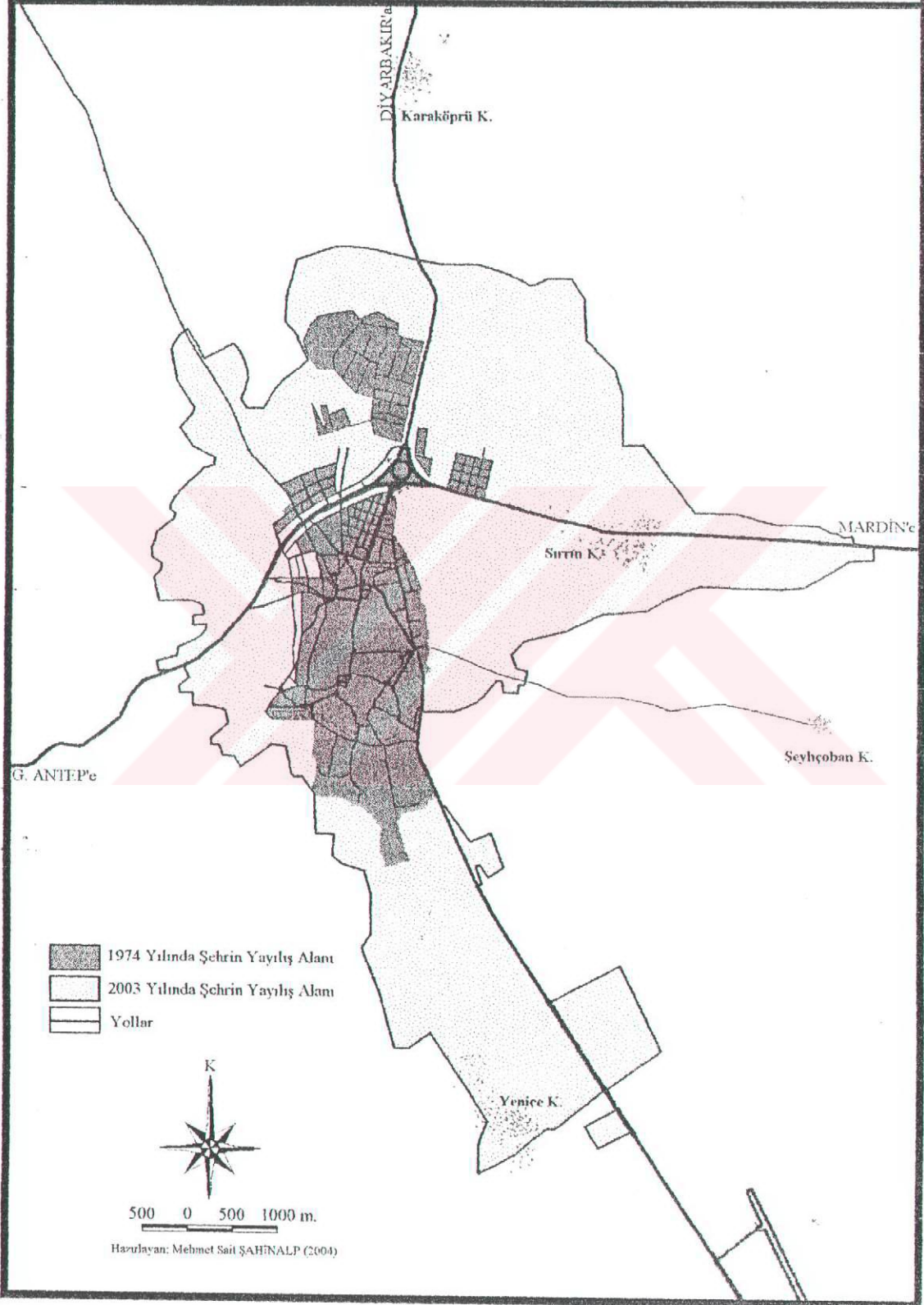
Urfa Şehri'nin 1963-1974 arasında kalan dönemde mekânsal alanda göstermiş olduğu gelişme, kuzey ve güney yönlerinde olmuştur. 1960'lı yılların başında bugün Abide Meydanı olarak bilinen Gaziantep, Mardin ve Diyarbakır yollarının kavşak noktasından itibaren şehrin batısına uzanan İpek Yol adı verilen yolun açılması, şehrin kuzey yönünde gelişmesinde etkili olmuştur. Atatürk Bulvarı boyunca modern çok katlı(kat sayısı 8'e varan) yüksek binalar inşa edilmiştir. Bulvarın her iki tarafında inşa edilen bu yapılar şehrin bugünkü modern görüntüsünün ortaya çıkmasının temellerini atmıştır. Bu kesimdeki gelişme daha çok Atatürk Bulvarı'nın batı kesimlerinde olmuştur. Atatürk Bulvarı ile İpek Yol arasında kalan bu alanda yerleşimin artması, bu alandaki çok katlı binaların alt katlarının işyeri olarak kullanılması sonucunu da doğurmuştur. Bu nedenle Bahçelievler, Cengiz Topel ve Mimar Sinan mahallelerinde günümüzde de var olan işyerlerinin ortaya çıkışı bu dönem içinde olmuştur. Karşılıklı etkileşim daha fazla nüfusun bu alana çekilmesine yol açmıştır.

Şehrin kuzey kesimde gelişme gösteren alanlardan bir tanesi de, o günkü şehrin kuzeybatısında meydana gelmiştir. Abide kavşağından Gaziantep yönüne uzanan İpek Yol'un güney ve kuzeyinde modern yapılardan oluşan yeni yerleşim alanlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Cengiz Topel, Bahçelievler, Mimar Sinan, Şehitlik, İpek Yol ve nisbeten de Hızmalı, Karakoyun ve Bağlarbaşı mahallelerinin bulunduğu alanda yeni ve modern özellikte yapılardan oluşan yerleşmeler göze çarpmaktadır. Bu kesimlerde şehrsel gelişmenin meydana gelmesinde en büyük rolü İpek Yol oynamıştır. Bilindiği üzere yolların, tarihin her

⁶¹⁰ Türkoğlu, 1987: 33.

Harita 10:

ŞANLIURFA ŞEHRİNİN YAYILIŞ ALANI (1974)

döneminde yerleşmeleri kendine çekme özelliğine sahip olmasından dolayı, İpek Yol da çevresinde yeni yerleşmelerin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır.

Yine kuzey doğrultusunda gelişme gösteren diğer bir alan da şehrin kuzeydoğu kesimleridir. Yeni yapılan Abide kavşağına ve Mardin yoluna doğru yayılış gösteren bu alan, günümüz modern mahallelerinin bulunduğu bir alandır. Özellikle Mardin yolunun kuzeyinde bulunan belediye sosyal konutları çevresinde, dönemin şartlarına göre lüks sayılabilecek konut tipleriyle yeni yerleşim alanlarının belirdiği görülmektedir. Bugünkü Yenişehir mahallesinin Mardin karayoluna yakın kesimlerinde iki katlı ve bahçeli, konak şeklinde yapılan bu konutlar, şehirden uzak ve rahat bir ortamda yaşamak isteyen iyi gelirli insanların tercih ettiği ikametgâhlar olmuştur. Bu alan, daha sonraları şehrin en modern mahallesi olarak nitelendirilecek olan Yenişehir mahallesinin de temellerini oluşturmuştur.

Şehrin kuzeydoğu ve doğu yönünde gelişme gösteren diğer bir alan da, Akçakale karayolunun Kadri Eroğan Caddesi'ne yakın olan kesimlerinde bulunmaktadır. Bu alan, 1963-1974 yılları arasında gelişme göstermiştir. Günümüz Kamberiyeye ve Sancaktar mahallelerinin bir kısmını kapsayan bu alan, yukarıda sayılan alanlardan farklı özelliktedir. Şehrin kuzeyindeki gelişme alanları modern tipteki konutlardan oluşmaktayken, bu alanda inşa edilen konutlar gecekondur niteliği taşımaktadır. Her ne kadar Kamberiyeye mahallesi eski mahalle ise de, Sancaktar mahallesi sınırları içindeki ilk yerleşmeler bu dönem içinde başlamıştır. Mahallenin sakinleri tamamen il içindeki alanlardan şehre göç eden insanlardan oluşmaktadır. Sancaktar mahallesinde 1960 yılından itibaren başlayan ilk yerleşmeler, bunu takip eden 5-6 yıl içinde hızlı bir atış göstermiştir. Böylece şehrin doğu kesiminde yer alan Sancaktar mahallesinde, yerleşmelerin hızlı bir şekilde artmaya başladığı dönemin 1960'lı yılların ortasından itibaren olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

Şehrin asıl gelişme ekseninin kuzey-güney doğrultusunda olması itibarıyla, bu dönemde kuzey yönünden sonra en fazla mekânsal gelişmenin görüldüğü alan, şehrin güney kesimleridir. Bu dönem içinde güney doğrultusunda meydana gelen gelişme, önceki dönemlere nazaran daha önemli orandadır. Şehrin güneyde göstermiş olduğu yayılım alanı, 1923-1940 ve 1941-1962 yıllarını kapsayan dönemlerde aynı doğrultuda görülen yayılım alanından daha fazladır. Nisbeten Urfa kalesinin güneyinde kalan tepelik alan üzerinde bir gelişme görülmekte ise de, asıl

gelişme günümüz Eyyubiye, Şihmaksut, Hacı Bayram Veli, Onikiler ve Muradiye mahallelerinin bulunduğu alanda meydana gelmiştir. Eyyubiye mahallesinin batı kesimleri, Şihmaksut mahallesinin neredeyse büyük bir kısmı, Hacı Bayram Veli ve Muradiye mahallelerinin Eyyüp Peygamber Caddesi'ne yakın kesimleri ve Onikiler mahallesinin Harrankapı mezarlığının güneyinde kalan kesimleri bu dönemde hızlı bir yerleşmeye sahne olan alanlar olmuştur (Harita 10, 27). Şehir özellikle, Eyyüp Peygamber Caddesi boyunca güneye doğru bir çıkıntı oluşturacak şekilde yayılım göstermiştir. Ancak şehrin bu kesimlerinde inşa edilen konutlar da çoğunlukla tek katlı, avlulu ve niteliği düşük haldedir.

Yukarıda adı geçen yeni yerleşmeye açılan ve günümüz mahallelerinin temellerini oluşturan alanlar çoğunlukla tarım alanı ya da mera olarak kullanılan alanlardı. Tarım alanı olarak kullanılan alanlar çoğunlukla şehrin doğu, kuzeydoğu, kuzeybatı ve güney kesimlerinde bulunurken, mer'a olarak kullanılan alanlar şehrin kuzey kesimlerinde bulunan bazalt platosu üzerinde yer almaktaydı. “Örneğin kuzeybatıdaki İpekyol mahallesinin yerinin 1970’li yıllarda fistiklik, kuzeydoğudaki Ertuğrulgazi mahallesinin bulunduğu yerin “karataşlık” (Urfalılar “karataş” deyimini “bazalt” anlamında kullanmaktadırlar), Mardin yolunun güneyindeki Şair Nabi mahallesinin yerinin arpa tarlası halinde bulunduğu, doğudaki Sancaktar mahallesinin 1970’li yıllara gelinceye kadar bazı kesimlerinin bahçeler halinde olduğu ortaya çıkmıştır”⁶¹¹.

1963-1974 dönemi hızlı nüfus artışıyla birlikte gecekondulaşma sürecinin de hızlanmaya başladığı bir dönem olmuştur. Şehre göç edenlerin plânsız bir şekilde yapmış oldukları konutlar, çarpık kentleşmeye yol açmış ve şehirselden önemli bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Bu nedenle 775 sayılı “Gecekondu Kanunu” gereğince Urfa Şehri’nde yukarıda bahsedilen alanlarda 6 adet gecekondu bölgesi tespit edilmiş ve bu alanlardan 5’inin ıslah çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. 1967 yılı itibarıyla şehirde tespit edilen gecekondu sayısı 3.639’dur⁶¹². Ancak her ne kadar bu ıslah çalışmaları sürdürülmüşse de başarılı sonuçlar elde edildiğini söylemek mümkün değildir. Daha sonraki yıllarda gecekondulaşmanın günümüze kadar devam etmiş olması bunun göstergesidir.

⁶¹¹ Tuncel, 2001: 88.

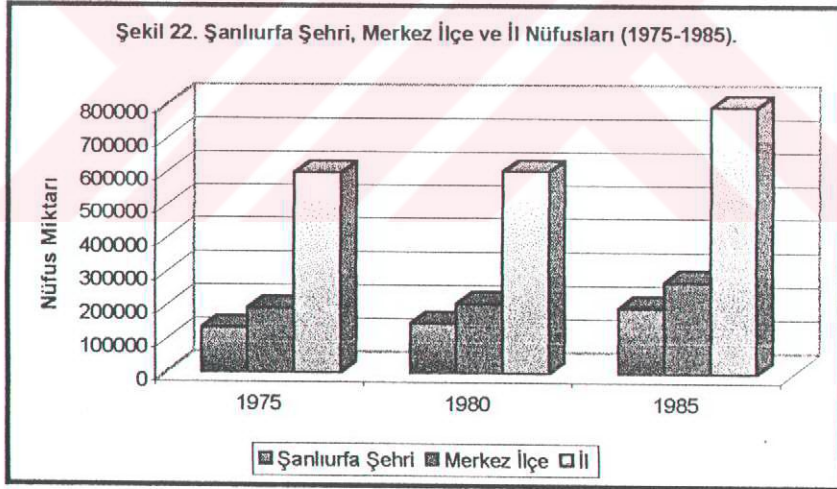
⁶¹² Urfa İl Yıllığı, 1967: 227.

4. 1975-1988 Arası Dönem

1984 yılına kadar Urfa adıyla bilinen şehir, Milli Mücadele yıllarında göstermiş olduğu kahramanlık ve yararlıklar nedeniyle, TBMM tarafından 12.06.1984 tarihinde “Şanlı” ünvanıyla ödüllendirilmiştir⁶¹³. Böylece Türkiye’nin unvan alan üç şehriden biri olarak, artık “Şanlıurfa” adıyla anılmaya başlanmıştır.

a) Nüfus

1975-1988 yılları arasında kalan 13 yıllık süre içinde Urfa Şehri nüfusunda çok ciddi iniş-çıkışların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönem içinde 1975 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre Urfa Şehri’nin nüfusu 132.934’tür. Nüfusun %53.6’sı erkeklerden oluşurken, %46.4’ü de kadınlardan oluşmaktadır. Urfa Şehri nüfusunda görülen erkek fazlalığı bu sayımda da varlığını devam ettirmektedir. Şehir nüfusunda %32 oranında artış olması nedeniyle, bu dönem içinde meydana gelen nüfus artış oranı önceki dönemlerde de olduğu gibi yüksek oranlardadır. Aynı yıl il nüfusu %11 oranında artarak 597.277’ye ulaşmıştır. Yıllık ortalama nüfus artış hızı şehrin nüfusunda %57.2 olarak gerçekleşirken, il nüfusunda %20.9 ve Türkiye nüfusunda da %25 olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 4, Şekil 9, 22).

DİE 1980 yılı nüfusu sayımı sonuçlarına göre Urfa Şehri’nin nüfusu %11 oranında artarak 147.488 ulaşmıştır. Şehrin nüfus artış oranında görülen düşük değer kendini özellikle il nüfusunda da hissettirmektedir. Bu dönemde il nüfusunda meydana gelen artış oranı yaklaşık %1’dir. Bu artış oranı, tüm sayım dönemlerinin en düşük artış oranıdır. Yıllık ortalama artış hızı oranı, şehrin nüfusunda %21 iken, il

⁶¹³ Her Yönüyle Şanlıurfa İl Yıllığı, 1988: 4.

nüfusunda %1.8 ve Türkiye nüfusunda %20.7 olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 4, Şekil 9, 22).

1985 yılında şehrin nüfusu 194.969'a yükselerek 200.000'e yaklaşmıştır. Şehir nüfusunda meydana gelen büyüme oranı %32.2'dir. Meydana gelen nüfus büyüme oranı bir önceki sayıma göre yaklaşık olarak üç kattır. Aynı sayım döneminde il nüfusunun artış oranı ise %31.9'dur. Urfa Şehri ve il nüfusunda meydana gelen artış oranı aynı değerlerdedir. Yıllık ortalama artış hızı şehrin nüfusunda %57.4 olarak gerçekleşirken, il nüfusunda %55.4 ve Türkiye nüfusunda %24.9 olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 4, Şekil 9, 22). 1980-1985 yılları arasında şehrin nüfusu büyük bir hızla artmış, şehrin nüfusunda meydana gelen artış hızı Türkiye nüfusunda meydana gelen nüfus artış hızının iki katından daha fazla olmuştur.

1975-1988 arası dönemin başlarında Urfa Şehri'nin çok yüksek olan nüfus artış hızı, 1975-80 döneminde düşmüş, bir sonraki dönem olan 1980-85 döneminde yeniden hızlı bir yükselişe geçmiştir. Bu iniş-çıkış Türkiye nüfusunda meydana gelen iniş-çıkışla paralellik göstermektedir. 1975-80 arası dönemde Türkiye nüfusunun artış hızında görülen düşüşün temel nedeni sosyal olaylardır. 1970'li yılların son çeyreğinde ortaya çıkan terör olayları ve bunun sonucu olarak oluşan güvensizlik ortamı özellikle şehirlerde nüfus artış hızının düşmesine neden olmuştur⁶¹⁴. Ancak bu yıllar arasında her ne kadar ilin bir çok yerinde terör olayları yaşanmışsa da, Urfa Şehri nisbeten güvenli bir durum göstermekteydi. Fakat, il içinden göç edip şehre yerleşmiş nüfus sayısının çok olması ve bu nüfusun akrabalık vasıtasıyla da olsa olaylardan etkilenmiş olmaları nedeniyle il dışına doğru göçler olmuştur. Ayrıca bunun yanında özellikle terör olaylarından büyük ölçüde etkilenen Siverek, Hilvan ve Suruç gibi ilçe merkezlerinden de Urfa Şehri'ne doğru göçler olmuştur.

Yaşanan bu güvensizlik ortamı nedeniyle ekonomik olarak da herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. 1970'li yılların başında kurulan birkaç sanayi tesisi dışında 1980 yılına kadar herhangi bir yatırım yapılamamıştır. İstihdam imkânlarının yaklaşık 10 yıllık bir süre boyunca artmamış olması, bu dönemde şehrin ekonomik nedenlerle göç almasına engel olmuştur. İlde yaşanan göç olayları daha çok başta

⁶¹⁴ Avcı, 1993: 255.

İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Mersin gibi şehirlere yönelmiştir. Bu durum nedeniyle 1975-80 arası dönemde nüfus artış hızı azalmıştır.

1980 yılından itibaren Türkiye’de istikrarın ve güven ortamının sağlanmış olması, tüm ülkede olduğu gibi Urfa Şehri’nin de nüfus artış hızının yeniden yükselişe geçmesine neden olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında yüksek doğum oranlarının önemli bir rolü bulunmakla birlikte, sağlanan güven ortamı nedeniyle 1980 yılı öncesinde il dışına göç etmiş çok sayıda nüfusun yeniden şehre dönmesinin etkileri de azımsanamaz. Geri dönen bu nüfus içerisinde daha önce ilçe merkezlerinde ve kırsal kesimde ikâmet ederken il dışına göç edenler de bulunmaktadır.

Bu devrede meydana gelen nüfus artışının yüksek olmasının diğer bir nedeni de ekonomiktir. “1980 sonrasında tekrar sağlanan güven ortamı, tarladan aldığı ile yetinme yerine, çok kazanma arzusu ve şehirlerin sağladığı nisbeten olumlu sosyo-ekonomik ortam, şehirlere göç olayını hızlandırmıştır”⁶¹⁵. Yeni istikrar ortamı koşulları, sanayi yatırımlarının yeniden ve eski dönemlere nazaran daha büyük bir hızla başlamasına neden olmuştur. Özellikle gıda sektöründe faaliyet gösteren sanayi tesislerinin açılması, şehirde istihdam imkânlarını arttırmış, bunun sonucunda çok sayıda insan şehre göç etmiştir.

Bu göçlerin de genel karakteri il içinden olmasıdır. 1987 yılında yapılan bir araştırmaya göre Şanlıurfa Şehri’nde yaşayan ailelerin %52.6’sı ilin kırsal kesimlerinden, %1.4’ü il dışı şehirlerden ve %1.7’si de il dışı kırsal kesimlerden göç eden ailelerden oluşmaktadır. Şehirde yaşayan ailelerin ancak % 44.3’ünü yerli halk oluşturmaktadır. Yine bu araştırmanın sonuçlarına göre, şehre göç eden nüfusun %67.8’i ilin kırsal kesimlerinden göç edenlerden oluşmaktadır. İlçe merkezlerinden göç edenlerin oranı ise %14.1’dir. İl dışından gelenler arasında Adıyaman’dan göç edenler %0.91 ile ilk sırada yer almaktadır⁶¹⁶.

Söz konusu araştırma, şehirde yaşayan eski ve köklü ailelerin Atatürk, Bahçelievler ve Yenişehir mahallelerinde yaşadığını, ticaretle uğraşanların genelde iş yerlerine (Haşimiye Meydanı-Kunduracıpazarı Caddesi-Sarayönü Caddesi-Atatürk Bulvarı aksı) yakın olan yerlerde ikamet ettiklerini göstermektedir. Şehirde yaşayan

⁶¹⁵ Avcı, 1993: 255.

⁶¹⁶ Türkoğlu, 1987: 53, 57.

memur kesimi ise Yenişehir ve İpekyol mahalleleri gibi resmi lojmanların bulunduğu mahallelerde ikamet etmektedir⁶¹⁷.

b) Eğitim

1975-88 yılları arasında Şanlıurfa Şehri'nde oldukça fazla eğitim yatırımı yapılmıştır. Şehirde bulunan okul sayılarında önemli artışlar olmuş, buna bağlı olarak öğrenci ve öğretmen sayıları da önemli oranda artış göstermiştir. Ayrıca üniversite düzeyindeki okullar ilk defa bu dönem içerisinde açılmaya başlamıştır.

Şehirde 1987 yılı itibariyle şehrin çeşitli mahallelerine dağılmış 21 ilkokul bulunmaktadır. Bu ilkokullarda, 695'i öğretmen olmak üzere toplam 801 personel görev yapmaktaydı. İlköğretim okulu düzeyinde sadece bir okul bulunmaktadır ki, o da Merkez Yatılı İlköğretim Bölge Okulu'dur. Bu okulda, merkez ilçede yer alan köylerden gelen öğrenciler öğrenim görmektedirler. Okulun öğretmen sayısı 22 olup, toplam personel sayısı 34'tür.

Ortaokul düzeyinde şehirde 4 bağımsız ortaokul bulunmaktadır. Bunlar günümüz Yusuf Paşa mahallesinde Fuar Caddesi kenarında bulunan Atatürk Ortaokulu, Bamyasuyu mahallesi sınırları içinde Abide meydanı yanında yer alan Merkez Ortaokulu, Yeni mahalle sınırları içinde Vali Fuat Caddesi üzerinde yer alan Cumhuriyet Ortaokulu ve İpekyol mahallesi sınırları içinde bulunan Ahmet Erseven Ortaokulu'dur. Merkez ve Cumhuriyet ortaokulları günümüzde ilköğretim okulu olarak hizmet verirken, Atatürk ve Ahmet Erseven ortaokulları lise olarak hizmet vermektedir. Ayrıca bu dört ortaokulun yanında liselerin bünyesinde bulunan 4 ortaokul daha bulunmaktadır. Böylece 1988 yılı itibariyle şehirde 8 ortaokul bulunmaktadır. Bağımsız ortaokullarda 109'u öğretmen olmak üzere toplam 141 personel görev yapmaktadır. Liselerin bünyesinde bulunan ortaokulların personel sayısı liselerin personel sayısı içinde değerlendirilmeye alınmıştır.

1988 yılı itibariyle şehirde 9 lise bulunmaktadır. Bunların 5'i meslek lisesi özelliğindedir. Bunlar Anadolu Lisesi, günümüz Gümüşkuşak mahallesi sınırları içinde yer alan Gazi Lisesi, Mimar Sinan mahallesinde bulunan Kız Meslek Lisesi, Bamyasuyu mahallesinde Atatürk bulvarının doğusunda bulunan Endüstri Meslek Lisesi ve Teknik Lise ile Abide meydanı yakınındaki Urfa Lisesi, Selahaddin Eyyubi mahallesinde yer alan Ticaret Lisesi ve İmam Hatip Lisesi, Yusuf Paşa mahallesinde

⁶¹⁷ Türkoğlu, 1987: 53, 57.

bulunan Kız Lisesi, ve Akabe mahallesinde yer alan Sağlık Meslek Lisesi'dir. Liselerde 269'u öğretmen olmak üzere toplam 392 personel görev yapmaktadır⁶¹⁸.

Bahsedilen yıllarda ilkokul, ortaokul ve lise düzeyindeki okullarda öğrenci sayısı ile ilgili veriler bulunmadığından, öğrenci sayısı hakkında kesin bilgi sahibi olunamamaktadır.

Günümüz Harran Üniversitesi'nin temellerini oluşturan fakülte ve yüksek okul düzeyindeki okullar ilk defa bu dönem içinde hizmete girmeye başlamıştır. Bu nedenle de özellikle yükseköğrenim bakımından bu dönemde atılan adımların büyük bir önemi vardır. İlk olarak 1975-76 eğitim ve öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak meslek yüksek okulu kurulmuştur. Bu yüksek okul daha sonra 1983 yılında Dicle Üniversitesi'ne bağlanmıştır. 1988 yılı itibariyle Şanlıurfa Meslek Yüksek Okulu'nun 19 öğretim elemanı ve 510 öğrencisi bulunmaktadır. Meslek yüksek okulundan sonra fakülteler de açılmaya başlamıştır. Açılan fakültelerin ilki Ziraat Fakültesi'dir. 1976 yılında Dicle Üniversitesi'ne bağlı olarak hizmete giren bu fakülte, önce eski Kız Öğretmen Okulu binasında hizmet vermiş olup, daha sonra 1984-85 öğretim yılında şimdiki yeri olan Akçakale yolu üzerinde bulunan Eyyubiye Kampüsü'ne taşınmıştır. Ziraat Fakültesi'nin 1988 yılı öğretim üyesi sayısı 8 olup, 268 öğrencisi bulunmaktadır. 1983 yılında yine Dicle Üniversitesi'ne bağlı olarak Mimarlık-Mühendislik Fakültesi kurulmuş, bu fakültenin inşaat mühendisliği bölümü Şanlıurfa'da, mimarlık bölümü de Diyarbakır'da hizmete girmiştir. Bu fakülte de eski Kız Öğretmen Okulu binasında hizmete başlamış ve 2004 yılına kadar aynı binada hizmete vermeye devam etmiştir. 1988 yılında bu fakültenin bir öğretim üyesi, üç öğretim görevlisi, altı araştırma görevlisi ve 140 öğrencisi bulunmaktaydı. Bu dönem içinde açılan fakültelerin sonuncusu 1987 yılında Gaziantep Üniversitesi'ne bağlı olarak açılan İlahiyat Fakültesi'dir. Bu fakülte de eski Kız Öğretmen Okulu kampüsünde açılmıştır⁶¹⁹. 1987 yılı verilerine göre şehirs el alan içinde eğitim alanlarının miktar ı 120.48 ha. olup, şehirs el alan ın % 7.82'sine denk düşmektedir⁶²⁰.

Bu dönem içinde eğitim faaliyetlerinde meydana gelen ilerlemeler sonucunda, şehirde yaşayan halkın eğitim seviyesinde de artış olmuş, okuma-yazma bilme oranı

⁶¹⁸ Türkoğlu, 1987: 94.

⁶¹⁹ Her Yönüyle Şanlıurfa İl Yılığ ı, 1988:52,53.

⁶²⁰ Yonca, 1993: 42.

artmıştır. DİE 1980 yılı verilerine göre şehirde yaşayan nüfus içinde 66.126 kişi okuma-yazma bilmektedir. Bu miktarın 19.059'u herhangi bir okul bitirmediği halde okuma-yazma bilenlerden oluşmaktadır. Bu verilere göre şehir nüfusunun %44.9'u okuma-yazma bilmektedir. Okuma-yazma bilmeyenlerin miktarı 52.603 olup, şehir nüfusuna oranı ise %35.6'dır. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi okuma-yazma bilen nüfus içinde erkeklerin oranı, okuma-yazma bilmeyen nüfus içinde de kadınların oranı daha fazladır. Okuma-yazma bilenler içinde erkeklerin oranı %70.1 iken, kadınların oranı %29.9'dur. Okuma-yazma bilmeyen nüfus içinde ise erkeklerin oranı %32.5 ve kadınların oranı da %67.5'tir (Çizelge 12). Okur-yazarlık oranının erkeler arasında fazla, kadınlar arasında az olmasında rol oynayan faktörlerin başında bir takım sosyal nedenlerle kız çocuklarının okullara gönderilmemesi gelmektedir.

1980-1985 yılları arasında şehirde yaşayan halk arasında okuma-yazma oranı yükselmiştir. 1985 yılı verilerine göre halkın %50.2'si okuma-yazma bilmektedir. Yine okuma-yazma bilmeyen nüfusun oranı da 1980 yılına göre azalış göstermiş ve %30.2'ye gerilemiştir. Okuma-yazma bilen nüfus içinde erkeklerin payı azalmış (%66.1), kadınların pay ise artmıştır (%33.9). Buna karşılık okuma-yazma bilmeye nüfus içinde erkeklerin oranı %30.7'ye gerilerken, kadınların oranı %69.3'e yükselmiştir (Çizelge 12).

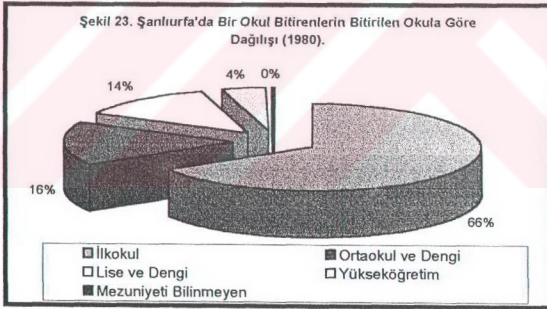
Çizelge 12. Şanlıurfa Şehrinde Nüfusunun Eğitim Durumu (1980-1985).

Yıllar	Cinsiyet	Toplam	Okuma-Yazma Bilmeyen	Okuma-Yazma Bilen								
				Okuma-Yazma Bilen Toplamı	Bir Okul Bitirmeyen	Bitirilen Okul						
						Toplam	İlkokul	Ortaokul ve Dengi	Lise ve Dengi	Yüksek Öğretim	Mezuniyeti Bilinmeyen	Okuma-Yazma Durumu Bilinmeyen
1980	T	118.933	52.603	66.126	19.059	46.968	31.094	7.550	6.365	1.956	102	204
	E	63.613	17.105	46.378	11.662	34.619	21.970	5.989	4.986	1.671	100	130
	K	55.320	35.498	19.748	7.397	12.349	9.124	1.561	1.379	285	2	74
1985	T	156.818	58.911	97.832	28.787	69.013	47.512	9.780	9.011	2.709	33	75
	E	82.875	18.113	64.724	16.218	48.485	31.591	7.609	6.965	2.319	22	38
	K	73.943	40.798	33.018	12.569	20.528	15.921	2.171	2.046	390	11	37

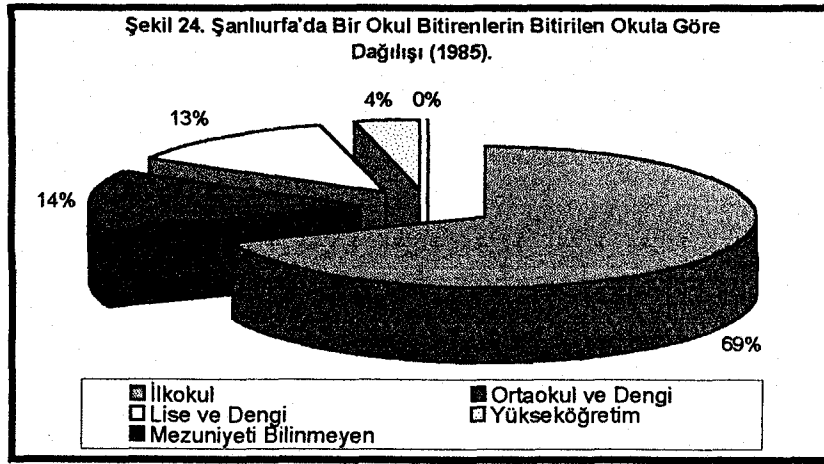
Kaynak: D. İ. E.

1980 yılı verilerine göre Şanlıurfa şehrinde herhangi bir okuldan mezun olanların sayısı 46.968'dir. Nüfus içinde bir okul bitirenlerin oranı %31.8'dir. Herhangi bir okul bitiren nüfus içinde ilkokul mezunlarının oranı %66 gibi yüksek bir değer gösterirken, ilkokul sonrası eğitim kurumlarından mezun olanların sayısı giderek azalış göstermektedir. Ortaokul ve dengi okullardan mezun olanlarının oranı % 16, lise ve dengi okullardan mezun olanlarının oranı %14 ve yükseköğretim kurumlarından mezun olanların oranı da ancak %4 civarındadır (Şekil 23). Şehirde yüksek öğretim kurumlarından mezun olanlarının oranının bu derece düşük oluğunda, şehirde bir üniversitenin bulunmamasının büyük bir rolü olduğu gibi, şehirde açılmış olan fakültelerin henüz yeni olmaları da etkili olmaktadır. Bunu yanında halkın bir kısmının, çocuklarının kendilerinden uzakta okumalarına karşı olmaları ve kısıtlı maddi imkânlar gibi nedenler, az da olsa bu oranın düşük olmasında rol oynamışlardır.

1985 yılı verilerin göre herhangi bir okuldan mezun olanların nüfus içindeki oranı %35.4 olup, 1980 yılına göre artış göstermiştir. 1980-85 yılları arasında meydana gelen bu artış oranının daha çok ilkokul mezunları arasında meydana geldiğini söylemek mümkündür. Çünkü ilkokul mezunlarının oranı %66'dan %69'a

yükselirken, diğer taraftan ortaokul ve dengi okullardan mezun olanların oranı %16'dan %14'e, lise ve dengi okullardan mezun olanların oranı da %14'ten %13'e gerilemiştir. Yükseköğretim kurumlarından mezun olanların oranında herhangi bir değişiklik gözlenmemiştir (%4) (Çizelge 12, Şekil 24).

c) Ticaret ve Sanayi

1975-80 yılları arasında yaşanan güvensizlik ortamı nedeniyle ekonomik olarak herhangi bir yatırımın yapılmadığı Şanlıurfa Şehri, 1980 yılından sonra sağlanan güven ve istikrar ortamının ve alınan ekonomik tedbirlerin etkisiyle ekonomik olarak yeniden canlanma sürecine girmiştir. Şehrin genelinde "ticaret birimlerinin %22.92'si 1960 yılından önce açılmıştır. 1961-1980 arasında açılan dükkânların %29.27 olmasına karşın 1981'den itibaren (1987'ye kadar) altı yıllık sürede hizmete giren birimler, tüm ticari aktivitelerin %47.81'ini oluşturmaktadır. Bu dağılım ticaretin alt grupları için incelendiğinde toptan, ticaret, gıda maddeleri satış, büro ve mesleki hizmetler, konaklama ve eğlence ile bankaların %50'den fazlasının 1981 yılından sonra açıldığı görülmektedir."⁶²¹

Elverişli şartların etkisiyle şehir, bir yandan mekânsal olarak büyüme gösterirken, diğer yandan da çeşitli ekonomik fonksiyon alanları, geleneksel alanlarından çıkarak artık yeni alanlar oluşturmaya başlamıştır. Şehrin geleneksel ticari merkezini Haşimiye Meydanı ve çevresindeki tarihi çarşıların bulunduğu alan oluşturmaktaydı. Ancak şehrsel alanın büyümesine bağlı olarak, yeni ticaret alanları ortaya çıkmıştır. 1960'lı yıllardan sonra yerleşmeye sahne olan ve özellikle de 1970'li yıllardan sonra hızlı bir şekilde önemli bir ikâmet alanı haline gelen, Şanlıurfa-Gaziantep karayolu ile Atatürk Bulvarı arasında kalan alanda Bahçelievler, Cengiz Topel, Şair Şevket ve Sultan Fatih mahallelerinin ortaya çıkmaya başlaması, yeni ticaret alanlarının da ortaya çıkışını beraberinde getirmiştir. Atatürk mahallesi sınırları içinde Atatürk Bulvarı ile Kadri Eroğan Caddesi'nin kesişim noktasının

⁶²¹ Türkoğlu, 1987: 87.

hemen batısında bulunan valilik binası ve 1980'li yılların başında inşaatı tamamlanan belediye binasının varlığı, bu kesimlerde yeni bir merkez oluşturmıştır. Bu nedenle ticaret alanları, tarihi çarşılar çevresindeki geleneksel merkezden kuzeye doğru kayma eğilimi göstermiştir.

Çok katlı binaların alt katlarının iş yeri olarak kullanılması sonucu, bahsedilen alanda önemli miktarda işyeri açılmıştır. Şehrin önemli bulvarlarından biri olması nedeniyle Atatürk Bulvarı'nın her iki tarafında önemli ticari alanlar oluşmuştur. 1980'li yıllardan sonra başlayan ekonomik gelişmelere paralel olarak, bu alan önemini arttırmıştır. Haşimiye Meydanı'ndan itibaren kuzeye doğru yönelen ve şehrin en önemli ticaret alanlarının çevresinde bulunduğu Kunduracı Pazarı-Divanyolu-Sarayönü caddeleri eksenine, valilik binasından itibaren başlayan ve Abide Kavşağına kadar devam eden Atatürk Bulvarı da eklenmiştir. Ancak gerek bu bulvarın çevresinde bulunan ticaret alanları, gerekse bulvarın batısında bulunan mahallelerde yer alan ticaret alanları geleneksel ticaret alanı kadar canlılığa sahip değildir. Bahsedilen bu alanda bulunan iş yerleri daha çok giyim, gıda, kırtasiye ve turizm-seyahat sektörlerinde faaliyet göstermektedir.

Bu dönemde ortaya çıkan diğer bir ticaret alanı da, küçük sanayi sitesi ve sonraki yıllarda hizmete giren sebze-meyve hali çevresinde oluşmuştur. Şehrin bu kesiminde bulunan ticaret alanları 3. dereceden öneme sahiptir. Küçük sanayi sitesi ve sebze-meyve hali dışında, bu alanda gıda toptancıları, tarım alet ve makineleri ile gübre satıcıları, oto yedek parçacıları, kısmen sigorta acentaları, gıda toptancıları ve lokantalar bulunmaktadır.

Bu dönem içinde de şehrin asıl ticaret alanını ya da merkezi iş alanı (MİA) Haşimiye Meydanı çevresindeki tarihi çarşıların bulunduğu alandan başlayarak, Kunduracı Pazarı-Divanyolu-Sarayönü caddeleri ekseninde gelişmiştir. Ticari bakımdan şehrin en canlı kesimini oluşturan bu alanın kuzey sınırını kabaca doğu-batı yönünde uzanan Kadri Eroğan ve Şehit Nusret caddeleri oluşturur. Şehrin geleneksel mesleklerinin hakim olduğu ticari alan tarihi çarşılar kesimidir. Burada bulunan çok sayıdaki çarşı arasında, bakırcılar çarşısı, kürkçü, kunduracı, sipahi, kepeci, koyun, bıçakçı, attar pazarları gibi önemli çarşı ve pazarlar bulunmaktadır. Ayrıca bunların yanında yine bu alanda bulunan Gümrük, Barutçu, Hacı Kâmil ve Mençek hanları gibi ticari işleve sahip alanlar yer almaktadır. Anılan çarşı ve

pazarların isimleri yanıltıcı olabilir. Bu çarşı ve pazarların fonksiyonlarına uygun olmayan meslek erbaplarının sayısının artması nedeniyle giderek başlangıçta sahip oldukları fonksiyonu kaybetmişlerdir.

Bu dönem içinde şehrin merkezi iş alanında yer alan diğer bir kesim de Haşimiye Meydanı-Vilayet eksenidir. Bu iki alan arasında uzanan cadde üzerinde çok sayıda iş yeri toplanmıştır. Cadde boyunca güneyden kuzeye doğru giyim, kuyumcular, tıbbi muayenehaneler, eczaneler, kısmen gıda satıcıları hakimdir. Ancak Sarayönü Caddesi üzerinde bulunan işhanları ve pasajlar ayrı bir fonksiyona sahip olup, şehrin en canlı kesimlerinden birini oluşturmaktadır.

Fuar Caddesi'nin Sarayönü Caddesiyle birleştiği noktadan itibaren kuzeye doğru gidildikçe işyerlerinin de fonksiyonları değişmektedir. Bu alanda hemen hemen şehrin tüm bankaları dizilmiştir. Özellikle belediye binası civarında bulunan iş hanlarında önemli sayıda iş yeri bulunmaktadır. Çoğunlukla avukatlık, serbest muhasebe, mali müşavirlik ve noterlik gibi işyerlerinin bulunduğu bu iş hanları şehrin önemli hizmet faaliyetlerinin gerçekleştiği alanlardır.

Bahsedilen iş alanları dışında gelişme gösteren bir başka iş alanı da Haşimiye Meydanı'ndan Türk Meydanı arasında uzanan Koyuncu Pazarı Sokağı'dır. Bu alanda bulunan iş yerlerinin özelliği köylerden gelen ulaşım araçlarının park yerlerine yakın olmasıdır. Bundan dolayı da Şanlıurfa'nın özellikle kırsal kesime hitap eden bir iş alanıdır. Buradaki iş yerlerinin temel özelliği gıda sektöründe faaliyet gösteren toptancı ve perakendecilerden oluşmasıdır. Şehirdeki ticaret alanları 1987 yılı verilerine göre 22.45 ha. olup, şehirsal alanın yaklaşık %1.8'ini meydana getirmektedir.

Ticaret, eğitim, sağlık, toplumsal hizmet sağlayan diğer resmi kurumlar, ulaşım alanları ile tarım-hayvancılık ve sanayi alanları dışında kalan diğer kullanım alanlarından oluşan hizmet alanlarının toplam miktarı 738.41 ha.'dır. Bu miktar şehirsal kullanım alanının yarısına yakın bir değerdir.

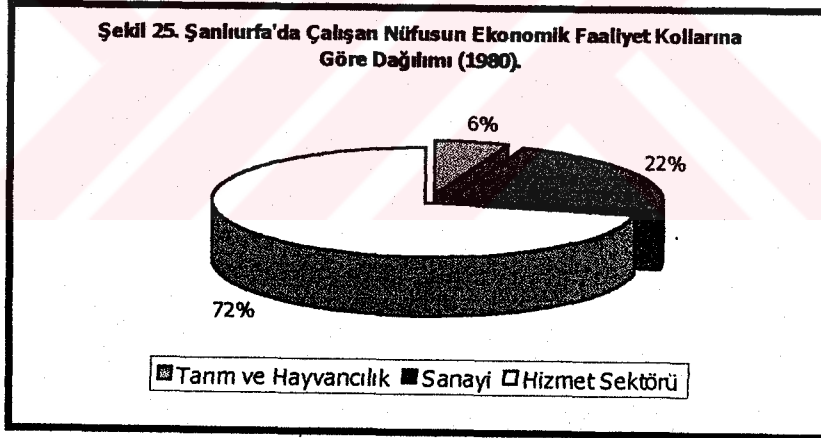
DİE'nin 1980 yılı verilerine göre şehir nüfusunda çalışanların miktarı 33.754 kişidir. Ekonomik faaliyetler içerisinde ticaret, ulaştırma-depolama, mali işler, toplum hizmetleri ve iyi tanımlanmamış iş gruplarından oluşan hizmet sektöründe çalışanların sayısı 24.215'dir. Bu miktar tüm çalışan nüfusun %72'sini oluşturmaktadır. Hizmet sektörünü oluşturan iş grupları içinde 13.508 kişi ve

%40'lık oranı ile toplum hizmetlerinde çalışanlar en önemli grubu oluşturmaktadır. Bu iş grubunun ardından ikinci sırada ticaret faaliyetleri gelmektedir. Ticaretle uğraşanların sayısı 5.172 olup, çalışan nüfusun %15.3'üne karşılık gelmektedir (Çizelge 13, Şekil 25).

Çizelge 13. Şanlıurfa'da Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı (1980-1985).

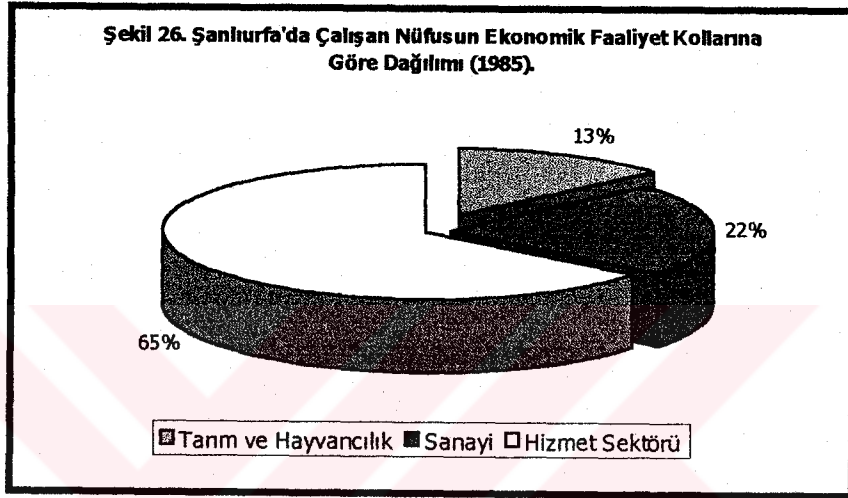
EKONOMİK FAALİYET KOLU	YILLAR			
	1980		1985	
	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%
Tarım, Hayvancılık, v.b	1858	5,5	5783	13,43
Maden Çıkarımı	30	0,09	11	0,03
İmalat Sanayi	4580	13,57	5287	12,28
Elektrik, Su, Gaz	42	0,12	52	0,12
İnşaat ve Bayındırlık	2929	8,68	4130	9,59
Ticaret	5172	15,32	7258	16,86
Ulaştırma, Depolama	2019	5,98	2673	6,21
Mali İşler	564	1,67	752	1,75
Toplum Hizmetleri	13508	40,02	16474	38,26
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	3052	9,04	633	1,47
TOPLAM	33754	100	43053	100

Kaynak: DİE

1985 yılında ise ekonomik olarak bir faaliyete katılan nüfus miktarı 43.053'tür. Ekonomik faaliyetler içerisinde ticaret, ulaştırma-depolama, mali işler, toplum hizmetleri ve iyi tanımlanmamış iş gruplarından oluşan hizmet sektöründe çalışanların sayısı 27.790'dır. Hizmet sektöründe çalışanların sayısı toplam çalışan nüfusun %64.7'sini oluşturmaktadır. 1980 yılında olduğu gibi hizmet sektörü içinde en fazla çalışılan iş kolu yine toplum hizmetleridir. Toplum hizmetlerinde çalışanların sayısı 16.474 olup, tüm çalışan nüfus içinde %38.26'lık bir paya sahiptir.

İkinci sırada öneme sahip olan iş kolu ticaret faaliyetleridir. Bu iş kolunda çalışanların sayısı 7.258 olup, tüm çalışan nüfusun %16.86'sını oluşturmaktadır. Üçüncü sırada öneme sahip olan iş kolu ulaştırma-depolama hizmetleridir. Bu iş kollarında çalışanların sayısı 2.673 olup, %6.21'lik bir paya sahiptir. Mali işlerde çalışanların sayısı 752 olup, %1.75'lik oranıyla dördüncü sırada öneme sahiptir. İyi tanımlanmamış faaliyetlerde çalışanların sayısı 1980 yılına çok düşük bir değer göstermektedir. 1980 yılında %9.04'lük bir orana sahip olan bu grup çalışanları, 1985 yılında %1.75'lik bir orana sahiptir (Çizelge 13, Şekil 26).

1980 yılından itibaren şehirde sanayi faaliyetleri canlanmaya başlamıştır. Elverişli şartlar nedeniyle, şehirde yer alan az sayıdaki sanayi tesisine yeni tesisler eklenmiştir. 1975-1980 yılları arasında açılan sanayi tesisi sadece 2 iken, 1980-1988 arasında çoğu gıda ve tekstil üzerine faaliyet gösteren 12 tesis hizmete girmiştir. 1988 yılında ise şehirde bulunan sanayi tesisi sayısı 18 olmuştur. Bu sanayi tesislerinin 9'u gıda, 5'i tekstil, 2'si taş ve toprağa dayalı sanayi sektöründe faaliyet göstermektedir. Ayrıca bunların yanında, birer adet LPG dolun tesisi ve tarım alet ve makinaları fabrikası bulunmaktadır.

Bu dönemde şehirde ve yakın çevresinde bulunan sanayi tesislerinin dağılımına bakıldığında, bu tesislerin neredeyse tamamının şehrin dışında, önemli karayolları üzerinde yer aldıkları görülecektir. Ancak zamanla şehrin mekânsal olarak büyümesine bağlı olarak bazıları şehrsel alan içinde kalmıştır. Gıda ve tekstil sektöründe faaliyet gösteren sanayi tesislerinin neredeyse tamamı Şanlıurfa-Akçakale karayolu üzerinde kurulmuştur. Ayrıca şehrin güneyinde bu yola yakın bir alanda tuğla ve briket üretimi yapan bir tesis de bulunmaktadır. Sanayi tesislerini kendine

çeken diğer bir karayolu da Şanlıurfa-Mardin karayoludur. Bu yol üzerinde tarım alet ve makinaları fabrikası ve iplik fabrikası bulunmaktadır. Şanlıurfa-Gaziantep karayolu üzerinde ise 1975-88 yılları arasında kalan dönem içinde sadece bir lpg dolum tesisi ile bir çırçır fabrikası bulunmaktadır. Şanlıurfa-Diyarbakır karayolu üzerinde ise günümüzde de olduğu gibi, bu dönem içinde herhangi bir sanayi tesisi bulunmamaktadır.

Bu dönem içinde DİE 1980 yılı nüfus istatistiklerine göre maden çıkarımı, imalat sanayi ve inşaat ve bayındırlık faaliyetlerinden oluşan sekonder sektörde çalışanların toplam miktarı 7.539'dır. Şehir nüfusu içinde sanayi sektöründe çalışanların oranı ise %22.3'tür. Bu oranın %13.5'i imalat faaliyetlerine aittir ki, gerçek sanayi alanında çalışan nüfusun düşüklüğü, dolayısıyla sanayileşme-şehirleşme ilişkisinin zayıflığı dikkat çekicidir. 1980 yılı verilerine göre imalat sektöründe çalışanların miktarı 2.929 kişidir. Ayrıca bu nüfusun istatistiklere yansımayan önemli bir kısmı kendi hesabına çalışan, atölye tipi sanayide çalışmaktadır.

1985 yılı verilerine göre sekonder sektörde çalışan nüfus miktarı 9.428 kişiye ulaşmıştır. 1980-85 yılları arasında sanayi sektöründe çalışanların sayısı %25 oranında artış göstermiştir. En fazla artış da 1980 yılından itibaren artan konut ihtiyacı nedeniyle, devletin de yapı kooperatiflerini teşvik etmesi sonucu canlanmaya başlayan inşaat ve bayındırlık sanayiinde görülmüştür. 1980-85 yılları arasında bu sektörde çalışanların sayısı %41 oranında artmıştır. Çalışan nüfus içinde, maden çıkarımı olarak adlandırılan ve taş toprağa dayalı sanayi dalında çalışanların ve imalat sanayiinde çalışanların oranında 1980 yılına göre bir azalma görülmektedir. İmalat faaliyetlerinde çalışanların toplam faal nüfus içindeki payı %12.3'e gerilemek suretiyle, şehrin zayıf sanayi yapısı bir kere daha ortaya çıkmıştır (Çizelge 13).

1987 yılı itibarıyla şehrin sanayi sektörünün yayıldığı alan, 40.53 ha. olarak belirlenmektedir. Bu şehrsel kullanım alanları içinde-sanayi alanlarını payının %2.63 olduğu anlamına gelmektedir.

d) Ulaşım

1980 yılından sonra meydana gelişmelere paralel olarak ulaşım sektöründe de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Hatta bu fonksiyon, şehrin bazı fonksiyonlarının gelişmesinde ve bazılarının alansal dağılışıda önemli bir etmen olmuştur. Özellikle

kırsal kesim ile şehirler arasında iletili güç olarak rol oynaması nedeniyle şehrin nüfus ve dolayısıyla da mekânsal olarak gelişmesinde ulaşım faaliyetlerinin önemli etkileri vardır. Özellikle ulusal karayolu ağında kaydedilen gelişmeler, Şanlıurfa Şehri'nin gelişmesinde büyük rol oynayan faktörlerden biri olmuştur.

Şehir içi ulaşımında da önemli gelişmelere rastlanmaktadır. Şehir içi ulaşım hatlarının ve kullanılan araç sayısında artış kaydedilmiştir. 1988 yılında şehir içi ulaşımında hizmet veren toplam 15 otobüs-minibüs hattı bulunmaktadır. Belediye Otobüs İşletmesine bağlı olan 34 otobüs ve özel sektöre ait 84 halk otobüsü ve minibüs hizmet vermektedir. Bu dönem içinde ulaşım sektöründe meydana gelen önemli gelişmelerden biri de, daha önceleri askeri amaçla kullanılan havaalanında yolcu terminalinin yapılması ile birlikte sivil yolcu taşımacılığının başlamasıdır⁶²².

Şehrin yurt içi ve yurt dışı haberleşmesi posta, telgraf, teleks ve telefon gibi haberleşme araçları ile sağlanmaktadır. Özellikle telefon hatlarının döşenmesi ve kapasite artırımı ile ilgili çalışmalar 1984 yılında sonra artmış, önceki dönemlere göre telefon abone sayısı önemli oranda artmış ve kapasite miktarı talepleri karşılayamayacak duruma gelmiştir. 1988 yılı itibarıyla şehirde 4.500 abone kapasiteli bir santral bulunmaktadır. Abonelerin 2.941'i işyeri, 1.491'i de meskenlerden oluşmaktadır⁶²³.

Haberleşmede önemli rolü olan araçlardan biri de gazetelerdir. 1988 yılında çeşitli dönemlerde yayın hayatına başlayan başlayana 3 mahalli gazete bulunmaktadır. Bu gazetelerden sadece bir tanesinde ofset baskı yapılmaktadır⁶²⁴. Yayınlanan bu mahalli gazetelerin dağıtım alanı, şehir içinde bulunan resmi kurumlar ve diğer aboneler ile ilçe merkezlerinde bulunan resmi kurumlardır.

e) Şehrin Fiziki Yapısı

1975-88 yılları arasında kalan dönemin başlarında, nüfus artış hızında meydana gelen düşüşe paralel olarak, Şanlıurfa Şehri'nin önemli bir gelişme göstermediği söylenebilir. İstihdam imkânlarının kısıtlı olması, şehrin büyüme sürecini de engellemiştir. Ancak 1980 yılından sonra güven ve istikrar ortamının sağlanması ile birlikte, şehirde başta gıda sektöründe olmak üzere yeni yeni sanayi tesislerinin kurulması, özellikle kırsal alandaki nüfusu ve 1970-80 yılları arası

⁶²² Her Yöntüyle Şanlıurfa İl Yıllığı, 1988: 34.

⁶²³ Her Yöntüyle Şanlıurfa İl Yıllığı, a.g.e.: 35.

⁶²⁴ Her Yöntüyle Şanlıurfa İl Yıllığı, a.g.e.: 35.

dönemde şehirden başka illere göç eden nüfusun bir kısmını kendine çekmiştir. Yaşanan bu durum sonucunda nüfusunun büyük bir hızla arttığı görülmüştür. Şanlıurfa Şehri nüfusunun hızlı bir şekilde artması, şehirde konut ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Hızlı nüfus artışının ortaya çıkardığı konut ihtiyacı, şehrin mekânsal olarak büyümesini de hızlandırmıştır. Bu dönem içinde şehrin “31 mahallesi”⁶²⁵ bulunmaktadır (Çizelge 14).

Çizelge 14. Şanlıurfa Şehrinin Mahalleleri (1987).

	Mahalle Adı		Mahalle Adı		Mahalle Adı		Mahalle Adı		Mahalle Adı
1	Atatürk	8	Gölbaşı	15	Kendirci	22	Şairnabi	29	Yenişehir
2	Bağlarbaşı	9	Gümtüşkuşak	16	Kurtuluş	23	Şehitlik	30	Yeşildirek
3	Bahçelievler	10	Haleplibahçe	17	Onikiler	24	Şihmaksut	31	Yusufpaşa
4	Beykapı	11	Hekimdede	18	Paşabaşı	25	Tepe		
5	Bıçakçı	12	İpekyol	19	Pınarbaşı	26	Türkmeydanı		
6	Camiikebir	13	Kadıoğlu	20	Sancaktar	27	Yakubiye		
7	Eyyubiye	14	Kamberiye	21	Sırrın	28	Yenimahalle		

Kaynak: K.Türkoğlu, 1987.

1987 yılında DPT tarafından yapılan bir araştırmanın sonucuna göre şehirsiz alan miktarı 1540.2 hektardır⁶²⁶. Buna göre 1974 yılında 624.9 hektarlık yüzölçüme sahip olan şehir, mekânsal olarak yaklaşık 915.3 hektarlık bir büyüme göstermiştir. Bu değer, şehirsiz alan miktarının 1987 yılında 1974 yılına nazaran %147’lik bir büyüme gösterdiğini, hektar başına düşen insan sayısının 127 kişi olduğunu ortaya koymaktadır.

1975-88 yılları arası dönemde kısmen imar plânlarına da bağlı olarak şehrin hakim gelişme yönü eski dönemlerde olduğu gibi kuzey yönünde olmuştur. Her ne kadar şehrin güney, batı ve doğu kesimlerinde yeni alanlar yerleşime açılmışsa da kuzey yönünde görülen ilerleme diğer yönlerle nazaran çok daha fazla olmuştur.

Şehrin bu yöndeki ilerleyişinde topografik şartların da büyük etkisi bulunmaktadır. Özellikle şehrin doğu ve güney doğu kesimlerinde Harran Ovası’nın uzanması şehrin bu yöndeki ilerleyişine bir engel oluşturmaktadır. I. Sınıf tarım arazilerinin bulunduğu bu alanın tarımsal amaçlar dışında kullanılmamış olması, alan kullanımı açısından olumlu bir durum göstermektedir. İmar plânlarında da buna dikkat edilmesi nedeniyle doğu ve güneydoğu yönünde şehrin önemli bir yayılım göstermediği görülmektedir. Ancak buna rağmen, Harran Ovası’nın kuzey

⁶²⁵ Türkoğlu, 1987: 54.

⁶²⁶ Yonca, 1993: 25, Tablo 7(A).

kesimlerine denk düşen bu alanda bir takım yerleşim alanlarının geliştiği de gözlenmektedir. Bu alanda (eski) küçük sanayi sitesinin kurulması nisbeten bir miktar nüfusu kendine çekmiştir.

Şehrin doğu kesimlerinde bu dönem içinde yerleşmeye açılan diğer bir alan da, günümüz Sancaktar mahallesidir. 1960'lı yılların başından itibaren yerleşime açılan bu alan, 1975-88 yılları arasında giderek daha da büyümüş, mahallenin kuzey kesimleri dolmaya başlamıştır. Şehrin bu kesimlerinde Tekel Suma Fabrikası'nın bulunması da bu gelişmede etkili olmuştur. Ancak Sancaktar mahallesinin doğu kesimleri, bu dönemden itibaren tarım alanlarının işgal edilmemesi amacıyla imar plânlarında yerleşmeye kapatılmıştır.

Şehrin batı kesimleri ise yüksek tepelik alanlardan oluşmaktadır. Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun güney kesiminde yer alan ve bugünkü Haleplibahçe mahallesinin tamamı ile Buhara, Mance ve Dedeosman mahallelerinin batı kesimleri 1960'lı yıllardan itibaren başlayan gecekondulaşma alanlarının dışında kalmıştır. Bu alanlar, 1975-1988 yılları arasında kalan dönem içerisinde şehrin almış olduğu göçlere paralel olarak yerleşime açılmıştır. Büyük çoğunlukla tek katlı ve dar, avlulu gecekondur tipindeki bu meskenler, söz konusu alanın tepelerden oluşmasına rağmen yayılış göstermiştir.

Şehrin batı kesimlerinde 1975-88 yılları arası dönemde yerleşmeye açılan diğer bir alan da Urfa kalesinin hemen güneyinde Topdağı mahallesinin doğu, Eyyubiye mahallesinin batı kesimleridir. Yüksek tepelere rağmen bahsedilen bu alanda gecekondur türünde yerleşmelerin yayılış göstermesinde, Şanlıurfa-Gaziantep karayoluna, balıklı göller gibi dini inançlar açısından önem taşıyan bir alana ve SSK hastanesine yakınlık gibi faktörler önemli bir rol oynamaktadır.

Şehrin güney kesiminde, Şanlıurfa-Akçakale karayolunun batı kısmında bu dönemde gecekondur tarzı evler yapılmıştır. Ancak bu evlerin bulunduğu alan, II. derece tarım alanlarından oluşmakta ve burada bulunan tarım alanları yerleşme amacıyla işgal edilmiştir. Bu durum, tarım alanlarını daralttığı için olumsuzluk yaratmaktadır. Bahsedilen alanda günümüz Hacıbayram Veli, Muradiye ve Eyüp Nebi mahallelerinin önemli bir kesimi ve Onikiler mahallesinin güneydoğu kesimleri bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Şehrin güney yönünde yayılış göstermesinde en önemli faktörlerin başında, 1980'li yıllardan itibaren Şanlıurfa-Akçakale karayolu üzerinde gıda sektöründe faaliyet gösteren bir takım sanayi tesislerinin kurulması gelmektedir. Bunun yanında bu dönem içerisinde TZDK (Türkiye Zirai Donatım Kurumu) depolarının şehrin güneyinde, Şanlıurfa-Akçakale karayolu üzerinde kurulması, yine şehrin güney kesimlerinde bulunan bazı dini öneme sahip alanların (Şihmaksut Türbesi ve Hz. Eyyub Kuyusu ve Mağarası) bulunması ve daha güneyde 1982 yılında Dicle Üniversitesi'ne bağlı Ziraat Fakültesi'nin (1992 yılından itibaren Harran Üniversitesi'ne bağlanmıştır), faaliyete geçmesi ve Şanlıurfa-Akçakale karayoluna yakınlık gibi faktörler, bu kesimlerde yerleşmelerin yayılmasında etkili olmuştur. Her ne kadar Şanlıurfa-Akçakale karayolu şehrin güneyindeki I. ve II. sınıf tarım alanlarını kabaca bir birbirinden ayırmaktaysa da, bu yolun batı kesimlerinde de önemli tarım alanları bulunmaktadır. Yolun doğu kesimlerinin tamamen alüvyal ova özelliğinde oluşu nedeniyle bu kesimlerde yerleşmeye izin verilmemiş ve şehir ova tabanı üzerinde fazlaca yayılamamıştır.

1975-88 yılları arasında kalan dönem içinde en hızlı mekânsal gelişmenin yaşandığı alan şehrin kuzey yönlerinde olmuştur. Şehrin kuzeyinde bulunan Şanlıurfa-Diyarbakır karayolunun doğu kesimlerinde, şehrin kuzeybatısında, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun kuzeyinde, Şanlıurfa-Mardin karayolunun özellikle kuzeyinde ve nisbeten de güneyinde kalan alanlarda şehrsel yayılış görülmektedir. Kuzey yönünde şehrin yayılmasında diğer yönlere göre topografik olarak nisbeten elverişli şartlar görülmekteyse de, Abide kavşağının hemen kuzeyinde bulunan alanda Mekanize Zırlı Tugayı'nın bulunması, şehrin Şanlıurfa-Diyarbakır karayolunun batı kesimlerinde yayılmasına engel oluşturmıştır.

Kuzey yönünde şehrin bu derece önemli bir yayılış göstermesinde şüphesiz ki topografik faktörlerinde önemli bir rolü bulunmaktadır. Bazalt örtülerinin hakim olduğu bu alan, kuzeye doğru hafif eğimlerle yükselmektedir. Eğimin bu alanda az oluşu, şehrin batı kesimlerindeki yüksek tepelik alanlara nazaran bir avantaj oluşturmaktadır. Bu özelliği nedeniyle de imar plânlarında şehrin bu yönde gelişmesi öngörülmüştür. Bu kesimde yerleşmeleri kendine çeken diğer önemli faktörler, Şanlıurfa-Diyarbakır karayolu ve bu karayolunun üzerindeki çeşitli resmi kurumlardır. 1992 yılına kadar Gaziantep Üniversitesi'ne bağlı olarak faaliyet

gösteren İlahiyat Fakültesi ile yine 1992 yılına kadar Dicle Üniversitesi'ne bağlı olarak faaliyetlerini sürdüren Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü, Kız Öğretmen Okulu gibi önemli kurum ve kuruluşların burada olması yerleşmeleri kendine çekmiştir. Şüphesiz ki bu resmi kurumları da kendine çeken faktör karayolu, başka bir ifade ile ulaşım imkânlarının elverişli olmasıdır. Bu nedenle, şehrin kuzey yönünde mekânsal olarak gelişme göstermesinde en büyük rolü Şanlıurfa-Diyarbakır karayolu oynamıştır.

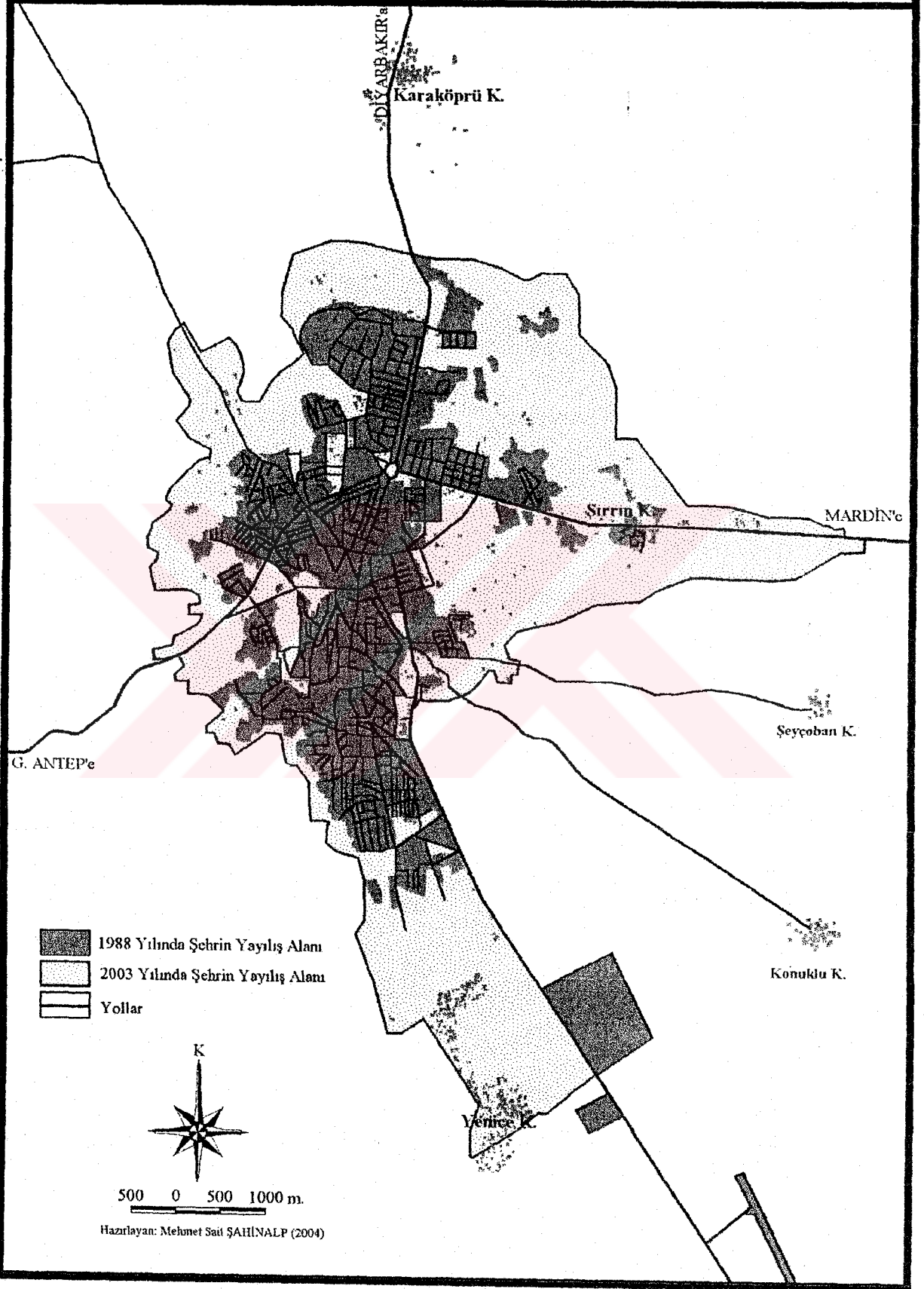
Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi bu yolun batı kesimlerinin tamamen askeri alan olması nedeniyle, bu gelişmeler yolun doğu kesimlerinde yaşanmıştır. Bu alanda günümüz Refahiye, Hamidiye, Selahaddin Eyyubi, Ulubatlı Hasan ve Ertuğrul Gazi mahallelerinin bulunduğu alanda modern konutlardan oluşan yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Ancak yeni yeni yerleşmeye sahne olan bu alanda konut yoğunluğu düşüktür. Bu kesimlerde bulunan binalar DSI ve Köy Hizmetleri Bölge Müdürlüğü'ne ait kampüslerdir. Bu nedenle Harita 26'da, 1988 yılında bu kesimlerde görülen yerleşkeler, konut amaçlı değildir. Şehrin bu kesimlerinde yerleşme amaçlı kullanılan alanlarda konutlar arasındaki boş alanlar hayli yüksek oranda olmuştur.

Şehrin kuzeydoğusunda meydana gelen gelişmeler Şanlıurfa-Mardin yolunun etkisiyle bu yolun özellikle kuzeyinde olmak üzere iki tarafında meydana gelmiştir. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren yerleşmeye sahne olan Yenişehir mahallesinin çevresinde yeni yerleşim alanları ortaya çıkmıştır. Yine bu yolun hemen güneyinde, günümüz Paşabağı ve İmam Bakır mahallelerinin kuzey kesimleri bu dönem içinde yerleşmeye sahne olmuştur. Bu kesimlerde görülen diğer bir yerleşim alanı da Sırrın Çayı'nın doğusunda kalan alandır. Bu alanda bulunan yerleşmeler şehirden kopuk bir vaziyettedir. Bu durumun ortaya çıkmasının temel sebebi, günümüzde Sırrın ve Karşıyaka mahallelerinin bulunduğu bu alanın, daha önceden köy statüsünde (Sırrın Köyü) iken, bu dönem içinde belediye sınırları içine dahil edilerek şehrin bir mahallesi statüsüne gelmesidir.

Bu sektörde gelişme gösteren diğer bir alan da Şanlıurfa-Mardin karayolu ile Atatürk Bulvarı arasında kalan alanda bugünkü Bamyasuyu ve Şair Nabi mahallelerinin sınırları içinde görülmektedir. İlk olarak 1960'lı yıllarda meskenlerin görülmeye başladığı bu alan, 1975-88 yılları arasında hızlı bir yerleşmeye sahne

Harita 11:

ŞANLIURFA ŞEHİRİ'NİN YAYILIŞ ALANI (1988)

olmuş ve bu iki mahallenin sınırları içinde kalan alanın büyük bir kısmı bu dönem içinde dolmuştur.

Şehrin Şanlıurfa-Mardin karayolu boyunca gelişmesinin diğer bir nedeni de bu yol üzerinde Tarım Alet ve Makinaları Fabrikası ve Urfa İplik Fabrikası'nın kurulmasıdır. Şanlıurfa-Mardin karayolunun nisbeten kuzeyi (Veysel Karani mahallesinden itibaren doğuya doğru) ve özellikle de güneyinde kalan alan, önemli tarım alanlarından oluşmaktadır. Ancak bu dönem içinde yerleşme amacıyla tarım alanları konutlarla işgal edilmiş, bu kesimlerde şehrin mekânsal gelişimi tarım alanlarının aleyhinde olmuştur.

Kuzey sektöründe mekânsal gelişmenin yaşandığı diğer bir alan da şehrin kuzeybatı kesimlerinde Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun (İpekYol) kuzeyinde kalan alandır. 1960'lı yılların başında Abide kavşağının yapılmasıyla, o zamanlar için şehrin dışından, şehrin kuzeyi ile batısını birbirine bağlayan bu yol, yerleşmeleri kendine çekmeye başlamıştır. Bu tarihlerden sonra özellikle günümüz Bağlarbaşı mahallesinin doğu kesimleri ile İpekyol mahallesinin batı kesimleri yerleşmeye sahne olmuştur. Fakat 1975-88 yılları arasında kalan dönem içinde bu alanın çevresinde hızlı bir yerleşme faaliyeti ortaya çıkmıştır. Herhangi bir sanayi kuruluşunun bulunmadığı bu alan, tamamen Şanlıurfa-Gaziantep karayoluna bağlı olarak imar plânları doğrultusunda gelişme göstermiştir. Yine bu yol üzerinde Akabe mahallesi sınırları içinde bulunan SSK Hastahanesi, yerleşmeleri kısmen kendine çekmiş ve bir kısım yerleşmeler hastahanesinin etrafında kümelenmiştir. Bugünkü İpekyol mahallesinin Abide kavşağına yakın kesimleri ve nisbeten mahallenin kuzeyinde kalan alanlar, Yavuz Selim mahallesinin Bağlarbaşı mahallesine yakın kesimleri, Bağlarbaşı mahallesinin hemen hemen tamamı, Süleymaniye mahallesinin Karakoyun Deresi'nin kuzeyinde kalan güneydoğu kesimleri, Akabe mahallesinin Karakoyun Deresi'nin güneyinde kalan kesimleri ile bu mahallenin İpek Yol'un kuzeyinde kalan güney kesimleri, Karakoyun mahallesinin Karakoyun Deresi'nin kuzeyinde kalan kesimleri, Şehitlik ve Hızmalı mahallelerinin batı kesimleri, Sultan Fatih ve Cengiz Topel mahallelerinin kuzey kesimleri bu dönem içinde yerleşmeye sahne olmuş alanlardır (Harita 11, 27).

Şehrin kuzeybatısında gelişme gösteren bu alanda, İpekyol mahallesinin neredeyse tamamı ve Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun iki tarafında bulunan

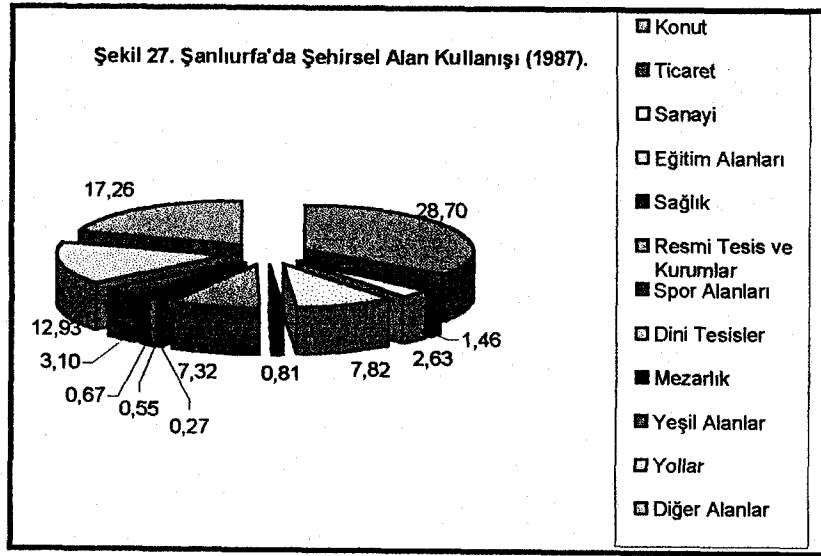
konutlar, çok katlı ve modern yapılardan oluşmaktadır. Bu dönem içinde, söz konusu kesimde gelişme gösteren diğer alanlar için aynı özelliklerden bahsetmek mümkün değildir. İpek Yol ile Atatürk Bulvarı arasında kalan konutların tamamı çok katlı, bazı yerlerde 6-7 kat kadar yüksekliğe sahip, modern konutlardan oluşmaktadır. Fakat İpek Yol'dan kuzeye doğru gidildikçe modern konutların oranı düşmektedir. İpekyol mahallesi ve Şanlıurfa-Gaziantep karayoluna yakın alanlar dışında modern binalar azalmaktadır.

Çizelge 15. Şanlıurfa'da Şehirsel Alan Kullanışı (1987).

Kullanım Türü	Alan (Hektar)	(%)	Kişi Başına Düşen Alan (m ²)
Konut	442,10	28,70	19,72
Ticaret	22,45	1,46	1
Sanayi	40,53	2,63	3,46
Eğitim Alanları	120,48	7,82	5,37
Sağlık	9,40	0,81	0,42
Resmî Tesis ve Kurumlar	112,67	7,32	5,02
Spor Alanları	4,20	0,27	0,19
Dini Tesisler	8,45	0,55	0,37
Mezarlık	10,33	0,67	0,46
Yeşil Alanlar	47,79	3,10	2,13
Yollar	199,11	12,93	8,88
Diğer Alanlar	265,85	17,26	11,85
Toplam	1170,69	83,52	58,87

Kaynak: A.Yonca, 1993.

Şehrin kaplamış olduğu alan içinde, sahip olduğu fonksiyonlarına bağlı olarak çeşitli fonksiyon alanları oluşmuştur. Şehirsel alan içinde, şehirde yaşayan insanların ikamet ettikleri konut ya da ikamet alanları önemli bir yer tutmaktadır. 1987 yılı verilerine göre 1540.2 ha. olan şehirsel alanın 442.1 ha.'ı konut alanlarından oluşmaktadır. Bu miktar şehirsel alanın %28.7'sini oluşturmaktadır. Yapılan araştırmada şehrin 1987 yılı nüfusu 224.220 kişi olarak hesaplanmıştır. Bu hesaplamalar sonucunda kişi başına düşen ikamet alanı 19.72 m² olarak ortaya çıkmıştır (Çizelge 15, Şekil 27).

5. 1988 Sonrası Dönem

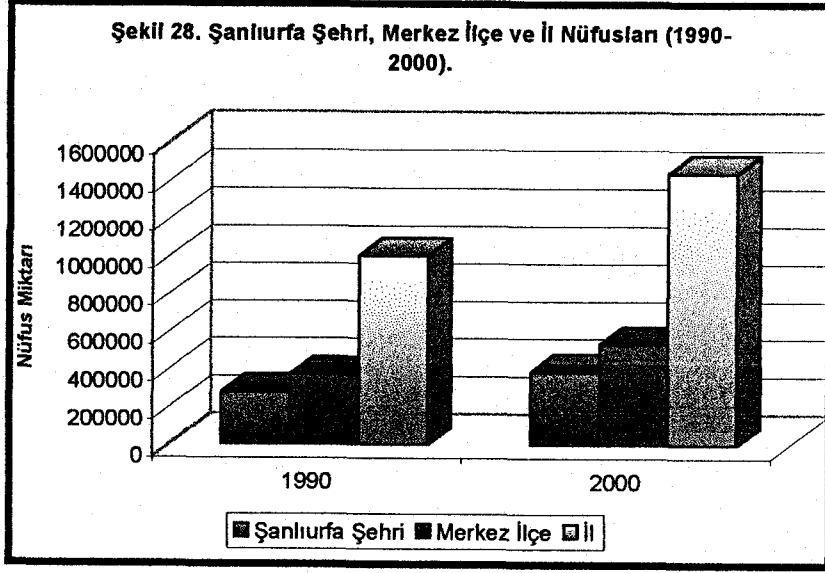
Bu dönem, şehrin gelişme sürecinde en önemli dönemdir. Tarihsel bir gelişme sürecinden geçen Şanlıurfa, gerek beşeri gerekse ekonomik özellikleri bakımından en ileri seviyeye bu dönemde ulaşmıştır. Yapılan ekonomik yatırımlar nedeniyle bir yandan yeni istihdam alanları açılırken, diğer taraftan buna bağlı olarak şehir nüfusu dikkate değer miktarda artmıştır.

a) Nüfus

Şanlıurfa şehri de gerek sahip olduğu idari fonksiyon, gerekse ekonomik yönden önemli istihdam alanlarına sahip olması nedeniyle, çevresinden önemli miktarda nüfus çekmiştir. Gerek sağlık şartlarının iyileşmesi sonucu doğum oranlarının artması ve ölüm oranlarının azalmasından dolayı doğal yolla meydana gelen artış, gerekse kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınması ve GAP'ın faaliyete geçmesi nedeniyle Şanlıurfa'ya ekonomik yatırımların yapılması ve bunun sonucu olarak alınan göç nedeniyle hızlı bir nüfus artışı ortaya çıkmıştır.

1989-2003 dönemi, Şanlıurfa şehir nüfusunda maksimum artış oranlarının gözlemlendiği bir dönem olmuştur. DİE 1990 yılı nüfus verilerine göre şehrin nüfusu bir önceki sayım dönemine göre %41.8 oranında artarak 276.528'e ulaşmıştır. 1990 yılında il nüfusu ilk defa 1.000.000 sınırının üzerine çıkarak 1.001.455 yükselmiş ve artış oranı da yaklaşık %26 olarak gerçekleşmiştir. Nüfusun yıllık artış oranı, şehrin nüfusunda %72.4 olarak görülürken, il nüfusunda %46.2 ve Türkiye nüfusunda da %21.7 olarak görülmektedir (Çizelge 4, Şekil 9, 28). Şanlıurfa Şehri'nin nüfusunda

meydana gelen artış oranları, Türkiye nüfusu değerlerine göre üç kattan daha fazla olmuştur.

Şanlıurfa'nın nüfusu 2000 yılında 385.588' e ulaşmıştır. Şehrin nüfusunda meydana gelen artış oranı %39.4'tür. Aynı yıl il nüfusu da %44.1 oranında artarak 1.443.422'ye ulaşmıştır. Şehrin yıllık nüfus artış hızı oranı %33.8 olarak gerçekleşirken, il nüfusunda %36.6 ve Türkiye nüfusunda %18.3 olarak gerçekleşmiştir (Çizelge 4, Şekil 9, 28). Şehrin nüfus artış oranlarında görülen değerler 1950 yılında beri ilk defa il nüfusu oranlarının altında kalmıştır.

2003 yılı verilerine⁶²⁷ göre şehirde bulunan mahallelerin nüfus miktarları hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu verilere göre şehrin nüfusu 417.567 olarak tespit edilmiştir. Ancak Akpınar mahallesi ile ilgili veri olmadığından bu miktara Akpınar mahallesinin nüfusu dahil değildir.

2003 yılı ETF'ine göre şehrin en kalabalık nüfusuna sahip olan mahallesi 13.292 kişi ile İpekyol mahallesidir. İpekyol mahallesini 13.068 kişi ile Yenişehir ve 12.729 kişi ile Bağlarbaşı mahalleleri takip etmektedir. Şehrin en az nüfuslu mahallesi 1.160 kişi ile Eyüpkent'tir (Çizelge 22).

Şehrin 2003 yılı itibarıyla kaplamış olduğu alan 3101,7 ha.dır. Çizelge 22'de belirtilen veriler değerlendirildiğinde şehrin ortalama aritmetik nüfus yoğunluğu km²'ye 13462,59 kişi olarak hesaplanmaktadır. Şehrin en fazla nüfus yoğunluğuna sahip olan mahallesi km²'ye 56.053,15 kişi ile Cengiz Topel mahallesidir. Cengiz

⁶²⁷ Şanlıurfa İl Sağlık Müdürlüğü, Ev Tespit Fişleri (ETF)-2003.

Topel mahallesini km²'ye 50.975 kişi ile Yavuz Selim ve 50.570,95 kişi ile Mimar Sinan mahalleleri takip etmektedir. Şehrin en düşük nüfus yoğunluğuna sahip mahallesi ise km²'ye 546,07 kişi ile Eyüpkent mahallesidir (Çizelge 22). Cengiz Topel mahallesinde nüfus yoğunluğunun bu derece yüksek olmasında mahallenin yüzölçümünün küçük olması, 5 ve daha fazla katlı binalardan oluşması ve bu nedenle de önemli oranda nüfus barındırması etkili olmuştur. Eyüpkent mahallesinin şehrin en düşük nüfus yoğunluğuna sahip olmasında, mahallenin şehrin alan bakımından en büyük mahallesi olmasına karşılık, nüfusunun az olması ve henüz yeni bir konut alanı olması dolayısıyla mahalle sınırları içinde boş alanların önemli miktarlarda olması etkili olmuştur.

b) Şehrsel Fonksiyonlar

Bu dönem içinde GAP'ın bazı alt projelerinin hayata geçirilmesi gelişmeye ilave katkılar yapmıştır. Şanlıurfa'nın GAP'ın başkenti konumunda olması, onun hem önemini arttırmış, hem de teşvik ve yatırım imkânlarından yararlanmasına neden olmuştur. Bu etmenler sonucunda şehrin özellikle sanayi ve eğitim gibi fonksiyonları daha belirgin özellik kazanırken, diğer bir takım fonksiyonlarında kayda değer ilerlemeler olmuştur. Bütün bu gelişmeler, şehrsel alanın büyümesine, şehrsel fonksiyonların da geniş alanlara yayılmasına yol açmıştır.

Çok sayıda insanın bir arada yaşaması ve kırsal kesimden farklı bir yaşayış kültürünün doğal bir sonucu olarak, hem nüfus bakımından hem de ikamet edilen konut tipleri bakımından şehirler kırsal kesimden ayrılmaktadır. Ekonomik ve sosyal aktivitelerin fazlalığı, bu aktivitelerin gerek yakın ve uzak çevresinde bulunan şehir ve kasabalarla gerekse kırsal kesimle karşılıklı bir ilişki içerisinde olması şehirlerin bir takım fonksiyonlara sahip olmasına neden olmuştur. Böylece şehirler içinde zamanla bu tür aktivitelerin toplandığı ya da yoğun olarak yapıldığı, diğer kesimlerden ayırt edilebilen fonksiyon alanları ortaya çıkmıştır. Şehirlerin sahip olduğu başlıca fonksiyonlar ticaret, imalat, ulaştırma, toplum hizmetleri, yönetim ve konut fonksiyonlarıdır⁶²⁸.

Şanlıurfa Şehri de günümüzde hem bir il merkezi olması nedeniyle, hem de sahip olduğu önemli ekonomik, sosyal ve kültürel aktiviteler nedeniyle bir çok şehrsel fonksiyona sahiptir. Dolayısıyla da sahip olduğu fonksiyonlar sayesinde,

⁶²⁸ Özgür, 2000: 122-128.

çevresi üzerinde önemli etkileri olan bir şehirdir. Şehrin sahip olduğu fonksiyonları şu şekilde incelemek mümkündür:

b.1. İş ve Ticaret Fonksiyonu

Şehirlerin en önemli fonksiyonlarının başında ticaret fonksiyonu gelmektedir. Çevresinde bulunan kırsal kesime nazaran ticari aktivitelerin toplandığı bir özelliğe sahip olmayan yerleşmeler şehir olarak nitelendirilemez. Şehirlerde gerçekleşen ticari aktiviteler, hem şehirde yaşayan insanlara hem de şehirlerin çevresinde bulunan kırsal alanlara hizmet sunmaktadır. “İktisadî bakımdan şehirler, dar veya geniş bir çevrenin merkezi durumundadır ve belirli bir hinterlanda bağlıdır”⁶²⁹. Bu faaliyetlerin gerçekleştiği alanlarda bulunan yatırımlar ya da iş yerleri aynı zamanda şehrin ticaret fonksiyonunun da ortaya çıkmasına neden olur.

Şanlıurfa'yı çevresine bağlayan önemli yolların varlığı, ticari faaliyetlerin eskiden beri yoğun olarak gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Neolitik dönemde obsidyene karşılık bir takım tarım ürünlerinin pazarlanması şeklinde başlayan ticaret süreci, günümüze kadar bazı devirlerde aksamalarla da olsa önemini koruyarak gelmiştir. Şehrin, tarihinin büyük bir kısmında başkent, eyalet, sancak ve il merkezi olarak yönetsel görevler üstlenmesi, ticari faaliyetlerinin yoğunluğunda önemli rol oynamıştır. Şehirlerin çoğunda olduğu gibi Şanlıurfa'da da zamanla “ticaretin, çok çeşitli kişisel ve sosyal hizmetlerin toplandığı çarşı kesimi ortaya çıkmış”⁶³⁰ ve şehrin gelişmesine bağlı olarak ticaretin eskiden merkezileştiği alanlar daha geniş alanlara yayılmış, ticaretin yoğunlaştığı birden fazla iş alanı belirlemiştir.

Şanlıurfa'da bulunan iş ve ticaret alanlarının dağılışı incelenecek olursa genel olarak şehrin önemli caddeleri boyunca ya da modern konut alanlarının bulunduğu kesimlerde sokak aralarına yayılmış olduğu görülecektir (Harita 12, 13). Ticaret ve iş aktivitelerinin yoğunluğuna göre şehirde bulunan ticaret alanlarını üç grupta ele almak gerekmektedir. Bu grupların birincisini ve en önemlisini merkezi iş alanını (MİA) oluşturmaktadır. İkinci grupta yer alanlar ise, merkezi iş alanının çevresinde gelişen ve onun kadar aktif olmayan alanlardır. Üçüncü grup ise, konut alanları içinde yer alan ve günlük ihtiyaçları karşılamaya yönelik iş yerlerinin bulunduğu alanlardan meydana gelmektedir.

⁶²⁹ Göney, 1995: 85.

⁶³⁰ Özgür, 2000: 122.

Şehrin *merkezi iş alanı*, ticaret ve iş alanlarının en yoğun, konut olarak kullanılan binaların hemen hemen yok denecek kadar az, şehir içinden ve şehrin yakın çevresinden gelenlerin en sık olarak uğradığı, iş yerlerinin binaların 4 veya 5. katlarına kadar yükseldiği, tamamen iş hanı ve pasaj olarak kullanılan bir çok binanın bulunduğu, şehrin önemli caddelerinin içinde yer aldığı ve şehir içi ulaşım hatlarının düğümlendiği bir alan özelliğindedir.

Şanlıurfa'da merkezi iş alanının sınırlarını çizmek gerekirse, Vilayet binasının bulunduğu kesimden başlayarak, Kadri Eroğan ve Şehit Nusret Caddelerinin Vilayet binasına yakın kesimlerini içine almak üzere, Sarayönü-Divanyolu-Kunduracıpazarı caddesi ekseninde güneye doğru uzanmakta ve Haşimiye Meydanı etrafında bulunan tarihi çarşılar ile Haşimiye Meydanı'ndan doğuya doğru açılan Koyuncupazarı Sokağı'nın Türk Meydanı'na kadar olan kesimini kapsamaktadır.

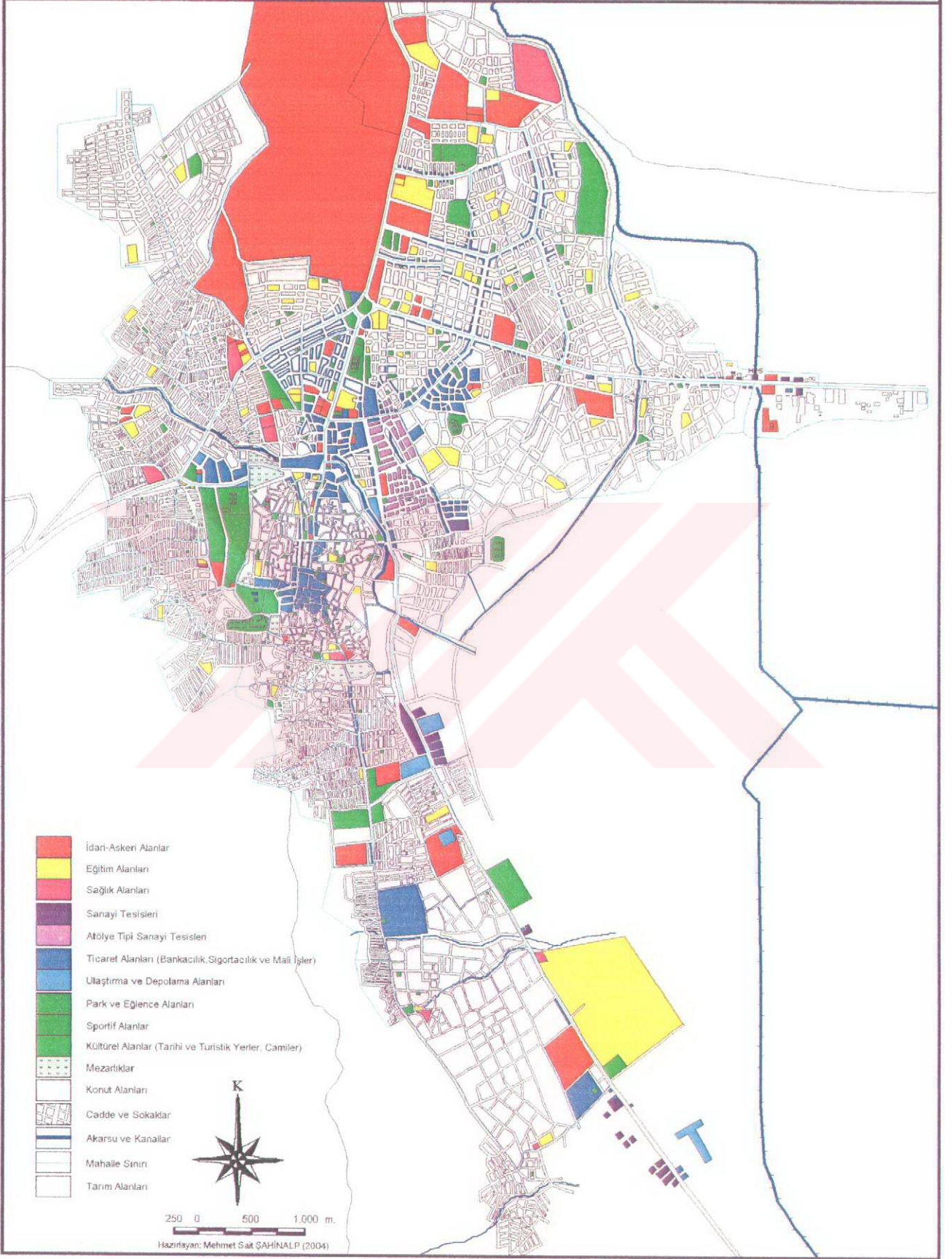
Şehrin en eski ticaret alanlarını kapsayan bu alan, şehrsel gelişime bağlı olarak özellikle 1960'lardan sonra kuzeye doğru ilerleme göstermiştir. Merkezi iş alanı, yine önemli caddeler boyunca bir çok ticaret ve iş alanının bir arada bulunduğu ikinci derecede ticaret alanlarıyla bağlantılı durumdadır. Şehrin merkezi iş alanı içinde, tarihsel sürece de bağlı olarak aynı faaliyet kolunda bulunan bir çok esnafın bir arada bulunduğu belirli alanlar ortaya çıkmıştır. Şehir giderek gelişmekte ve buna bağlı olarak "ticaret hacmi de büyüdüğü için, toptan ve perakende alışveriş alanları ayrılmakta, belli malların ticareti de değişik yerlerde toplanmak suretiyle, konularına göre uzmanlaşmış ticaret alanları doğmaktadır"⁶³¹. Bu nedenle Şanlıurfa'nın merkezi iş alanında özellikle aynı faaliyet kolunda uzmanlaşmış bir çok çarşı ve iş hanı bulunmaktadır. Esasında aynı faaliyet kolunda hizmet veren bu çarşıların büyük bir kısmı Osmanlı döneminden günümüze kadar gelen çarşılar ve hanlardır.

Şehrin MİA'sında önemli bir yer tutan bu çarşıların gerçek fonksiyonlarını günümüze kadar tamamen koruduklarını söylemek mümkün değildir. Tarihi kesimde göstermiş oldukları faaliyet türüne göre Keçeci, Bakırcılar, Sipahi, Koyun, Attar, Çulcu, Gümrük, Boyahane, Bıçakçı gibi çeşitli adlarla anılan bir çok çarşı, pazar ve han, günümüzde tarihte sahip oldukları fonksiyonlardan kısmen uzaklaşmış bir

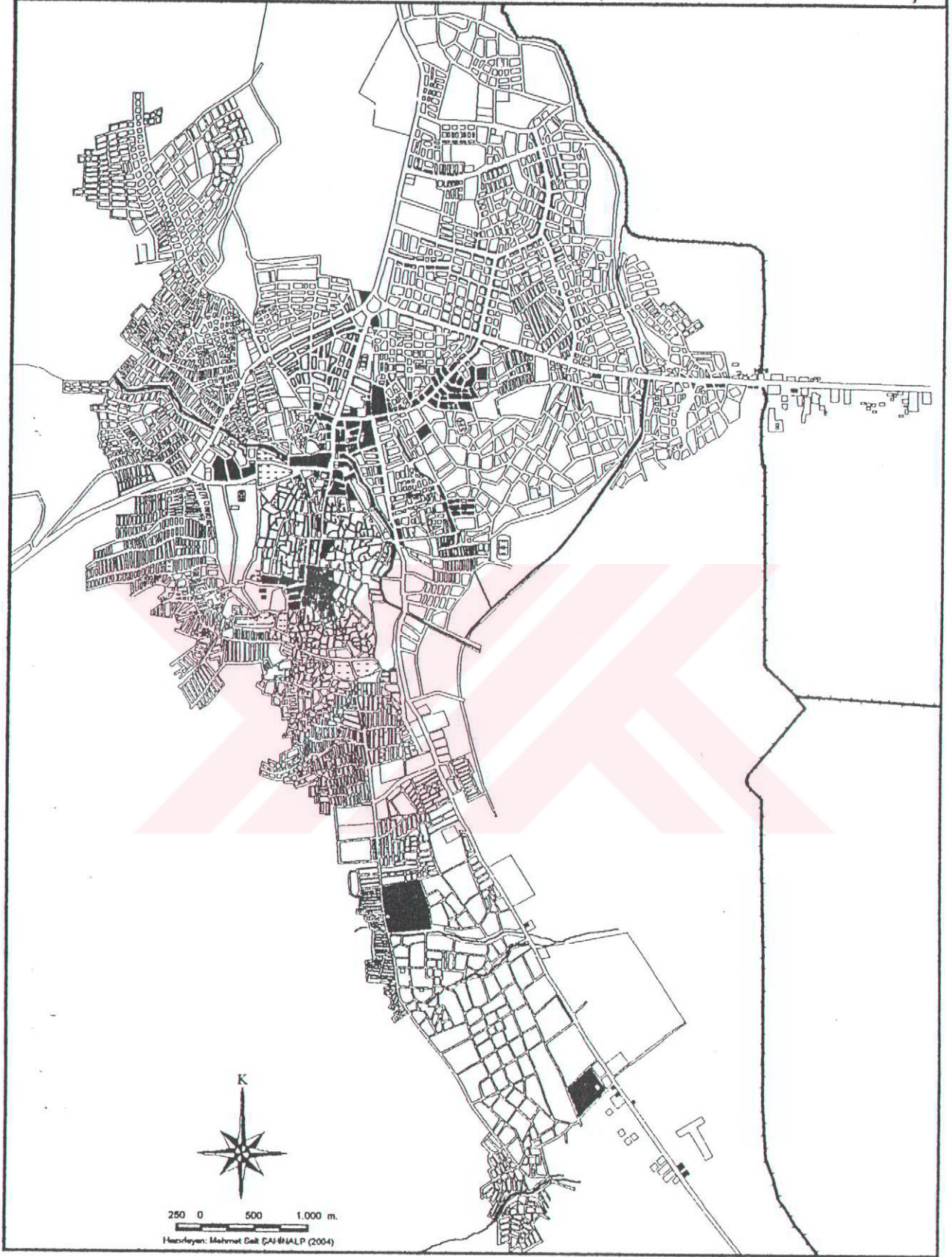
⁶³¹ Özgür, 2000: 124.

Harita 12:

ŞANLIURFA ŞEHİRİ'NİN FONKSİYON ALANLARI (2003)

Harita 13: ŞANLIURFA ŞEHİRİ'NDE TİCARET VE İŞ ALANLARININ DAĞILIŞI

vaziyette faaliyet göstermektedirler. Bu çarşılarından Gümrük Hanı bünyesinde bulunan Sipahi Pazarı ve Kazaz Pazarı hem turistik öneme hem de ticari öneme sahiptir(Foto 16). Bu çarşı, pazar ve hanların esas fonksiyonları dışında diğer faaliyet kollarında bulunan bir çok iş yeri, bu çarşılarda faaliyet göstermektedir. Örneğin Bakırcılar Çarşısı'nda bir çok spot eşya satıcısı, Attar Pazarı'nda camcılar, kırtasiyeciler ve züccaciye dükkânları, Boyahane Çarşısı'nda(Foto 17) konfeksiyoncular ve kuyumcular, Gümrük Hanı'nda(Foto 18) elektronik eşya satıcılar ve terziler yerleşmiştir. Bunun yanında Gümrükhani'nin batısında bulunan Attar pazarı sokağı ve Kınacı Pazarı'nda(Foto 19) çok sayıda kuyumcu bulunmaktadır.

Tarihi çarşıların bulunduğu alan dışında da aynı faaliyet kolundan bir çok iş yerinin bir arada bulunduğu alanlar bulunmaktadır. Kunduracıpazarı Caddesi üzerinde ayakkabıcılar, Yıldız Meydanı'nda konfeksiyoncular, Divan Yolu Caddesi üzerinde kuyumcular, tıbbi muayenahaneler, eczaneler (Foto 20); Sarayönü Caddesi üzerinde bulunan pasajlarda elektronik eşya satıcıları, yine aynı cadde üzerinde bulunan iş hanlarında avukatlık büroları, serbest muhasebe ve mali müşavirlik büroları, bankalar, dersaneler; Kadri Eroğan Caddesi üzerinde dersaneler, bankalar, sigorta acentaları ve oto yedek parça satıcıları; Fuar Caddesi üzerinde elektronik ve elektrikli malzeme tamircileri bir arada bulunmaktadır. Bu caddelerin iki tarafına da iş yerleri yerleşmiş olup, ikametgâh olarak kullanılan bina bulunmamaktadır.

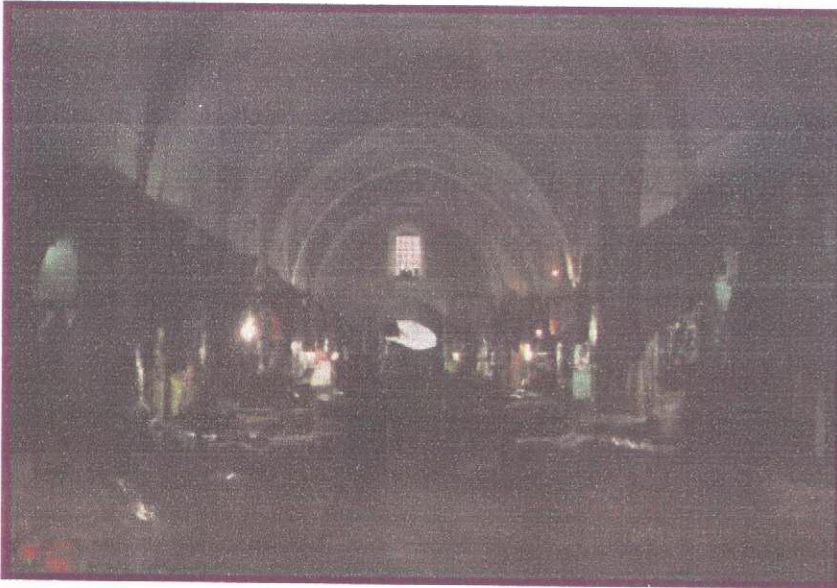

Foto 16. Şanlıurfa'nın Tarihi Çarşılarından Kazaz Pazarı. (M.S. Şahinalp, 2003).

Foto 17. Şanlıurfa'nın Fonksiyon Değiştiren Tarihi Çarşılarından Boyahane. (M.S. Şahinalp, 2003).

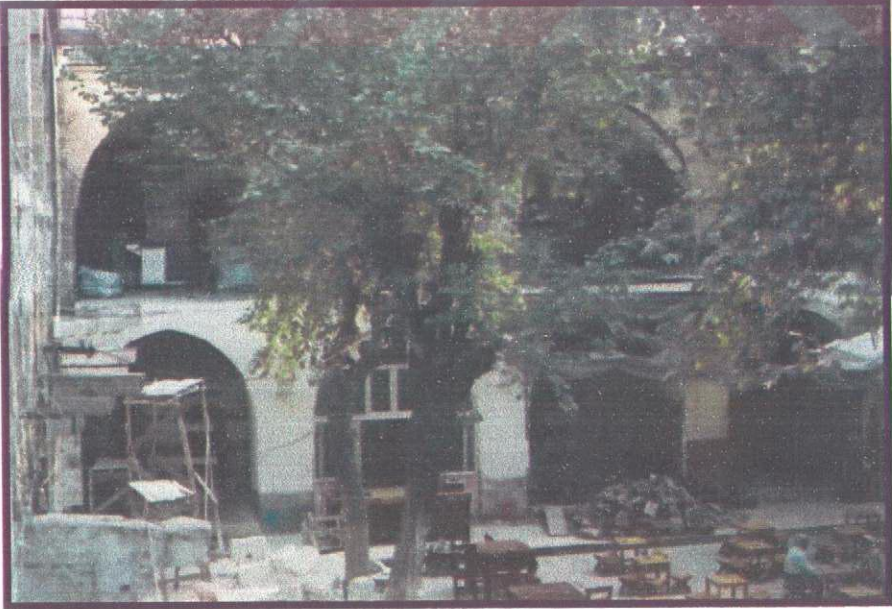

Foto 18. Şanlıurfa'nın En İşlek Hanlarından Gümrük Hanı'nda Yer Alan İş Yerleri. (M.S. Şahinalp, 2003).

Foto 19. Şanlıurfa'nın Fonksiyon Değiştiren Tarihi Çarşılarından Kınacı Pazarı. (M.S. Şahinalp, 2003).

Foto 20. Şanlıurfa'da Ticaret Faaliyetlerinin Etrafında Yoğunlaştığı Caddelere Bir Örnek: Divanyolu Caddesi. Cadde kenarında yer alan işyerlerinin zemin katlarında özellikle kuyumcular, üst katlarda ise tıbbi muayenahaneler bulunmaktadır. (M.S. Şahinalp, 2003).

Kunduracıpazarı, Divan yolu ve Sarayönü caddelerinde bulunan iş yerlerinin kat yüksekliği 4'e kadar çıkmaktadır. Bir istisna olarak Sarayönü Caddesi üzerinde bulunan Ahmet Bahçıvan İş Merkezi 7 katlıdır. Kunduracıpazarı Caddesi üzerinde zemin katta bulunan iş yerlerinin büyük çoğunluğu ayakkabı satıcılarından oluşmaktadır. 2 ve 3. katlarda ise tıbbi muayenehaneler bulunmaktadır. Zemin katlarda, bu caddenin bitimine doğru konfeksiyoncuların yoğunlaştığı görülmektedir. Kunduracıpazarı Caddesi'nin bitiminde bulunan Yıldız Meydanı ise özellikle konfeksiyoncuların yoğunlaştığı bir alan özelliği göstermektedir. Gerek bu cadde üzerinde ve gerekse bu caddeyi 12 Eylül Caddesine bağlayan sokakta çok sayıda konfeksiyoncu bulunmaktadır.

Aynı iş kolunda faaliyet gösteren iş yerlerinin dağılışında Divanyolu Caddesi'nin ilginç bir özelliği bulunmaktadır. Bu cadde üzerinde bulunan ve zemin katlarda faaliyet gösteren iş yerlerinin çok büyük bir kısmı kuyumculardan oluşmaktadır. İkinci katlar ise tamamen tıbbi muayenehanelerden oluşmaktadır. Tıbbi muayenehanelerin çok yoğun olarak bu kesimlerde bulunması nedeniyle, kuyumcuların bulunduğu zemin katlarda aralara eczaneler yerleşmiştir (Foto 20). Kuyumcuların yoğun olarak bulunduğu diğer bir alan da Haşimiye meydanındaki Kuyumcular Çarşısı'dır.

Divanyolu Caddesi dışında, eczanelerin yoğunlaştıkları farklı alanlar da vardır. Bu alanlar şehrin önemli hastanelerinin çevreleridir. Devlet,⁶³⁰ SSK, Doğumevi ve Çocuk hastanelerinin çevresinde çok sayıda eczane yer almaktadır.

Sarayönü Caddesi'nin Fuar Caddesi ile kesişim yerine kadar olan kısımda bulunan iş yerlerinin büyük bir kısmı 2 kattan oluşmaktadır. Zemin katlarda çoğunlukla, lokantalar, kuruyemiş ve şekerlemeciler, kaset satıcıları, pastaneler gibi çeşitli iş kollarında faaliyet gösteren iş yerleri toplanmıştır. İş hanları hariç 2 katlı iş yerlerinin 2. katları depo ya da lokanta ve pastane gibi iş yerlerinin salonu olarak kullanılmaktadır.

Aynı alanda bulunan pasajlar, çoğunlukla ithal elektronik ve hırdavat malzemesi olmak üzere çok çeşitli malların alış-verişinin yapıldığı iş merkezleri

⁶³⁰ Devlet Hastahanesi, 2005 temmuz ayında Hastahane Caddesi üzerinde bulunan eski yerinden taşınarak, Esentepe mahallesindeki yeni yerleşkesine yerleşmiştir. Buna bağlı olarak da Çocuk Hastahanesi Doğumevi yerleşkesinden ayrılmış ve Devlet Hastahanesi'nin eski yerine taşınmıştır. Eczahaneler, bu değişiklikten etkilenmiş, bazıları Devlet Hastahanesi'nin yeni yerleşkesinin çevresine yerleşirken, bazıları da eski yerlerinde kalmayı tercih etmişlerdir.

durumundadır. Özellikle, başta Birleşik Arap Emirlikleri olmak üzere, Çin ve diğer Uzakdoğu ülkelerinden ithal edilen mallar, hem yöre halkına sunulmakta, hem de yurt içindeki bir çok ticari merkeze toptan satışı yapılmaktadır.

Bu alandan kuzeye doğru gidildikçe iş yerlerinin fonksiyonlarında değişimler görülmektedir. Fuar Caddesi kavşağından itibaren Sarayönü Caddesi üzerinde belediye binasına kadar olan alanda bankalar, oteller ve kısmen de döviz büroları önemli yer tutmaktadır. Şanlıurfa'da bulunan bankaların büyük bir kısmı bu alanda bir araya gelmiştir. Bu kesim, büyük ölçüde şehrin mali fonksiyonlarının yürütüldüğü bir alan özelliği göstermektedir. 2001 yılı Şubat ayında meydana gelen ekonomik kriz öncesinde bu kesimde daha fazla sayıda banka bulunuyordu (Foto 21).

Şanlıurfa'da en fazla kat yüksekliğine sahip iş merkezi olan Ahmet Bahçıvan İş Merkezi de şehrin bu alanında yer almıştır. Yine şehrin bu bölgesinde Köprübaşı diye bilinen mevkide lokanta, pastane ve kahvaltıcılar bir arada bulunmaktadır. Bu alandan daha kuzeye doğru gidildiğinde, Şanlıurfa Belediye Sarayı ve Vilayet Binası arasında kalan alanda bir çok iş hanı bulunmaktadır. Bu iş hanlarında avukatlık, serbest muhasebe/mali müşavirlik, mimarlık/mühendislik, emlak ve yapı kooperatifi büroları yoğunluk kazanmaktadır. Bu bölgede şehrin dershaneleri de bir arada olma ve kolay erişilebilme faktörlerinin etkisiyle yoğunlaşmıştır (Foto 22).

Sarayönü Caddesi'nden batıya doğru ayrılan Fuar Caddesi ise çoğunlukla elektronik-elektrikli malzemelerin tamir servislerinin yoğunlaştığı bir alanı oluşturmaktadır. Bu cadde üzerinde her ne kadar bir pasaj(Halep Pasajı) bulunmaktaysa da, diğer pasajlarda bulunan ve hedeflenen fonksiyon bu pasajda görülmemektedir. Pasajın büyük bir kısmı boş olmakla birlikte, cadde üzerinde bulunan zemin katlar tamir servisleri ve konfeksiyoncular tarafından kullanılmaktadır. Ayrıca şehrin tek sineması da bu cadde üzerinde bulunmaktadır.

Merkezi iş alanı içinde önemli bir yeri bulunan diğer bir cadde de Kadri Eroğan Caddesi'dir. Genelde güney kanatta toplanmış sigorta acentaları ve oto yedek parça satıcıları, bu caddenin temel özelliğini oluşturmaktadır. Bunun yanında dershaneler ve bir kısım bankalar bu cadde üzerindeki diğer iş yerlerindendir.

Harita 14:

ŞANLIURFA ŞEHİR MERKEZİ İŞ ALANINDA İŞ YERLERİNİN ZEMİN KAT KULLANILIŞLARI (Ağustos-2003)

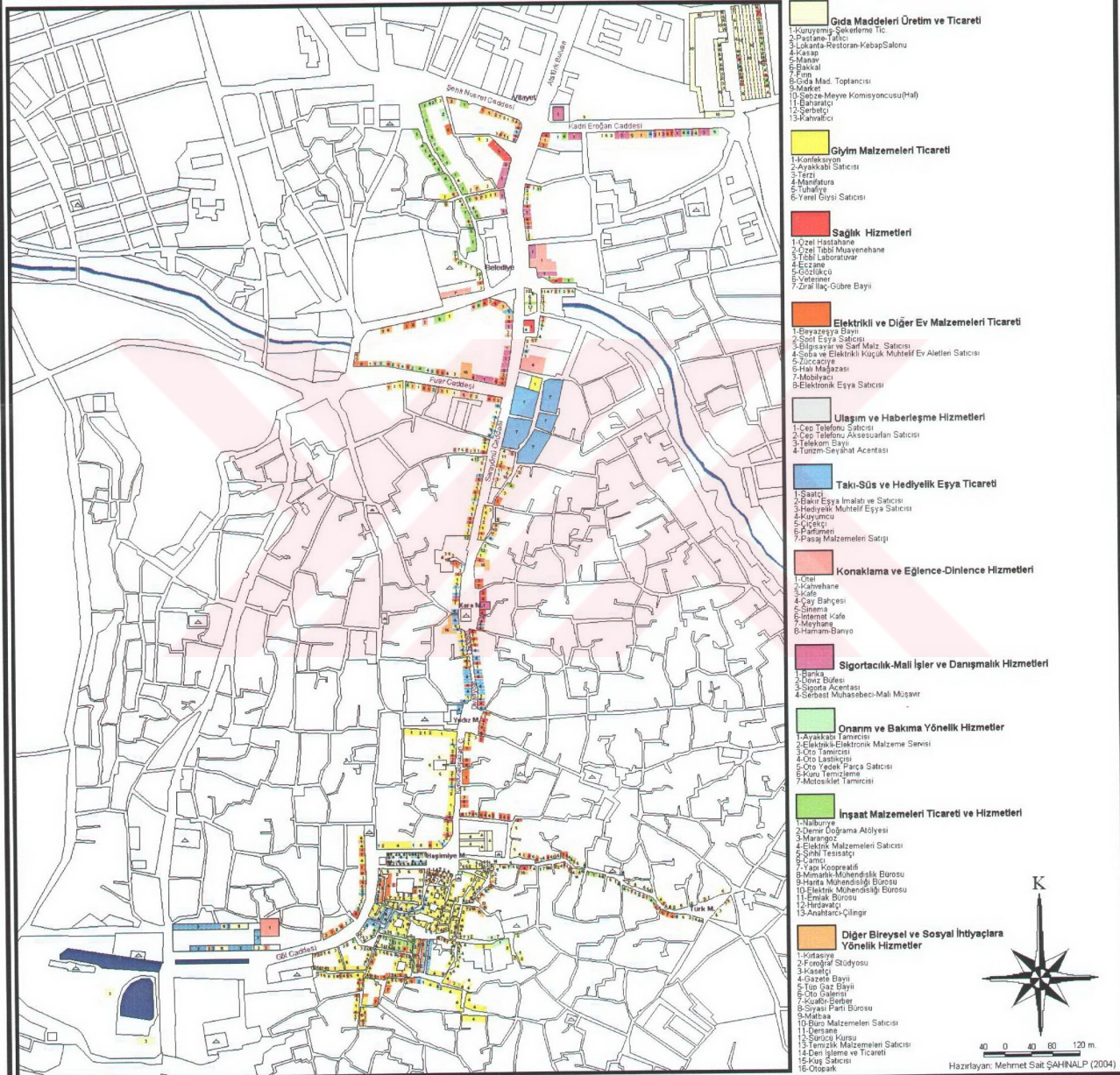

Foto 21. MİA İçinde Yer Alan Sarayönü Caddesi. (Kızılay Mevkii ve Çevresindeki İş Yerleri, M.S. Şahinalp, 2003).

Foto 22. Şanlıurfa Belediye Binası(sağda) ve Çevresinde Yer Alan İş Hanları. (M.S. Şahinalp, 2003).

Merkezi iş alanının önemli bir parçası durumundaki bir başka mekân, Haşimiye Meydanı ile Türk Meydanı arasında uzanan Koyuncupazarı Sokağı'dır. Bu sokağın iki tarafında bulunan iş yerlerinin büyük bir kısmı gıda malzemeleri satıcılarıdır. Bakkaliye türü iş yerleri yanında gıda toptancıları ile deri ve yün satıcıları da bu sokakta toplanmıştır.

Yukarıda bahsedilen caddelerden Kadri Eroğan, Şehit Nusret caddeleri hariç, diğerleri şehir içi ulaşım hatlarının tümünün ortak kullandığı güzergâhlardır. Koyuncupazarı Sokağı ise herhangi bir şehir içi ulaşım hattının güzergâhında bulunmamaktadır. Bu sokağın çevresinde, köylerden gelen ve köy postası olarak adlandırılan minibüs türü ulaşım araçlarının park ettikleri otoparklar bulunmaktadır. Bu nedenle de sokak ve Haşimiye meydanı çevresinde bulunan iş yerleri, kırsal kesimden insanların ihtiyaçlarına yöneliktir (Harita 14).

Şanlıurfa'nın merkezi iş alanında tarihi çarşılar bölgesinde Osmanlı döneminden günümüze kadar ulaşan 26 çarşı yer almaktadır. Bunların 8'i kapalı çarşı özelliğinde olup, söz konusu çarşılar ek olarak 6 adet de han bulunmaktadır. Tarihi çarşılar bölgesinden kuzeye doğru Kunduracıpazarı-Divanyolu-Sarayönü Caddeleri ekseninde, tarihsel gelişim sürecine bağlı olarak, günümüzün önemli ticaret alanlarından olan, kişisel ve toplumsal hizmet veren ticari iş yerleri ile mal alış-verişi yapan bir çok iş yerinin bir arada bulunduğu iş hanları bulunmaktadır.

Merkezi iş alanı içinde 2003 yılı Ağustos ayı itibariyle yapılan alan çalışmasında toplam 22 iş hanı tesbit edilmiştir. İş hanlarının kat yüksekliği 3-7 kat arasında değişmektedir. Ayrıca bu iş hanlarından fonksiyonu itibariyle ayrı tutulması gereken, çoğunlukla elektronik eşya ve çeşitli ithal eşyaların ticaretinin yapıldığı 5 pasaj bulunmaktadır. Yapılan alan çalışması sonucunda *gıda malzemeleri üretim ve ticareti, giyim malzemeleri ticareti, sağlık hizmetleri, elektrikli ve diğer ev malzemeleri ticareti, ulaşım ve haberleşme hizmetleri, takı-süs ve hediyelik eşya ticareti, konaklama ve eğlence-dinlenme hizmetleri, sigortacılık-mali işler ve danışmanlık hizmetleri, onarım ve bakıma yönelik hizmetler, inşaat malzemeleri ticareti ve hizmetleri ve diğer bireysel ve sosyal ihtiyaçlara yönelik hizmetler* gibi 11 ayrı ana iş kolunda hizmet veren iş yerleri tesbit edilmiştir. Merkezi iş alanında yapılan iş yeri sayımı sonucunda 87 iş kolunda toplam 3.400 iş yeri bulunduğu da tesbit edilmiştir (Çizelge 16).

Merkezi iş alanında(MİA) bulunan iş yerlerinin faaliyet kollarına göre dağılımı incelendiğinde, mevcut 3.400 iş yeri içinde en önemli paya sahip olan iş kolu, giyim malzemeleri ticaretidir. MİA'da giyim malzemeleri ticaretinde faaliyet gösteren toplam 831 iş yeri bulunmaktadır. Bu nedenle bu faaliyet kolunda bulunan iş yerleri, toplam iş yerlerinin yaklaşık %25'ini oluşturmaktadır. Bunu 501 iş yeri ve %15'lik oran ile elektrikli ve diğer ev malzemeleri ticaretinde faaliyet gösteren iş yerleri takip etmektedir. Üçüncü sırada ise 499 iş yeri (%15'lik payla) ile takı-süs ve hediyeelik eşya ticareti iş kolunda faaliyet gösteren iş yerleri almaktadır. Gıda üretimi ve ticareti faaliyet kolunda yer alan işyerlerinin sayısı 439'dur. Temel gıda maddelerinin sağlanmasına yönelik faaliyet gösteren bu iş yerlerinin toplam içindeki oranı ise %13'tür. Sağlık hizmetleri faaliyet kolunda yer alan iş yerlerinin sayısı 254'tür. Diğer bireysel ve sosyal ihtiyaçlara yönelik hizmetler faaliyet kolunda yer alan iş yerlerinin sayısı ise 227'dir. Bu son iki faaliyet %7'şerlik bir paya sahiptir. MİA'da yer alan faaliyet kolları içinde sayı ve dolayısıyla oran olarak en az paya sahip olan faaliyet kolu, konaklama ve eğlence-hizmetleridir. Bu faaliyet kolunda toplam 44 iş yeri yer almakta olup, %1'lik bir orana sahiptir (Şekil 29).

Şehrin ikinci derecede öneme sahip ticaret alanları grubunda yer alan ve çoğunlukla MİA çevresinde yer alan, fakat MİA kadar ticari aktiviteye sahip olmayan ve şehirdeki önemli caddelerin etrafında yer alan ticaret alanlarından söz etmek gerekir. İkinci grupta yer alan ticaret alanlarını MİA'dan ayıran temel özellik, ticari aktivitelerin MİA kadar yoğun olmaması ve çarşı, iş hanı ve pasaj gibi önemli ticaret faaliyetlerinin gerçekleştirildiği ticaret binalarının bulunmamasıdır. Bu grupta yer alan iş yerlerinin, gıda toptancıları, hal pazarında yer alan iş yerleri ve eski küçük sanayi sitesinde yer alan oto tamircileri, otomobil galerileri ve mobilyacılar hariç, aynı faaliyet kolunda yer alan iş yerlerinin bir arada toplanmadığı görülmektedir.

İkinci derecede öneme sahip bu iş yerlerinin dağılışına bakılacak olursa, çoğunlukla MİA çevresinde bulundukları görülecektir. Bu alanların başında Kadri Eroğan Caddesi'nin Akçakale yoluyla olan kavşağına yakın yerde bulunan hal pazarı ve çevresidir. Bu kesim ayrıca eski küçük sanayi sitesinin bulunduğu alanı da kapsamaktadır (Harita 12, 13). Özellikle hal pazarında bulunan sebze ve meyve komisyonculuğu yapan iş yerleri ve çevresinde bulunan gıda toptancıları şehrin ticaretinde önemli bir yere sahiptir. Bu özelliği nedeniyle kırsal kesimden gelen köy

Çizelge 16. Şanlıurfa'da Merkezi İş Alanındaki İşyerlerinin Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (2003).

2003 yılı	Faaliyet Kolu	Adedi		Faaliyet Kolu	Adedi
Gıda Maddeleri Üretim ve Ticareti	1 Gıda Tопtancısı	18	Konaklama ve Eğlence-Dinlenme Hizmetleri	45 Kahvehane	16
	2 Bakkal	96		46 Meyhane	4
	3 Lokanta ve Kebapçı	79		47 Hamam-Sihhi Banyo	8
	4 Kasap	71		48 Sinema	1
	5 Baharatçı	57	Sigortacılık-Mali İşler ve Danışmanlık Hizmetleri	49 Çay Bahçesi	1
	6 Manav	45		50 Otel	10
	7 Pastahane-Tatlıcı	30		51 Kafe	2
	8 Kuruyemiş ve Şekerlemeci	17		52 İnternet Kafe	2
	9 Fırın	17		<i>Toplam</i>	44
	10 Kahvaltıcı	7	Onarım ve Bakım Hizmetleri	53 Sigorta Acentası	18
	11 Şerbetçi	2		54 Mimarlık-Mühendislik Bürosu	26
Giyim Malzeme-leri Ticareti	<i>Toplam</i>	439		55 Serbest Muhasebeci	
	12 Tuhafiye	88		55 Mali Müşavirlik Hizmetleri	25
	13 Terzi	158	Onarım ve Bakım Hizmetleri	56 Banka	19
	14 Manifaturacı	217		57 Döviz Büfesi	8
	15 Konfeksiyon	191		58 Noter	3
	16 Ayakkabı Satıcısı	177		59 Avukatlık Bürosu	53
	<i>Toplam</i>	831		<i>Toplam</i>	152
Sağlık Hizmetleri	17 Veteriner Hekim	1	Yönelik Hizmetler	60 Oto Yedek Parça Satıcısı	8
	18 Zirai İlaç ve Gübre Bayii	4		61 Kuru Temizleme	6
	19 Gözlükçü	8		62 Motosiklet Tamircisi	5
	20 Tıbbi Muayenehane	170		63 Ayakkabı Tamircisi	31
	21 Eczahane	60	Yönelik Hizmetler	64 Elektrikli Malz. Tamircisi	60
	22 Tıbbi Laboratuvar	10		<i>Toplam</i>	110
	23 Özel Hastahane	1		65 Hırdavatçı	76
Elektrikli ve Diğer Ev Malzeme-leri Ticareti	<i>Toplam</i>	254	İnşaat ve Malzemeleri Ticareti ve Hizmetleri	66 Nalburıye	58
	24 Bilgisayar ve Malz. Satıcısı	10		67 Sihhi Tesisatçı	17
	25 Halı Satıcısı	70		68 Anahtarçı	7
	26 Zıccacıye	63		69 Demirci-Bıçak Satıcısı	9
	27 Spot Eşya Satıcısı	49	Yönelik Hizmetler	70 Camcı	4
	28 Mutfak Eşyası Satıcısı	5		71 Yapı Kooperatifi	3
	29 Mobilyacı	19		72 Dekorasyon Malz. Satıcısı	1
	30 Büro Malz. Satıcısı	3		73 Emlakçı	10
	31 Beyaz Eşya Bayii	20		74 Marangoz	30
	32 Soba ve Elektrikli Malz. Satıcısı	28	Diğer Bireysel ve Sosyal Hizmetler	<i>Toplam</i>	215
Ulaşım ve İletişim Hizmetleri	33 Elektronik Eşya Satıcısı	202		75 Temizlik Malz. Satıcısı	5
	34 Elektrik Malz. Satıcısı	32		76 Otopark	13
	<i>Toplam</i>	501		77 Fotoğrafçı	11
	35 Ulusal Gazete-Radyo-TV Bürosu	5		78 Güvercin Satıcısı	10
	36 Mahalli Gazete Bürosu	4	Diğer Bireysel ve Sosyal Hizmetler	79 Dershane	8
Takı-Süs ve Hediyelik Eşya Ticareti	37 Telekom Bayii	4		80 Sürücü Kursu	6
	38 Cep Tel. Satıcısı	106		81 Derici-Yüncü	18
	39 Turizm-Seyahat Acentası	9		82 Kasetçi	17
	<i>Toplam</i>	128		83 Kuaför	52
	40 Bakır Eşya Satıcısı	21	Diğer Bireysel ve Sosyal Hizmetler	84 Kırtasiye	40
Takı-Süs ve Hediyelik Eşya Ticareti	41 Çiçekçi	15		85 Tüpgaz Bayii	4
	42 Saatçi	24		86 Matbaa	23
	43 Hediyelik Eşya Satıcısı	247		87 Ambalaj Malz. Satıcısı	20
	<i>Toplam</i>	192		<i>Toplam</i>	227
	44 Kuyumcu	192	Genel Toplam		
	<i>Toplam</i>	499			3400

postalari, bu alanin çevresinde bulunan otoparklarda park etmekte ya da buradan yolcu almaktadırlar.

Toptancıların burada bulunuşu, özellikle Şanlıurfa ve yakın çevresindeki kırsal kesimdeki perakende satış yapan iş yeri sahiplerini çekmektedir.

Bu alanda bulunan iş yeri sahipleriyle yapılan görüşmeler sonucunda, şehrin sebze ve meyve ihtiyacını karşılayan hal pazarına başta Adana ve Mersin olmak üzere, şehrin yakın çevresinde bulunan önemli tarım alanlarından sebze ve meyve getirildiği ortaya çıkmıştır. Gıda toptancıları ise başta İstanbul, Adana, Konya ve Gaziantep olmak üzere Türkiye'nin bir çok yerinden gıda maddeleri temin etmektedirler.

Hal pazarının yakınında bulunan iş yerleri arasında diğer önemli bir grubu tarımsal gübre ve ilaç, sulama araç ve gereçleri satan bayiler oluşturmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi bu alanın kırsal kesimle olan alışverişte önemli bir yeri olması nedeniyle, tarımla uğraşan insanların bu kesimle ilişkide bulunması doğaldır. Hal pazarının doğu ve güney kesimindeki küçük sanayi sitesi de aynı mantıkla burada yer almaktadır. Yeni sanayi sitesi olan Evren Küçük Sanayi Sitesi'nin şehrin dışında olması nedeniyle, iş yeri sahipleri bu siteye gitmek istememişler ve eski yerlerinde faaliyet göstermeye devam etmişlerdir. Bu iş yerleri içinde oto tamircileri ve oto yedek parça tamircileri en büyük paya sahiptir. Bunun yanında demirciler, tenekeçiler ve tornacılar da bu alanda yoğunlaşmaktadırlar.

Hal pazarı ve çevresinde yer alan diğer önemli bir ticaret alanı da, hal pazarı civarından kuzey doğuya doğru uzanan Cumhuriyet Caddesi'nin iki tarafında ve arka kesimlerinde de yer alan oto alım-satım sitesidir.(Harita 13). Burası sadece şehrin ve yakın çevresinin değil, aynı zamanda diğer ilçelerin de ikinci el otomobil ticaretinde merkez durumundadır. Hal pazarı ile eski küçük sanayi sitesinde ve çevresinde bulunan iş yerlerinin hemen hemen tümü tek katlıdır .

İkinci grupta bulunan iş yerlerinin toplandığı diğer bir alan ise, özellikle Atatürk Bulvarının iki tarafında ve bu bulvarın batısında yer almaktadır. Atatürk Bulvarı'nın çevresindeki iş yerleri, daha çok turizm-seyahat acentaları, restoran ve konfeksiyon konularında faaliyet göstermektedir. Bu cadde üzerindeki binaların zemin katları tamamen iş yerleri ile doludur. Bunun yanında bu binaların çoğunlukla 2. ve 3. katlarında da iş yerleri bulunmaktadır. Sadece birkaç binada iş yerleri 4, 5 ve

6. katlarda bulunmaktadır. Atatürk Bulvarı'nın batısında yer alan Atatürk, Mimar Sinan, Bahçelievler, Cengiz Topel, Sultan Fatih mahallelerinde önemli sayıda iş yeri bulunmaktadır. Genellikle bu mahallelerde bulunan binaların neredeyse tamamının zemin katları iş yerleri ile dolmuştur. İş yerlerinin faaliyet kollarına bakıldığında özellikle giyim malzemeleri satışının fazla olduğu görülmektedir. Bunun yanında kırtasiye, restoran, pastane, eğlence-dinlence gibi iş kollarında faaliyet gösteren iş yerleri de bulunmaktadır. Bu alan şehrin geleneksel ticaret alanlarının yanında, ilk olarak modern tarzda iş yerlerinin açıldığı bir alandır. Bu nedenle şehrin modern iş yerlerinin öncülüğünü bu alanda bulunan iş yerlerinin başlattığını söylemek yerinde olur (Harita 12, 13).

Şanlıurfa-Gaziantep (İpekyol) ile Şanlıurfa-Mardin karayollarının iki tarafı, Emniyet Caddesi ile bu caddenin Yunus Emre Caddesi ile olan kavşağının çevresi, ikinci grupta yer alan diğer bir iş ve ticaret alanını oluşturmaktadır. Bu kesimde, özellikle otomobil bayileri, tıbbi laboratuvarlar, konfeksiyon, kırtasiye ve gıda malzemeleri ticareti yapan çok sayıda iş yeri bulunmaktadır. İş yerlerinin kat yüksekliği, binaların en fazla 2. katına kadar çıkmaktadır. Emniyet Caddesi üzerinde genel olarak beyaz eşya bayileri, lokantalar, bir banka şubesi gibi iş yerleri toplanmıştır. Bu caddenin asıl önemli özelliği, 1996 yılından itibaren Beyazyol denilen mevkiden itibaren Yunus Emre Caddesi'ne kadar olan kesimde mobilyacıların toplanmış olmasıdır. Çok sayıda mobilyacının bu mevkide bir araya gelmesi, buranın mobilyacılar sitesi olarak adlandırılmasına neden olmuştur (Harita 12, 13).

İkinci derecede ticari öneme sahip alanlar arasına şehirdeki hububat ve hayvan pazarlarını da katmak gerekir. Başta şehrin güneyinde kurulu bulunan Tarım Ürünleri Borsası olmak üzere, Eyüp Nebi mahallesinde İmam Keskin Hububat Pazarı (Foto 23) ve Muradiye mahallesinin batı kesimindeki hayvan pazarı şehrin önemli pazarları arasında sayılabilir. Şanlıurfa yöresinin tarım alanlarında üretilen tahıl, baklagiller ve pamuk gibi ürünler bu iki pazarda satılmaktadır.

Bu pazarlardan toplanan ürünlerin bir kısmı, Gaziantep, Adıyaman, Adana gibi merkezlere pazarlanmakta, bunun yanında Ortadoğu ülkeleri başta olmak üzere, bir çok ülkeye ihraç edilmektedir. Bu nedenle de özellikle Tarım Ürünleri

Borsası'nın şehrin ve Türkiye'nin buğday, arpa, mercimek ve pamuk ihracatında önemli bir yeri bulunmaktadır.

Şehrin hayvan pazarı ise haftanın belirli günlerinde hizmet sunmaktadır. Şehrin kenar mahallelerinde ve çevre köylerde beslenen küçük ve büyükbaş hayvanlar ile kümes hayvanlarının, bu pazarda alış-verişi yapılmaktadır.

Foto 23. Şanlıurfa'nın İkinci Derecede Öne Sahip Ticaret Alanlarından, İmam Keskin Hububat Pazarı. (M.S. Şahinalp, 2003).

Şehrin üçüncü derecede önemli ticaret alanlarını ise *konut alanları içinde yer alan ve günlük ihtiyaçları karşılamaya yönelik iş yerlerinin bulunduğu ticaret alanları* oluşturmaktadır. Çoğunlukla konut alanlarında, sokak aralarında günlük ihtiyaçların karşılanmasında önemli rolü olan bakkal, fırın, kasap, tuhafiyeciler, küçük market, temizlik malzemesi satıcıları ve tüp gaz bayileri gibi iş yerleri bu grup içinde yer almaktadır. MİA ve kısmen ikinci grup ticaret alanlarında olduğu gibi belli bir fonksiyona sahip iş yerlerinin bir arada toplanmaları özelliği bu grupta bulunmamaktadır. Bu nedenle bu tür iş yerlerinin şehir içinde yoğunlaştıkları bir alan da yoktur. Şehrin konut alanları içinde dağınık olarak yer almaktadırlar (Harita 12, 13).

Şehirlerdeki ticari aktivitenin diğer bir boyutu da, elde edilen kazancın değerlendirilmesi, korunması, artırılması veya yatırıma çevrilmesidir. Bunun için de

bankalara, sigorta ve kredi kuruluşlarına ihtiyaç duyulmaktadır⁶³³. Şanlıurfa'da da mal ve hizmet sunumu ile sanayi sektöründe faaliyette bulunanlara ticari ilişkilerinde yardımcı olan, onların kazançlarını koruma veya değerlendirmeye alan, yatırımcılar için kredi imkânları sunan bir çok banka bulunmaktadır. Doğal olarak bu imkânlardan bireysel olarak maddi birikimlerini değerlendirmek isteyenler de faydalanmaktadır.

Şanlıurfa'da 2003 yılı itibariyle Sarayönü Caddesi'nin Fuar Caddesi ve Kadri Eroğan Caddeleriyle olan kavşakları arasında kalan kısımda çok sayıda banka bulunmaktadır. Bunu yanında Kadri Eroğan Caddesi de son yıllar da bankaların yerleştiği bir alan olmuştur. Şehirde 2003 yılı itibariyle toplam 20 banka şubesi bulunmaktadır (Harita 14).

Şehrin ticari ilişkileri içinde bulunduğu iller arasında İstanbul, Adana, Mersin, Antalya, Konya, Gaziantep ve Adıyaman ön sıralarda yer almaktadır. İstanbul, Konya ve Gaziantep ile olan ilişkilerde mamul madde, Adana, Mersin ve Antalya'dan da sebze ve meyve alımı önemli yer tutmaktadır. Adıyaman'dan ise un, kurutulmuş sebze ve meyve ile tütün alımı yapılmaktadır. Buna karşılık başta Gaziantep, Adana ve Mersin olmak üzere bir çok ile yörede üretilen çeşitli tarım ürünleri satılmaktadır.

Yurt içinde değişik illerle yapılan bu ticaret yanında, şehrin ticari aktivitesinde yurt dışı ticareti de önemli yer tutmaktadır. Şanlıurfa Gümrük Müdürlüğü verilerine göre 2002 yılında yapılan ithalat tutarı 21.378.682 \$ olarak gerçekleştirilirken, ihracat tutarı 2.037.610 \$ civarındadır. Bu ihracat miktarı içinde Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası (ŞUTSO) belgeli ihracat miktarı 1.363.560 \$'dır. ŞUTSO 2002 yılı verilerine göre başta pamuk, canlı kasaplık koyun ve mercimek samanı olmak üzere toplam 14 kalemden çeşitli ürünler ihraç edilmiştir. İhracat yapılan ülkeler arasında ilk sırayı Ortadoğu ülkeleri almaktadır. Ortadoğu ülkeleri yanında çeşitli Avrupa ülkelerine ve Çin'e de ihracat yapılmaktadır. 2002 verilerine göre ihracatta ilk sırayı 937.960 \$ ile Lübnan almaktadır.

b.2. Yönetim Fonksiyonu

Şehirlerin önemli fonksiyonlarından biri de eskiden beri yönetim fonksiyonu olmuştur. Günümüzde şehir niteliğindeki yerleşmelerin hemen hemen tümünün

⁶³³ Özgür, 2000: 125.

yönetim fonksiyonu bulunmaktadır. Şehirlerinin yönetim fonksiyonu, resmi işlemlerin görüldüğü bir çok kurum tarafından temsil edilmektedir. Bu nedenle de şehirlerde toplumsal hizmetler grubunda yer alan kişi sayısı da artmaktadır.

Şehirlerin yönetim fonksiyonu, sadece belli sınırlar içinde kalan bir alanın yönetsel merkezi olmakla kalmayıp, aynı zamanda güvenlik ve yargı fonksiyonlarının gelişmesine de⁶³⁴ yardımcı olmaktadır. Yönetsel fonksiyona sahip olan şehirler; üniversiteler, dini yönetsel kurumlar ve ekonomi kuruluşlarını kendine çekmiştir. Bu özellik nedeniyle bir çok hizmet kurumları şehirlerde toplanmıştır⁶³⁵.

Şanlıurfa Şehri tarihi boyunca önemli yönetsel görevler üstlenmiş bir şehirdir. Şehir, gerek başkent, gerekse eyalet ve sancak merkezi ve son olarak da il merkezi olarak tarihsel süreçte yönetsel fonksiyonunu sürdürmüştür. Şanlıurfa'nın Selevkos Krallığı'nın idaresi altına girmesiyle başlayan idari görevleri, Osrhoene Krallığı zamanında başkent fonksiyonuyla devam etmiş, Roma/Bizans dönemlerinde eyalet ve koloni merkezi, Osmanlılar zamanında sancak merkezi olarak yönetim fonksiyonunu üzerinde taşımıştır. Cumhuriyet döneminde il merkezi statüsü alan Şanlıurfa Şehri, 18.512 km²'lik bir yüzölçümlü, merkez ilçe dahil 10 ilçenin yer aldığı Şanlıurfa ilinin yönetsel merkezidir. Sahip olduğu bu fonksiyon nedeniyle başbakanlık ve bir çok bakanlığın ildeki temsilciliğini yapan ve başkentle koordinasyonu sağlayan il müdürlükleri ve bölge müdürlükleri seviyesinde çok sayıda resmi kurum bulunmaktadır.

Bu kurumların şehir içindeki dağılışına bakıldığında, yönetsel binaların çoğunlukla şehrin merkezinde toplandığı görülmektedir. Şehirde bulunan yönetim binalarının neredeyse tamamı, şehrin özellikle 1960'lardan günümüze kadar olan süre içinde gelişen kesimlerinde ve önemli karayolları ile caddeler üzerinde yer aldığı gözlenmektedir. Bunun yanında şehrin tarihi dokusunun bulunduğu alanda da bazı yönetim binaları bulunmaktadır. Yönetim fonksiyonlarının gerçekleştirildiği binaların en önemlileri, özellikle Sarayönü-Atatürk Bulvarı eksenini ve Kadri Eroğan Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Şehrin en önemli yönetsel fonksiyonunun gerçekleştirildiği bina, şüphesiz ki valilik binasıdır. Atatürk Bulvarı üzerinde Mimar Sinan mahallesi sınırları içinde yer alan valilik binasında, başta ilin mülki yönetim kademeleri yanında, Kültür ve

⁶³⁴ Özgür, 2000: 125.

⁶³⁵ Garnier-Chabot, 1971: 189.

Turizm İl Müdürlüğü, Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü ve Mahalli İdareler Müdürlüğü gibi çok sayıda il müdürlüğü de bulunmaktadır. Valilik binasının hemen yanında adliye sarayı yer almaktadır. Valilik ve adliye saray binalarının arkasında ise Tapu-Kadastro İl Müdürlüğü ve İl Nüfus ve Vatandaşlık Müdürlüğü'nün yer aldığı belirlenmektedir. Bu iki müdürlüğün arkasında yer alan alanda ise Tekel Müdürlüğü teşkilatlanmıştır. Atatürk bulvarının diğer tarafında, Valilik binasının karşısında, Bamyasuyu mahallesi sınırları içinde Özel İdare Müdürlüğü yer almaktadır.

Valilik binasının bulunduğu alanın çok yakınında diğer bir önemli yönetsel fonksiyona sahip bina da Sarayönü Caddesinin Atatürk mahallesi sınırları içinde kalan kesiminde yer alan Şanlıurfa Belediye Sarayı'dır. Şehrin bu kesiminde Şanlıurfa Defterdarlığı ve Mal Müdürlüğü'nün bir arada bulunduğu bina ile Kamberiyeye mahallesi sınırları içinde Şanlıurfa İl Müftülüğü yer almaktadır.

Divanyolu ve Sarayönü caddeleri yönetsel binaların toplandığı diğer bir alanı oluşturmaktadır. Divanyolu caddesinin Ulu Cami mahallesi sınırları içinde kalan kesiminde Vakıflar Bölge Müdürlüğü ve hemen yukarısında da PTT Müdürlüğü yer almaktadır. Şehrin merkezi kısmındaki bu yönetim binalarının yakın çevresinde, yönetim binalarının yoğunlaştığı merkezi alana dahil edilebilecek başka yönetim binaları da vardır. Bunların başında, Şehir Nusret Caddesi'nin Cengiz Topel mahallesi sınırları içinde kalan kesiminde Şanlıurfa Müze Müdürlüğü gelmektedir. Yine bu caddenin Hastane Caddesi ile olan kavşağının yanında Şehitlik mahallesi sınırları içinde Devlet Meteoroloji İşleri (DMI) Müdürlüğü, bu cadde üzerinde yer alan önemli yönetim binalarındandır. Merkez yakınındaki yönetim binaları arasında, Atatürk Bulvarının doğu kesiminde Bamyasuyu mahallesi sınırları içinde kesimindeki Beden Terbiyesi ve Spor İl Müdürlüğü ile bu caddenin Abide kavşağındaki Sosyal Sigortalar Kurumu(SSK) İl Müdürlüğü'nü saymak mümkündür.

Şehrin merkezinde yer alan yönetim binaları dışında çeşitli kısımlarına dağılmış yönetim binaları da vardır. Bu alanlardan birisi de Şanlıurfa-Akçakale karayolunun çevresidir. Bu yolun Harran Üniversitesi Caddesi kesiminde, eski küçük sanayi sitesinin yakınlarında ve caddenin Kamberiyeye mahallesi sınırları içinde kalan kısmında Belediye İtfaiye Müdürlüğü, aynı yol üzerinde Sancaktar mahallesi sınırları içinde Şanlıurfa Belediyesi'ne bağlı Makine-İkmal Müdürlüğü, Akçakale yolunda

Toprak Mahsülleri Ofisi (TMO) Bölge Müdürlüğü ve Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. (TEDAŞ) Müdürlüğü yer tutmuştur.

Şanlıurfa-Mardin karayolu boyunca, Türk Telekom Bölge Müdürlüğü (eski adıyla PTT Baş Müdürlüğü), bu kurumun kuzeyinde de Bayındırlık ve İskân İl Müdürlüğü yer almaktadır. Karayolunun Yenişehir mahallesi sınırları içinde kalan kesiminde geniş bir alan üzerinde Karayolları 91. Şube Müdürlüğü, karayolunun güney kesiminde, Paşabağı mahallesi sınırları içinde Köy Hizmetleri Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü bulunmaktadır.

Şanlıurfa-Diyarbakır karayolunda ise Hamidiye mahallesi sınırları içinde kalan ve sosyal tesisleriyle çok geniş bir alana yayılmış Devlet Su İşleri (DSİ) Bölge Müdürlüğü, onun kuzeyinde ise Harran Üniversitesi Yenişehir Kampüsü yer almaktadır. Üniversitenin rektörlüğü 2003 yılı itibariyle bu kampüs içinde bulunmaktadır⁶³⁶. Bu kampüsün kuzeyinde Hamidiye mahallesi sınırları içinde bulunan diğer bir yönetim binası ise İl Milli Eğitim Müdürlüğü ve Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü bulunmaktadır. Bu karayolu üzerinde bulunan son yönetim binası ve aynı zamanda bünyesinde bir yurt da bulunduran Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü'dür.

Yönetim binalarının yerleştiği önemli karayollarının sonuncusu Şanlıurfa-Gaziantep karayolu (İpek yol)dur. Diğer karayollarına nazaran daha az sayıda yönetim binası bu karayolunun çevresinde toplanmıştır. Yönetim binalarını bulunduğu tek alan, bu karayolunun Bağlarbaşı mahallesi sınırları içinde kalan kesiminde bulunmaktadır. Bu mahallede İpekyol ve Külaflı sokak arasında kalan alanda, Sağlık İl müdürlüğü ve Gümrük Müdürlüğü yer almaktadır.

Mahalle aralarında, önemli caddeler üzerinde yukarıda sayılan kamu kurumlarına ait yönetim binaları dışında kalanlar veya bu kurumların ek binaları yer almaktadır. Bu yönetim binalarının en önemlileri, Yunus Emre Caddesi'nin Esentepe mahallesi sınırları içinde kalan kesimlerinde Tarım Reformu Bölge Müdürlüğü ve yakınında da geniş bir alan kaplayan Köy Hizmetleri Bölge Müdürlüğü. Paşabağı mahallesi sınırları içinde, Bağ-Kur İl Müdürlüğü yer almaktadır (Harita 15).

⁶³⁶ Harran Üniversitesi'nin Ziraat Fakültesi hariç diğer fakültelerinin bir arada toplanacağı yeni kampüsü olan ve Şanlıurfa-Mardin karayolunun yaklaşık 20. km.sinde bulunan Osmanbey Kampüsünün inşaatı hızlı bir şekilde bitirilmektedir. Üniversitenin İlahiyat, Mühendislik ve Fen-Edebiyat Fakülteleri yeni kampüse taşınmıştır. Rektörlük binası halen (Nisan 2005 itibariyle) Yenişehir kampüsünde bulunmaktadır.

Şehirsel alan dışında da bir takım yönetim fonksiyonuna sahip alanlar bulunmaktadır. Şehrin kuzeyinde, Karaköprü Deresi vadisinde, Şanlıurfa sulama tünellerinin bulunduğu alanda Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Bölge Müdürlüğü, Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme Başkanlığı (KOSGEB)'na bağlı il müdürlüğü, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun 10. km.sinde yer alan Evren Küçük Sanayi Sitesi Müdürlüğü ve 20. km.sinde yer alan Şanlıurfa Organize Sanayi Bölgesi Müdürlüğü bunlar arasında sayılabilir.

b.3. Güvenlik Fonksiyonu

Şehirlerin yönetim fonksiyonunu tamamlayan bir diğer fonksiyon, güvenlik ile ilgili olanlardır. Şanlıurfa şehri tarihi boyunca, hakimiyeti altında bulunduğu devletlerin çoğunlukla sınır kesimlerinde yer aldığından, güvenlik ile ilgili çok sayıda tesisin ve çok sayıda askerin bulunduğu bir şehir özelliği taşımıştır. Bu nedenle de uzun yıllar boyunca çeşitli devletlerin önemli sınır garnizonları şehirde yer almıştır. Ayrıca yine tarihi boyunca, dönemin siyasi ve askeri olaylarına bağlı olarak bulunduğu stratejik öneminin artmasıyla güvenlik fonksiyonunun da çok etkili olduğu bir şehir olmuştur.

Her ne kadar günümüzde şehirlerin askeri fonksiyonları, şehirlerin belirleyici özelliklerinden değilse⁶³⁷ de, güvenlik fonksiyonu şehirlerin veya belli bir alanın dış güçlere karşı savunulmasında ve şehirlerde asayişin sağlanmasında önemli rol oynamaktadır.

Şanlıurfa'daki güvenlikle ilgili alanları, askeri ve şehrin asayişini sağlamaya yönelik Emniyet Müdürlüğü'ne bağlı alanlar olarak iki kısımda ele almak mümkündür. Askeri alanlar içinde en önemli ve geniş alan kaplayan olanı 20. Mekanize Zırhlı Tugayı'dır. Tugay, Abide kavşağından başlayarak, Şanlıurfa-Diyarbakır karayolunun batı kesiminde kuzeye doğru belediye sınırlarını da aşan çok geniş bir alana yayılmıştır.

Askeri alanlar içinde önem bakımında ikinci sırayı, 20. Mekanize Zırhlı Tugayı'nın hemen batısında; İpekyol, Bağlarbaşı, Yavuz Selim ve Ahmet Yesevi mahalleleri arasında kalan alanda yer alan Jandarma Alay Komutanlığı'dır. Diğer önemli bir askeri alan ise, Şanlıurfa-Mardin karayolunun kuzeyinde Akpınar mahallesi sınırları içinde bulunan Şanlıurfa İl Jandarma Komutanlığı'dır.

⁶³⁷ Garnier-Chabot, 1971: 119.

Güvenlik fonksiyonuyla ilgili diğer birimler, insanların can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına yöneliktir. Şehirde bu amaca yönelik olarak görev yapan Emniyet Müdürlüğü ve ona bağlı karakollar bulunmaktadır. Şüphesiz ki bu alanların en önemlisi, üzerinde bulunduğu caddeye de adını veren Şanlıurfa Emniyet Müdürlüğü'dür. Emniyet Müdürlüğü, Emniyet caddesinin güneyinde ve Hamidiye mahallesi sınırları içinde yer almaktadır.

Şehirde asayişin sağlanmasında önemli rolü olan mahalle karakolları ise şehrin değişik noktalarına dağılmış durumdadır. Şehirde toplam 5 polis merkezi (karakolu) bulunmaktadır. Selahaddin Eyyubi mahallesi sınırları içinde yer alan Yenışehir, Bağlarbaşı mahallesi sınırları içinde yer alan Bağlarbaşı, Yeni mahalle sınırları içinde yer alan Balıklıgöl, Kamberiye mahallesi sınırları içinde yer alan Sarayönü ve Tepe mahallesi sınırları içinde yer alan Eyyubiye polis merkezleri şehrin asayiş birimleridir. Ayrıca şehrsel alan dışında Evren Küçük Sanayi Sitesi'nde bir polis merkezi ve Şanlıurfa-Diyarbakır karayolunda da Şanlıurfa Bölge Trafik Müdürlüğü ile Çevik Kuvvet Şube Müdürlüğü yer almaktadır (Harita 15).

b.4. Endüstri Fonksiyonu

Endüstri Devrimi'nden sonra imalat faaliyetleri şehirlerin önemli fonksiyonlarından biri halini almıştır. Endüstri, şehrin fonksiyonlarından biri olduğu gibi, bazı yerleşmelerin temel, hakim fonksiyonlarından biri de olabilir. Endüstri, diğer şehrsel kullanım alanları gibi, diğerlerinden ayırt edilebilen alanlara yönelmektedir. Fakat genel olarak diğer şehrsel aktivitelere nazaran daha karmaşık bir düzene sahiptir. Bu durum, endüstrinin çok sayıda farklı üretim tipinin olmasından ve bunların her birinin de farklı faktörlerin kombinasyonunun etkisi altında olmasından kaynaklanmaktadır.

Endüstri alanlarının şehrsel alan içindeki dağılışı üzerinde en önemli rolü ulaşım, ham madde, pazarlama ve iş gücü temini gibi faktörler oynamaktadır. Bu faktörler yanında bir çok lokal şartlar da endüstri tesislerinin yer seçiminde etkili olmaktadır. Endüstri tesislerinin yer seçiminde rol oynayan lokal şartları, su ve elektrik temini ve ücreti, elverişli arazi temini ve ücreti, vergi ve yönetsel politikalar ve çok sayıda fiziksel ve kültürel beğeni gibi soyut özellikler olarak saymak mümkündür⁶³⁸.

⁶³⁸ Northam, 1979: 391.

Şanlıurfa'daki endüstri faaliyetlerinin ev, atölye ve fabrika tipi olmak üzere üç ayrı şekilde incelemek mümkündür.

Şanlıurfa şehrinde *ev tipi endüstri* faaliyetleri çok uzun zamanlardan beri sürdürülmektedir. Geleneksel metotlarla yapılan bu endüstri faaliyetinde, kilim ve ihram dokumacılığı, isot⁶³⁹ ve salça üretimi, çeşitli el işi süs eşyası ve giyeceklerin üretimi önemli yer tutmaktadır. Üretilen bu ürünler çeşitli pazarlarda ya da iş yerlerinde satışa sunulmaktadır. Elde edilen bu ürünler ev ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu gibi, aile bütçesine katkı sağlamak amacıyla da üretim yapılmaktadır. Günümüzde özellikle isot üretimi, bir çok aile için önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktadır.

Atölye tipi endüstri faaliyetlerinin şehirde belirli alanlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle eski küçük sanayi sitesi, atölye tipi endüstri faaliyetlerinin en yoğun olarak görüldüğü alanı oluşturmaktadır. Eski küçük sanayi sitesi, yenisi kurulmuş olmasına rağmen önemini koruyan bir alan özelliği taşımaktadır.

Cumhuriyet ile Harran Üniversitesi caddeleri arasında kalan eski küçük sanayi sitesinde çok sayıda oto tamircisi ve torna atölyesi bulunmaktadır. Oto tamir atölyeleri sayıca diğer faaliyet kollarına göre fazladır. Torna atölyelerinde çeşitli makine parçaları ile oto yedek parçalarının tamiri ya da kısmen küçük parçaların üretimi yapılmaktadır. Yine bu sanayi sitesinde bulunan tenekeçiler sitesinde, varil, ibrik, soba, boru, kazan ve leğen gibi çok sayıda ev malzemesi üretilmektedir.

Atölye tipi endüstri tesislerinin bulunduğu diğer bir alan eski küçük sanayi sitesinin hemen yanında, Cumhuriyet Caddesinin kuzeyinde bulunmaktadır. Bu alanda da özellikle oto tamir atölyeleri önemli yer tutmaktadır.

Şanlıurfa'nın yeni küçük sanayi sitesi olan Evren Küçük Sanayi Sitesi, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun 10. km.sinde bulunmaktadır. İki kısımdan oluşan küçük sanayi sitesinin birinci kısmının temeli 1986 yılında atılmış ve üst yapısı 1989 yılında, ikinci kısmının temeli ise 1990 yılında atılmış ve tesis 2003 yılı itibarıyla tamamlanmıştır. Eski küçük sanayi sitesinde bulunan iş yeri sahiplerinin çoğu, toplam 1.000 iş yeri bulunan yeni sanayi sitesinin şehirden uzak olması nedeniyle taşınmamışlardır. O nedenle Evren Küçük Sanayi Sitesi'ndeki iş yerlerinin büyük bir kısmı halen boştur.

⁶³⁹ Isot, taze, kırmızı biberin geleneksel metotlarla işlenerek elde edilen, el yapımı pul bibere yöre halkı tarafından verilen isimdir.

Şehrin tarihi çarşılar kesiminde de atölyelere rastlamak mümkündür. Bu kesimde özellikle bakır eşya üretimi, demirci atölyeleri, marangozlar, ayakkabı üretimi ve deri eşya üretimi önemli yer tutmaktadır. Her ne kadar fonksiyonel özelliğini kaybetmişse Bakırcılar Çarşısı'nda bakır süs ve ev eşyası üretimi yapılmaktadır. Yine bu çarşısının hemen yakınında bulunan demirciler çarşısında da başta kazma, kürek, balta, pencere/merdiven/duvar korkuluğu, demir kapı ve daha çok sayıda demirden elde edilen eşya üretimi yapılmaktadır. Bu bölgede demirciler çarşısının yakınındaki Nacar (marangoz) Pazarı, çok sayıda marangozun bir arada bulunduğu bir alandır. Burada başta kapı, pencere olmak üzere beşik, kazma/kürek/balta sapları ve küçük süs eşyaları üretimi yapılmaktadır.

Deri ürünleri üretimi ise, günümüzde tarihteki öneminden oldukça uzak durumdadır. Deri işleme atölyelerinin Osmanlılar döneminde bir arada bulunduğu, devrin en önemlilerinden olan Dabakhane, bugün asıl fonksiyonundan uzaklaşmış, dericilik dışında bir çok kolda faaliyet gösteren iş yerlerinin bulunduğu bir alan durumuna gelmiştir. Buna rağmen sayıları az da olsa Dabakhane olarak bilinen alanda ve Kürkçü Pazarı'ndaki deri işleme atölyelerinde, başta ayakkabı, kemer ve çanta olmak üzere mesh, kuzu kürkünden elde edilen aba ve yelek üretimi, tef ve davul derisi üretimi yapılmaktadır. Ayrıca tarihi çarşılar kesiminde keçe üretimi yapılmakta, üretilen keçeler Bedesten ve diğer tarihi çarşılarda satışa sunulmaktadır.

Şanlıurfa şehrinin *fabrika tipi endüstri* tesisleri bakımından henüz istenilen seviyede olduğu söylenemez. Şanlıurfa'da, tarihsel süreç içinde başlangıçta ilkel şartlarda ve yerel ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak kurulan sanayi tesisleri, teknolojik gelişmelere bağlı olarak endüstri tesislerinin de modern özellik kazanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, gerek şehrsel alan içinde ve gerekse şehrin yakın çevresinde modern sanayi tesisleri de yer almıştır. Fakat mevcut olan endüstriler yakından incelenecek olursa, şehrin önemli endüstri tesislerine sahip olmadığı ve endüstrileşmenin henüz yeni olduğu görülecektir.

Daha önceki konularda da görüldüğü gibi, şehrin geleneksel endüstri faaliyeti tekstil sektöründe olmuştur. Bunun yanında şehrin çevresinde çok sayıda tarihi taş ocakları bulunmaktadır. Her ne kadar ilkel şartlar altında ve ticari amaç gözetilerek yapılıp yapılmadığı bilinmese de, bu taş ocaklarından kesme taş elde edilmesini şehrin ilk endüstri faaliyetlerinden kabul etmek gerekmektedir. Bilindiği üzere taş ve

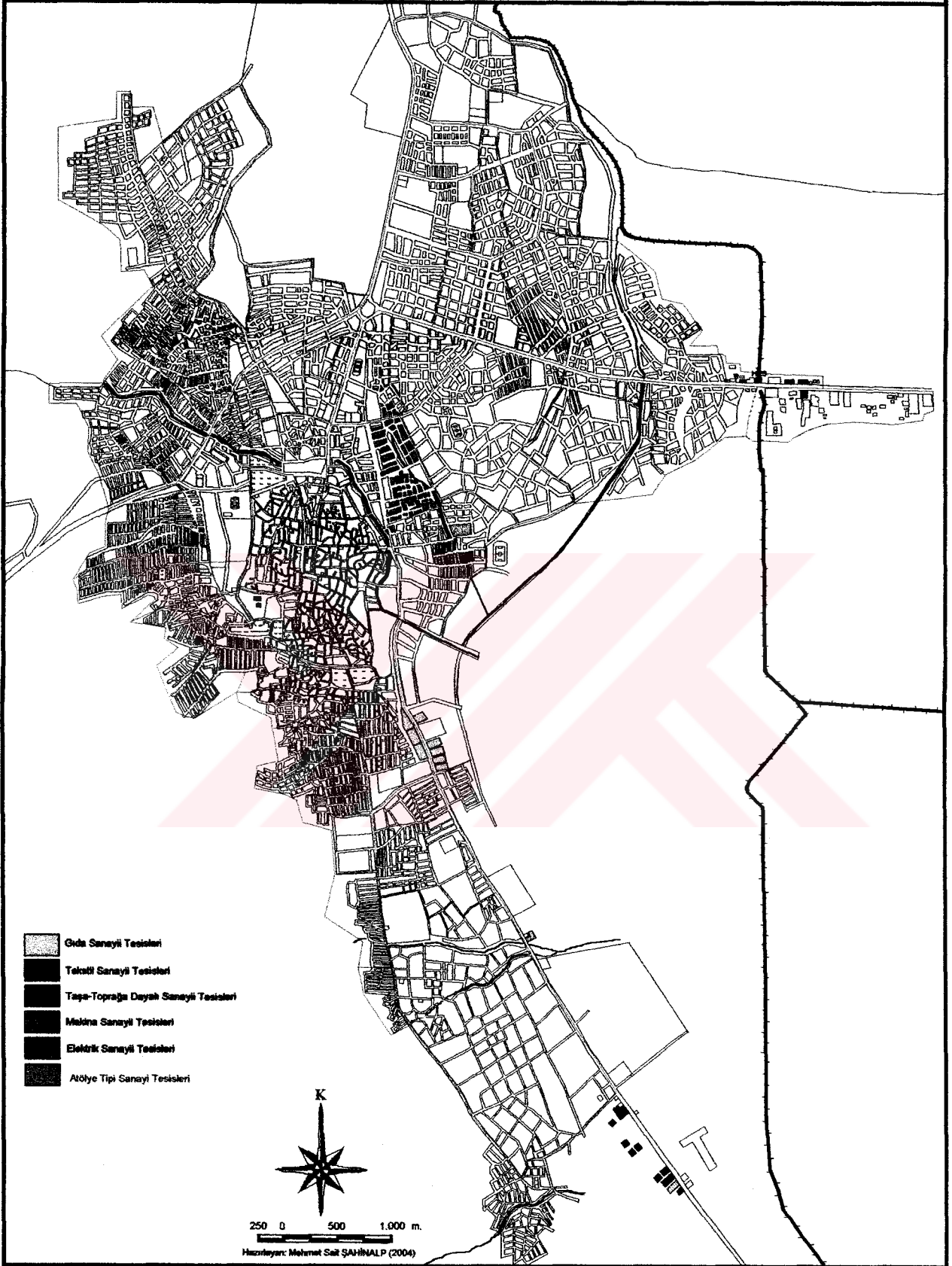
kum çıkarımı, günümüzde taş-toprağa dayalı sanayi faaliyeti içinde değerlendirilmektedir. Türkiye’de meydana gelen endüstriyel ve ekonomik gelişmeler ile endüstri politikalarına bağlı olarak, Şanlıurfa’da da endüstriyel gelişmeler olmuş, endüstri faaliyetleri çeşitlenmiştir. Modern anlamda ilk sanayi tesisleri 1970’li yıllardan itibaren kurulmaya başlanmış, 1980’li yıllardan sonra hız kazanmaya başlamış ve GAP’ın da etkisiyle 1990’lı yıllardan sonra endüstri kollarındaki çeşitlilik ve tesis sayısı artmıştır. Şehrin çevresinde bulunan en büyük endüstri alanı Şanlıurfa Organize Sanayi Bölgesi (OSB)’dir. Şanlıurfa OSB’nin temeli 26.07.1992 yılında atılmıştır.

Şehir ve çevresinde bulunan endüstri tesislerinin dağılışı incelenecek olursa, ulaşım; hammadde, su, elektrik ve arsa temini, endüstri teşvik politikalarının bu dağılışı etkili olduğu görülmektedir. Öncelikle şehir ve yakın çevresinde bulunan endüstri tesisleri önemli yolların kenarında yer almaktadır. Şehrin modern anlamda kurulan ilk sanayi tesisleri şehrin dışında, özellikle Akçakale ve Mardin yolu üzerinde, kurulmuşsa da, şehrsel gelişmeye bağlı olarak bunların büyük bir kısmı günümüzde şehrsel alan içinde kalmıştır.

Şehrsel alan içinde fabrika tipi endüstri tesislerinin bulunduğu ve ilk olarak gelişme gösteren alanların başında Akçakale yolu çevresi gelmektedir. Bu yolun şehir içinde kalan kısmı Harran Üniversitesi Caddesi adıyla bilinmektedir. Caddenin Sancaktar mahallesi kesiminde 4, Zirai Donatım Kurumu depolarının bulunduğu kesimde 8, Ziraat Fakültesi civarında 1 ve şehrsel alan dışında da 9 adet olmak üzere toplam 22 adet fabrika bulunmaktadır. Bu tesislerin 3’ü taş-toprağa dayalı, 6’sı tekstil ve 13’si de gıda sektöründe faaliyet göstermektedir. Bu sektörlerde faaliyet gösteren endüstri tesislerinin yer seçiminde şüphesiz ki Şanlıurfa-Akçakale karayolu, gıda ürünleri üretiminde gerekli olan hammaddelerin Harran Ovası gibi önemli bir tarımsal alandan kolaylıkla temin edilmesi ve bu alana yakınlık, briket ve karo üretimi için kalker formasyonlarından oluşan ve önemli bir hammadde deposu olan Fatik Platosu’na yakınlık gibi faktörler önemli rol oynamaktadır.

Fabrika tipi endüstri tesislerinin bulunduğu diğer bir alan da Şanlıurfa-Mardin karayoludur. Bu yolun özellikle Akpınar mahallesi sınırları içinde kalan kesiminde endüstri tesisleri yer almaktadır. Bu alanda 5’i fabrika ve 1’i de hidro-elektrik santral

Harita 16: ŞANLIURFA ŞEHİRİNDE SANAYİ ALANLARININ DAĞILIŞI (2003)

(HES) olmak üzere toplam 6 tesis bulunmaktadır. Bu tesislerin 3'ü tekstil, diğerleri taş ve toprağa dayalı sanayi, makine sanayii ve elektrik üretimi sektörlerinde faaliyet göstermektedir. HES, Şanlıurfa tünellerinden çıkan suyun Harran Ovası'na akıtılmaya başlandığı alanda kurulmuş olup, küçük çaplı bir tesistir (Harita 16).

Şehrin çevresindeki en önemli endüstri tesisleri, şehrin dışında Şanlıurfa-Gaziantep yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu karayolunun 10. km.sinde Evren Küçük Sanayi Sitesi civarında LPG dolum tesisi ile 2 çırçır fabrikası yer almıştır. Aynı yolun 20. km.sinde kurulu olan OSB, ilk olarak 150 ha.lık bir alan üzerinde tesis edilmiş, yatırımcıların yoğun talebi nedeniyle 41 ha.lık bir alan ilave edilmiş ve toplam alanı 191 hektara ulaşmıştır. Burası ileride II. OSB açılacağı için Şanlıurfa I. OSB olarak anılmaktadır.

Şanlıurfa I. OSB'nde toplam 295 parsel bulunmakta olup, 148 yatırımcıya arsa tahsis edilmiş ve 2003 yılı itibariyle de 127 tesis faaliyete geçmiştir⁶⁴⁰. ŞUTSO verilerine göre bu tesislerin 33'ü gıda, 77'si tekstil ve 6'sı taş ve toprağa dayalı endüstri sektörlerinde faaliyet göstermektedir. Diğer endüstri tesislerinin 11'i de metal ve makine sanayii (2), plastik endüstrisi (3), elektrikli malzeme üretimi (4), kimya sanayii (1) ve güneş enerjisi panelleri üretimi (1) sektörlerinde faaliyette bulunmaktadır (Çizelge 17).

Çizelge 17. Şanlıurfa OSB'inde Tesis ve İşçilerin Sektörel Dağılımı (2003).

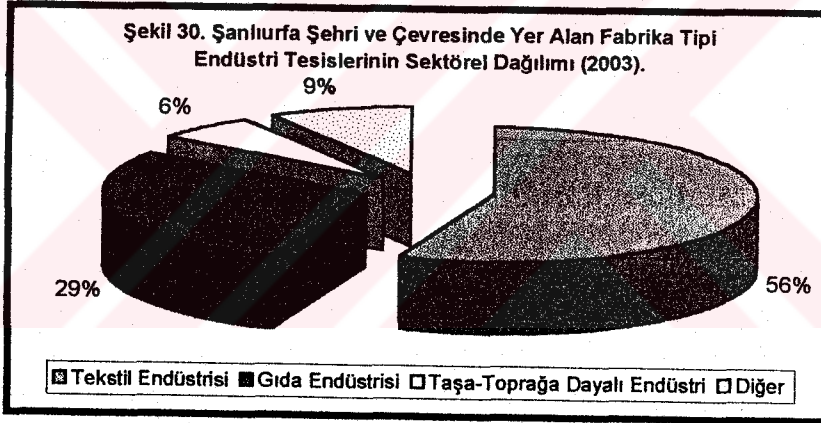
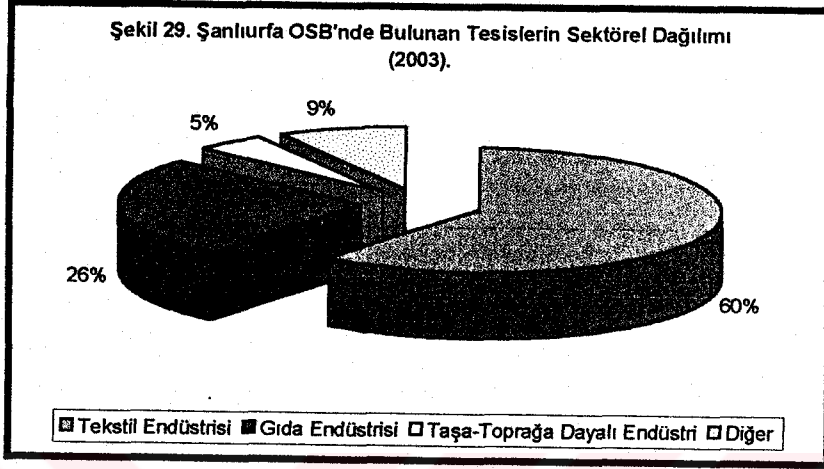
Endüstri Kolu	Tesis Sayısı	%	İşçi Sayısı	%
Tekstil Endüstrisi	77	60,6	3.450	76,7
Gıda Endüstrisi	33	26,0	750	16,7
Taşa-Toprağa Dayalı Endüstri	6	4,7	300	6,6
Diğer	11	8,7		
Toplam	127	100,0	4.500	100

Kaynak: Şanlıurfa OSB Müdürlüğü, 2003.

Şanlıurfa OSB'nde bulunan sanayi tesislerinin %60.6'sı çırçır, pamuk ipliği üretimi ve konfeksiyon üretiminden oluşan tekstil endüstrisi sektöründe yer almaktadır. Bu sektörde toplam 3.450 işçi istihdam edilmektedir. Gıda endüstrisinde faaliyet gösteren tesisler ise %26'lık bir paya sahiptir. Bu sektörde istihdam edilen işçi sayısı 750'dir. Diğer sektörlerde faaliyet gösteren tesislerin oranı %13.4 olup, istihdam edilen işçi sayısı 300'dür (Çizelge 17, Şekil 29).

⁶⁴⁰ Şanlıurfa OSB Müdürlüğü-2003, Brifing Dosyası.

Şanlıurfa OSB'nde üretilen konfeksiyon ürünlerinin %70'i Avrupa ve Amerika ülkelerine ihraç edilmekte, %30 ise yurt içinde pazarlanmaktadır. İplik fabrikalarında üretilen ipliklerin %80'i başta Fransa, İngiltere ve İtalya olmak üzere, Avrupa ülkelerine ihraç edilmekte, %20'si ise İstanbul ve Denizli ilk sıralarda olmak üzere Türkiye'nin tekstil endüstrisi gelişmiş merkezlerine gönderilmektedir.

Başta OSB'nde bulunan endüstri tesisleri olmak üzere şehirsal alan içinde ve yakın çevresinde bulunan endüstri tesislerinin büyük bir kısmı tekstil ve gıda endüstrisinde yer alan tesislerden oluşmaktadır. Genel olarak şehirsal alan ve yakın çevresinde bulunan fabrika tipi endüstri tesislerinin toplam sayısı 158'dir. Bu tesislerin 88'i tekstil endüstrisinde faaliyet göstermekte olup, bu sektörün toplam içindeki payı %55.7'dir. Tekstil endüstrisinin ardından gıda endüstrisi ikinci sırayı almaktadır. Gıda endüstrisinde faaliyet gösteren tesis sayısı 46'dır ve %29.1'lik bir orana sahiptir. Üçüncü sırada yer alan endüstri kolu taş ve toprağa dayalı endüstridir. Bu sektörde yer alan tesis sayısı 10 olup, toplam tesis sayısı içindeki oranı %6.3'tür.

Diğer sektörlerde yer alan endüstri tesislerinin sayısı 14'tür ve %9'luk bir paya sahiptir (Şekil 30).

b.5. Eğitim Fonksiyonu

Şehirlerin en önemli özelliklerinden biri de çevrelerinde bulunan kırsal kesime nazaran çok sayıda eğitim kurumuna sahip olmalarıdır. Bu nedenle de eğitim fonksiyonu şehirlerin belirleyici özelliklerinden biridir. "Üniversiteler, yüksekokullar, muhtelif meslek okulları, hemen daima şehirlerde bulunmaktadır"⁶⁴¹. Şehir-kır ilişkisinde, kırsal kesimden de çok sayıda insan, şehirlerin sahip oldukları eğitim imkânlarından faydalanmaktadır. Şehirlerin bu özellikleri nedeniyle, yakın çevresinde bulunan kırsal kesimler şehirlerin eğitim fonksiyonun etki alanı içinde kaldığı gibi, özellikle şehirlerde yoğunlaşan üniversiteler nedeniyle yakın ya da uzak çevredeki şehirler de eğitim fonksiyonunun etki alanı içinde kalmaktadır.

Şanlıurfa Şehri, tarihi boyunca çevresinde bulunan geniş bir alanın eğitim merkezi konumunda olmuştur. Sahip olduğu yönetsel fonksiyon, eğitim kurumlarının şehirde toplanmasına yol açmış, Şanlıurfa özellikle M.S. III. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar sahip olduğu dini fonksiyon sayesinde bu önemini perçinlemiştir. Bu dönemde şehirde bulunan "Urfa Akademisi" günümüz üniversitelerine denk bir eğitim vermekteydi. Ayrıca şehrin dini açıdan doğu Hristiyanlarının merkezi olması nedeniyle Ortadoğu'nun çok yerinden öğrenci şehirde toplanmıştı. XX. Yüzyılın başlarında şehirde, 10'dan fazla medrese bulunmaktaydı.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte ilk ve orta öğrenim seviyesindeki okullar yanında, 1970'lerde yüksek okul seviyesinde de eğitim kurumlarının açılmaya başlandığı görülmektedir. Şehirlerde bulunan yüksekokul ve fakülteler, 1992 yılında Harran Üniversitesi'nin bünyesinde toplanmıştır.

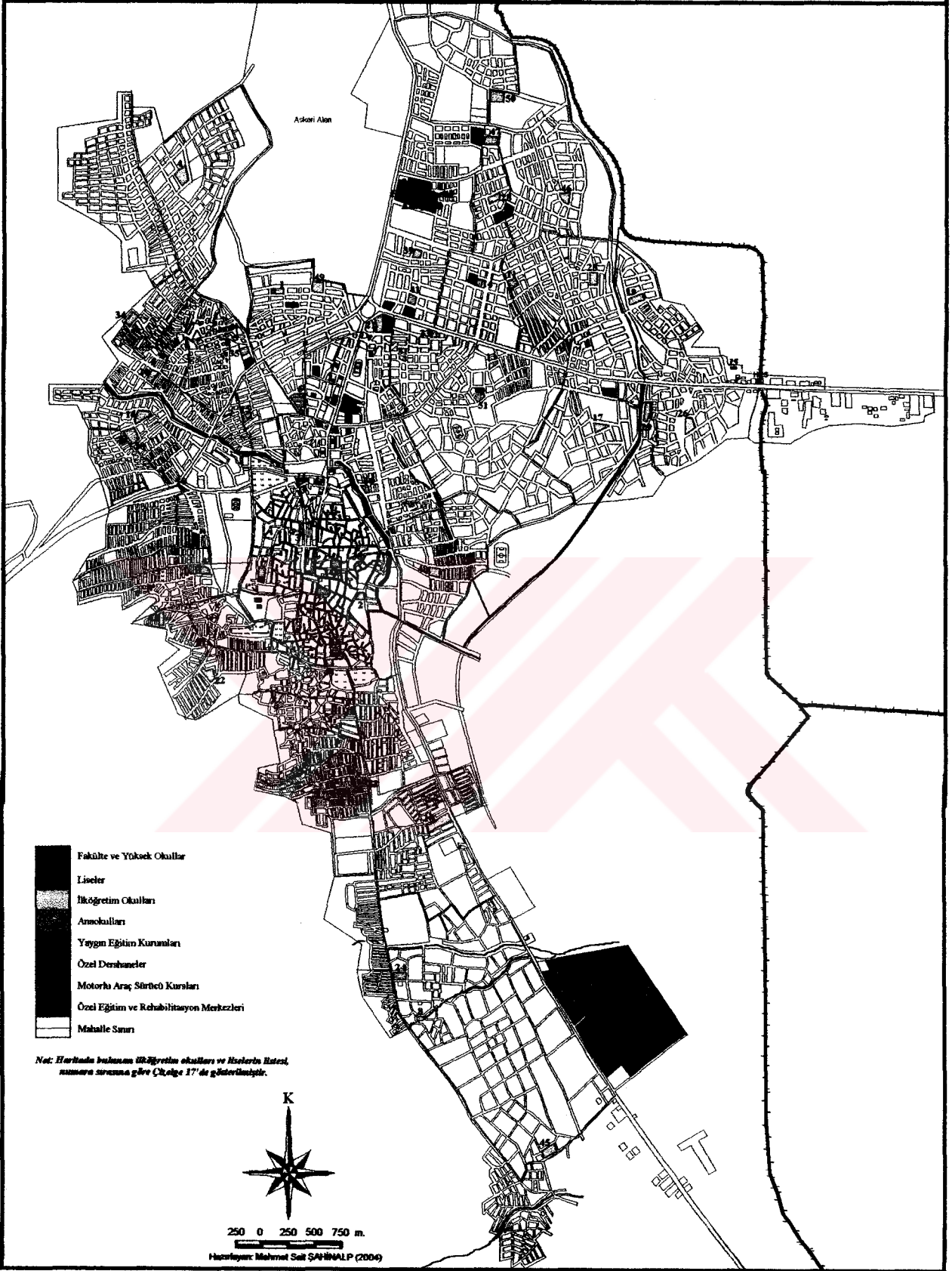
Şanlıurfa şehri ilköğretim kurumları bakımından zengin sayılabilecek bir şehirdir. Ancak buna rağmen şehir nüfusunun hızlı bir artışa sahip olduğu ve ilköğretim çağındaki nüfusun fazlalığı düşünüldüğünde, bu okullarının sayısının şehrin ihtiyacına yeter derecede cevap veremediği ortaya çıkmaktadır.

İlköğretim düzeyindeki kurumların ilk basamağını anaokulları oluşturmaktadır. Şanlıurfa İl Milli Eğitim Müdürlüğü verilerine göre, Şanlıurfa

⁶⁴¹ Göney, 1995: 83-84.

Harita 17:

ŞANLIURFA ŞEHİRİNDE EĞİTİM ALANLARININ DAĞILIŞI (2004).

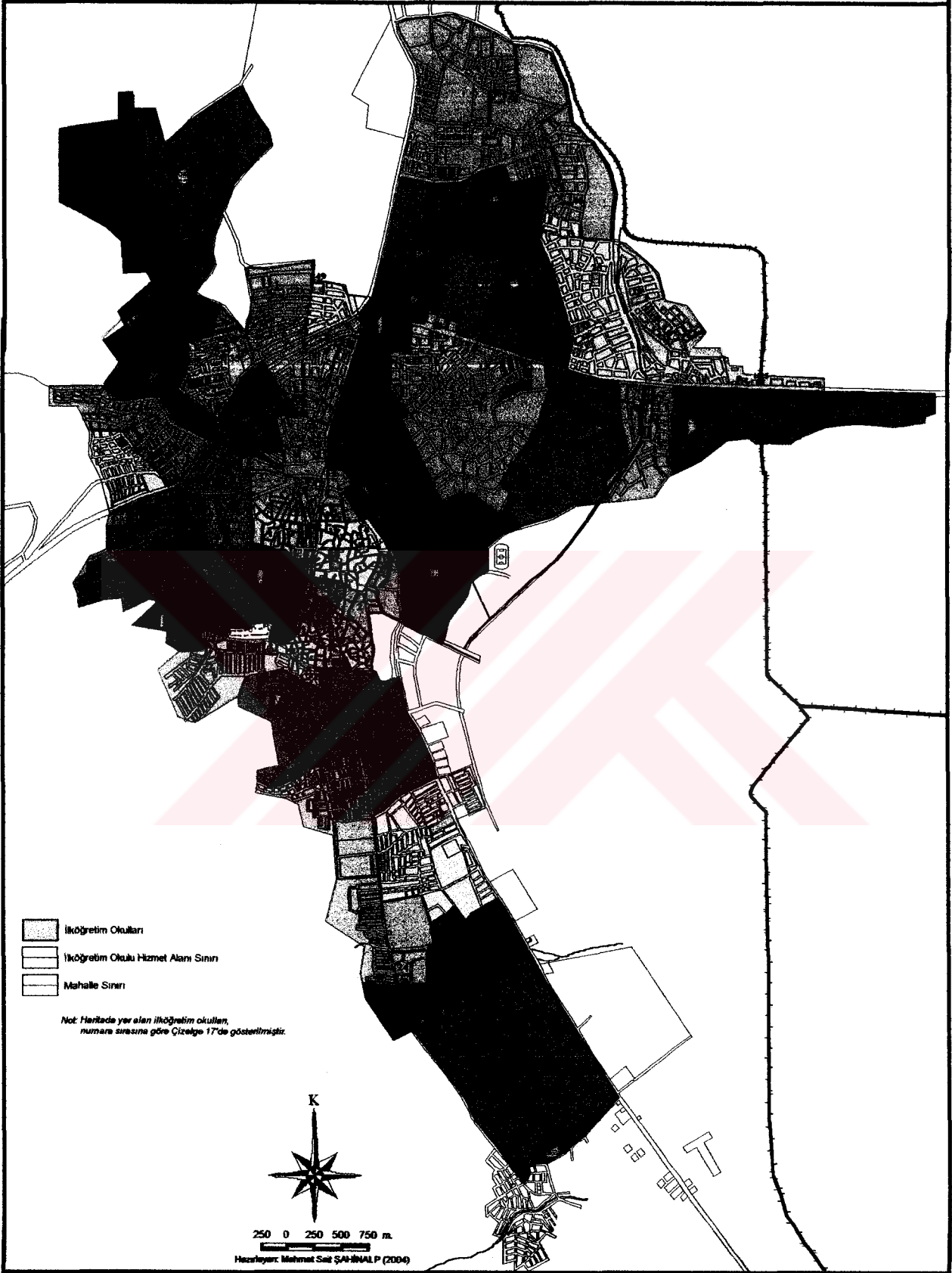

Çizelge 18. Şanlıurfa Şehri'nde Bulunan İlköğretim Okulları ve Liseler (2004).

İlköğretim Okulları			
Sıra No	Okul Adı	Sıra No	Okul Adı
1	Ahmet Erseven İ.Ö.	27	Öğretmen İhsan Özdemir İ.Ö.
2	Alpaslan İ.Ö.	28	Profilo İ.Ö.
3	Atatürk İ.Ö.	29	Sırrın İ.Ö.
4	Bağlarbaşı İ.Ö.	30	Süleymaniye İ.Ö.
5	Bahçelievler İ.Ö.	31	Süleymanşah İ.Ö.
6	Cengiz Topel İ.Ö.	32	Şair Abdi İ.Ö.
7	Cumhuriyet İ.Ö.	33	Şair Nabi İ.Ö.
8	Ertuğrul Gazi İ.Ö.	34	Şanlıurfa İ.Ö.
9	Eyyubiye İ.Ö.	35	Şehitlik İ.Ö.
10	Fatih Sultan Mehmet İ.Ö.	36	Şerif Özden İ.Ö.
11	Fevzi Çakmak İ.Ö.	37	Şehit Nusret İ.Ö.
12	Gazi İ.Ö.	38	Turan İ.Ö.
13	Hatice Gelener İ.Ö.	39	T.A.D. Rasime Polat İ.Ö.
14	İbrahim Tatlıses İ.Ö.	40	Ulubatlı Hasan İ.Ö.
15	İsmet Paşa İ.Ö.	41	Vatan İ.Ö.
16	Kanuni Sultan Süleyman İ.Ö.	42	Yakubiye İ.Ö.
17	Koç İ.Ö.	43	Yakup Kalfa İ.Ö.
18	Mehmet Akif Ersoy İ.Ö.	44	Yavuz Selim İ.Ö.
19	M. Aziz Parmaksız İ.Ö.	45	Yenice İ.Ö.
20	Mehmet Saçlı İ.Ö.	46	Yenişehir İ.Ö.
21	Merkez İ.Ö.	47	Ziyaeddin Akbulut İ.Ö.
22	Mimar Sinan İ.Ö.	48	11 Nisan Kurtuluş İ.Ö.
23	Mithat Paşa İ.Ö.	49	Halide Nusret Zorlutuna İ.Ö.
24	M. Vedat Mutlu İ.Ö.	50	2002 Vakıflar İ.Ö.
25	Osman Ertörer İ.Ö.	51	Özel Çağlayan İ.Ö.
26	Osman Gazi İ.Ö.		
Liseler			
Sıra No	Okul Adı	Sıra No	Okul Adı
1	Anadolu Lisesi	9	(Anadolu) Kız Meslek Lisesi
2	Anadolu Güzel Sanatlar	10	(Anadolu)Endüstri Meslek Lisesi ve (Anadolu) Teknik Lise
3	Orhan Gazi Lisesi	11	Atatürk Lisesi
4	ÇEAŞ Anadolu Lisesi ve Anadolu Otelcilik ve Turizm Mes. Lisesi	12	Kız Lisesi
5	İmam-Hatip Lisesi	13	Gazi Lisesi
6	(Anadolu) Ticaret Meslek Lisesi	14	Özel Murat Koleji
7	Şanlıurfa Lisesi	15	Özel Fırat Lisesi
8	Davut Zeki Akpınar Lisesi		

Harita 18:

ŞANLIURFA ŞEHİRİNDE İLKÖĞRETİM OKULLARININ HİZMET ALANLARI

şehrinde üçü ilköğretim okullarının bünyesinde olmak üzere 5 anaokulu bulunmaktadır. Bağımsız anaokullarından biri olan Zübeyde Hanım Anaokulu, Hamidiye mahallesinde, Abdülkadir Karahan Caddesi'nin güney kesiminde, diğeri (Şanlıurfa Anaokulu) ise İpekyolu mahallesi sınırları içinde bulunmaktadır (Harita 18). 2002-2003 eğitim ve öğretim yılı itibariyle anaokullarında 300 öğrenci eğitim görmektedir. Bu okullarda görev yapan öğretmen sayısı ise 17'dir.

Günümüzde şehrin hemen her mahallesine dağılmış durumda, biri yatılı, ikisi özel olmak üzere 54 ilköğretim okulu (toplam 89.938 öğrencili, 2.244 öğretmeni olan) vardır. İlköğretim okullarının dağılışına bakıldığında şehrin neredeyse tüm mahallelerin az çok eşit oranda dağıldığı görülmektedir. Fakat şehirde bulunan ilköğretim okullarının yaklaşık %30'unun şehrin tarihi dokuya sahip kesiminde ve çevresinde olduğunu söylemek mümkündür (Harita 18).

İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından yapılan düzenleme ile her okulun kapasitesine ve bulunduğu mahalleye göre hizmet vermesi prensibi göz önünde tutularak öğrenci alınacak alanın sınırları tespit edilmiştir. Bu alan, bazı okullar için bir mahallenin sınırlarını kapsarken, bazı okullar için mahalle sınırlarının dışına da taşan bir alanı kapsamaktadır (Harita 18).

Şehirdeki ilköğretim okulları içinde Merkez Yatılı Bölge İlköğretim Okulu'nun ayrı bir yeri vardır. Bu okulun hizmet alanı şehrin mahalleleri değil, merkez ilçe sınırları içinde ve şehrin çevresinde bulunan köylerdir. Özellikle ilköğretim okulu olmayan ya da taşınmalı eğitimden yeterince yararlanamayan köylerden gelen ve maddi imkânları yetersiz olan öğrenciler bu okulda eğitim görmektedirler.

Eğitim sisteminin önemli kurumlarının bir diğeri orta eğitim kurumlarıdır. 13'ü genel lise ve 10'u da mesleki eğitim veren olmak üzere toplam 23 lise⁶⁴² bulunmaktadır. Bu liselerin 3 tanesi özel lisedir. Şehirdeki liselerin dağılışı ise ilköğretim okullarına göre farklı bir durum göstermektedir. İlköğretim okulları şehrin geneline dağılmış bir özellik gösterirken, liselerin şehrin merkezi kısmında ve bu alanın kuzeyinde kalan kısmında yer aldığı görülmektedir. Ana hatlarıyla Devteşti

⁶⁴² 2003 yılı verilerine göre şehirde toplam lise sayısı 23'tü. Fakat 2004 yılında Osman Gazi Lisesi ve özel sektör girişimiyle açılan Özel Şanlı Ata Koleji adında iki lise daha açılmış ve lise sayısı 25'e yükselmiştir. Özel Şanlı Ata Lisesi, şehrin kuzeyinde bulunan Karaköprü kasabası belediye sınırları içinde açılmıştır.

mahallesinin batısından Fuar Caddesi'ne ve oradan da Sırrın çayının Şanlıurfa-Mardin karayoluyla kesiştiği noktaya uzanan bir hattın kuzeyinde kalan alanda, şehirdeki liselerin tamamına yakını yerleşmiştir (Harita 17). Şehirsel alan dışında da bir takım liseler bulunmaktadır. Ancak bunların tamamı özel liselerdir ki, bunların 2 tanesi şehrin kuzeyindeki Karaköprü kasabasının belediye sınırı içindedir.

Çizelge 19. Şanlıurfa'daki Liselerin Türlerine Göre Öğrenci ve Öğretmen Sayısının Dağılışı (2002-2003).

Lisenin		Öğrenci Sayısı			Öğretmen Sayısı			Derslik Sayısı	Şube Sayısı
Türü	Adı	T	E	K	T	E	K		
Mesleki Liseler	1 Teknik Lise	47	46	1					3
	2 Anadolu Teknik Lisesi	66	46	20					4
	3 Endüstri Meslek Lisesi	639	613	26	64	49	15	22	29
	4 Anadolu Kız Meslek Lisesi	93		93					4
	5 Kız Meslek Lisesi	282		282	43	14	29	15	15
	6 Anadolu Ticaret Meslek Lisesi	21	8	13					2
	7 Ticaret Meslek Lisesi	221	147	74	24	19	5	16	8
	8 Anadolu Otelcilik ve Turizm Mes. Lisesi	147	114	33	7	4	3		7
	9 Anadolu İmam-Hatip lisesi	250	80	170					11
	10 İmam Hatip Lisesi	328	134	194	44	36	8	30	14
Toplam		2.094	1.188	906	182	122	60	83	97
Genel Liseler	11 Atatürk lisesi	2.298	2.190	108	36	32	4	12	24
	12 Davut Zeki Akpınar lisesi	1.678	1.274	404	51	35	16	16	32
	13 Gazi Lisesi	560	531	29	21	17	4	19	16
	14 Kız Lisesi	495		495	26	15	11	14	14
	15 Orhangazi Lisesi	2107	1522	585	58	40	18	17	34
	16 Şanlıurfa Lisesi	2809	2428	381	79	59	20	29	51
	17 Anadolu Lisesi	661	431	230	31	25	6	23	23
	18 ÇEAŞ Anadolu Lisesi	356	218	138	14	7	7	21	14
	19 Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi	162	51	111	15	8	7	9	8
	20 Anadolu Öğretmen Lisesi	259	149	110	20	17	3	21	13
	21 Özel Birikim Lisesi	158	105	53	10	9	1	10	8
	22 Özel Fırat Lisesi	75	58	17	16	7	9	20	7
	23 Özel Murat Lisesi	272	233	39	29	23	6	21	21
Toplam		11.890	9.190	2.700	406	294	112	232	265
Genel Toplam		13.984	10.378	3.606	588	416	172	315	362

Kaynak: Şanlıurfa İl Milli Eğitim Müdürlüğü (2003).

Şanlıurfa şehrinde bulunan liselerde toplam 13.984 öğrenci eğitim görmektedir. Bu sayının %15'i (2.094 öğrenci) şehirdeki meslek liselerinde, %85'i (11.890) genel liselerde öğrenim görmektedir. Lise öğrencilerinin cinsiyet

dağılımında erkek öğrencilerin büyük bir paya sahip olduğu görülmektedir. Şehirde bulunan mesleki eğitim veren liseler ile genel liselerde öğrenim gören öğrencilerin %74.2'i erkek, %25.8'i ise kız öğrencilerden oluşmaktadır.

Mesleki lise öğrencileri arasında kız öğrencilerin oranının, genel liselerde okuyan kız öğrencilerin oranına göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Mesleki liselerde erkek öğrencilerin oranı %56.7 ve kız öğrencilerin oranı da %43.3'tür. Genel liselerde is erkek öğrencilerin oranı %76.3 ve kız öğrencilerin oranı %22.7'dir (Çizelge 19). Şehirde bulunan liselerin yöneticilerinden alınan bilgiler, liselerde okuyan öğrenciler arasında önemli miktarda şehir dışından gelen öğrenci olduğunu göstermektedir.

Şanlıurfa'daki orta öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin %7 kadarı şehir çevresindeki kırsal alan ve Akçakale, Harran, Bozova Hilvan ve Suruç gibi diğer ilçe merkezlerden gelmektedir. Çevreden gelen öğrencilerin büyük bir kısmı şehirdeki yurt ve öğrenci evlerinde kalmakta, bir kısmı da (şehrin yakın çevresindeki köylerde oturanlar) günübirlik olarak gidiş gelişler yapmaktadır. Bu nedenle orta öğretim düzeyinde, ilköğretime nazaran, şehrin etki alanının çevreye doğru genişlediği ve daha geniş bir alana hizmet ettiği görülmektedir.

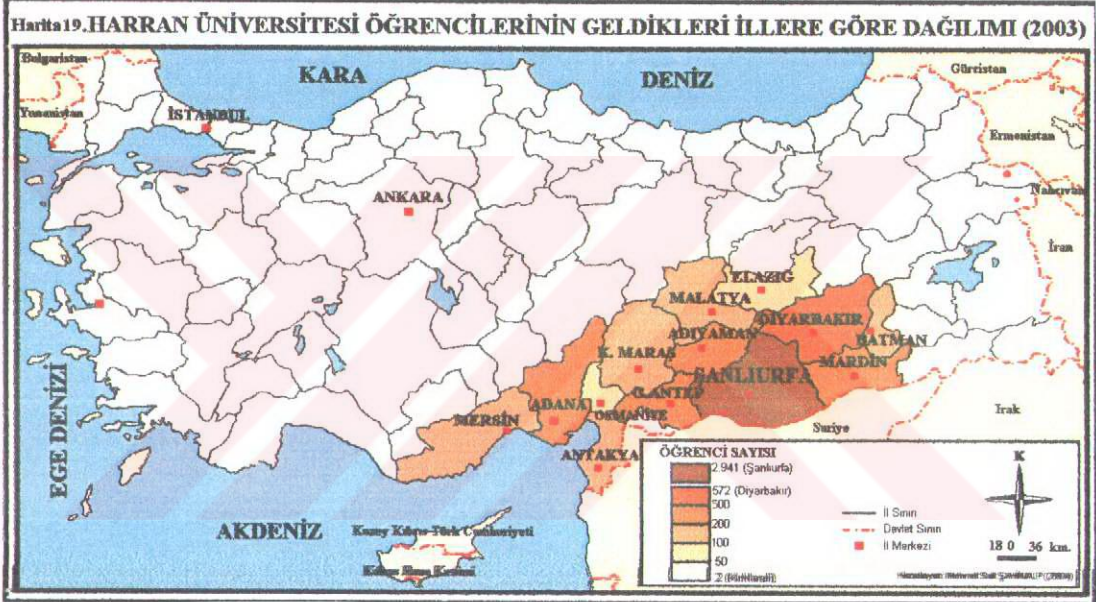
Üniversiteler, gerek sahip olduğu fonksiyonu ve gerekse bulunduğu şehre kattığı sosyo-ekonomik özellikler⁶⁴³ nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Üniversitelerin hizmet alanı çoğu defa bulunduğu bölgeyi aşmakta ve yurt çapına yayılmaktadır. 1992 yılında kurulan Harran Üniversitesi, bu bakımdan Şanlıurfa için büyük önem taşımaktadır. Bünyesinde barındırdığı yüksekokul ve fakülte sayısı bakımından her ne kadar arzu edilen seviyede değilse de, ülkemizin gelişmekte olan üniversiteleri arasında yer almaktadır. Günümüzde, Harran ve Halfeti hariç diğer ilçelerin tümünde bu üniversiteye bağlı meslek yüksekokulları bulunmaktadır. Şanlıurfa Şehri'nde ise Meslek Yüksek Okulu ve Sağlık Meslek Yüksek Okulu, Fen-Edebiyat, İlahiyat, İktisadi ve İdari Bilimler, Mühendislik, Tıp, Veterinerlik ve Ziraat fakülteleri bulunmaktadır.

Harran Üniversitesi'ne bağlı fakülte ve yüksek okulların bulunduğu başlıca iki kampüs bulunmaktadır (Yenişehir ve Eyyubiye kampüsleri) (Harita 17). Şanlıurfa-Diyarbakır karayolu üzerinde ve Hamidiye mahallesi sınırları içinde yer

⁶⁴³ Özgür, 2000: 128.

alan Yenişehir Kampüsü'nde, Rektörlük, Fen-Edebiyat Fakültesi, Mühendislik Fakültesi, İlahiyat Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Veterinerlik Fakültesi ve Tıp Fakültesi bulunmaktadır⁶⁴⁴. Şanlıurfa-Akçakale yolu üzerinde yer alan Eyyubiye Kampüsü'nde Ziraat Fakültesi ve Meslek Yüksek Okulu bulunmaktadır. Sağlık Meslek Yüksek Okulu ise Şanlıurfa-Gaziantep karayolu üzerinde, İl Sağlık Müdürlüğü yerleşkesi içinde bulunmaktadır.

Harran Üniversitesi'nin 2002-2003 eğitim-öğretim yılı itibariyle öğrenci sayısı 7.857'dir. Üniversite öğrencilerinin 4.167'si ön lisans, 3.362'si lisans ve 328'i de lisans üstü eğitim almaktadır.⁶⁴⁵ Üniversitede öğrenim gören öğrencilerin geldikleri illere göre dağılımı incelendiğinde, Türkiye'nin her ilinden öğrenci geliyorsa da çevre illerden gelenlerin sayısının fazlalığı dikkat çekicidir.

Harran Üniversitesi'ne 100 ve üzerinde öğrenci gönderen illerin (Şanlıurfa hariç) dağılımı yapıldığında bu illerin sırasıyla Diyarbakır, Adıyaman, Adana, Mardin, Gaziantep, Mersin, Hatay, Batman, Malatya ve Kahramanmaraş illeri oldukları görülmektedir. Bu illerden gelen öğrenci sayısı toplamı 2.332'dir. Bu miktar Harran Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrenci sayısının yaklaşık %30'unu oluşturmaktadır. Ortaya çıkan bu tabloya daimi ikametgâhı Şanlıurfa şehri ve

⁶⁴⁴ Yenişehir Kampüsü'nün fiziki olarak yetersiz olması nedeniyle, Şanlıurfa-Mardin karayolunun 20. km.sinde bulunan ve inşaatı üst yapı inşaatı henüz bütünüyle tamamlanmamış olan Osmanbey Kampüsü'ne bazı fakülteler taşınmıştır. Bu fakülteler, Mühendislik, İlahiyat, Fen-Edebiyat ve İktisadi ve İdari Bilimler Fakülteleridir. İnşaat işlemleri tamamlandığında rektörlük ve diğer fakülteler de Osmanbey Kampüsü'ne taşınacaktır.

⁶⁴⁵ Harran Üniversitesi 2002-2003 Eğitim-Öğretim Yılı Faaliyet Raporu, 2004: 279.

ilçelerinde olan öğrenciler de eklendiğinde, bu 11 ilden gelen öğrenci sayısı 5.273'e ulaşmaktadır. Bu sayı Harran Üniversitesi'nin öğrenci sayısının %67'sini oluşturmaktadır. Şanlıurfa ili, 2.941 öğrenci ile toplam öğrenci sayısının %37.4'ünü tek başına oluşturmaktadır⁶⁴⁶. Görüldüğü gibi üniversitenin öğrencilerinin çok büyük bir kısmının başta Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmak üzere, Akdeniz ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nden gelen öğrencilerden oluşmaktadır. Bu nedenle yükseköğretim bazında, şehrin eğitim fonksiyonunun etkisi altında bulundurduğu alan, sınırları itibariyle bölge dışına taşmıştır (Harita 19).

Harran Üniversitesi'nin akademik ve idari personel sayısı bakımından ideal seviye olduğunu söylemek mümkün değildir. 2003 yılı itibariyle üniversitenin toplam personel sayısı 1.379'dur. Personel miktarı içinde akademik personel sayısı 767 olup, bunun ancak 247'si öğretim üyesidir⁶⁴⁷.

Şehirlerin eğitim fonksiyonları içinde değerlendirilen diğer bir konu da, özel sektör tarafından yürütülen eğitim faaliyetleridir. Okul bazında yürütülen faaliyetlere daha önceden değinildiğinden, sadece kurslar bazında yürütülen eğitim ele alınacaktır. Bu kurslar arasında özellikle lise ve üniversitelere giriş sınavları (LGS ve ÖSS) hazırlığına yönelik eğitim veren özel dershaneler önemli yer tutmaktadır. İl genelinde 2003 yılı itibariyle 18 olan dershanelerin 10'u (biri, iki şubeli) Şanlıurfa şehrinde yer almaktadır.

İl Milli Eğitim Müdürlüğü'nden alınan bilgilere göre şehirdeki dershaneler 1987 yılından itibaren açılmaya başlanmıştır. Şehirde 1987 yılında sadece bir dershane varken bu sayı 1989 yılında ikiye çıkmış, dershane sayısı 1996 yılından sonra artış göstermiştir. Resmi rakamlara göre şehirde bulunan dershanelerin öğrenci kapasitesi 2.082'dir. Fakat gerçekte dershane öğrencilerinin sayısı bu sayının çok üstündedir. Ayrıca yıldan yıla dershanelerin kapanıp, yenilerinin açılması nedeniyle bu sayılar da değişmektedir. Dershane öğrencilerinin yaklaşık olarak %10-15 oranında şehir dışından geldiği ve her dershanenin hafta içi ve hafta sonu eğitimlerinde yer alan öğrenci sayısının ortalama 400 civarında olduğu sanılmaktadır. Şehir dışından gelen öğrencilerin bir kısmı özel yurtlarda, bir kısmı da öğrenci evlerinde kalmaktadır. Bunun yanında günübirlik olarak şehre gidip-gelen

⁶⁴⁶ Harran Üniversitesi'nde öğrenim öğrencilerin geldikleri illere göre dağılımı ile ilgili veriler, HRÜ Öğrenci İşleri Dair Başkanlığı'ndan alınmıştır.

⁶⁴⁷ Harran Üniversitesi 2002-2003 Eğitim-Öğretim Yılı Faaliyet Raporu, 2004: 267.

dershane öğrencileri de bulunmaktadır. Şehir dışından gelen öğrencilerin geldikleri yere göre dağılışına bakıldığında, Akçakale, Harran, Suruç, Bozova, Hilvan ve Ceylanpınar ilçelerinden gelenlerin sayısının fazla olduğu görülmektedir. Günöbirlik olarak gidip-gelen öğrencilerin büyük bir kısmı, ulaşım kolaylığı nedeniyle şehre bağlanan Gaziantep, Mardin ve Diyarbakır karayollarına yakın olan ve şehre düzenli ulaşım seferleri olan çevre köylerden gelmektedir⁶⁴⁸.

Dershanelerin şehir içindeki dağılışına bakıldığında, birbirlerine çok yakın bir alanda toplanarak bir dershaneler bölgesi oluşturdıkları görülmektedir. Bu alan şehrin en merkezî sayılabilecek kısmında, Valilik binasının bulunduğu alanın çevresindeki Sarayönü, Şehir Nusret, Kadri Eroğan ve Tekel caddeleridir (Harita 18).

Şanlıurfa'da özel eğitim kurumları arasında motorlu taşıt sürücü kurslarından (MTSK) da söz edilebilir (2003 yılında 8 tane). MTSK'ların şehir içi dağılımı, çoğunlukla LGS ve ÖSS'ye yönelik özel dershanelerin dağılışına paralellik göstermektedir. Ancak özel dershanelerden farklı olarak Sarayönü-Divanyolu-Kunduracıpazarı caddeleri boyunca kısmen daha güneye doğru yayılış göstermişlerdir (Harita 18).

Çizelge 20. Şehir Nüfusunun Cinsiyete Göre Eğitim Durumu (1990-2000).

Yıllar		Toplam	Okuma Yazma Bilmeyen	Okuma-Yazma Bilen									
				Okuma-Yazma Bilen Toplamı	Bir Okul Bitir-meyen	Bitirilen Okul							Okuma Yazma Durumu Bilinmeyen
						Toplam	İlkokul	İlköğretim Okulu	Orta-okul ve Dengi	Lise ve Dengi	Yüksek okul	Bilin-meyen	
2000	T	314.359	73.440	240.543	86.508	153.683	83.441	7.961	18.384	31.825	12.072	352	376
	E	164.237	19.133	145.001	46.492	98.457	47.098	5.449	13.601	23.248	9.061	52	103
	K	150.122	54.307	95.542	40.016	55.226	36.343	2.512	4.783	8.577	3.011	300	273
1990	T	226.317	72.641	153.641	44.694	108.931	75.348		14.840	14.187	4.546	26	35
	E	119.899	21.952	97.932	24.701	73.223	47.601		11.087	10.832	3.695	16	15
	K	106.418	50.689	55.709	19.993	35.708	27.747		3.753	3.355	851	10	20

Kaynak: DİE

Şehirdeki özel eğitim kurumlarına bilgisayar ve yabancı dil kursları da eklenebilir (2003 yılı itibariyle 3 bilgisayar ve 2 de yabancı dil kursu). Bu kurslara

⁶⁴⁸ İl Millî Eğitim Müdürlüğü'nde dershanelerde öğrenim gören öğrenci sayısı ile bilgiler elde edilememiştir. Ayrıca dershane yöneticileri de öğrenci sayılarını açıklamak istememişlerdir. Ortalama 400 olarak belirtilen öğrenci sayısı, şehir dışından gelen öğrenci sayısı ve geldikleri yerler ile ilgili bilgiler, çeşitli dershanelerin öğrencileri ile yapılan görüşmeler sonucunda ortaya çıkmıştır.

dönemlik olarak Halk Eğitim Müdürlüğü ve bazı meslek liselerinin düzenlemiş olduğu çeşitli kurslar da katılabilir.

Şanlıurfa Şehri'nde halkın eğitim seviyesinin son yıllarda yükseldiği görülmektedir. 1990 yılında okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %32.1 iken, 2000 yılında bu oran %23.'e gerilemiştir. Yine okuma yazma bilenler arasında bir okul bitirenlerin toplam nüfusa oranı 1990 yılında %48.1 iken, 2000 yılında bu oran %48.9'a yükselmiştir (Çizelge 20).

Daha önceki dönemlerde olduğu 1990-2000 yılları arasında da okuma-yazma bilmeyenler arasında kadınların, bilenlerin arasında da erkeklerin oranının fazla olduğu görülmektedir. 1990 yılında okuma-yazma bilmeyenlerin yaklaşık %70'i, 2000 yılında da %74'ü kadınlardan oluşmaktadır. Okuma-yazma bilmeyen nüfus içinde kadınların oranı 2000 yılında artış göstermiştir. Bir okul bitiren nüfus içinde üniversite mezunlarının oranı 1990 yılında %4.2 iken bu oran 2000 yılında önemli bir artış göstererek %7.8'e yükselmiştir (Çizelge 20).

b.6. Sağlık Fonksiyonu

Şehirler sahip oldukları hastahane, tıbbi laboratuvar, muayenahaneler ve benzeri sağlık tesisleriyle şehir halkına ve yakın çevresine sağlık hizmeti sunmaktadırlar. Özellikle tam teşekküllü devlet ve üniversite hastanelerinin şehirlerde toplanması yanında, özel hastahanelerin de şehirlerde bulunması, şehirleri sağlık hizmetleri konusunda bulundukları çevrenin merkezi konumuna getirmektedir. Bundan dolayı şehirlerin belirleyici özelliklerinden biri de çevrelerine kaliteli sağlık hizmeti sunabilmeleridir. Türkiye'de önemli resmi ve özel hastahaneler ile sağlık hizmetlerinde rol alan diğer kuruluşlar çoğunlukla il merkezlerinde toplanmıştır. Bunun yanında önemli sayıda resmi ve özel sağlık personelin bulunması da şehirlerin diğer özelliklerindendir.

Şanlıurfa Şehri, sağlık alanında çok eski dönemlerden beri önemli bir merkez olma özelliğini korumuştur. Osroene Krallığı ve Roma/Bizans dönemleri olmak üzere şehirde sağlık alanında çalışmalar yapıldığı ve önemli sağlık tesislerinin bulunduğu bilinmektedir. Özellikle şehrin Hristiyan halkı olan Süryaniler tarafından şifalı olduğuna inanılan kaynak suları veya su kuyuları çevresinde kurulan hastane ve düşkünler evi gibi sağlık tesisleri, şehrin tarihindeki ilk ve önemli sağlık tesislerindendir. Osmanlı döneminde de şehirde Millet Hastahanesi(Foto 10) adı

verilen ve dönemin tam teşekküllü hastahaneleri arasında bulunan bir hastane kurulmuştur.

Cumhuriyet dönemi ile birlikte her alanda olduğu gibi sağlık alanında önemli gelişmelerin kaydedildiği dönem olmuştur. Millet Hastanesi Cumhuriyet döneminde Devlet Hastahanesi olarak hizmetlerine devam etmiştir. Ayrıca yine şehirde göz hastalıklarının yaygın olması nedeniyle kurulan Trahom Hastahanesi 1970'li yılların ortalarına kadar hizmet vermiş ve sonra kapatılmıştır. Bunu yanında çeşitli dönemlerde gerek şehrin mahallelerine ve gerekse çevrede bulunan köylere sağlık hizmeti sunan sağlık bir çok sağlık ocağı kurulmuştur. 1960'lı yıllarda ilk olarak Yenişehir, Tıfındır ve Harrankapı sağlık ocakları açılmış, bunu 1983 yılında Eğitim Sağlık Ocağı, 1996 yılında Bahçelievler, Osmangazi ve Yakubiye sağlık ocakları, 1997 yılında Ertuğrulgazi Sağlık Ocağı ve son olarak 2002 yılında, şehirle bitişik vaziyette bulunan Yenice köyünde Yenice Sağlık Ocağı izlemiştir.

Şanlıurfa şehrinde 5 hastane bulunmaktadır(2002 yılı). Bu hastaneler, Devlet, SSK, HRÜ Tıp Fakültesi Araştırma, Doğumevi ve Çocuk ve Özel Şanmed hastaneleridir. Sağlık ocaklarının sayısı ise, şehrin bazı mahallelerine hizmet verdiği için Yenice Sağlık Ocağı dahil edildiğinde 9'dur. Bu sağlık ocaklarının yanında Şanlıurfa'da, Verem Savaş Dispanseri, Halk Sağlığı Laboratuvarı, Belediye Sağlık Merkezi, Milli Eğitim Sağlık Merkezi, Emniyet Müdürlüğü ve DSİ Sağlık istasyonları bulunmaktadır. Bu tesislerin yanında 36 adet sağlık kabini ve çok sayıda özel muayenehane, 137 eczane, 3 ecza deposu ve 15 optikçi⁶⁴⁹ bulunmaktadır.

Şehrsel alanlarda bulunan sağlık hizmetlerinin, hastalıkların doğasına ve çeşitliliğine bağlı olarak farklı farklı şekillerde olması yanında, bu tesis ve imkânların halkın daha rahat bir şekilde yararlanabilmesi için şehrin ulaşım ağına da yakın olması gerekmektedir.⁶⁵⁰ Sağlık alanlarının Şanlıurfa şehri içindeki dağılışı homojen olmayıp, belli yerlerde toplanmıştır. Ancak bazı istisnalar da görülmektedir. Örneğin hastaneler çoğunlukla önemli yollar üzerinde toplanmıştır. Doğal olarak hastanelerin çevresi eczane ve diğer sağlık malzemeleri satan iş kollarında faaliyet gösteren iş yerlerini kendine çekmiştir.

Şanlıurfa Devlet Hastanesi, Hızmalı mahallesi sınırları içinde ve adını verdiği Hastane caddesinin batısında yer almaktadır. Devlet hastanesinin bitişiğinde ise HRÜ

⁶⁴⁹ Şanlıurfa İl Sağlık Müdürlüğü 2002 Yılı Faaliyet Raporu: 36.

⁶⁵⁰ Northam, 1979: 310.

Tıp Fakültesi Araştırma Hastanesi kurulmuştur. Doğum ve Çocuk Bakımevi ise Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun kuzeyinde, Bağlarbaşı mahallesi sınırları içinde yer almaktadır.⁶⁵¹ Bu hastanenin çevresi de eczanelerin bir arada toplandığı bir alan olmuştur. Bu karayolu üzerinde bulunan diğer bir hastane de SSK Hastanesi'dir. SSK Hastanesi şehrin Gaziantep yönünde çıkış kesiminde Akşemsettin mahallesi sınırları içinde bulunmaktadır. Şehrin tek özel hastanesi olan Şanmed Hastahanesi, Sarayönü caddesinin Yusuf Paşa mahallesi sınırları içinde kalan kesiminde yer almaktadır (Harita 12, 20).

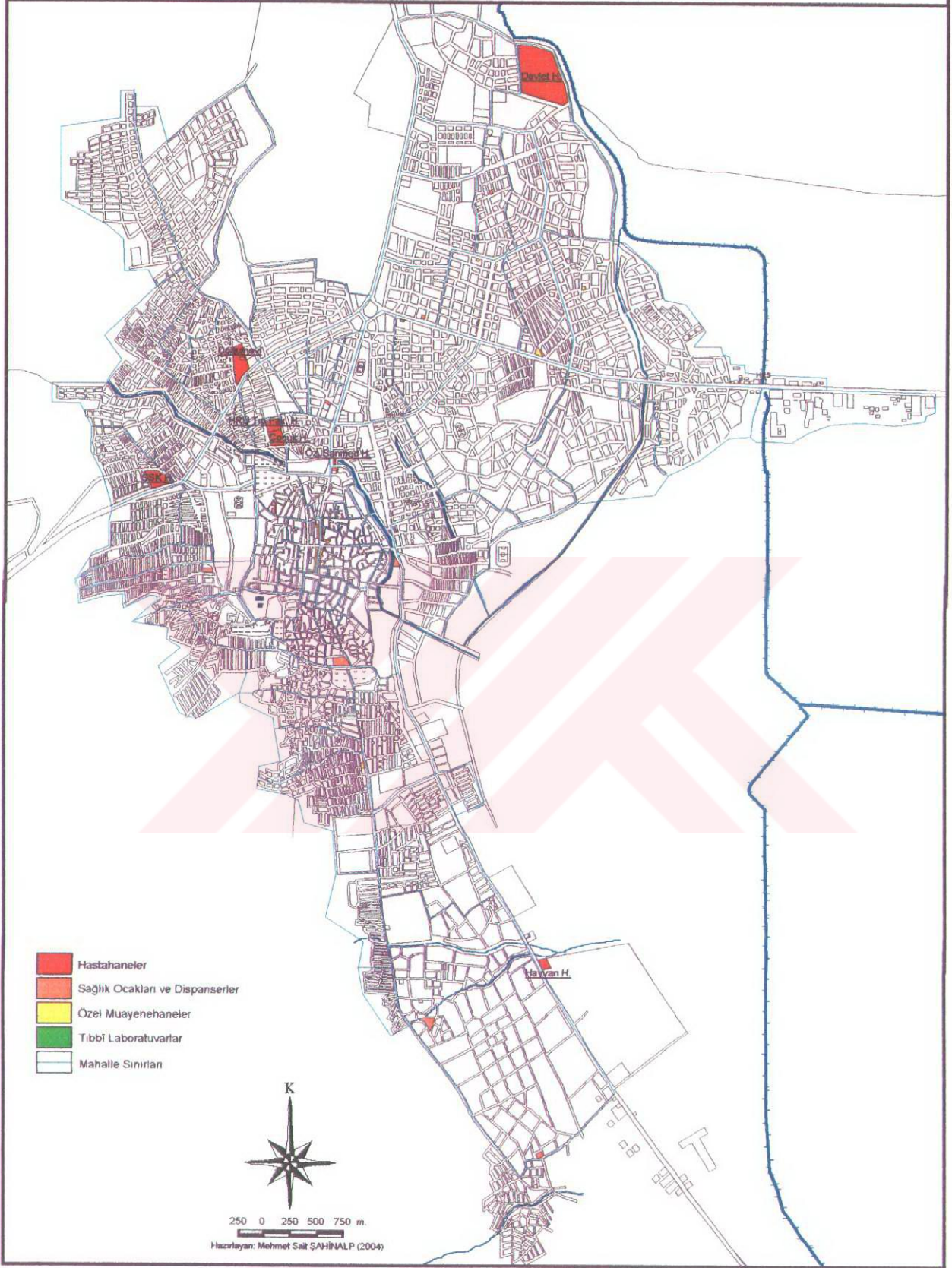
Foto 24. 500 Yataklı Şanlıurfa Devlet Hastahanesi. (M.S. Şahinalp, 2003).

Şehirdeki sağlık tesisleri şehir halkı dışında merkez ilçe ve diğer ilçelere sağlık hizmeti vermektedir. Hastane yetkililerinden alınan bilgiye göre, hastaların ortalama %20'si şehir dışından gelenlerden oluşmaktadır. Şehir dışından gelen hastalar arasında merkez ilçeye bağlı köyler, Akçakale, Harran, Suruç, Bozova, Hilvan ve Ceylanpınar ilçelerinden gelen hastaların oranı hayli fazladır. Siverek, Birecik ve Halfeti ilçelerinden tedavi olmak üzere gelen hastaların sayısı bu grup içinde çok az bir yer tutmaktadır. Siverek ilçesindeki hastalar, yakın olması nedeniyle Diyarbakır'daki hastaneleri tercih ederken, Birecik ve Halfeti ilçelerindeki

⁶⁵¹ 2004 Yılı Temmuz ayında Devlet Hastahanesi, Esentepe mahallesindeki yeni yerleşkesine taşınmıştır(Foto 24). Buna bağlı olarak Doğum ve Çocuk Bakımevi'nin Çocuk Hastahanesi kısmı, Devlet Hastahanesi'nin eski binasına taşınmıştır.

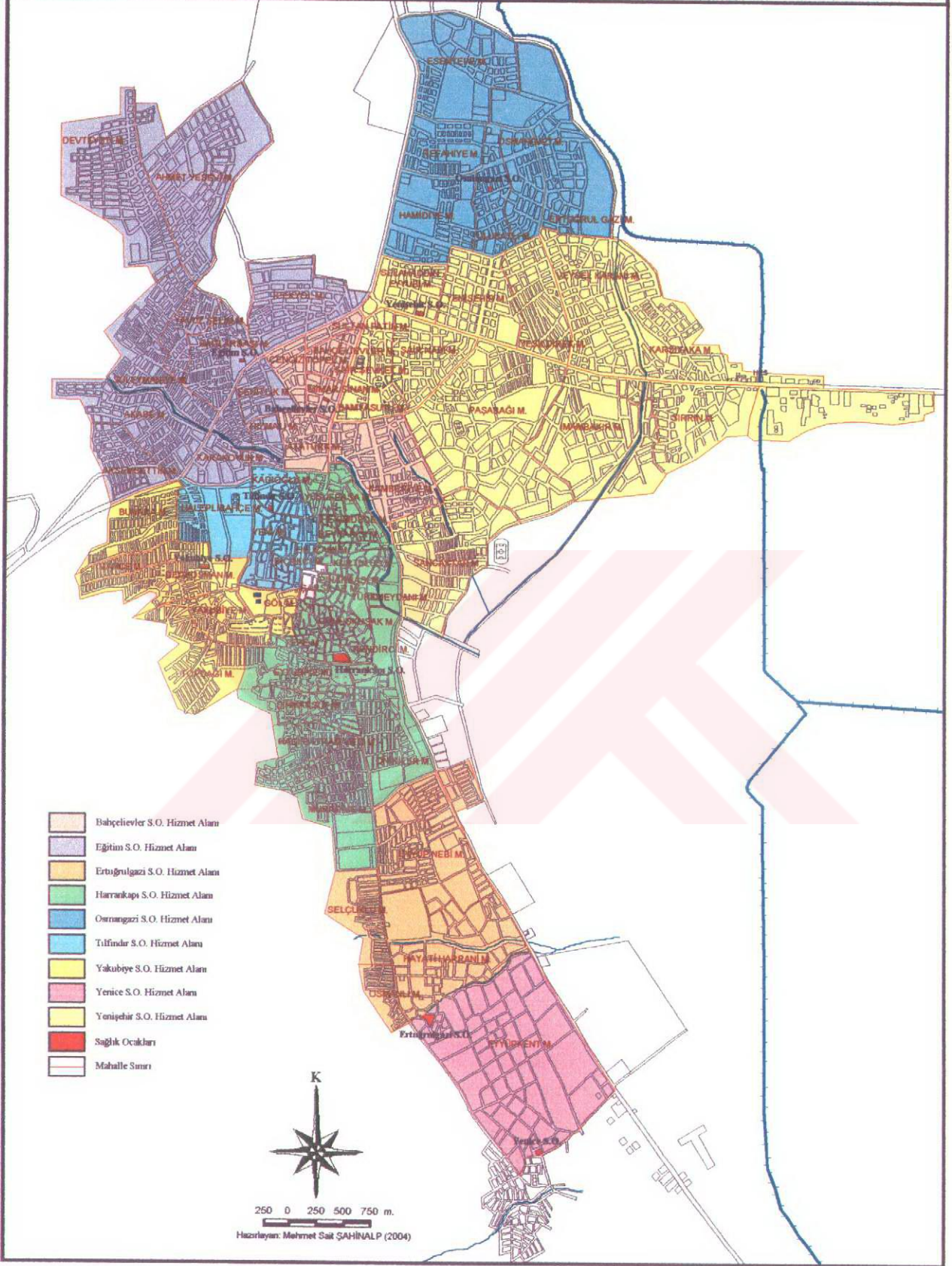
Harita 20:

ŞANLIURFA ŞEHİRİNDE SAĞLIK ALANLARININ DAĞILIŞI

Harita 21:

ŞANLIURFA ŞEHİRİNDE SAĞLIK OCAKLARININ HİZMET ALANLARI (2003)

hastalar da Gaziantep'teki hastanelerden yararlanmayı tercih etmektedirler. Dolayısıyla Şanlıurfa'nın sağlık etki alanı idari etki alanından daha dardır.

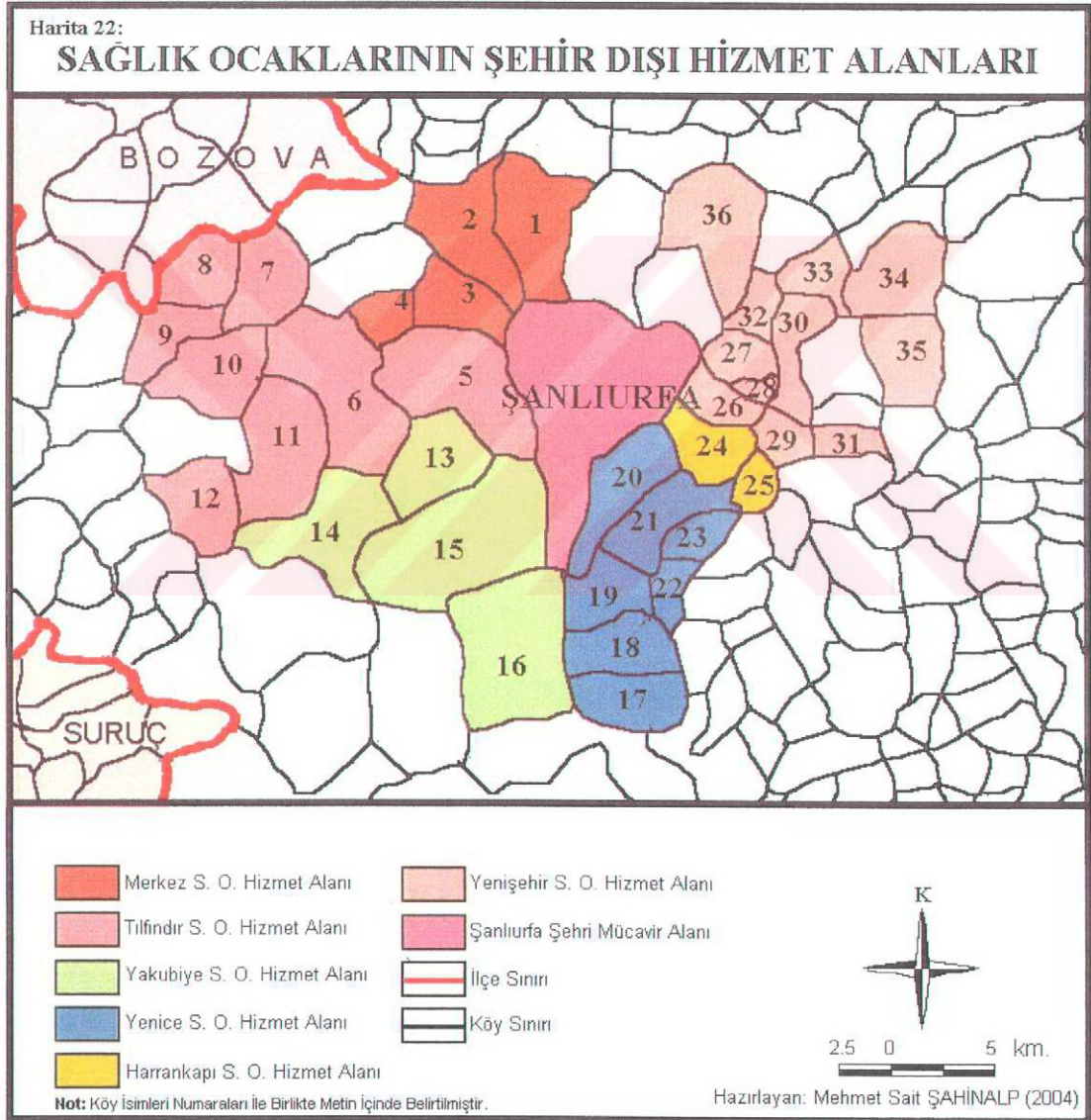
Sağlık ocaklarının şehir içindeki dağılışı ise hastanelerin dağılışıdan farklı bir özellik göstermektedir. Şehirdeki hastaneler önemli yollar boyunca toplanmışken, sağlık ocakları mahalle aralarına dağılmıştır. Eğitim Sağlık Ocağı, Şanlıurfa-Gaziantep karayolu üzerinde bulunan İl Sağlık Müdürlüğü yerleşkesinde bulunmaktadır. Bu sağlık ocağının hizmet alanı Karakoyun, Süleymaniye, Yavuz Selim, İpekyol, Şehitlik, Ahmet Yesevi, Akabe, Akşemsettin, Bağlarbaşı, Devteşti ve Hızmalı mahalleleri ile şehrin çevresinde bulunan Köksüren(3), Lüleci(4) ve Aşıkköy(2) ve Maşuk (1) köyleridir. Harrankapı Sağlık Ocağı, Harrankapı Caddesi'nin Gümüşkuşak mahallesi sınırları içinde kalan kesimindedir. Sağlık ocağının hizmet verdiği mahalleler arasında Beykapısı, Eyyübiye, Gümüşkuşak, Hacıbayram, Kendirci, Kurtuluş, Muradiye, Onikiler, Pınarbaşı, Hekimdede, Tepe, Topdağı, Türkmeydanı, Yusufpaşa ve Şihmaksut mahalleleri bulunmaktadır. Ayrıca Boydere(25) ve Konuklu(24) köyleri de bu sağlık ocağının hizmet alanı içine girmektedir.

Eyüpkent mahallesinde bulunan Ertuğrulgazi sağlık ocağı, Eyüpnebi, Hayatı Harrani, Osmanlı ve Selçuklu, mahallelerine hizmet vermektedir. Burası diğer sağlık ocakları gibi çevresindeki köylere hizmet vermemektedir. Yenişehir Sağlık Ocağı, Şanlıurfa-Mardin karayolu üzerinde Selahattin Eyyubi mahallesi sınırları içinde tesis edilmiştir. Bu sağlık ocağının hizmet alanı Bamyasuyu, Karşıyaka, Paşabağı, Sancaktar, Selahattin Eyyubi, Sırrın, Veysel Karani, Yenişehir, Yeşildirek, İmambakır ve Şair Nabi mahallelerinden oluşmaktadır. Bu mahalleler yanında Akçalı(35), Altın-tepe(31), Dağeteği(36), Derman(33), Göktepe(30), Nokta(32), Osmanbey(34), Ulubağ(27), Yeniköy(29), Yeşiltepe(28) ve Şehçoban(26) köylerine de sağlık hizmetleri vermektedir.

Dedeosman mahallesinde bulunan Yakubiye Sağlık Ocağı ise, Dedeosman, Haleplibahçe, Mance, Topdağı ve Yakubiye mahalleleri ile, Kızılkuyu(16), Keberli(15), Koçören(14) ve Çalışkanlar(13) köylerine hizmet vermektedir.

Bahçelievler Sağlık Ocağı, Mimar Sinan mahallesi sınırları içinde Tekel Caddesi üzerinde bulunmaktadır. Bahçelievler Sağlık Ocağı Atatürk, Bahçelievler, Cengiz Topel, Kamberiye, Mimar Sinan, Sultan Fatih ve Şair Şevket mahallelerinin sakinlerine hizmet sunmaktadır. Ulubatlı mahallesinde kurulu olan Osmangazi Sağlık Ocağı'nın başlıca hizmet alanı Ertuğrulgazi, Esentepe, Hamidiye, Osmangazi, Refahiye ve Ulubatlı mahallelerinden oluşmaktadır.

Tilfindır Sağlık Ocağı, Kadioğlu mahallesi sınırları içinde yer almaktadır. Hizmet verdiği alan bakımından hizmet alanı hayli büyüktür. Sağlık ocağının hizmet verdiği alan Halplibahçe, Ulucami, Yeni, Yusuf, Bıçakçı ve Kadioğlu mahalleleri ile Kızılburç, Yoğunburç, Çıralı, Örcünlü, Ayhanlar, Büyük Alanlı, Küçük Alanlı ve Küçükler köylerinden oluşmaktadır. Şehrsel alan içinde bulunan son sağlık ocağı Yakubiye Sağlık Ocağı'dır. Dede Osman mahallesi sınırları içinde yer alan bu sağlık ocağının hizmet alanı Dedeosman, Haleplibahçe, Mance, Topdağı ve Yakubiye mahalleleridir. Ayrıca Küçükler(5), Küçükalanlı(6), Yoğunburç(11), Göbekli(12), Kızılburç(10), Ayanlar(9), Örcünlü(8) ve Büyükalanlı(7) köyleri ile Akabe lojmanlarına hizmet vermektedir.

Şehrsel alan dışında olduğu halde şehre(Eyüpkent mahallesine) de hizmet veren Yenice Sağlık Ocağı, esas Büyükhan(18), Bildim(17), Akçamescit(21), İkizce(19), Şahinler(22), Yenice(20) köylerine sağlık hizmeti sunmaktadır (Harita 21, 22).

Bahsedilen bu sağlık ocakları yanında, Tıfındır Sağlık Ocağının yakınında Sıtma Ocağı, Akçakale karayolu üzerinde Trkmeıdanı mahallesi sınırları içinde şanlıurfa Belediyesi Sağlık Merkezi ve Atatürk mahallesi sınırları içinde Ana-ocuk Sağlığı ve Verem Savaş dispanseri de diğer sağlık kuruluşlarıdır.

şehirdeki en önemli sağlık alanlarından biri de özel muayenehanelerin yoğunlaştığı, Divanyolu Caddesi’de Karameydanı denilen Hüseyin Paşa Camii’nin bulunduğu mevkiden Haşimiye meydanına kadar olan alandır (Harita 20). Bu alanda, caddenin her iki tarafında çok sayıda özel muayenehane bulunmaktadır. Bahsedilen alan aynı zamanda MİA içinde yer almaktadır. Çoğunlukla kuyumcular ve nisbeten de eczanelerin zemin katlarına yerleştiği binaların 2 ve 3. katlarının tamamına yakını özel muayenehanelerden oluşmaktadır. Ayrıca büyük bir kısmı bu tür muayenehanelerden oluşan ve 3-4 katlı iş hanları da mevcuttur. Bu alanda 2003 yılı itibariyle 170 muayenehane ve 10 tıbbi laboratuvar tespit edilmiştir. Ayrıca Yenişehir, Yeşildirek, Eyyubiye ve şıhmaksut mahallelerinde az sayıda muayenehane ya da kliniğin varlığından da söz edebiliriz.

şehirdeki hastanelerde 199 uzman doktor görev yapmaktadır. Bunun yanında AS ve Verem Savaş dispanseri ile Belediye Sağlık Merkezi’nde de 5 uzman doktor vardır. Hastanelerde görevli pratisyen hekim sayısı 135, hemşire-ebe sayısı 368, diğer personelin sayısı ise 224’tür. Sağlık ocaklarında görev alan doktor sayısı 47, sağlık memuru, ebe ve hemşire sayısı 113 ve nihayet diğer personelin sayısı da 36’dır.

şehirde bulunan hastanelerin yatak kapasitelerine (2003 yılı itibariyle) göz atıldığında; Devlet Hastanesi’nin 300, Doğum ve ocuk Bakımevi’nin 175, SSK Hastanesi’nin 250, HR Tıp Fakültesi Araştırma Hastanesi’nin 125 ve özel şanmed Hastanesi’nin de 19 yatak kapasitesine sahip olduğu grlmektedir⁶⁵². Bu verilere göre şehirdeki hastanelerin toplam yatak kapasitesi 869’dur.

b.7. Kültürel Fonksiyon

Kültür, esas itibariyle herhangi bir yerde yaşayan insanların çok uzun zamanlardan beri oluşturmuş oldukları sosyal ve ekonomik özelliklerin ve bunların sonucunda ortaya çıkan fiziki eserlerin bir bütünü olarak tanımlanabilir. Gerek insanların sosyal yaşam şekilleri, gelenek ve görenekleri ve gerekse bu sosyal

⁶⁵² şanlıurfa İl Sağlık Müdürlüğü 2002 Yılı Faaliyet Raporu: 17.

yaşantının sürdürülebilmesinde gerekli olan fiziki yapılar, başlıca kültürel özellikleri oluşturur. Sosyal yaşantı içinde dini inançlar, gelenek ve görenekler ile dil ve kısmen de ekonomik özelliklerin etkisiyle sonradan benimsenen bir takım olgular önemli yer tutar. Kültürel yapı, oturlan konut tipinden ibadethanelere, çeşitli sosyal faaliyetlerin gerçekleştirildiği alanlara ve daha bir çok yapıya kadar yansır.

Şehirlerin özelliklerinden biri de bir çok kültürel faaliyetin ortaya çıkması ve bu aktivitelerin yayılarak gelişmesine neden olacak yapıya sahip olmalarıdır⁶⁵³. Başta tarihi ve turistik özellikler olmak üzere, şehirlere has olan kongre, konferans, tiyatro, sinema ve sanat galerileri, şehirlerde bulunan önemli kültürel aktivitelerin gerçekleştirildiği alanlardır.

Şanlıurfa Şehri'nin çok eskilere uzanan geçmişi, şüphesiz kendine has bir kültürel yaşantının ve buna bağlı olarak da kültürel alanların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sahip olduğu uzun tarih nedeniyle, şehir ve yakın çevresinde her ne kadar çoğu tahrip olmuşsa da önemli sayılabilecek miktarda tarihi eser vardır. Bu nedenle şehrin en önemli kültürel alanlarını tarihi eserler oluşturmaktadır.

Şehrin tarihi özelliği yanında, üç din tarafından kutsal sayılmasıyla kazandığı dini fonksiyon da şehrin kültür fonksiyonunun kuvvetlenmesinde çok önemli rol oynamaktadır. "Şehirlerin manevi doğalarının sahip olduğu çekicilikler, dini bir fonksiyonun oluşmasına neden olur"⁶⁵⁴.

Şehrin önemli tarihi eserleri, tarihsel dokunun hakim olduğu tarihi Şanlıurfa surlarının çevrelemiş olduğu alan içinde yer almaktadır. Şanlıurfa'da tarihi nitelikli alanların önde geleni, sahip olduğu dini fonksiyon nedeniyle Halilürrahman ve Ayn Zeliha göllerinin ve tarihi camilerle medreselerin bulunduğu, *Dergâh* olarak bilinen balıklı göller çevresidir. Göller mahallesi sınırları dahilindeki bu alan, şehir ve yakın çevresinde oturan halk ile yerli ve yabancı turistler tarafından en fazla ilgi gösterilen alandır (Harita 23, 24, 25), (Foto 29, 30).

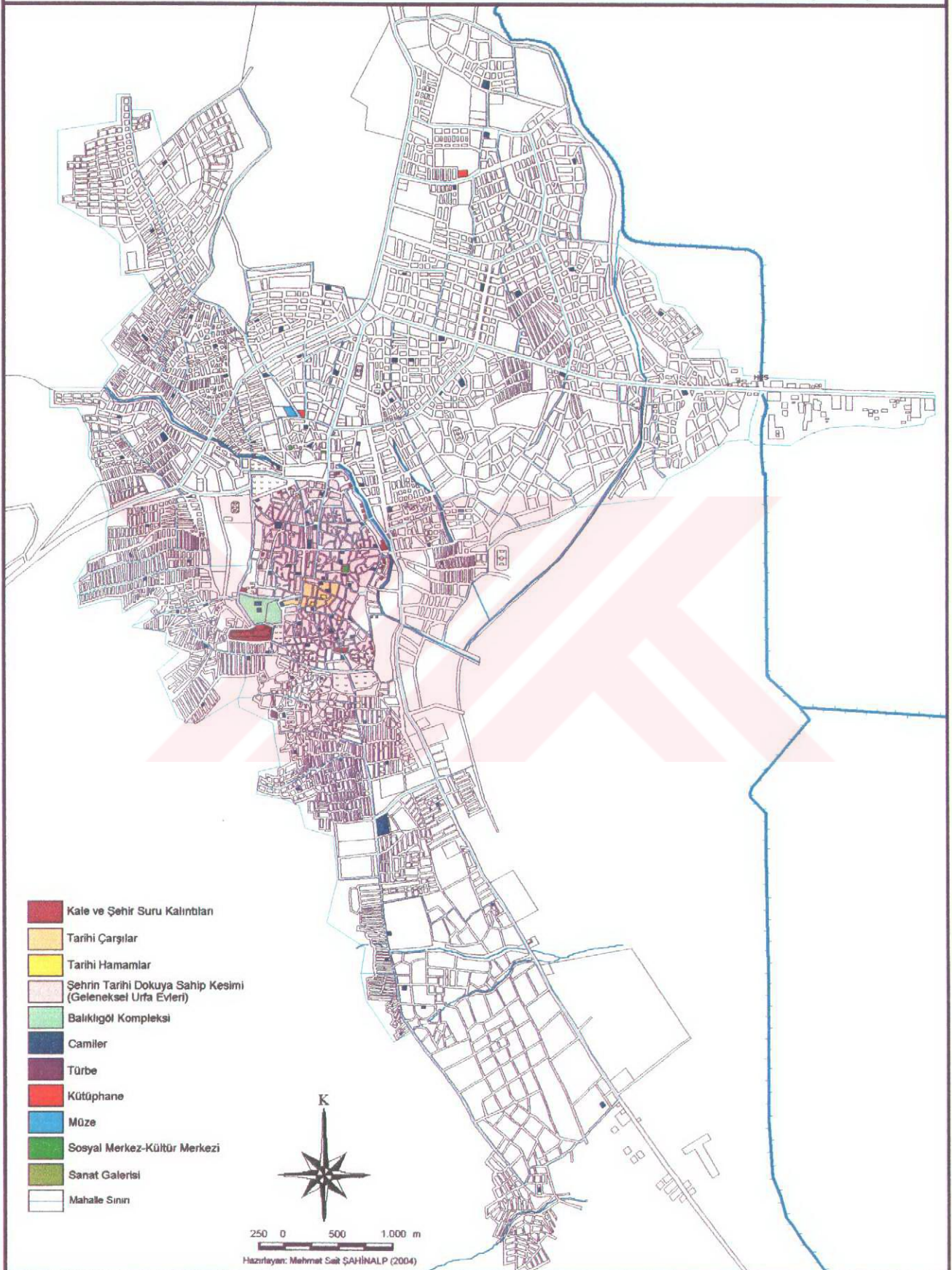
Her yıl yurt içi ve dışından çok sayıda ziyaretçinin balıklı gölleri görmeye gelmelerinin temel nedeni bu göllere atfedilen kutsallıktır. Asıl çıkış noktası Yahudiler olan bu kutsallık inancı, daha sonra Süryanilere ve onlardan da Müslümanlara geçmiştir. *Dergâh* tarihi alanının önemini arttıran diğer bir faktör de

⁶⁵³ Göney, 1995: 83.

⁶⁵⁴ Garnier-Chabot, 1971:168.

Harita 23:

ŞANLIURFA ŞEHİRİNDE KÜLTÜR ALANLARININ DAĞILIŞI (2003)

bu alanın hemen güneyindeki tepe üzerinde bulunan M.Ö. II. Yüzyıldan kalma Şanlıurfa Kalesi'(Foto 1)'dir.

Halilürrahman Gölü'nün kuzeyindeki Rızvaniye (Rızvan Paşa veya Zülumiye) Camii ve medresesi (Foto 29, 30), Balıklı göllerin doğusundaki Mevlüd Halil ve Hasan Padişah (Hasan Paşa) camileri ve bu alanın kuzeydoğusunda yer alan Pazar ve Mevlevihane camileri(Foto 28) diğer kültür mirasları arasında sayılabilir. Bu iki caminin doğusundaki asıl fonksiyonlarını kısmen kaybetmiş tarihi çarşılar ve hanlar da mimari özellikleri bakımından önemli yapılardır. Bu yapılara Şaban Hamamı, Arasa ve Velibey hamamlarını katmak gerekir (Harita 24, 25).

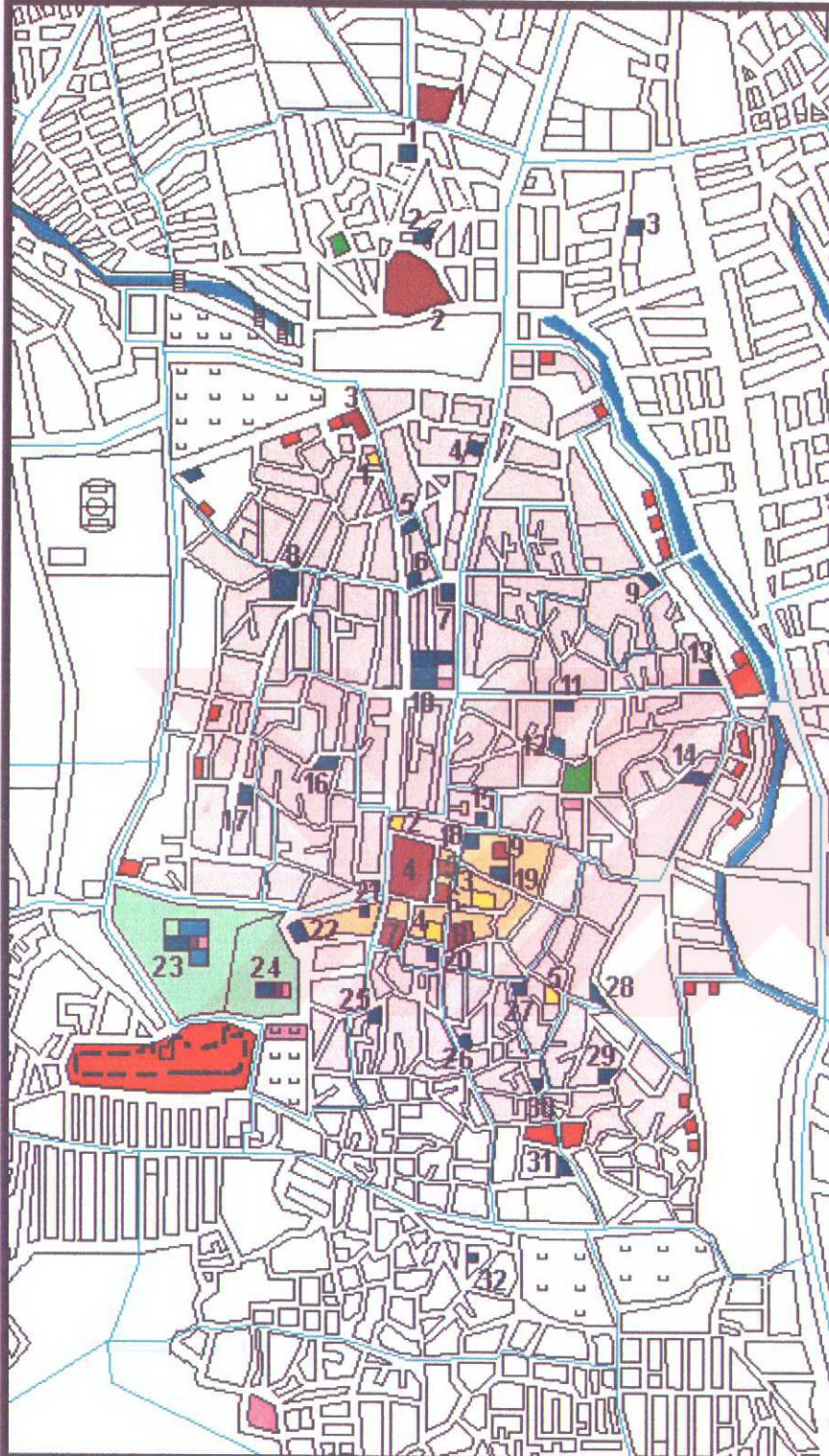
Dergâh alanının kuzeyinde, tarihsel dokunun hakim olduğu ve kuzeye doğru Karakoyun Deresi'ne kadar devam eden alanda, tarihi camiler, kiliseler ve geleneksel Şanlıurfa evleri gibi bir çok tarihi ve mimari değeri olan eser bulunmaktadır. Günümüzde tarihsel dokunun hakim olduğu bu bölgede 39 cami⁶⁵⁵ sayılabilmektedir. Bu camilerin yanında biri kültür merkezi olarak kullanılan, dördü ise camiye dönüştürülmüş beş adet tarihi kilise yer almaktadır (Harita 24).

Günümüzde Vali Kemalettin Gazezoğlu Kültür Merkezi adıyla bilinen kilise, Ellisekiz Meydanı Kilisesi'dir. Cami olarak kullanılan kiliseler ise, Vali Fuat Caddesi'nin aşağı kesimlerinde Yeni mahalle sınırları içindeki Selahaddin Eyyubi (Foto 25), Fırfırlı (Kilise), Kamberiye mahallesindeki Şanlıurfa İl Müftülüğünün yanında bulunan Peygamberler(St. Georgios Kilisesi) camileridir. Cami olarak kullanılan diğer kilise ise esasında önceleri havra olan, daha sonraları kiliseye dönüştürülmüş, halk arasında Kızıl Kilise olarak da bilinen Ulu Cami'dir. Bu yapı, aynı adı taşıyan mahallede, Divanyolu Caddesi üzerindeki Yıldız Meydanı'nda bulunmaktadır.

Tarihsel doku içinde en önemli kültürel alanlardan bir başkasını geleneksel Şanlıurfa evleri oluşturmaktadır. Günümüze kadar varlıklarını az çok tahribata uğrayarak da olsa koruyan Şanlıurfa evlerinin mimarisi ve bu evlerin bulunduğu alanın sokak sistemi dikkat çekici özelliktedir. Son yıllarda bu evlerin bazıları gerek devlet gerekse özel sektör tarafından satın alınarak restore edilmekte ve turistik amaçla kullanılmaktadır. Geleneksel Şanlıurfa evlerinin bulunduğu alanın dar, eğri-büğü ve dolambaçlı sokakları yurt dışından gelen turistler açısından çekici özellikler

⁶⁵⁵ Kürkçüoğlu, 2002 b: 55.

Harita 24:

ŞANLIURFA ŞEHİRİNDE TARİHİ ALANLARIN DAĞILIŞI (2003)**CAMİLER**

- 1- Şehbenderiye C.
- 2- Damat Süleyman Paşa C.
- 3- Peygamberler C. (Kilise)
- 4- Yusuf Paşa C.
- 5- Kadioğlu C.
- 6- Kutbeddin C.
- 7- Hüseyin Paşa (Kara Meydanı) C.
- 8- Fırfırlı C. (Kilise)
- 9- Hekimdede C. ??
- 10- Ulu Cami (Havra-Kilise)
- 11- Hacı Yacığâr C.
- 12- Mimetullah (Ak) C.
- 13- Kara Musa C.
- 14- Nur Ali C.
- 15- Mevlevihane C.
- 16- İmam Sekaki C.
- 17- Selahaddin Eyyubi C. (Kilise)
- 18- Pazar C.
- 19- Dabakhane C.
- 20- Ömeriye C.
- 21- Narinci C.
- 22- Hasan Paşa (Padişah) C.
- 23- Halilürrahman C. (Kilise)
- 24- Mevlüt Halil C.
- 25- Sultanbey C.
- 26- Arabi C.
- 27- Hızanoğlu C.
- 28- Çakeri C.
- 29- Hayrullah C.
- 30- Müderris C.
- 31- Hacı Lütfullah C.
- 32- Miskinler C.

HAMAMLAR

- 1- Serçe Saray H.
- 2- Arasa H.
- 3- Velibey H.
- 4- Şaban H.
- 5- Cincikli H.

HANLAR

- 1- Topçu H.
- 2- Millet H.
- 3- Avşaroğlu H.
- 4- Gümrük H.
- 5- Hacı Kâmil H.
- 6- Mençek H.
- 7- Barutçu H.
- 8- Şaban H.
- 9- Kumlu Hayat H.

**SOSYAL MERKEZ-
KÜLTÜR MERKEZİ**

- 1- Ş. Urfa Valiliği Sosyal M. (İsviçre Hastahanesi)
- 2- Vali Kemalettin Gazezoğlu Kültür M. (Kilise)

Kale ve Sur Kalıntıları	Şehrin Tarihi Dokuya Sahip Kesimi (Geleneksel Urfa Evleri)
Tarihi Camiler	Sosyal Merkez-Kültür Merkezi
Türbeler	
Hanlar	
Hamamlar	
Tarihi Çarşılar	
Balıklıgöl Kompleksi	
Mağaralar	

Hazırlayan: Mehmet Sait ŞAHİNALP (2004)

taşımaktadır. Yine bu sokaklarda “kab” olarak bilinen üstünde çoğunlukla bir odanın bulunduğu kemerli geçitler, bu alanın daha önceki konularda da bahsedilen mimari özelliklerinden dolayı çekici özelliklerini arttıran etmenlerdendir(Foto 6, 7, 8).

Tarihi Şanlıurfa şehir sur kalıntıları ve kapıları gelmektedir. Balıklı Göllerin batısında Karakoyun Deresi'nin yatağı değiştirilmeden önce şehre giriş yaptığı yerde bulunan, bazı dönemlerde Su Kapısı, Kemerler Kapısı ve Sakıb'ın Kapısı olarak bilinen kapı kalıntıları, Akçakale karayolu üzerinde Beykapısı mahallesi sınırları içinde bulunan ve Mahmut Bey Kulesi olarak da adlandırılan Beykapı (Foto 2), Kendirci ve Gümüşkuşak mahallelerinin sınırında yer alan Harrankapı(Foto 3) tarihten günümüze kalan şehir kapılarıdır.

Şehrin tarihi öneme sahip eserleri arasında Karakoyun Deresi üzerinde inşa edilen köprü ve kemerleri de belirtmek gerekir. Şehrin tarihi dokuya sahip kesiminin kuzeyindeki bu köprüler, Millet(Ali Saip)(Foto 26) ve Hızmalı köprüleri ile Karakoyun Su kemerleridir. Bunu yanında Karakoyun Deresi'nin Akabe ve Süleymaniye mahallelerinin ortak sınırların oluşturduğu kesimde, Şanlıurfa-Gaziantep karayoluna yakın kesimde Justinien su bendi bulunmaktadır (Foto 27).

Şanlıurfa şehrinde tarihi-turistik öneme sahip olan alanlardan biri de Eyüpnebi mahallesi sınırları içinde olan ve şehrin üç mahallesine isim veren Hz. Eyyüp Peygamber Makamı'dır. Şifalı suyu olduğuna inanılan bir kuyunun ve Hz. Eyyub'un çile çektiğine inanılan mağaranın bulunduğu bu alan, Süryaniler döneminde de kutsal olarak kabul edilmekteydi. Bu inanışın bir sonucu olarak da burada hastane inşa edilmişti (Harita 23).

Kültürel alanlar arasında ibadethanelerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Şehirlerin en önemli özelliklerinden birisi de çevresine dini hizmet sağlamalarıdır. Şehirlerin çok sayıda ibadethane ile müftülük ve piskoposluk gibi yönetim merkezlerinin şehirlerde olması⁶⁵⁶ şehirlerin ibadet hizmetlerinde de bir merkez rolü almalarını sağlamıştır.

Şanlıurfa'da da halkın ibadetlerini yapabilmelerine imkân veren çok sayıda cami vardır. Şanlıurfa İl Müftülüğü'nden alınan 2003 yılı verilerine göre şehirde, 56'ı müezzini olup imamı olmayan ve 108'i de imam ve müezzini olan cami olmak

⁶⁵⁶ Göney, 1995: 82-83.

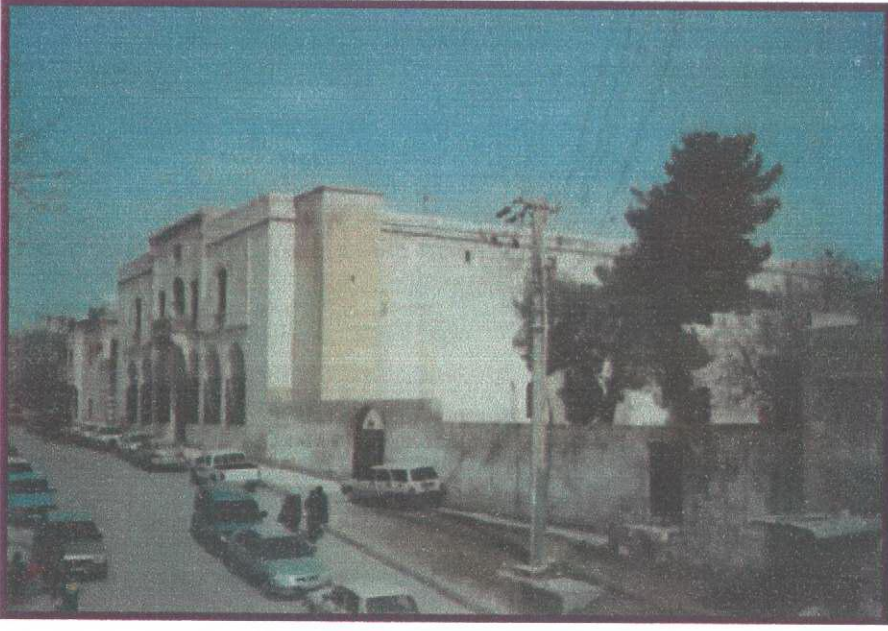

Foto 25. Şanlıurfa'nın Önemli Tarihi Kültürel Varlıklarından Olan Selahaddin Eyyubi Camii. Kızıl Kilise olarak bilinen bu yapı sonradan camiye çevrilmiştir. (M.S. Şahinalp, 2003).

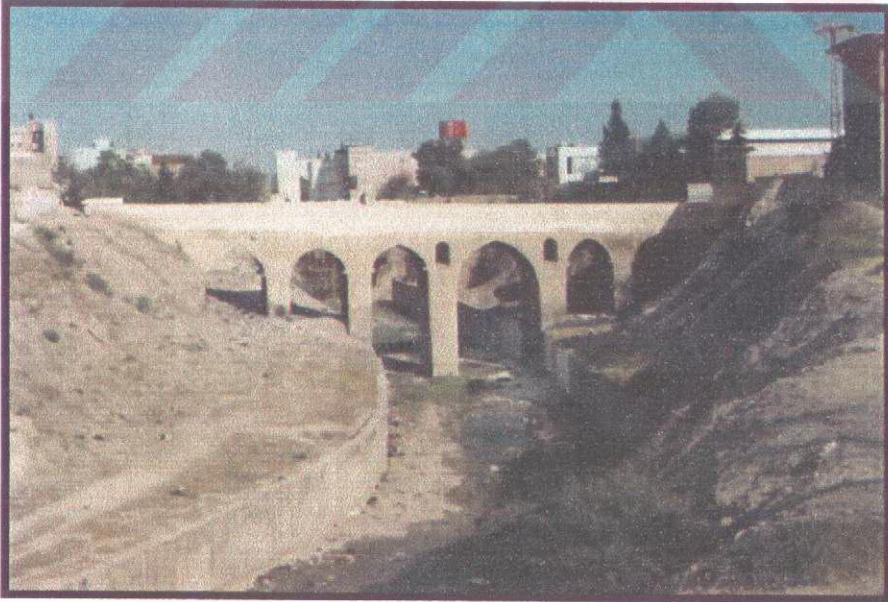

Foto 26. Şanlıurfa'da Karakoyun Deresi Üzerinde Yer alan Köprülerden Ali Saip Köprüsü. (M.S. Şahinalp, 2003)

Foto 27. Şanlıurfa'nın Çok Defa Sellere Maruz Kalmasına Neden Olan Karakoyun Deresi'nin Yatağını Değiştirmek Amacıyla İnşa Edilen Justinien Bendi. (M.S. Şahinalp, 2003).

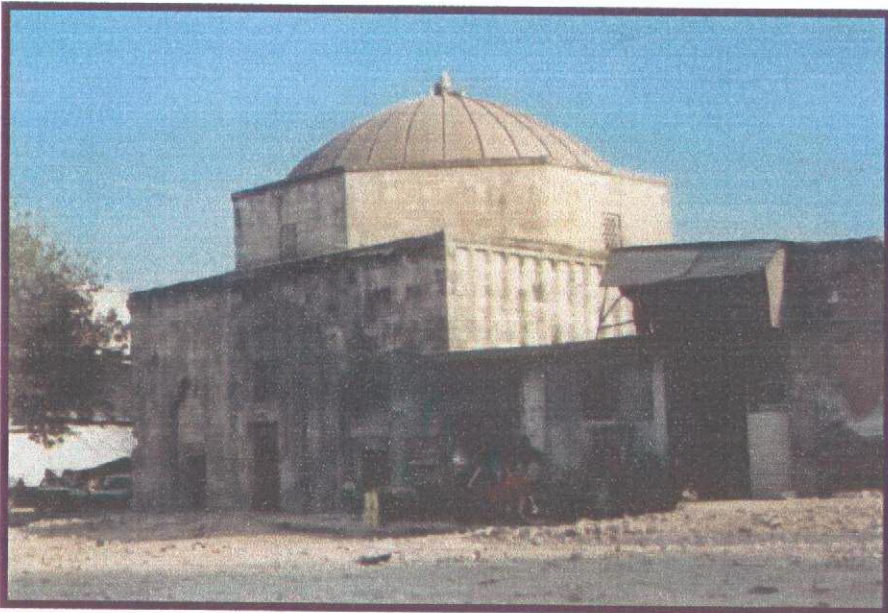

Foto 28. Şanlıurfa'da Tarihi Dokunun Hakim Olduğu Alanda Yer Alan Camilerden Mevlaviye Camii. (M.S. Şahinalp, 2003).

üzere toplam 164 cami bulunmaktadır. Bu nedenle şehri ibadethaneler bakımından zengin olarak nitelemek mümkündür (Harita 23).

Kültürel fonksiyon içinde değerlendirilen diğer tesisler, müze, kütüphane, sanat galerisi, kültür merkezleri, konferans salonları, tiyatro ve sinemalarıdır. Günümüz Şanlıurfa'sında, birer tane olmak üzere müze, sanat galerisi, sosyal merkez, iki tane kültür merkezi ve 3 kütüphane, çeşitli kurumların bünyesinde bulunan 3 konferans salonu bulunmaktadır.

Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda, çok eski tarihi geçmişe sahip olması nedeniyle Şanlıurfa yöresinde bir çok tarihi eser bulunmuştur. Bu eserler, şehrin Şehirlik mahallesi bulunan Şehit Nusret Caddesi üzerindeki Şanlıurfa Müzesi'nde sergilenmektedir. Müzenin hemen yanında aynı cadde üzerinde Şanlıurfa İl Halk Kütüphanesi yer almaktadır. Şehrin diğer önemli kütüphanelerinden olan A. Kadir Karahan Kütüphanesi ise A.Kadir Karahan Caddesi üzerinde yer almaktadır. Şehrin tek sanat galerisi, Sarayönü Caddesi üzerindeki geleneksel bir Şanlıurfa evinde hizmet vermektedir. Atatürk mahallesinin batı kesimlerinde Hastane Caddesi'ne yakın bir alanda bulunan eski adıyla İsviçre Hastanesi olarak bilinen tarihi bina, 2003 yılında yapılan restorasyon çalışmalarının ardından Şanlıurfa Valiliği'ne bağlı Sosyal Merkez olarak hizmet vermektedir(Foto 9). Bu sosyal merkez Aşevi, Sağlık ve Aile Planlaması Birimi, Kadın Eğitimi ve Danışmanlık Merkezi ve Çocuk Eğitim Merkezi olmak üzere 4 birimden oluşmakta ve halka hizmet vermektedir (Harita 23).

Şehirdeki kültür merkezlerinden biri belediyeye diğeri ise valiliğe aittir. Belediyeye ait olan Şair Nabi Kültür Merkezi Şanlıurfa Belediye Sarayı'nın hemen yanında bulunmaktadır. Çeşitli etkinliklerin düzenliği bu merkez, aynı zamanda şehrin 3 önemli konferans salonundan birine sahiptir. Diğer kültür merkezi ise, Kurtuluş mahallesinde Ellisekiz Meydanı Kilisesi olarak bilinen tarihi yapıda yer almaktadır (Harita 23).

Şehirde bulunan Süryanilerin 1924 yılından sonra Halep'e göç etmelerinden sonra bir müddet tütün ve üzüm deposu olarak kullanılmış olan yapı, Tütün İşletmesi yerine kullanılan "regie" kelimesinden dolayı Reji Kilisesi olarak da bilinmektedir. Bugünkü adı Kemalettin Gazezoğlu Kültür Merkezi olan bu yapıda, sergi salonu, kütüphane ve gençlere yönelik sanat kursları bulunmaktadır (Harita 24).

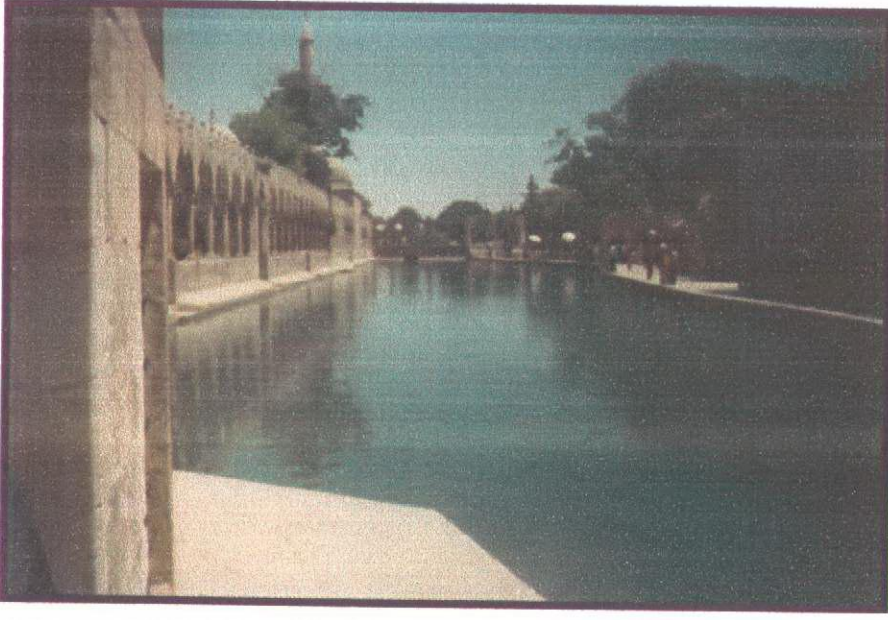

Foto 29. Şanlıurfa'nın En Önemli Kültürel Varlıklarından Olan Balıklıgöllerden Halilürrahman Gölü. (M.S. Şahinalp, 2003).

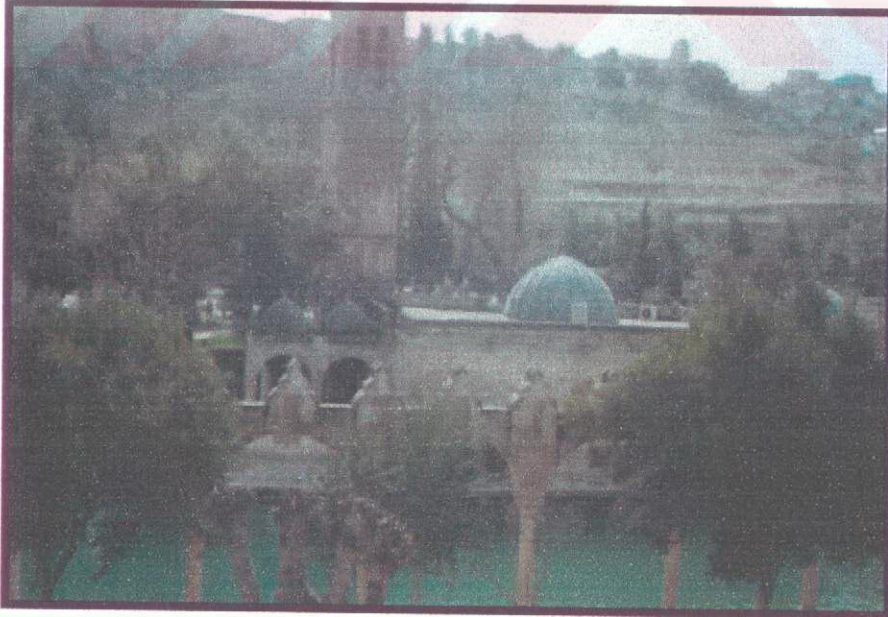

Foto 30. Halilürrahman Gölü Kenarında Yer Alan ve Eyyubiler Döneminde Kiliseden Çevrilen Halilürrahman (Döşeme) Camii. (M.S. Şahinalp, 2003).

Nüfusu 500 bine yaklaşmasına rağmen Şanlıurfa Şehri'nde henüz bir tiyatro kurulamamış ve sadece bir sineması faaliyet göstermektedir. 1960'lı yıllarda yazlık sinemalar da dahil olmak üzere altı sinema bulunurken, bugün sadece bir sinemanın olması sanat ve kültürel açıdan şehrin bir eksikliğidir.

Şehirde konferans ve kongrelerin yapılması amacıyla kullanılan 3 salon bulunmaktadır. Bunların birisi daha önce bahsedilen Şair Nabi Kültür Merkezi'nde diğerleriyse DSI Bölge Müdürlüğü ve Harran Üniversitesi bünyesindedir. Bu salonlar, düzenlenen kongre ve konferanslarda yetersiz kalmaktadır.

Şehrin en önemli tarihi alanı olan Dergâh tarihi-turistik alanı, sahip olduğu dini ve ekonomik potansiyeli nedeniyle şehirde yaşayan halkın sık sık ziyaret ettiği bir yerdir (Foto 29, 30). Esas itibarıyla bu alanda bir çok fonksiyonun iç içe geçtiği gözlenir. Buraya özellikle Cuma günleri namaz kılmak amacıyla değişik ilçelerden çok sayıda kişi gelmektedir. Bu özelliğiyle Şanlıurfa, her ne kadar Mekke, Kudüs gibi şehirler kadar olmasa da, Avrupa'da Pazar günleri ibadet yapmak amacıyla gidilen ve "Pazar şehirleri (*Sunday Towns*)"⁶⁵⁷ adı verilen şehirleri andırmaktadır (Harita 25).

Esas olarak Osmanlılar döneminde şehirde Cuma namazı kılmak amacıyla yapılmış ve "Cuma camileri" bulunmaktaydı. Günümüzde böyle özel amaçlı camiler yoksa da, Şanlıurfa'nın en büyük camisi olan Yeni Mevlüd Halil Camii kısmen bu geleneği sürdürmektedir.

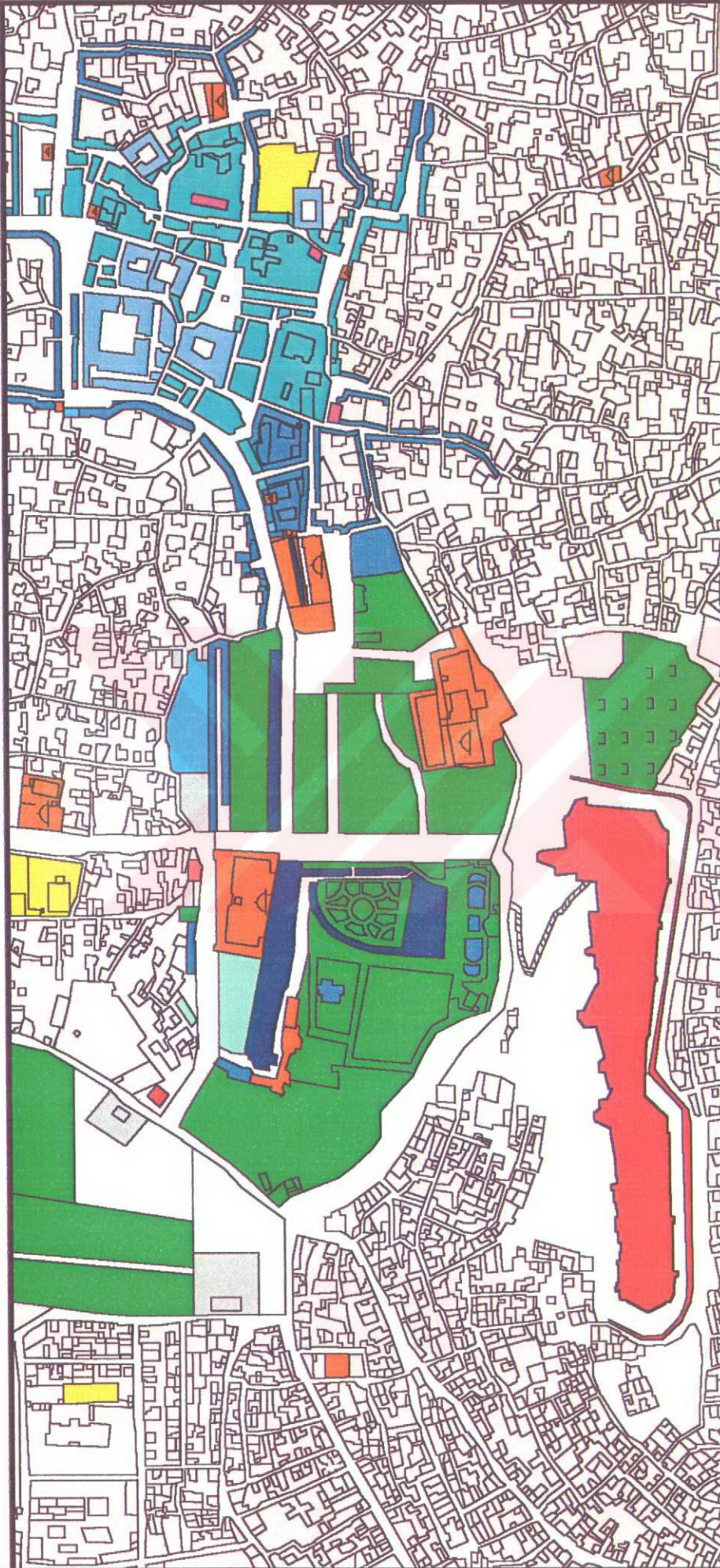
Şehrin kültürel zenginliklerini merak eden turist kitlesi yurt içinden ve dışından gelenlerdir. Başta çevre illerden olmak üzere, yurdun pek çok yerinden ziyaretçi gelmektedir. Bunun yanında yurt dışından gelen turist sayısı da önemli miktarlara ulaşır. Ortadoğu ülkelerinden özellikle de İran ve Suriye'den gelen turist sayısının hayli yüksek olduğunu söylenebılır.

İl Turizm Müdürlüğü'nün 1995 yılı verilerine göre Şanlıurfa'ya gelen toplam turist sayısı 80.560'dır. Bunun 78.499'unu yerli turistler, 2.061'ini de yabancı turistler oluşturmaktadır. 2002 yılında ise Şanlıurfa'ya toplam 204.024 turist gelmiştir. Bu miktarın 187.339'u yerli, 16.685'i de yabancı turistlerden oluşmaktadır. Ancak bu rakamlar, şehri ziyaret edenlerin sayısını tam olarak yansıtmamaktadır. Bu

⁶⁵⁷ Garnier-Chabot, 1971:168.

Harita 25:

DERGÂH VE TARİHİ ÇARŞILAR CİVARINDA ARAZİ KULLANILIŞI

İŞARETLER

Çarşılar	Çarşılar
Kale-Şehir Suru Kalıntısı	Cemiler
Hanlar	Hanamlar

İdare ve Güvenlik Alanları	Ticaret Alanları
Eğitim Alanları	Otel
Sağlık Alanları	Yeşil Alanlar (Eğilim-Dinlenme v.b. Yerleri Dahil)
Camiler	Mezarlıklar

Taziye Evleri	Konut Alanları
---------------	----------------

20 0 20 40 60 m.

Hazırlayan: Mehmet Saltık ŞAHİNALP (2004)

rakamlar sadece şehirdeki herhangi bir tesiste konaklayan ve geceleleyen turistlerin sayısını yansıtmaktadır. Uzun yıllar yapılan gözlemler sonucunda, çok sayıda yerli ve yabancı turistin günübirlik olarak da   re geldiği g r lm   t r. Çeşitli tur operatörleri tarafından düzenlenen turlarda,  anlıurfa çoğunlukla günübirlik olarak ziyaret edilmektedir. G n birlik olarak şehri ziyaret eden turistler içinde İranlı turistlerin oranı hayli yüksektir. İranlı turistler, şehirde kaldıklarında bile herhangi bir turistik tesis yerine, otobüslerinde geceleme yi tercih etmektedirler. Özellikle de yaz aylarında İranlı turistleri taşıyan, günde ortalama 5-6 otobüsün   re geldiği d   n l rs , şehri ziyaret eden turist sayısının resmi rakamlardan çok daha yüksek olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

  re gelen turistlerin konaklayabilecekleri bir çok tesis bulunmaktadır. Şehirde bulunan otellerin dağılı ına bakıldığında, başlıca iki önemli alanda toplandıkları görülmektedir. Bu alanların ilki Dergâh tarihi-turistik alanının çevresidir. Bu alanın çevresinde biri turistik belgeli olmak üzere çok sayıda belediye belgeli otel yer almaktadır (Harita 25). Otellerin yoğunlaştığı diğer bir alan da, Sarayönü Caddesi'nin, Fuar Caddesi kav ağı ile Belediye Sarayı'nın bulunduğu Köprübaşı mevkii arasında kalan kesimdir. Şehrin önemli otelleri ile en eski otelleri bu cadde boyunca veya yakının yer almaktadır. 2004 yılı itibariyle bu iki alan dışında kalan iki otel bulunmaktadır. Bunların biri  pekyol'da, diğer i de Cumhuriyet Caddesi'nde yer almıştır.  l Turizm Müdürlüğü'nün 2002 yılı verilerine göre otellerin sayısı, 7'si belediye ve 3'  de turistik belgeli olmak üzere toplam 10 tanedir. Belediye belgeli otellerin(416 yatak kapasiteli) biri lüks, ikisi birinci, dördü ikinci sınıf otellerdir. Turistik belgeli otellerin toplam yatak kapasitesi ise 450'dir⁶⁵⁶.

b.8. Eğence, Dinlence ve Spor Alanları

Şehir-kır ayırımında en belirleyici kriterlerden biri de şehirlerdeki halkın eğlenip dinlenmesi veya spor yapmasına imkân veren sosyal tesislerdir. Kırsal

⁶⁵⁶  l Turizm Müdürlüğü'nün 2002 yılına ait vermiş olduğu verilerde, sonraki yıllarda değişmeler olmuştur. Verilerde gösterilen otellerin bazıları kapanmış, bir takım yeni oteller de açılmıştır. Fakat yatak kapasitesinin son durumu ile ilgili olarak  l Turizm Müdürlüğü'nden güncel veriler temin edilememiştir. Bu veriler her ne kadar otel yetkililerinden alınmak istenmi se de, otel yetkililerinden de gerekli bilgiler sağlanamamıştır. Yapılan alan çalışması sırasında 2003 yılı itibariyle  l Turizm Müdürlüğü'nün verilerinde yer alan belediye belgeli otellerin 3'  kapanmış vaziyettedir. Bunu yanında bunun yanında belediye belgeli 6 otel açılmıştır. Turistik belgeli otel sayısı da artmış, şehirde bir turistik belgeli otel daha açılmıştır. 2004 yılı itibariyle şehirde 9'  belediye belgeli ve 4'  de turistik belgeli olmak üzere toplam 13 otel bulunmaktadır.

kesimde görülmeyen fakat şehir hayatının önemli gereksinimleri arasında yer alan eğlence, dinlence ve spor alanları şehirlerin sosyal fonksiyonları arasında yer alır.

Şanlıurfa Şehri'nin eğlence ve dinlence alanlarından oluşan yeşil alanlar bakımından zengin değildir. Şanlıurfa Belediyesi Park ve Bahçeler Müdürlüğü'nün 2003 yılı verilerine göre şehirde irili ufaklı 45 park bulunmaktadır (Harita 12). Bu parkların genişlikleri 100 ile 80.000 m² arasında değişmektedir. Şehirde bulunan parkların toplam yüzölçümü ise 255.846 m²'dir. Fakat belediyeden alınan veriler arasında Dergâh tarihi-turistik alanında bulunan yeşil alanlar dahil edilmemiştir. Burası da dahil edildiğinde şehrin yeşil alanlarının yüzölçümü yaklaşık olarak 300.000 m²'yi geçmektedir.

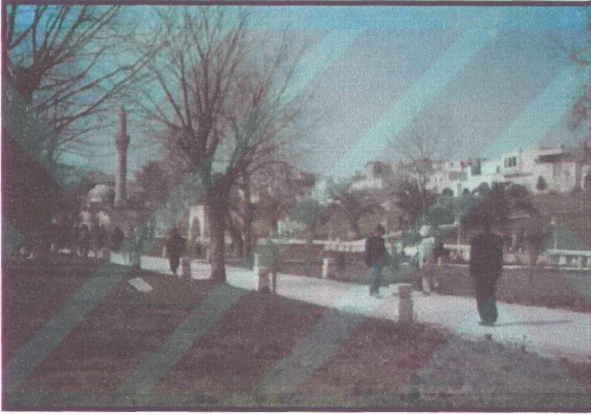

Foto 31. Şanlıurfa'da Dergâh Alanında Yer Alan Dinlenme Alanlarından Bir Görünüm: Hasan Padişah Camii ve Balıklıgöller Arası. (M.S. Şahinalp, 2003).

Şehrin en önemli yeşil alanları arasında Balıklı göller ve çevresi gelmektedir. Burası eğlenmek ve dinlenmek amacıyla halkın en fazla rağbet ettiği alanlardandır. Alanın dini fonksiyonu nedeniyle de önemi artmaktadır. Ziyaret amacıyla Balıklı göllere gelen halkın büyük bir kısmı, özellikle de yaz aylarında çevrede buluna yeşil alanlarda dinlenmektedirler (Harita 25) (Foto 31).

Şehrin diğer önemli parklarından biri de Fatih Sultan Mehmet Parkı'dır. Esentepe mahalləsi sınırları içinde yer alan bu park, 80 dekarlık yüzölçümüyle şehrin en büyük parkı özelliğindedir. Sahip olduğu geniş alana paralel olarak, hizmet

verdiği alan da geniştir. Şehrin Şanlıurfa-Diyarbakır ve Şanlıurfa-Mardin karayolları arasında kalan kesimine büyük oranda eğlenme ve dinlenme imkânı sunmaktadır.

Şehrin ikinci büyük parkı Şehitlik Parkı'dır(24 dekar yüzölçümlü). Şehrin yüzölçüm bakımından 3. sırada yer alan parkı, Bamyasuyu mahallesinde yer alan Necmettin Cevheri Parkı'dır(20 dekar alana yayılmıştır). Bu parkların yanında 15 dekar alanlı sahip iki park daha bulunmaktadır (Abide ve Akbulut parkları). Şehrin kuzeybatısında Ertuğrulgazi mahallesi sınırları içinde kalan geniş bir alan yeşillendirilmiş, fakat henüz parkın üst yapı inşaatı bitmemiştir. Haleplibahçe mahallesinde, mahalleye adını veren eski Karakoyun Deresi yatağında bulunan Haleplibahçe'de de her ne kadar yeşil alanlar bulunmaktaysa da bu alanda bulunan ağaçların büyük bir kısmı eski bahçelerin kalıntılarıdır. Aynı zamanda bu alanda düzenli bir yeşillendirme çalışması da yapılmamıştır (Harita 12).

Şehrin sahip oldukları parklar yanında özel sektör tarafından işletilen çay bahçeleri de, halkın eğlenmek ve dinlenmek amacıyla sık sık gittikleri yerler arasındadır. Bu gibi yerler Ulubatlı, Bamyasuyu, Kamberiye ve Atatürk, mahallelerinde yoğunlaşmıştır.

Şanlıurfa'da önemli eğlence ve dinlence yerleri arasında düğün salonları ve hamamlar bulunmaktadır. Özellikle hamamlar, şehir halkının geleneksel olarak rağbet ettiği hem dinlenmek hem de eğlenmek amacıyla kullandığı alanlardır. Şehirde 2003 yılı itibarıyla 11 hamam ve 5 de düğün salonu bulunmaktadır. Hamamların büyük bir kısmı şehrin tarihi alanları içinde, çok az bir kısmı şehrin modern kesimindedir. Düğün salonları ise sosyo-ekonomik özelliklerin etkisiyle hamamların aksine şehrin modern konut alanlarının bulunduğu bölgelerde, özellikle Bahçelievler, Şair Şevket, Şair Nabi ve Osman Gazi mahallelerinde yer almıştır.

Şanlıurfa'da spor yapmak amacıyla inşa edilmiş bir takım tesisler de bulunmaktadır. Bu tesislerin sayı bakımından yeterli olduğu söylenemez. Şehrin en önemli spor tesisi, profesyonel futbol karşılaşmalarının oynandığı ve Bamyasuyu mahallesinde yer alan 11 Nisan Stadyumu'dur. Bu stadyumun yanında yer alan Atatürk Kapalı Spor Salonu ise şehrin en büyük kapalı salonudur. Bu iki spor tesisi yanında Haleplibahçe mahallesi'nde yer alan Haleplibahçe Spor Kompleksi'nde amatör küme futbol maçlarının oynandığı bir saha ile yanında da bir kapalı spor salonu bulunmaktadır. Şehrin en önemli spor tesisleri arasına Paşabağı mahallesinde

Şanlıurfaspor'un kullandığı ve Karakoyun mahallesinde Şanlıurfa Belediyespor'un kullandığı birer antrenman sahası da eklenebilir. Şehirde halkın sportif ihtiyaçlarını karşılamak üzere inşa edilmiş ve özel sektör tarafından işletilen halı saha spor tesisleri de vardır. Şanlıurfa'da, büyük çoğunluğu şehrin modern konut alanlarına sahip mahallelerinde olmak üzere özel sektör tarafından işletilen 6, resmi kurumların işlettiği 2 halı saha tesisi bulunmaktadır (Harita 12).

b.9. Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama Fonksiyonları

Şehirler canlı bir organizmaya benzetilecek olursa, şehirlerin ulaşım ve haberleşme imkânlarını da; bu organizmanın hayatta kalmasını ve gelişip büyümesini sağlayan, ona gerekli maddelerin taşınmasına imkan veren damarlar olarak düşünmek mümkündür. Bundan dolayı canlılar için damarlar ne kadar önemli ise, şehirler için de ulaşım ve haberleşme sistemleri o denli önemlidir.

Herhangi bir yerleşmenin gerek doğmasında ve gerekse gelişmesinde sahip olduğu ulaşım imkânlarının çok önemli rolü bulunmaktadır. "Bir bölgenin ekonomik potansiyeli ne kadar zengin olursa olsun, dışarıya açılmayan bu potansiyelin gelişmesi beklenemez. O nedenle şehrsel yerleşmelerin ulaşım faaliyetleri de çok büyük önem arz eder"⁶⁵⁹. Sahip olduğu bu önemden dolayı önemli ulaşım sistemlerinin geliştiği alanlar, başta sanayi olmak üzere bir çok ekonomik aktiviteyi ve konut alanlarını kendine çekmiş ve bu özelliği nedeniyle şehirlerin şekillenmesinde de önemli rol oynamışlardır.

Şanlıurfa Şehri, daha önce de üzerinde durulduğu üzere, geçmişte önemli ticari, askeri ve dini amaçlarla kullanılan yollar üzerinde yer almıştır. Cumhuriyet döneminde özellikle, 1950'li yıllardan sonra ulaşım alanında yapılan çalışmalardan, Şanlıurfa da payına düşeni almıştır. Ankara'dan başlayarak, Adana ve Gaziantep üzerinden Şanlıurfa'ya ulaşan ve buradan da Mardin üzerinden Silopi'ye ulaşan E-90 (E-24) karayolu şehirden geçen en önemli karayoludur (Foto 32). Bunun yanında Abide kavşağında bu yoldan ayrılan ve Diyarbakır'a ulaşan E-99 karayolu da şehir için bir diğer önemli yoldur.

Şehir içinde bu önemli karayollarına ve birbirlerine kavşaklarla bağlanan çok sayıda cadde bulunmaktadır. Haşimiye meydanından başlayarak güney-kuzey istikametinde uzanan ve değişik kesimlerde farklı isimler alan Kunduracıpazarı-

⁶⁵⁹ Özgür, 2000: 125.

Foto 32. Şanlıurfa'dan Geçen Önemli Karayollarından Şanlıurfa-Gaziantep Karayolu(İpek Yol). (M.S. Şahinalp, 2003).

Foto 33. Şanlıurfa'nın En İşlek Caddelerinden Biri Olan Atatürk Bulvarı. (M.S. Şahinalp, 2003).

Divanyolu(Foto 20)-Sarayönü(Foto 21)-Atatürk Bulvarı(Foto 33), şehrin en önemli caddesini oluşturmaktadır. Bu cadde Abide kavşağında Gaziantep, Diyarbakır ve Mardin karayollarına bağlanmaktadır. Vilayet kavşağında(Foto 34) bu caddeden batıya doğru ayrılan ve Hastane Caddesi'yle birleşen Şehit Nusret, yine aynı mevkiden doğuya doğru ayrılan ve hal pazarı kavşağında Harran Üniversitesi ve Cumhuriyet caddeleri ile birleşen Kadri Eroğan, bu caddeden ayrılan önemli caddelerdendir.

Cumhuriyet Caddesi ise oto alım-satım sitesi kavşağında Mardin karayoluyla birleşmektedir. Hastane Caddesi Karakoyun Deresi'nden başlayarak Gaziantep karayolu yakınında Meteoroloji adını almakta ve bu karayoluyla birleşmektedir.

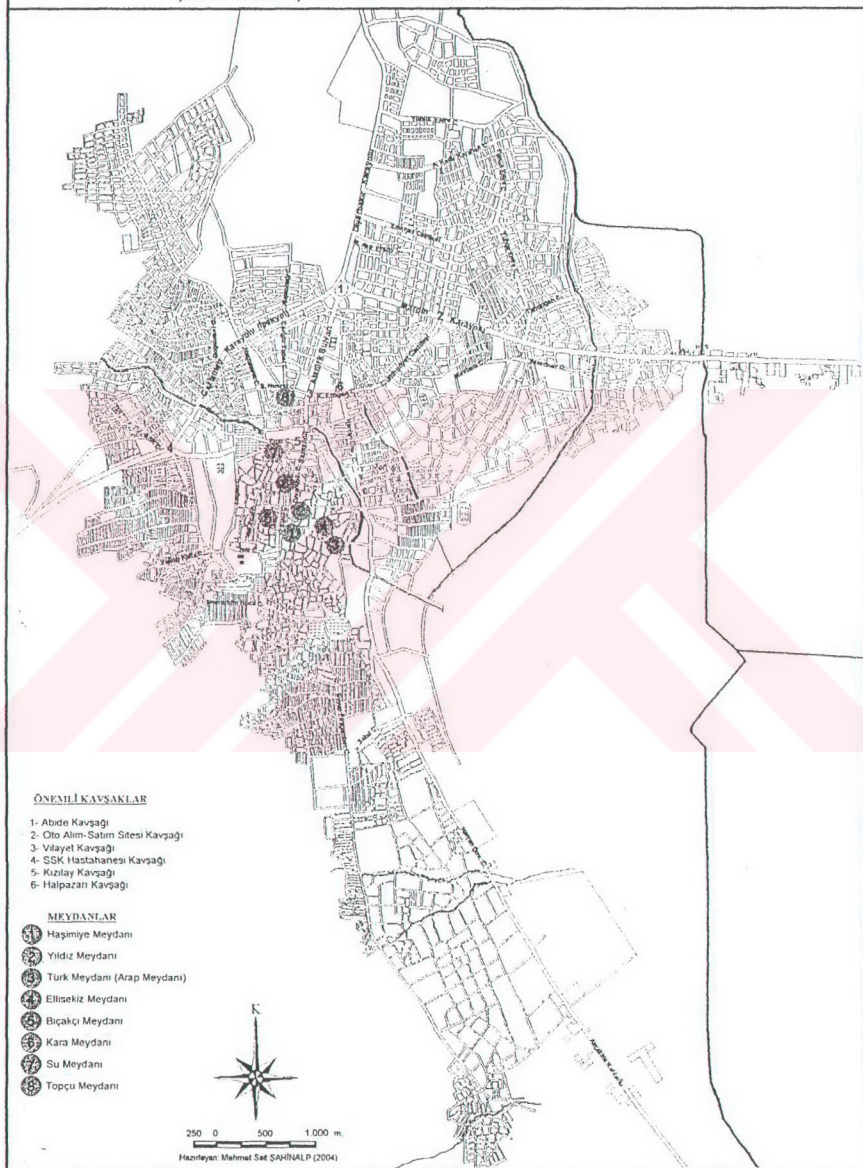
Şehrin önemli caddeleri arasında Şanlıurfa-Diyarbakır karayoluna bağlanan bazı caddeler de yer almaktadır. Abide kavşağından kuzeye doğru sırasıyla Mehmet Akif Ersoy, Emniyet, Abdülkadir Karahan ve Yunus Emre caddeleri bunlar arasında sayılabilir. Mehmet Akif Ersoy, Emniyet ve Abdülkadir Karahan caddeleri, Şanlıurfa-Diyarbakır karayolundan ayrılarak bir müddet doğu istikametinde devam eden ve daha sonra kabaca güneye doğru devam eden Yunus Emre caddesine bağlanmaktadır. Yunus Emre caddesi ise Şanlıurfa-Mardin karayolunda son bulmaktadır.

Bu caddelerden başka şehirde daha çok sayıda cadde bulunmaktadır. Bunlar, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun kabaca kuzeyinde yer alan Almanbağı, Serapsite, Doğumevi ve SSK caddeleri; Atatürk Bulvarı ile Şanlıurfa-Gaziantep karayolu arasında kalan alanda yer alan Halide Nusret Zorlu, Cengiz Topel, Tekel ve Şehitlik caddeleri; şehrin tarihi dokusu içinde yer alan Fuar, 12 Eylül, Vali Fuat caddeleri ve bunun batısında bulunan Legler ve Yakup Kalfa caddeleri; Haşimiye meydanından başlayarak Legler caddesiyle birleşen Göl caddesi; şehrin güney mahallelerini birbirine bağlayan Nasreddin Hoca, Harrankapı, Sabır ve Eyyup Peygamber caddeleridir. Harrankapı ve Sabır caddeleri Akçakale karayoluna bağlanmaktadır (Harita 26).

Şehri çevre illere bağlayan önemli karayollarının çeşitli sanayi tesislerini kendine çekme özelliği bulunduğu gibi, şehir içinde yer alan caddeler de şehrin önemli ticaret alanlarını kendine çekmiştir. Günümüzde Şanlıurfa şehrinde bulunan iş yerlerinin büyük bu kısmı bu caddelerin iki tarafında yer almaktadır (Harita 12).

Harita 26:

ŞANLIURFA ŞEHİRİ'NİN CADDE VE SOKAK SİSTEMİ

Bahsedilen bu karayolları yanında, şehrin çevresinde bulunan kırsal kesimle bağlantılarını sağlayan bir takım yollar da bulunmaktadır.

Şanlıurfa'da irili ufaklı meydanlar da bulunmaktadır. Ancak bu meydanların geniş olduğundan bahsedilemez. Şehirde bulunan meydanların büyük bir kısmı tarihi dokunun hakim olduğu alanda yer almaktadır. Bu alanlar esas olarak meydan olma özelliğinden uzaktır. Fakat tarihte gününün şartlarına göre meydan özelliği taşımaları itibarıyla günümüze kadar meydan olarak adlandırılmışlardır. Bunlar, Haşimiye, Ellisekiz, Bıçakçı, Yıldız, Kara, Türk, Su ve Topçu meydanlarıdır(Harita 26).

Şehirlerin ulaşım fonksiyonlarını oluşturan faktörler, şehirler arası ve şehir içi yolcu ve yük taşınması faaliyetleridir. Şehirler arası taşımacılıkta, Şanlıurfa Otogarı yolcu taşınmasında önemli bir görev üstlenmektedir (Foto 35). Şehirler arası yolcu taşımacılığı yapan firmalara ait çok sayıda büro otogarda yer almaktadır. Bunun yanında Atatürk Bulvarı ve Fuar Caddesi'nde bazı firmalara ait bürolar bulunmaktadır. Şanlıurfa'da 5'i Şanlıurfa merkezli olmak üzere toplam 38 şehirlerarası yolcu taşımacılığı yapan firma bulunmaktadır. Şanlıurfa merkezli seyahat firmalarına ait toplam 112 otobüs bulunmaktadır. Şanlıurfa merkezli seyahat firmalarının başta İstanbul, Ankara ve Adana olmak üzere; Mersin, İzmir, Bursa, Balıkesir ve Antalya'ya düzenli seferleri bulunmaktadır. Bu firmaların günlük ortalama sefer sayısı 10 civarında olup, günde taşınan yolcu miktarı ortalama 200 civarındadır. Yaz aylarında bu sayı 300-400'e kadar çıkmaktadır.

Merkezleri Şanlıurfa dışındaki illerde olan seyahat firmalarının ise ortalama günlük transit sefer sayısı 4-5 civarındadır. Bu firmalardan bilet alan yolcu sayısı da günlük ortalama 30-40 yolcu arasında değişmektedir. Buna göre şehirdeki seyahat firmaları vasıtasıyla şehirlerarası seyahate katılanların sayısı günlük ortalama 1.200 kişi civarındadır.

Bunların yanında otogarda minibüslerle hizmet veren çeşitli seyahat firmaları da bulunmaktadır. Bunların sadece biri Adıyaman'a sefer düzenlemektedir. Bu firmanın günlük ortalama yolcu sayısının 50-60 civarında olduğu düşünülürse, il dışına seyahat eden yolcu sayısı günlük 1.260'a ulaşmaktadır.

İlçelerle ulaşım bağlantısı, minibüsler sayesinde gerçekleşmektedir. Adıyaman'a sefer düzenleyen minibüs firması hariç, otogarda 8 minibüs firması bulunmaktadır. Bu firmaların ilçelerle düzenlemiş oldukları karşılıklı sefer sayısı

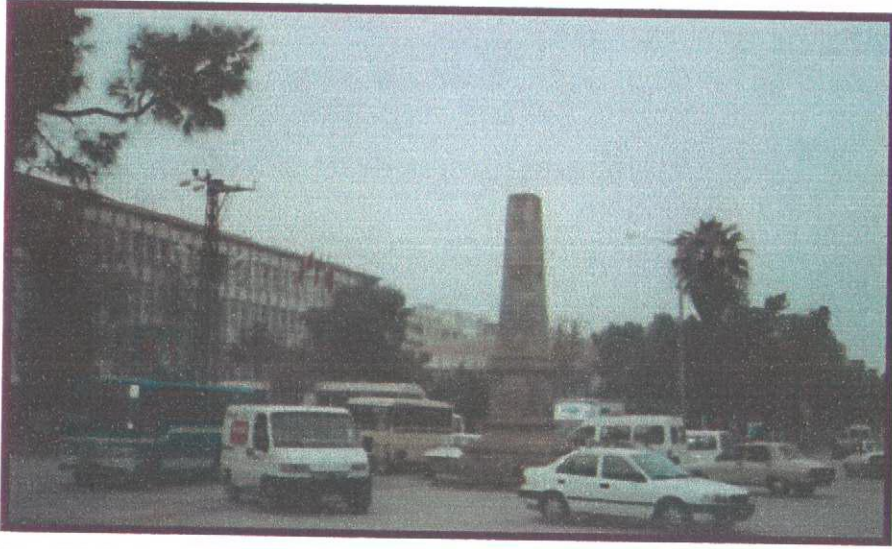

Foto 34. Şanlıurfa Vilayet Binası ve Kavşağı. (M.S. Şahinalp, 2003).

Foto 35. Şanlıurfa Şehirlerarası Otogarı. (M.S. Şahinalp, 2003).

ortalama 40 civarındadır. Her bir seferde taşınan yolcu sayısı ortalama 10 civarındadır. Buna göre günlük ortalama 400 civarında yolcu Şanlıurfa'dan ilçelere taşınmaktadır. Gerek il dışına sefer düzenleyen seyahat firmalarının gerekse ilçelere seferler düzenleyen minibüs firmalarının karşılıklı seferlerinde şehre gelen yolcu sayısı giden yolcu sayısına yakın miktarlardadır. Bu durum da Şanlıurfa otogarından giriş-çıkış yapan yolcu sayısı günlük ortalama 3.320 kişidir.

Şehirler arası yolcu taşımacılığında kullanılan diğer bir yol da havayollarıdır. Akçakale karayolunun doğusunda yer alan hava alanından 1986 yılından beri sürdürülen havayolu taşımacılığı, özel firmaların da katılımıyla daha da gelişmiştir. Türk Hava Yolları tarafından 2003 yılında İstanbul ve Şanlıurfa'dan haftanın 2 gününde karşılıklı seferler yapılmaktadır. Şanlıurfa'dan hava yolları ile taşınan yolcu miktarı haftalık olarak 60-70 kişi arasında değişmektedir.

Şehirlerarası ve uluslararası taşımacılığın diğer bir şekli de yük taşımacılığıdır. Şehirde bu konularda faaliyet gösteren çok sayıda firma ve kamyon garajı bulunmaktadır. Şehirde, şehirler ve uluslararası yük taşımacılığı yapan 4 kamyon garajı bulunmaktadır. Bu kamyon garajlarında çalışan kamyon sayısı ile ilgili kesin rakamlara ulaşılamamakla birlikte, bu garaj yetkilileri yapılan yüz yüze görüşmelerden, yaklaşık 700 civarındaki kamyonun şehirler ve uluslararası yük taşımacılığı yaptığı belirlenmiştir.

Yük taşımacılığının yurt içi ayağını, özellikle Adana, İskenderun ve Mersin'e tahıl ve bazı tekstil ürünlerinin götürülmesi ve bu merkezlerden de sebze ve meyve ürünlerinin getirilmesi oluşturmaktadır. Bu iller yanında İstanbul, Ankara ve İzmir en fazla yük götürülüp getirilen iller arasında yer almaktadır.

Şehirdeki garajlarda çalışan kamyonların bir kısmı ile tankerler, uluslararası taşımacılıkta önemli roller üstlenmektedir. Özellikle Ortadoğu ülkelerinden ham petrolün Mersin ve Yumurtalıkta bulunan rafinerilere taşınmasında ve buradan da işlenmiş petrolün yeniden bu ülkelere götürülmesinde, şehirdeki garajlarda çalışan tankerler önemli rol almaktadırlar. Bunun yanında kamyonlar da başta Suriye ve Irak gibi Ortadoğu ülkelerine kuru yük ve canlı hayvan taşımaktadırlar. Şehirde ayrıca Zahirreciler(tarım ürünleri) Borsası civarında 24 nakliyat firması bulunmaktadır.

Şanlıurfa Şehri çevresindeki kırsal alana önemli hizmetler sunan bir yerleşmedir. Kırsal kesimden çok sayıda insan, gerek resmi işleri için gerekse alışveriş ve gezmek amacıyla şehre gelmektedir. Kırsal kesim nüfusu, “köy postası” denilen minibüslerle bu bağlantıyı sağlamaktadır. Genellikle günün erken saatlerinde şehre gelen köy postaları, saat 14-16.00 arasında şehirden ayrılmaktadır.

Köy postalarının şehirde yolcularını bekledikleri belli noktalar bulunmaktadır ki, bunların durak yerleri şehrin iki kesiminde yoğunlaşmaktadır: Hal Pazarı ve çevresi ile Haşimiye Meydanı ile Türk Meydanı arasında kalan kesim. Kırsal kesimden gelen insanların alışverişlerinin büyük bir kısmını Haşimiye Meydanı çevresinde bulunan çarşılarından ve Hal Pazarı’ndan yapmaları ve bu şehir kesiminin valiliğe de yakın olması, köy postalarını bu alanlarda yoğunlaştırmıştır.

Bahsedilen bu alanlarda şehrin çevresindeki köylerden gelen 67 köy postası tespit edilmiştir. Bu toplanma alanları dışında münferit köy postaları da vardır. Bu nedenle şehre gelen köy postalarının sayısının daha fazla olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum göz önünde tutulduğunda, köy postaları ile şehre gelenlerin sayısının günlük 600-800 kişi arasında değiştiği belirlenebilir.

Şehir içi yük ve eşya taşınmasının başlıca üç prensipten söz edilebilir. Bunların birincisi, birbirinde uzak alanların bulunması olarak tarif edilen *tamamlayıcılık*, ikincisi taşınacak yolcu ve eşyanın olması ve taşınma masraflarının karşılanabilmesi olarak tanımlanan *taşınabilirlik* ve üçüncüsü de alternatif ulaşım imkânları ve yollarının bulunması ve taşınacak olanların bu imkanlar arasında tercih yapabilmesi olarak tarif edilen *aracı imkânlar*⁶⁶⁰. Bu özellikler şehir içi yolcu ve yük taşınmasını ortaya çıkaran faktörlerdir.

Şanlıurfa Şehri’nde, şehir içi ulaşımın gelişmesi için gerekli olan 3 temel özelliğin çok uzun yıllardan beri var olduğu görülmektedir. Bu nedenledir ki Osmanlılar döneminde faytonlarla yapılan şehir içi ulaşım, 1960’lı yıllardan sonra otobüslerin devreye girmesiyle şekil değiştirmiş ve günümüze kadar da gelişerek devam etmiştir. Şehrin bir noktasından ötekine gitmek isteyen yolcuların taşınabilmesi için gerek belediye tarafından ve gerekse de özel sektör tarafından kurulan kuruluşlar hizmet vermektedir.

⁶⁶⁰ Northam, 1979: 428-434.

Şanlıurfa'da, 2003 yılı itibariyle yolcu taşımacılığı yapılan 15 şehir içi hat bulunmaktadır. Bu hatlarda Şanlıurfa Belediyesi'ne bağlı toplam 20 otobüs, özel sektöre ait 118 halk otobüsü⁶⁵⁹ ve 134 minibüs hizmet vermektedir. Otobüs, halk otobüsü ve minibüs şoförlerinden alınan bilgiye göre, şehir içi hatlarda taşınan günlük ortalama yolcu sayısı 75.200 civarındadır. Bu miktarın yaklaşık 16.000'i belediye otobüsleri, 21.440'ı minibüsler ve 37.760'ı da halk otobüsleri tarafından taşınmaktadır.

Şehir içi yolcu hatlarının ikisi hariç geriye kalanlarının tümünün ilk hareket noktası otogar çevresidir. Diğer iki hattın da ilk hareket noktası, Esentepe mahallesinde yer alan yeni Devlet Hastahanesi'dir. İlk hareket noktası otogar çevresi olan hatların güzergâhları, bu noktadan itibaren Karşıyaka sokak, Göl caddesi, Kunduracıpazarı-Divanyolu-Sarayönü caddelerinden vilayet kavşağına olan kısmına kadar ortaktır. Bu kavşak ve daha kuzeyde yer alan Abide kavşağı şehir içi hat güzergâhlarının dağıldığı kavşaklardır. Şehir içi hatların dönüş güzergâhları yine vilayet kavşağında birleşmektedir. Sarayönü, Fuar ve 12 Eylül caddelerinden devam eden dönüş güzergâhı, Göl ve Legler caddelerini takip ederek otogara ulaşır.

Şehir içi ulaşımın diğer ayağını yük taşınması oluşturmaktadır. Şehrin çeşitli noktalarında bulunan ve yük taşımak amacıyla kullanılan kamyonetler ve kasalı motosikletler şehir içi yük taşımacılığının neredeyse tamamını gerçekleştirmektedir. Şehit Nusret Caddesi üzerinde bulunan Topçu Meydanı'nda, otogar, hal pazarı, eski küçük sanayi sitesi ve hayvan pazarı civarında yük taşımacılığında kullanılan kamyonetlerin bekleme noktaları bulunmaktadır. 2003 yılı Ağustos ayında bu alanlarda yapılan araştırmaya göre yük taşımacılığında kullanılan toplam 116 kamyonet tesbit edilmiştir. Yük taşımacılığında en fazla kullanılan araçlardan biri de kasalı motosikletlerdir. Özellikle hal pazarı ve hayvan pazarı civarında yük taşıma amacıyla kullanılan çok sayıda kasalı motosiklet bulunmaktadır.

Şehir içi yolcu taşımacılığında faaliyet gösteren diğer kuruluşlar, özel sektöre ait olan öğrenci servisleridir. Şehrin bir çok noktasından alınan öğrenciler bu servislerle okullara taşınmaktadır. Özellikle, şehrsel alan dışında bulunan özel okullara öğrenci taşınmasında, özel öğrenci servisleri önemli rol oynamaktadır. Bunun yanında DSI, Köy Hizmetleri, Harran Üniversitesi gibi resmi kurumların,

⁶⁵⁹ Şehir içi hatlarda çalışan halk otobüsleri, midibüslerden oluşmaktadır.

OSB'nde yer alan çok sayıda sanayi kuruluşunun personelinin taşınmasında kullanılan servisler ve askeri servisler de şehir içi ulaşımında önemli bir yere sahiptir.

Haberleşme insanoğlunun en tabii ihtiyaçlarından biridir. Tarihten günümüze kadar ilkel haberleşme araçlarından günümüzün en modern haberleşme araçlarına kadar çok çeşitli haberleşme metotları kullanılmıştır. Son zamanlara kadar en yaygın haberleşme aracı olan mektup, telgraf ve teleks önemini yitirmiş, telefon ve günümüzde giderek yaygınlaşan internet, haberleşme yaşamına girmiştir.

Şanlıurfa'da günümüzde kullanılan en yaygın haberleşme aracı telefondur. Şanlıurfa Telekom Müdürlüğü'nden alınan 2003 yılı verilerine göre şehrin telefon santrali kapasitesi 83.925'tir. Fakat kullanılan hat sayısı 69.274'tür. Kullanılan hatların 48.624'ü konutlara, 20.650'si de iş yerlerine tahsis edilmiştir.

Şehirde haberleşmede önemli rol oynayan alanlar arasında telekom bayileri de yer alır. Şehrin bir çok noktasına dağılmış vaziyette bulunan bu bayilerin, haberleşme hizmetlerinin yürütülmesinde önemli katkıları bulunmaktadır. Bunun yanında şehrin her resmi kurumunda internet sistemleri kurulmuş vaziyettedir. Halk arasında internet kullanımı ise giderek yaygınlaşmaktadır. Şehrin hemen çoğu mahallelerinde internet kafeler bulunmaktadır. Haberleşmenin sağlanmasında cep telefonu (GSM) kullanımı çok yaygındır. Denebilir ki kullanılan cep telefonu sayısı, şehirdeki sabit hatlı telefon sayısından çok daha fazladır.

Haberleşme faaliyetlerinin oluşturan konulardan biri de günlük gazeteler ve yerel gazetelerdir. Ulusal bazda yayın yapan günlük gazetelerin tümü şehrin bir çok noktasında bulunan bayilerde halkın hizmetine sunulmaktadır. Bunun yanında şehirde mahalli gazeteler de bulunmaktadır. Şehirde çoğu haftalık olmak üzere günlük olarak da basılan 7 mahalli gazete bulunmaktadır. Mahalli gazetelerin genel dağıtım alanı çoğunlukla ilin resmi kurumları, esnaflar ile gazete abonesi olan Şanlıurfa'lıların yaşadığı İstanbul, Ankara, Adana, Adıyaman, Gaziantep, Diyarbakır ve Bursa gibi illerdir. Mahalli gazetelerin yanında, şehrin mahalli radyo ve televizyon kuruluşları da haberleşme de önemli rol oynamaktadırlar. Günümüzde şehirde mahalli yayın yapan 8 radyo ve 2 televizyon kanalı bulunmaktadır.

b.10. Konut Alanları

Sahip oldukları büyük nüfus toplulukları nedeniyle şehirler, önemli miktarlarda alanın konut olarak kullanılmasını zorunlu kılar. "Konut alanlarının

şehirsel alan içinde kaplamış oldukları alan, diğer kullanım alanlarından daha geniştir. Şehirsel alanın insanların barınma ihtiyacını karşılayan bu kesimi farklı tip, karakter ve yerel şartların etkisi altında ortaya çıkmış ikametgâhlardan oluşmaktadır.⁶⁶²

Konutların fiziksel özellikleri üzerinde, konut sahipleri veya kiracılarının sosyo-ekonomik özelliklerinin önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu nedenle de konut alanları da kendi içinde farklı farklı özellikler gösterir. Genellikle aynı sosyo-ekonomik özelliklere sahip olan insanların yaşadığı konutlar birbirine benzemekte, şehirsel alan içindeki konut alanları homojen bir yapı göstermemektedir.

Özellikle 1960'lı yıllardan sonra şehrin nüfus artışında diğer etmenler yanında alınan göç miktarının büyük bir rolü olmuş, buna bağlı olarak Şanlıurfa giderek büyümeye başlamıştır. 1985-90 yılları arasında şehrin nüfusunun tüm sayım dönemleri içinde en yüksek artış hızıyla artmasına paralel olarak şehir de büyümüştür. Bu hızlı büyüme konut ihtiyacını da doğurmuştur. Şanlıurfa'nın hızla kalabalıklaşması, gecekondulaşma, kooperatifleşme, şehrin kenar semtlerinde konut sitelerinin yapımı ve hatta eski çarşılar kesiminde konut olarak kullanılan yapıların iş yerlerine dönüşmesi şeklinde mekansal değişikliklere yol açmıştır.

Şehirlerde ortaya çıkan konut açığı dışında, şehir merkezinde bulunan iş alanların gelişmesi, şehir içi ulaşım imkânlarının gelişmesi gibi nedenler dolayısıyla, daha önce iş merkezlerine yakın alanlarda oturan insanların bir kısmı daha uzak alanlarda oturmaya başlamışlardır. Bu nedenle de iş merkezleri çevresindeki konut alanları, yavaş yavaş yerlerini yeni iş alanlarına bırakmışlardır. Böylece bu kesimlerdeki konut alanlarında yaşayan insan sayısı bir yandan azalırken, diğer yandan da şehrin çevresinde yeni konut alanları ortaya çıkmaya başlamış ve şehir giderek merkezden dışa doğru bir büyüme sürecine girmişlerdir.⁶⁶³

Şanlıurfa'da 1974 yılından itibaren görülmeye başlayan bu süreç, 1980 yılından sonra hızlanmıştır. Bu durum konut ihtiyacını arttıran etkenlerden biri olmuştur. Ayrıca yine bu dönem içerisinde devlet tarafından yapı kooperatifleri için sağlanan teşvikler de hızlı bir yapılaşmada etkili olmuştur. Böylece modern, çok katlı konut tiplerinden oluşan modern konut alanları ortaya çıkmıştır. 1995 yılına kadar şehrin özellikle kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatısı büyük bir şantiye görünümünü yeni

⁶⁶² Northam, 1979: 319.

⁶⁶³ Johnson, 1972: 113-114.

almıştır. Özellikle siteler halinde yapılan inşaatlar şehrin konut ihtiyacının giderilmesinde önemli rol oynamıştır. Yeni alanların imara açılmasıyla birlikte şehir mekânsal olarak hızla büyümeye başlamıştır. Bunun yanında daha önceden yerleşime açılan bir çok mahallede bulunan boş alanlar dolmaya başlarken, özellikle şehrin kuzey ve kuzeydoğusunda kalan alanlarda yeni mahalleler oluşmuştur.

Şehirlerde bulunan konut alanları homojen değildirler ve birbirinden farklı tarzda inşa edilen konut tipleri ve farklı sınıflardaki insanlar karışık olarak bulunmaktadır⁶⁶⁴. Bu nedenle de şehirlerin çoğunda farklı tipteki konutların bir arada bulundukları alanlar oluşmuştur. Şanlıurfa'da bulunan konut tipleri diğer şehirlerde de olduğu gibi homojen bir özellik göstermemektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında sosyo-ekonomik özellikler temel neden olmuştur. Ekonomik gelire bağlı olarak şehirlerde bulunan evler çeşitli tiplerde olmaktadır. Gelirin ve sosyal statünün artmasına bağlı olarak, şehir merkezinden dışa doğru farklı konut kuşakları ortaya çıkmaktadır. Şehirlerde genellikle ekonomik gelire bağlı olarak çeşitli konut tiplerinin bulunduğu alanların ortaya çıkması nedeniyle, bu farklı konut alanları da düşük gelirli, orta halli ve üst gelir grubunda yer alan alanlar olmak üzere 3 grupta tasnif edilmiştir⁶⁶⁵. Ancak bu tasnif her ne kadar genel bir özellik ortaya koymaktaysa da, tarihi etkenler bu tasnifte yer almamıştır. Tarihi etkenlerin de şehir içinde farklı tipteki konut alanlarının oluşmasında ne denli etkili bir faktör olduğu göz ardı edilemez.

Şanlıurfa şehrinde de Carter'in belirtmiş olduğu gibi daha önce şehrin merkezinde oturmaktayken, dışa doğru yeni yeni oluşan konut alanlarına doğru bir hareket bulunmaktadır. Ekonomik nedenler ve alınan göçler, şehirde modern tipteki konutlardan oluşan alanların ortaya çıkmasında etkili olduğu gibi, yaşanan hızlı ve çarpık şehirleşmeye bağlı olarak gecekondu tarzı konutlardan oluşan alanların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu noktadan hareketle, Şanlıurfa şehrinde sosyo-ekonomik özelliklere bağlı olarak farklı konut tipinden oluşan alanlar bulunmaktadır. Bunlar : 1- Şehrin eski kesimlerini oluşturan *tarihi konut alanları*, 2- Çarpık şehirleşmeye bağlı olarak ortaya çıkan *gecekondu alanları*, 3- Modern şehirleşme sürecinin başlangıcından günümüze kadar devam eden süreçte ortaya çıkan *modern konut alanları*dır.

⁶⁶⁴ Garnier-Chabot, 1971: 306.

⁶⁶⁵ Carter, 1973: 243.

Tarihi konut alanları Şanlıurfa Şehri'nin merkezinde yer almaktadır. Çoğunlukla Osmanlı döneminden günümüze kalmış olan konutlardan oluşan bu alan, gerek konut tipi ve gerekse cadde ve sokak sistemi açısından diğer konut alanlarında açıkça ayırt edilebilmektedir. Genel bir ifadeyle, günümüze ulaşamayan şehrin tarihi surlarının kapsamış olduğu alan, tarihi konut alanlarını oluşturmaktadır. Şanlıurfa kalesinden kuzeye doğru Bediüzzaman mezarlığına doğru uzanan, daha sonra Karakoyun deresini takip ederek doğuya ve güneye Harran kapıya uzanan, oradan da tekrar Şanlıurfa kalesi ile birleşen bir hattın sınırlamış olduğu alanda tarihi Urfa evleri bulunmaktadır. Şehrin Kadioğlu, Yusufpaşa, Hekimdede, Beykapısı, Yeni, Bıçakçı, Ulucami, Kurtuluş, Pınarbaşı, Türkmejdani ve Göl mahallelerinin (yıkılarak yerine yeni tarzda inşa edilmiş konutları hariç) tamamı ile Tepe, Gümüşkuşak ve Kendirci mahallelerinin kuzey kesimleri bu tarz konutlardan oluşmaktadır (Harita 24, 27). Tarihi Urfa evleri, beyaz kesme taştan⁶⁶⁶ ve avlu olarak inşa edilmiştir. Bu konutların bulunduğu alanda bulunan sokaklar da gerek dönemin şartları ve gerekse sosyal nedenlerle dar ve dolambaçlıdır. Tarihi Urfa evlerinin ve bu alanda bulunan sokakların özellikleri ile ilgili gerekli bilgiler, önceki bölümlerde verildiğinden yeniden değinilmeyecektir.

Şehrin gecekondulu alanları, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren yaşanan ekonomik ve sosyal nedenlerden dolayı, şehrin çevresinde bulunan kırsal alandan göç edenler tarafından oluşturulmuştur. Günümüz şehirlerinin en büyük sorunlarından biri olan gecekondulaşma, Şanlıurfa Şehri için de önemli bir sorun oluşturmaktadır. Tamamen modern tarzda planlanmış şehirler hariç, hemen hemen her şehrin gecekonduları bulunmaktadır. Gecekondular, düşük gelir grubundan kalabalık ailelerin ya da şehre yeni göç etmiş insanların yerleştiği,⁶⁶⁷ estetik ve konfor bakımından iyi seviyede olmayan, düşük kalitedeki evler⁶⁶⁸ olarak tarif edilmektedir. Şanlıurfa Şehri'nin özellikle batı (Foto 36), güney ve kuzeybatı kesimlerinde yer alan gecekondulu tarzı konut alanları geniş yer kaplamaktadır. 1970'li yıllardan itibaren Şanlıurfa'da gerek sanayi tesislerinin kurulmaya başlanması,

⁶⁶⁶ Halk arasında "nahit" adı verilen bu taşlar, şehrin çevresinde bulunan kalker platolarından temin edilmektedir. Bu alanlardan kesilmek suretiyle elde edilen bu taşlar, işlenmesi kolay ve sıcak-soğuk izolasyonu sağlama özellikleri nedeniyle tarih boyunca şehrin yapı malzemesi ihtiyacını karşılamıştır.

⁶⁶⁷ Garnier-Chabot, 1971: 307.

⁶⁶⁸ Northam, 1979: 348-349.

gerekse ticaret ve diğer alanlarda istihdam imkânlarının artması, ulaşım sistemlerinin gelişmesi, kırsal alanda tarım alanları üzerinde makinalaşma ve diğer nedenlerle meydana gelen baskı oluşması gibi nedenlerden dolayı şehir çevresinde bulunan kırsal alanlardan ve ilçe merkezlerinden önemli miktarda göç almıştır.

Cumhuriyet tarihinin en önemli projelerinden olan GAP, şehrin hem belli açılardan göç almasına neden olurken, başka açılardan da göç almasına engel oluşturmuştur. Şanlıurfa'nın GAP'ın başkenti konumunda olması nedeniyle, sanayi yatırımcılarına destek uygulanması şehrin yakın çevresinde bulunan alanlarda ve şehrin 20 km. batısında bulunan Şanlıurfa Organize Sanayi Bölgesi'nde (OSB) bir çok sanayi tesisi kurulmuştur. Meydana çıkan işgücü ihtiyacı istihdam imkânlarını arttırmış ve bundan dolayı da özellikle kırsal kesimde işsiz ya da yeterli gelir elde edemeyen nüfusun bir kısmı şehre göç etmiştir. Bunun yanında GAP çerçevesinde Atatürk Baraj Gölü havzasında yapılan kamulaştırma nedeniyle topraklarının tamamı kamulaştırılan, ya da toprağının kısmen kamulaştırılması nedeniyle belli bir maddi imkâna sahip olan çiftçilerin önemli bir kısmı şehre göç etmiştir. Bu grupta yer alan insanların şehre göç etmelerinin temelinde, topraklarını kaybetmiş olmaları ve kamulaştırma nedeniyle sahip oldukları maddi imkânları şehrin cazip şartlarında değerlendirme isteği bulunmaktadır. GAP'ın diğer bir etkisi de şehre göçü önlemede görülmüştür. Özellikle 1996 yılından itibaren Harran Ovası'na su verilmesiyle birlikte sulu tarıma geçilmiş ve çiftçilerin ekonomik seviyelerinde gözle görülür bir ilerleme görülmüştür. Harran Ovası'nda yaşayan çiftçilerin sulama ile birlikte daha fazla üretim ve verim elde etmeleri, daha önceleri ekonomik olarak zor şartlar altında yaşayan nüfusu yeniden toprağa bağlamıştır. Bu nedenle de en azından Harran Ovası'nda yaşayan nüfusun bir kısmının şehre göç etmesi önlenmiştir. Bunun yanında Atatürk Baraj Gölü çevresinde toprağı bulunan çiftçiler de gölün suyundan kendi imkânlarıyla yararlanarak sulamalı tarıma geçmiş ve gelirlerini arttırmışlardır. Bu nedenle de Atatürk Baraj Gölü çevresinden de nisbeten göç alması önlenmiştir. Yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı GAP, bir yandan Atatürk Baraj Gölü çevresinde yaşayan halkın bir kısmının göç etmesine neden olurken, diğer yandan da bir kısım çiftçilerin toprağında kalmasını sağlayarak göç etmesini engellemiştir.

Şehre göç eden nüfus miktarının artmış olması, bir yandan şehir nüfusunu arttırırken, konut alanları üzerinde meydana gelen bu baskı gecekondu mahallelerinin

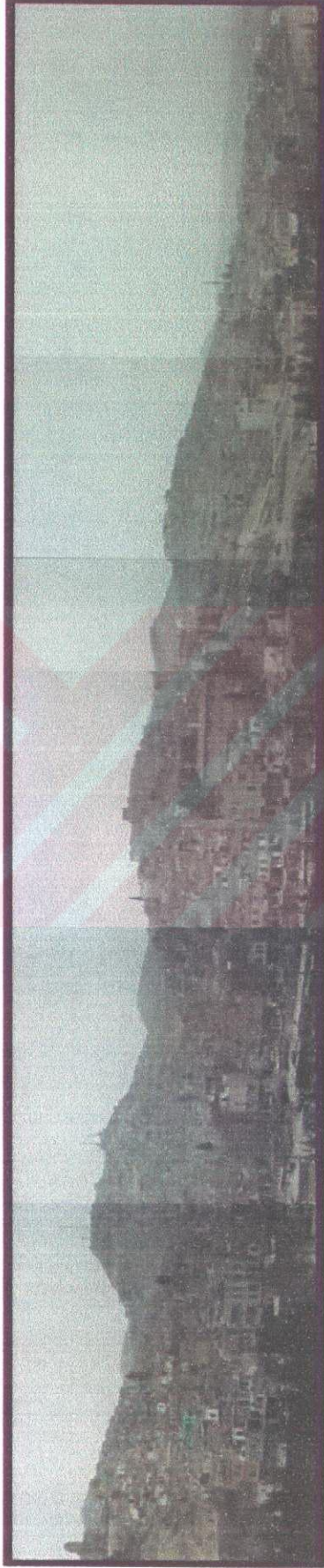

Foto 36. Şanlıurfa Kalesi'nden Şehrin Batı Kesimlerinde (HalepliBahçe ve Buhara Mahallelerinde) Yer AlanGecekondü Alanlarının Görünüşü. (M.S. Şahinalp, 2003).

gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Gecekondu mahallelerinin ekonomik özellikleri yanında sosyal özelliklerinde de bir birliktelik görülmektedir. Ekonomik özelliklerden kaynaklanan aynı sosyal özellikler yanında, aynı kültürü paylaşmanın da büyük önemi bulunmaktadır. Bu özelliğin ortaya çıkmasında en etkili olan diğer bir faktör de akrabalık ya da ilçe bazında hemşehriciliktir. Şehrin il dışından (memurların bir kısmı hariç) hemen hemen hiç göç almaması nedeniyle, şehrin diğer kesimlerinde olduğu gibi gecekondu alanlarında yaşayan halkın tamamına yakını il içinden göç edenlerden oluşmaktadır.

Gecekondu mahallelerinde bulunan konut tipleri, şehrin hemen hemen tüm gecekondu mahallelerinde aynı özelliği taşımaktadır. Gecekondulaşmanın başlamış olduğu 1960'lı yıllardan 1980'lere kadar yapılan gecekonduların hemen hepsi tek katlı ve avlulu konutlardan oluşmaktadır. Bunlar, sokağa açılan bir kapısı bulunan, avlunun bir veya iki kenarında bir oda bir eyvan ya da bir eyvanın kenarında iki odanın olduğu, basit şekilde inşa edilmiş konutlardır. Avlunun içinde mutfak olarak kullanılan bir tandırın da bulunduğu gecekondu bulunmektedir. Gecekondularda tuvalet, avlunun içinde ve oturma alanlarından ayrı olarak konumlandırılmıştır. (Çizelge 21).

Özellikle 1980'lerden sonra inşa edilen gecekonduarda yavaş yavaş avlulu konut tipinin terk edilmeye başlandığı görülmektedir. Avlu yerine odalar inşa edilmekte ve gecekondu kapısı direkt olarak sokağa açılmaktadır. Bu dönem gecekondualarının diğer bir özelliği de kat sayısı olarak yükselmeleridir. Önceleri tek katlı olarak inşa edilen gecekondu, gerek gelir seviyesinin artmasına ve gerekse kalabalık ailelere sahip olma nedeniyle daha fazla sayıda odalara ihtiyaç duyulması ve yeni bir arsa teminindeki ekonomik güçlükler olmasına bağlı olarak, ikinci hatta bazı yerlerde üçüncü katlar çıkmıştır.

Çizelge 21. Şanlıurfa'da Konutların Kullanım Kolaylıklarına Göre Hanehalkı Sayısı (2000).

	Konutun Kullanım Kolaylıkları			
	Tuvalet	Banyo	Mutfak	Borulu Su
Toplam Hanehalkı Sayısı	66.339	66.339	66.339	66.339
Konut İçinde	61.111	60.051	60.489	60.526
Konut Dışında	4.798	2.999	2.738	3.585
Yok	397	3.236	3.049	2.150
Bilinmeyen	33	53	63	78

Kaynak: D. İ. E.

Şehirde bulunan gecekonduların büyük kısmı konfor açısından yetersiz şartlar taşımaktadır. Gecekonduların büyük bir kısmında mutfak ve banyo bulunmamaktadır. Gecekonduda bulunan bir oda aynı zamanda mutfak olarak da kullanılmaktadır. Banyo ihtiyacı da, oda kapılarının hemen arkasında nisbeten daha alçak bir şekilde düzenlenmiş ve etrafı 3-5 cm yüksekliğinde betonla çevrilmiş yaklaşık 1m²'lik bir alanda giderilmektedir. Bunun yanında avlu içinde, oturma alanı dışında bağımsız olarak inşa edilmiş banyolar da bulunmaktadır. DİE 2000 yılı verilerine göre şehirde bulunan gecekondularda tuvaleti olmayan konutlar bile bulunmaktadır. Bunun yanında tuvaleti oturma alanı içinde olmayan gecekonduların sayısı fazladır. Tuvaleti olmayan konutların sayısı 397 iken, tuvaleti oturma alanı dışında olan 4.798'dir. Banyosu ve mutfağı olmayan ve oturma alanı dışında olan gecekonduların sayısı daha fazladır (Çizelge 21).

Gecekonduların diğer bir özellikleri de çok özensiz ve estetik özelliklere önem verilmeden inşa edilmiş olmalarıdır. Şehirde bulunan gecekonduların büyük bir kısmının dış sıvası yoktur ya da dış sıvası olanların dış cepheleri boyanmamıştır. Ancak buna rağmen iyi şartlarda, konfor bakımından diğer gecekondulardan ayırtılabilen, özenerek yapılmış gecekondular da yok değildir.

Şanlıurfa Şehri'nin gecekondularında kullanılan yapı malzemesi briket ve tuğladır. Harç malzemesi olarak kum ve çimento kullanılmaktadır. Gecekonduların hiç birinde çatı bulunmamaktadır. Şehirdeki çoğu modern binalarda olduğu gibi, iklimin etkisiyle sıcak mevsimlerde kullanılmaya uygun olması nedeniyle düz damlı olarak inşa edilmektedir (Foto 37).

Gecekonduların mahalleleri altyapı tesisleri bakımından iyi şartlara sahip değildirler. Bu mahallelerde yol, kanalizasyon ve su şebekesi yeteri kadar yaygın ve kullanışlı değildir. Özellikle şehrin batı kesimlerindeki tepelik alanlara yayılmış olan gecekondularda bahsedilen altyapı konularında önemli sorunlar yaşanmaktadır.

Şehrin gecekondularından oluşmuş mahalleleri Devteşti, Ahmet Yesevi, Süleymaniye, Yavuz Selim, Akabe, Buhara, Haleplibahçe, Mance, Dedeosman, Yakubiye, Topdağı (Foto 37), Eyyubiye, Şihmaksut, Onikiler, Hacıbayram, Muradiye, Selçuklu, Muradiye, Hayati Harrani, Sancaktar, Sırrın ve Karşıyaka mahalleleridir. Ayrıca kısmen gecekondulara sahip mahalleler de

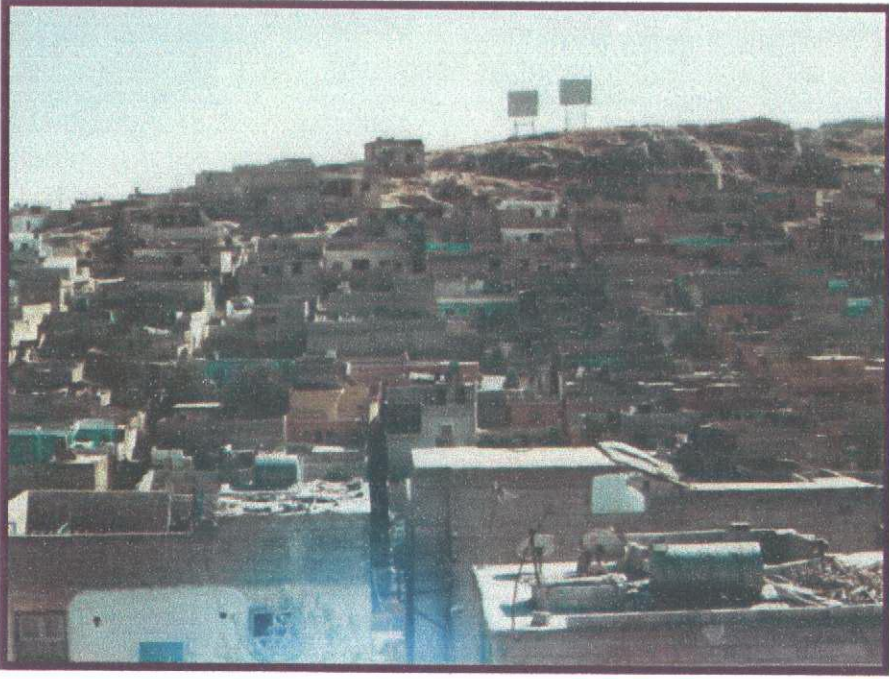

Foto 37. Şanlıurfa Kalesinin Güneyinde, Yakubiye ve Topdağı Mahallelerinde Yer Alan Gecekondulardan Bir Görünüş. (M.S. Şahinalp, 2003).

Foto 38. Şanlıurfa'da Modern Tarzda İnşa Edilmiş Eski ve Yeni Binaların Bulunduğu Mimar Sinan Mahallesinden Bir Görünüm. (M.S. Şahinalp, 2003).

bulunmaktadır. Bunlar, Bağlarbaşı, Karakoyun, Hızmalı, Eyüpnebi, Şairnabi, Paşabağı, İmambakır, Bamyasuyu ve Yeşildirek mahalleleridir.

Konut tipleri bakımından şehrin diğer bir konut alanı da modern konutların bulunduğu alanlardır. Sosyo-ekonomik özelliklere bağlı olarak genellikle orta ve üst gelir grubunda bulunan insanlar modern konut alanlarında yaşamaktadırlar. Modern konutlar, şehrin sanayi ve iş merkezleri gibi çok aktif olan alanlarından uzakta yer almaktadır. Bu tür konut alanlarında ikamet edenlerin günlük ihtiyaçlarını karşılayacak market ve benzeri iş yerleri, caddelerin kenarlarında ve sokak aralarındaki dükkanlarda yer almaktadır. Modern tipteki konutları diğerlerinden ayıran en önemli özellik, yapı ve görünüş itibarıyla daha iyi fiziki şartlara sahip olmalarıdır⁶⁶⁹. Bu alanlarda cadde, sokak ve yollar ile su, kanalizasyon, elektrik ve yeşil alanlar gibi gerekli altyapı tesisleri tamamlanmıştır. Şehirde modern konutların bulunduğu alanlar, en genel ifadeyle tarihi şehir dokusunun bulunduğu alanın kuzey kesimlerinden itibaren başlar ve kuzeye doğru (20. Zırhlı Mekanize Tugayı'nın bulunduğu askeri alan hariç) geniş bir alan kaplar (Foto 39).

Şehrin modern konut alanları 1950'li yıllardan itibaren inşa edilmeye başlanmıştır. 1962 yılına gelindiğinde şehrin kuzey kesiminde, Şanlıurfa-Gaziantep karayolu(Foto 32) ile Atatürk Bulvarı(Foto 33) arasında kalan alanda ve bu yolların çevrelerinde çok katlı modern konutların bulunduğu alanlar gelişmeye başlamıştır. Gelişmeye başlayan diğer bir modern konut alanı da Şanlıurfa-Mardin karayolu çevresidir. Bu tarihlerden itibaren giderek yayılım gösteren çok katlı modern konutlar günümüzde şehrin önemli bir bölümünü kaplamaktadır. Başta önemli karayollarının ve caddelerin iki tarafında olmak üzere, şehrin kuzey kesimlerini oluşturan mahalleler modern konutlardan oluşmaktadır (Foto 39).

Şehrin modern tarzda inşa edilmiş ilk konutları genellikle 2-3 katlıdır. Bunların sayıca çok az bir miktarı günümüze kadar kalabilmiş hatta bazıları bu araştırmanın yapıldığı süreçte yerine yenilerinin yapılması amacıyla yıkılmıştır. Bahçelievler, Şair Şevket, Mimar Sinan, Cengiz Topel, İpekyol ve Yenişehir mahallelerinde şehrin modern tarzda inşa edilmiş ilk binalarına çok az da olsa

⁶⁶⁹ Garnier-Chabot, 1971: 310.

Foto 39. Veysel Karani Mahallesinden Şanlıurfa Devlet Hastahanesi'nin de Bulunduğu Esentepe Mahallesi'ne Doğru Bir Görünüm. (M.S. Şahinalp, 2003).

Foto 40. Şanlıurfa'da Dupleks Villa Tipi Konutların Bulunduğu Ferahkent Semtinden Bir Görünüm. (M.S. Şahinalp, 2003).

rastlamak mümkündür (Foto 38). 1970'li yıllardan itibaren modern konutların kat yüksekliklerinde artış olmuş, 1974 yılından itibaren kat yüksekliği 7-8'e ulaşmıştır. 1970'lerde şehrin en yüksek binaları Atatürk Bulvarının iki tarafında inşa edilmiştir. Bu tarihlerden itibaren imar plânlarına bağlı olarak modern alanlarda binaların kat yüksekliği 9'a kadar yükselmiştir. 1970'lerden itibaren başlayarak 1980'li yılların başına kadar inşa edilen çok katlı binaların en önemli özelliği, iklim şartları göz önünde tutulmadan İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirlerde inşa edilen binaların örnek alınmasıdır. Bu tür binalarda tüm bölgede olduğu gibi Şanlıurfa'da da sıcak dönemlerde ihtiyaç duyulan geniş balkonlar yerine küçük kullanışsız balkonların yapılmış olmasıdır (Foto 38). Ancak kabaca 1985 yılından itibaren bu tür binalar yerine iklim şartlarına daha uygun binalar inşa edilmeye başlanmıştır. Şehirde bulunan modern konutların büyük bir kısmı 4 odalı olmak üzere 3, 5 ve daha fazla odaya sahip modern konutlar da bulunmaktadır. 2000 yılı DİE verilerine göre şehirde bulunan hane halkının büyük bir kısmının 4 odalı konutlarda oturmakta oldukları görülmektedir. 4odali konutlarda oturan hane sayısı 27.531'dir. 3 ve daha az sayıda odalı evlerde oturan hane sayısı ise 30.963, 5 ve daha fazla sayıda odalı evlerde oturan hane sayısı 7.536'dır (Çizelge 22). Oda sayısı fazla olan konutların büyük bir kısmı dubleks olup, bunların bir kısmı bina içinde bir kısmı da bağımsız villa tipi dubleks konutlardır. Şehrin sadece bir semtinde villa tipi bağımsız dubleks binaları bulunmaktadır. Paşabağı ve İmambakır mahallelerinin sınır kesimlerinde Ferahkent olarak bilenen semtte bu tip konutlar bir arada bulunmaktadır (Foto 40).

Çok katlı modern konutların ortalama kat yüksekliği 5'tir. Bu tür konutların bulunduğu alanlarda binaların büyük bir çoğunluğu imar plânlarına bağlı olarak 5 katlıdır. Bazı kesimlerde binaların kat sayısı 4'e inmektedir. Ancak bu binaların sayısı 5 katlı binalara nazaran azdır. Son yıllarda, özellikle 1995 yılından itibaren inşa edilen binaların bazılarında kat sayısını 9'a kadar yükselmektedir. Şanlıurfa-Gaziantep yolunun iki tarafında ve Esentepe mahallesinin kuzey kesimlerinde 7-8 katlı binalara rastlanırken, Atatürk bulvarı üzerinde ve Yenişehir mahallesinde 9 katlı binalara rastlamak mümkündür. Konut olarak kullanılan en yüksek bina 10 katlı olup, İpekyolu mahallesinde bulunmaktadır.

Çizelge 22. Şanlıurfa'da Hanehalkına Göre Oturulan Konutun Oda Sayısı (1985-2000).

Yıllar	Toplam Hanehalkı Sayısı	Oda Sayısı						
		Çadır, Baraka, Mağara v.b.	1	2	3	4	5+	Bilinmeyen
1985	30.918	16	973	7.155	13.969	6.990	1.793	22
2000	66.339		940	8.527	21.496	27.531	7.536	309

Kaynak: D. İ. E.

Araziden daha ekonomik olarak yararlanmak amacıyla çok katlı olarak inşa edilen modern binaların bulunduğu konut alanlarında, 2. derecede iş alanları gelişmiştir. Bu binaların neredeyse tamamında zemin katların, hatta bazı caddelerin kenarında bulunan binaların 1 ve 2. katları işyeri olarak kullanılmaktadır. Özellikle Bahçelievler, Atatürk, Cengiz Topel, Mimar Sinan ve Şair Şevket mahallelerinde, M. Akif Ersoy, Emniyet, Yunus Emre ve Cumhuriyet caddeleriyle Atatürk Bulvarında bu özelliklere sahip işyerleri yoğun olarak bulunmaktadır. Bu nedenle gecekondu ve tarihi şehir dokusunun bulunduğu alanlardan farklı olarak, önemli caddeler üzerindeki işyerleri hariç, genellikle günlük ihtiyaçları karşılamaya yönelik işyerleri ve konutlar iç içedir.

Şanlıurfa şehri hane halkı büyüklüğü bakımından demografik çalışmalarda kabul edilen ortalama hane halkı büyüklüğünden yüksek değerler göstermektedir. Şehrin 1990 yılı DİE verilerine göre şehrin yerleşik nüfusu 262.866 olarak tesbit edilmiştir. Şehirde bulunan toplam hane sayısı da 43.834'tür. Buna göre şehrin ortalama hane halkı büyüklüğü yaklaşık 6 (5.99) kişi olarak ortaya çıkmaktadır. 2000 yılı verilerine göre ise şehrin yerleşik nüfusu 384.645 ve toplam hane sayısı da 66.339'dur. Bu verilere göre 2000 yılında şehrin hane büyüklüğü 5.8 kişidir (Çizelge 24). 1990 yılından 2000 yılına kadar geçen sürede hane büyüklüğünün azalmasında daha önceki dönemlerde de olduğu gibi çekirdek aile tipinin giderek artması, ailelerin sosyo-ekonomik şartlardan dolayı giderek daha az sayıda çocuk sahibi olma istekleri neden olmuştur. 2003 yılı ETF'ne göre ise şehirde toplam 82.837 hane bulunmaktadır (Çizelge 23). Buna göre ortalama hane büyüklüğü 5 civarında görülmektedir. Ancak Akpınar ve Buhara mahallelerinin hane sayıları ile ilgili veriler eksik olduğundan bu sayıya ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. 1990 yılında şehrin ortalama hane büyüklüğü 6 olmasına karşılık hane halk sayısının %16.5'inin büyüklüğü 7'dir. Bu grup, hanehalkı büyüklüğü grupları içinde en yüksek orana

Çizelge 23. Şanlıurfa Şehrinin Mahalleleri (2003).

Mahalleler	Yüz-ölçüm (km²)	Nüfus	Nüfus Yoğ.	Hane sayısı	Hane Yoğ.	Bina Say.	Mahalleler	Yüz-ölçüm (km²)	Nüfus	Nüfus Yoğ.	Hane sayısı	Hane Yoğ.	Bina Say.
Ahmet Yesevi	1,25	6365	5110,58	1275	1023,7	1054	Kurtuluş	0,17	3974	23188,9	549	3203,5	640
Akabe	0,53	8807	16772,5	3922	7469,3	1114	Mance	0,22	3848	17554,7	716	3266,4	602
Akpınar	0,60	0	0	0	0	58	Mimarsinan	0,06	3124	50570,9	758	12270	101
Akşemseddin	0,32	9596	30096,9	3649	11445	2483	Muradiye	0,63	10845	17277,1	1999	3184,6	1405
Atatürk	0,25	4906	19385,4	1082	4275,4	537	Onikiler	0,59	12216	20780,6	2184	3715,2	1416
Bağlarbaşı	0,60	12729	21292,4	2437	4076,5	1595	Osmangazi	0,35	7328	21013,5	1370	3928,6	294
Bahçeliev-ler	0,08	3648	44650,1	902	11040	105	Osmanlı	0,20	5138	25783,7	591	2965,8	896
Bamyasuyu	0,41	5334	12931,1	947	2295,8	985	Paşabağı	1,76	6501	3703,02	1161	661,31	704
Beykapısı	0,13	3935	31344,1	560	4460,7	368	Pınarbaşı	0,08	2236	29528,4	319	4212,7	294
Bıçakçı	0,11	1271	12034,3	351	3323,4	391	Refahiye	0,35	6368	18054,3	1120	3175,4	181
Buhara	0,39	8113	20771,9	0	0	1420	Sancaktar	0,90	9971	11070,1	1548	1718,6	1409
Cengiz Topel	0,17	9271	56053,1	2438	14740	188	Selahattin Eyyubi	0,33	6569	19978,7	1371	4169,7	239
Dedeosman	0,41	6606	15937,7	1020	2460,9	1300	Selçuklu	0,31	4559	14572,1	472	1508,7	1363
Devteşti	0,98	7162	7297,59	1764	1797,4	1595	Sırrın	0,65	9528	14644,4	667	1025,2	517
Ertuğrulgazi	1,05	4509	4309,95	1080	1032,3	274	Sultanfatih	0,09	2023	22559,8	568	6334,1	66
Esentepe	0,80	3297	4136,29	395	495,55	146	Süleymaniye	0,61	12079	19776,6	2182	3572,5	2246
Eyüpkent	2,12	1160	546,075	140	65,906	551	Şairnabi	0,44	9506	21683,4	1672	3813,9	756
Eyüpnebi	1,08	7705	7120,73	1018	940,8	2568	Şairşevket	0,08	2792	35925,4	873	11233	76
Eyyübiye	0,33	11628	35151,9	2074	6269,8	1082	Şehitlik	0,21	7749	36685,3	2396	11343	487
Göller	0,16	1999	12384,5	219	1356,8	223	Şihmaksut	0,29	11009	37328,3	1857	6296,5	1201
Gümüşkuşak	0,09	4063	47416,5	726	8472,7	326	Tepe	0,15	5349	35319,2	901	5949,3	660
Hacıbayram	0,26	10804	41073,6	1795	6824	1111	Topdağı	0,52	7060	13679,1	1165	2257,2	1098
Haleplibahçe	0,44	9449	21455,8	1462	3319,8	878	Türkmejdani	0,28	3618	12785,9	504	1781,1	545
Hamidiye	0,79	7024	8901,04	1492	1890,7	283	Ulubatlı	0,36	7493	20547,4	840	2303,5	233
Hayatelihar-rani	1,00	5784	5793,51	918	919,51	2701	Ulucamlı	0,12	2256	19188,4	464	3946,5	393
Hekimdede	0,10	3162	30514,8	517	4989,3	368	Veysekkarani	0,80	2727	3412,65	474	593,18	340
Hızmalı	0,14	4990	36291,4	1230	8945,6	259	Yakubiye	0,31	5752	18622,5	871	2819,9	1014
İmambakır	1,06	3805	3582,44	617	580,91	447	Yavuzsellim	0,23	11631	50975,7	3012	13201	1055
İpekyol	0,62	13292	21551,7	5789	9386,3	565	Yeni	0,20	5476	27757,5	1161	5885	853
Kadioğlu	0,19	3432	18321,9	598	3192,5	515	Yenişehir	0,55	13068	23933,7	2514	4604,3	379
Kamberiye	0,67	3050	4582,53	893	1341,7	1536	Yeşildirek	0,48	8775	18424,7	1562	3279,7	946
Karakoyun	0,32	5307	16439,4	723	2239,6	579	Yusufpaşa	0,19	3702	19351,6	653	3413,5	652
Karşıyaka	0,79	6939	8815,59	1748	2220,7	1092	Çarşılar*	0,05		0	0	0	36
Kendirci	0,26	4175	16368,1	562	2203,3	413	Toplam	31,01	417567	13462,59	82837	2670,71	52207

Kaynak : İl Sağlık Müdürlüğü Ev Tespit Fişleri (ETF), 2003 ve Şanlıurfa Belediyesi.

*Çarşılar mahallesinin resmi bir statüsü yoktur. Ayrıca ikamet eden de bulunmamaktadır.

sahip olanıdır. Hane büyüklüğü 5 olanların oranı %14.4 iken 10 ve daha fazla olanların oranı %11.1 gibi yüksek bir değer göstermektedir. 2000 yılına gelindiğinde ise hanehalkı sayısı içerisinde en yüksek değer %15.9 ile hane büyüklüğü 5 olanlardır. Bunu %14.7 ile hane büyüklüğü 4 olanlar ve %14.1 ile 6 olanlar takip etmektedir. Hane büyüklüğü 10 ve daha fazla olanların oranı da 1990 yılına göre düşüşü göstererek %9.5'e inmiştir (Çizelge 24).

Çizelge 24. Şanlıurfa'da Hane Büyüklüğüne Göre Hanehalkı Sayısı (1990-2000).

Yıllar	Toplam Yerleşik Nüfus	Toplam Hane Halkı	Hane Büyüklüğü									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10+
1990	262.866	43.834	792	2.746	4.029	5.950	6.293	6.103	7.227	3.313	2.502	4.879
(%)		100.0	1.8	6.3	9.2	13.6	14.4	13.9	16.5	7.6	5.7	11.1
2000	384.645	66.339	1.764	4.869	6.841	9.767	10.528	9.375	9.085	4.747	3.090	6.273
(%)		100.0	2.7	7.3	10.3	14.7	15.9	14.1	13.7	7.2	4.7	9.5

Kaynak: DİE

Şehirde oturan hanehalkın büyük bir kısmı oturmuş oldukları konutun mülkiyetine sahiptir. Bunu yanında oturmuş oldukları konutlarda kiracı durumunda olanların sayısı da azımsanmayacak değerlerdedir. Bunun yanında çeşitli kamu kurumlarına ait lojmanlarda ikamet edenlerin sayısı fazla değildir. 2000 yılı DİE verilerine göre hanehalkı sayısı 66.339 olup, ev sahibi olanların sayısı 45.228'dir. Bu da hanehalkı sayısının yaklaşık %68.2'sini oluşturmaktadır. Oturdıkları konutta kiracı durumunda olanların sayısı ise 17.509 olup, %26.4'lük bir orana sahiptir. Kamu kurum ve kuruluşlarına ait lojmanlarda oturan hane sayısı da 1.615 olup, toplam hane sayısının %2.4'üne denk düşmektedir (Çizelge 25).

Çizelge 25. Şanlıurfa'da Hanehalkı Büyüklüğü ve Oturulan Konutun Mülkiyet Durumuna Göre Hanehalkı Sayısı (2000).

Hanehalkı Büyüklüğü	Toplam Hanehalkı Sayısı	Ev Sahibi	Kiracı	Lojmanda Oturan	Ev Değil Ama Kira Ödemeyen	Diğer	Bilinmeyen
Toplam	66.339	45.228	17.509	1.615	1.490	411	86
1	1.764	624	649	44	59	83	5
2	4.869	2.684	1.898	103	138	41	5
3	6.841	3.507	2.720	356	209	40	9
4	9.767	5.479	3.431	533	256	53	15
5	10.528	7.079	2.872	262	253	52	10
6	9.375	6.787	2.190	144	197	41	16
7	9.085	6.914	1.826	104	184	43	14
8	4.747	3.871	725	34	100	13	4
9	3.090	2.581	440	24	33	9	3
10+	6.273	5.402	758	11	61	36	5

Kaynak: D. İ. E.

b.11. Mezarlıklar

Yerleşmelerin önemli ihtiyaçlarından biri de mezarlıklardır. Çoğunlukla yerleşim biriminin yakın çevresinde bulunan mezarlıklar, Şanlıurfa Şehri'nde de oldukça geniş yer tutmaktadır. Şehrin Osmanlı döneminden kalma bazı mezarlıkları günümüzde de kullanılmaktadır. Osmanlılar döneminde şehrin dışında yer alan mezarlık alanları gelişmeye bağlı olarak günümüzde şehrsel alan içinde kalmıştır. Şanlıurfa şehrinin en büyük mezarlığı Kadioğlu mahallesinin kuzey ve Hızmalı mahallesinin güney kesimini kapsayan *Bediüzzaman mezarlığı*dır. Fuar Caddesi'nin ikiye böldüğü Bediüzzaman mezarlığı şehrin en eski Müslüman mezarlığıdır. Önceki konularda da belirtildiği gibi, tarihte şehre hakim olan topluluklara bağlı olarak, şehrin güney ve batısındaki tepelik alanlarda putperest, Hristiyan ve kısmen de Musevi mezarlıkları bulunmaktaydı. Bunların yanında şehrin içinde de Hristiyan mezarlıkları bulunmaktaydı.

Bediüzzaman mezarlığından sonra en büyük mezarlık, şehrin tarihi kesimlerinin güneyindeki *Harrankapı mezarlığı*dır. Eyyubiye mahallesinin doğu, Onikiler mahallesinin kuzeybatı kesimlerini kaplayan bu mezarlık da Bediüzzaman mezarlığı gibi Eyyup Peygamber caddesi tarafından ikiye bölünmüştür. Şehrin bu iki önemli mezarlığı dışında iki küçük mezarlık daha bulunmaktadır. Bunların biri, Şanlıurfa kalesinin doğusunda, Göl mahallesi sınırları içinde, diğeri ise, Sırrın mahallesinin kuzeybatı kısmında yer almaktadır.

Şehrin bu mezarlık alanları yanında iki de şehitliği bulunmaktadır. Bunların birincisi bulunduğu mahalleye adını veren, I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları şehitlerinin bulunduğu şehitliktir. Şehrin diğer şehitliği ise Bediüzzaman mezarlığının hemen yanında, Hızmalı mahallesi sınırları içinde yer alan askeri şehitliktir.

c) Şanlıurfa Şehrinin Fonksiyonel Sınıflamadaki Yeri

Şehir sınıflandırmada kullanılan en önemli yöntemlerden biri de fonksiyonel sınıflandırmadır. Şehirler, sahip oldukları sosyal ve ekonomik özelliklere göre bir çok fonksiyon kazanmakta ve çevrelerindeki kırsal kesimleri bu fonksiyonları ile etkisi altında tutmaktadır. Fonksiyonel sınıflandırmada esas alınan kriter, şehrin çeşitli fonksiyonlarında faaliyete katılan faal nüfusun sektörel dağılımıdır.

En yaygın olarak bilinen fonksiyonel sınıflandırmalarından birini Harris yapmıştır. Harris şehirleri fonksiyonlarına göre 8 grupta toplamıştır. Bunlar imalat, perakende ticaret, toptan ticaret, ulaşım, madencilik, üniversite, dinlence ve birden fazla fonksiyon sahip karma fonksiyonlu şehirlerdir⁶⁷⁰.

Harris'in yaptığı sınıflandırmadan başka fonksiyonel sınıflandırmalar da vardır. Bunlar arasında Nelson, Alexandersson, Taylor, Aurousseau, Pownall, Duncan-Reiss ve William-Olsson'ın sınıflandırmaları sayılabilir⁶⁷¹. Bunlardan Nelson, ayrıntılı bir sınıflama yapmış ve şehirleri imalat, profesyonel hizmet, ulaşım ve haberleşme, kişisel hizmet, yönetim, toptan ticaret, mali işler-sigortacılık-emlakçılık ve madencilik şehirleri olmak üzere 9 gruba ayırmıştır⁶⁷².

Bu sınıflamalarda şehrin sadece bir fonksiyonu öne çıkarılmaktadır. Şehirlerin çok sayıda fonksiyona sahip olmaları ve ekonomik faaliyetlerinin bir bileşkesi olarak fonksiyonel kimlik kazanmalarından dolayı⁶⁷³ ana fonksiyonlarının tespit edilmesi, daha yararlı olacaktır. Tarımsal (tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık, avcılık, vs.), endüstriyel (madencilik, imalat ve inşaat işleri) ve hizmete yönelik (ticaret, ulaştırma, mali işler, kişisel ve toplumsal hizmetler vb.) faaliyetler olmak üzere üç ana grupta sınıflandırma yapmak, şehrin fonksiyonel sınıflamadaki yerini daha net olarak ortaya koyacaktır⁶⁷⁴.

Şanlıurfa Şehri, gelişme sürecinde bir takım yeni fonksiyonlara sahip olurken, bir takım fonksiyonları da gelişmiş ve belirginleşmiştir. DİE nüfus istatistiklerine göre, 1980 yılı için çalışan nüfusun %5.5'i tarım, %23.34'ü endüstri ve %72.15'i de hizmet ana sektöründe çalışmaktadır. Hizmet sektörü içinde %40.02'lik oranla toplum hizmetleri en büyük paya sahiptir. Endüstri sektöründe ise en büyük pay, %13.57'lik oranla imalata aittir. 1980-1985 yılları arasında, tarım sektöründe çalışanların oranında artış olmuş ve %13.43'e yükselmiştir. Endüstri sektöründe oransal bir gerileme görülmüş ve bu faaliyet kolunun oranı %21.9'a düşmüştür. Bu sektör içinde en büyük pay, %12.28 ile yine imalata aittir. 1985 yılında da en büyük

⁶⁷⁰ Northam, 1979: 20; Carter, 1973: 50.

⁶⁷¹ Bu sınıflamalar için bkz. Northam, a.g.e.: 19; Carter, a.g.e.: 48-53, Garnier-Chabot, 1971: 108.

⁶⁷² Carter, a.g.e.: 52-53.

⁶⁷³ Özgür, 1996: 54.

⁶⁷⁴ Özgür, 1992: 56; Özgür, 1996: 54.

pay %64.67 ile hizmet sektöründe çalışanlara ait olmakla birlikte, bu sektörünün payı 1980 yılına göre düşmüştür. 1985 yılında hizmet sektörü içinde en büyük pay %38.26 ile yine toplum hizmetlerine aittir.

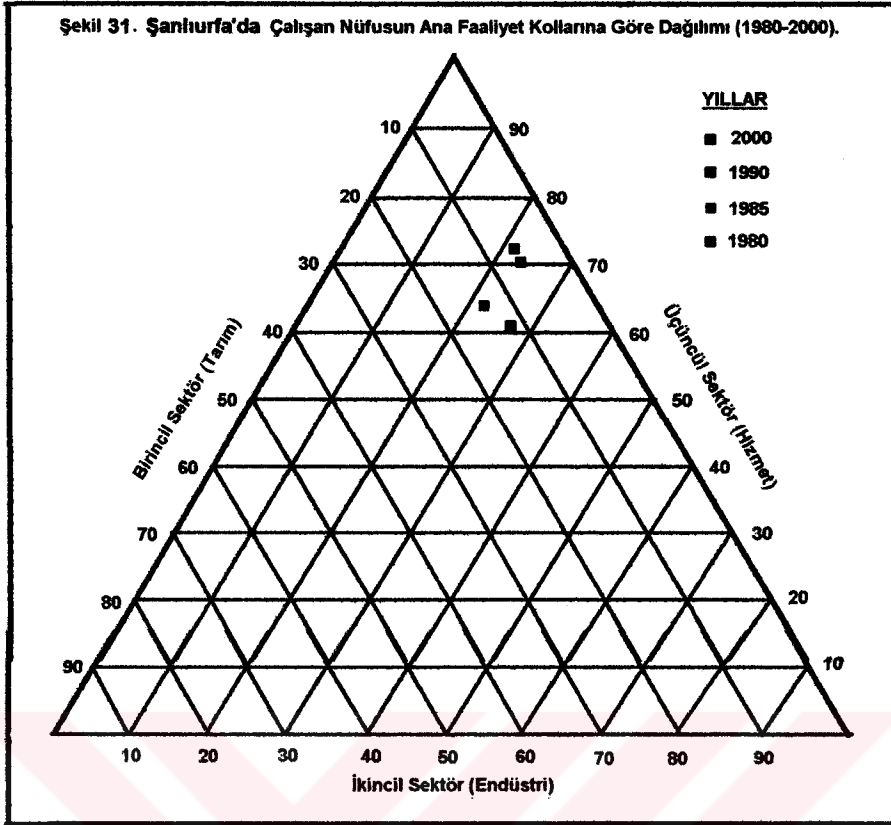
1990 yılında tarımsal faaliyetlerin toplam faal nüfus içindeki oranı %11.74'tür. Bu tarihte, endüstri faaliyetlerinin %27.13 ve hizmet faaliyetlerinin ise %61.13'lük paya sahip oldukları gözlenmektedir. Bu dönemde tarım ve hizmet sektörlerinin oranı azalırken endüstri sektörünün oranı artmıştır. 1980 ve 1985 yıllarında endüstri sektörü içinde en büyük paya imalat sanayii sahipken, 1990 yılında bu sektörde en fazla pay yapılaşmadaki gelişmeye bağlı olarak inşaat ve bayındırlık sektöründe çalışanlarda olmuş ve oranı %15.74'e ulaşmıştır. Hizmet sektöründe de en yüksek oran %32.72 ile toplum hizmetlerinde gerçekleşmiştir.

Şanlıurfa'da, 2000 itibariyle tarım sektöründe çalışanların oranı bir hayli azalmış ve %6.92'ye düşmüştür. Bunun yanında ikincil sektörde çalışanların oranı %27.13'ten %22.63'e gerilemiştir. Bu iki sektörde görülen gerilemeye karşılık, hizmet sektöründe çalışanların oranı %70.45'e yükselmiştir (Çizelge 26, Şekil 31).

Çizelge 26. Şanlıurfa'da Çalışan Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı(1980-2000).

Ekonomik Faaliyet	YILLAR							
	1980		1985		1990		2000	
	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%
Tarım-Hayvancılık v.b.	1858	5,50	5783	13,43	6841	11,74	4188	6,92
Maden Çıkarımı	30	0,09	11	0,03	15	0,03	32	0,05
İmalat	4580	13,57	5287	12,28	6622	11,36	8239	13,60
Elektrik, Su, Gaz	42	0,12	52	0,12	227	0,39	393	0,65
İnşaat	2929	8,68	4130	9,59	9173	15,74	5438	8,98
Ticaret	5172	15,32	7258	16,86	10348	17,76	11736	19,38
Ulaştırma, Depolama	2019	5,98	2673	6,21	3890	6,68	3387	5,59
Mali İşler	564	1,67	752	1,75	1224	2,10	2282	3,77
Toplum Hizmetleri	13508	40,02	16474	38,26	19067	32,72	24430	40,34
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	3052	9,04	633	1,47	863	1,48	438	0,72
TOPLAM	33754	100,00	43053	100,00	58270	100,00	60563	100,00

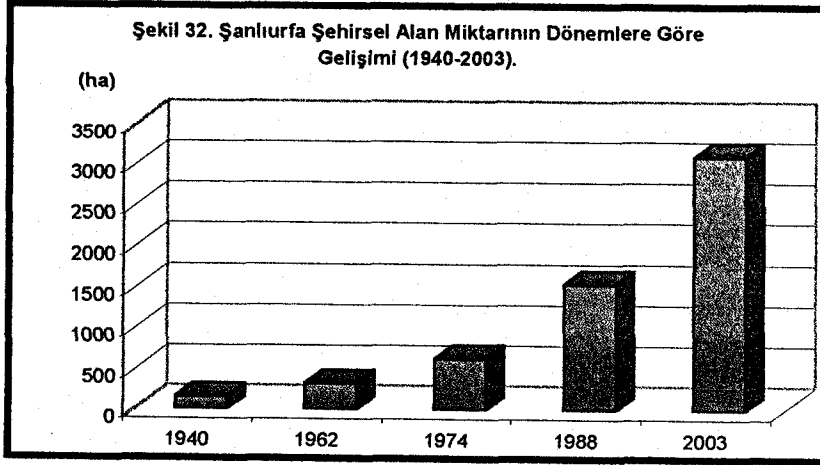
Kaynak: D. İ. E. Nüfus İstatistikleri.

Yukarıdaki şekilde de görüldüğü gibi 1980-2000 yılları arasında şehrin hakim fonksiyonu ticaret, ulaştırma, mali işler, kişisel ve toplumsal hizmetlerden oluşan hizmet sektörüdür. Yıllara göre hizmet sektörünün etkisinde değişiklikler olmuştur. Bu yıllar arasında hizmet fonksiyonunun en etkili olduğu yıl 1980 yılıdır. Hizmet fonksiyonunun zayıflamış gibi görüldüğü 1990 yılında bile hizmet fonksiyonunda faaliyet gösterenlerin oranı %61.13'tür. Bu nedenle şehrin hakim fonksiyonunun hizmet olduğu söylenebilir. Hizmet fonksiyonu içinde de toplum hizmetleri, en fazla nüfus istihdam eden faaliyet alanını oluşturmaktadır. Bütün yukarıdaki bilgiler ışığında Şanlıurfa'nın bir hizmet şehri olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

d) Mekânsal Yayılış Alanı

Günümüz Şanlıurfa Şehri'nin mekânsal gelişimindeki son evreyi 1989-2003 arası dönem oluşturmaktadır. 1989 yılından itibaren hızlı bir şekilde büyüyen Şanlıurfa Şehri'nin, mekânsal büyümeye bağlı olarak şehrsel alan miktarı da önemli oranda artmıştır. Şehrin 2003 yılında yüzeyde kapladığı alan yaklaşık 3102 hektardır. 1987 yılına nazaran şehrsel alan miktarına gelen artış yaklaşık olarak %101.4, yani iki katından daha fazladır (Şekil 32). Meydana gelen bu gelişmelere bağlı olarak günümüz Şanlıurfa'sı ortaya çıkmıştır (Foto 41, 42).

Bu dönem içinde şehrin hakim yayılma yönü yine kuzey ve nisbeten de güney olmuştur. Şehrin güney, kuzey-kuzeydoğu yönlerinde ilerlemesinde yine en büyük rolü topografik özellikler oynamıştır. Şehrin batı kesimlerinin Fatik platosu yamaçlarıyla sınırlanmış olması, özellikle şehrin kuzeybatı kesimlerine doğru yükseltinin artmasına bağlı olarak eğimin de artması imar plânlarına yansımıştır. Her ne kadar imar plânları doğrultusunda mekânsal bir gelişme meydana getirilmek istenmişse de, plânsız şehirleşme olgusuna engel olunamamış, gecekondu benzeri yapılar hızla şehri kuşatmıştır.

1988 yılından sonra şehrin batı yönünde topografik engellerin de etkisiyle önemli bir gelişme göstermediği görülmektedir. Her ne kadar bahsedilen alan, topografik olarak yerleşmeye elverişli şartlar taşımasa da, bu alan özellikle gecekonducular tarafından işgal edilmiş durumdadır. Şehrin batısında kalan alanlarda plânsız, çarpık şehirleşme sonucu gecekondu alanları ortaya çıkmıştır.

Şehrin güney doğu ve doğusundan itibaren uzanmaya başlayan Harran Ovası, I. derece tarımsal arazisi olmaları nedeniyle imara açılmamıştır. Bu nedenle de şehrin doğu ve güneydoğu yönünde bu dönem içinde mekânsal bir gelişme görülmemiştir.

Şehrin mekânsal olarak yayılmasında engel oluşturan bir başka fiziki etken, şehrin kuzeydoğu kesimlerini çevreleyen Sırrın çayıdır. Karşıyaka mahallesi hariç (ki bu mahalle eskiden Sırrın köyü sınırları içinde yer alıyordu ve yerleşmelerin bir kısmı Sırrın çayının doğusunda da bulunuyordu), şehrin bu kesimlerde bulunan

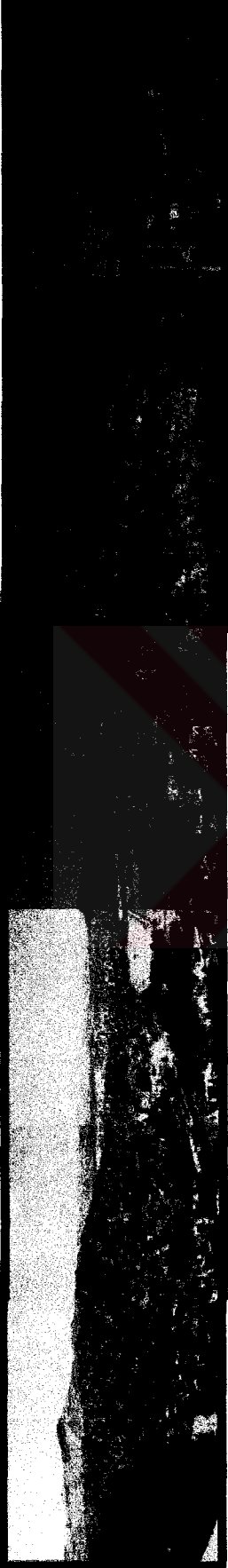

Foto 41. Şanlıurfa Kalesinden Şanlıurfa Kuzeyine Doğru Bir Görüntü. (M.S. Şahinalp, 2003).

Foto 42. Şanlıurfa'nın Kuzeyinde Bulunan Esentepe Mahallesinden Şanlıurfa Kuzeyine Doğru Bir Görüntü. (M.S. Şahinalp, 2003).

hiçbir mahallesi Sırrın çayını aşamamıştır (Harita 27). Sırrın çayı ile birlikte bir müddet aynı mecrada akan ve daha sonra ayrılan ana sulama kanalının da burada olması ve kanal üzerinde geçiş sağlayacak köprülerin bulunmayışı diğer bir engel oluşturmaktadır.

Şehrin mekânsal olarak yayılışında engel olan faktörler sadece fiziki şartlardan oluşmamaktadır. Fiziki engellerin yanında beşeri bir takım engeller de bulunmaktadır. Abide kavşağından itibaren Şanlıurfa-Diyarbakır karayolunun batı kesimlerinde yer alan ve belediye sınırlarını bile aşan büyük bir alanı kaplayan askeri alan, şehrin kuzey/kuzeybatı yönünde daha da büyümesine engel olan önemli bir faktördür.

Şehrin kuzeyinde bulunan plato alanının nisbeten hafif eğimli olması, bazalt örtüleriyle kaplı olmasından dolayı tarım alanı olarak kullanılmaya elverişsiz ve zeminin sağlam olması nedeniyle yerleşmeye elverişli olması gibi nedenler bu yönde konut alanlarının gelişmesine ve yeni mahallelerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. 1989-2003 yılları arasında en hızlı yapılaşmaya maruz kalan alan, Abide kavşağından itibaren Diyarbakır ve Mardin yolları arasında kalan alan olmuştur. 1988 yılına kadar çoğunlukla bu yolların kenarında veya yakın olan kesimlerinde yerleşmeler toplanmışken, bu tarihten itibaren bu iki yoldan uzak kalan kesimlerde hızlı bir yerleşme faaliyeti yaşanmıştır. Öncelikle 1988 yılına kadar etrafında binaların yapılmasıyla yeni yeni belirmeye başlayan M. Akif Ersoy Caddesi ve hemen kuzeyinde yer alan Emniyet Caddesi bu dönemin ilk gelişme gösteren alanlarını oluşturmaktadır. Bunun yanında Yunus Emre Caddesinin Emniyet Caddesiyle birleştiği alanın yakınlarında, 1988 yılına kadar var olan birkaç kooperatif sitesi dışında herhangi bir yerleşim alanı bulunmamaktaydı.

Şehrin kuzey yönünde bulunan son gelişme alanını, Yunus Emre Caddesi'nin Refahiye mahallesi sınırları içinde kalan kesiminin hemen güneyinde bulunan kamu lojmanları oluşturmaktaydı. Daha kuzeyde bulunan bazalt taşlarının hakim olduğu, zaman zaman mer'a niyetine kullanılan bir alan özelliği taşımaktaydı.

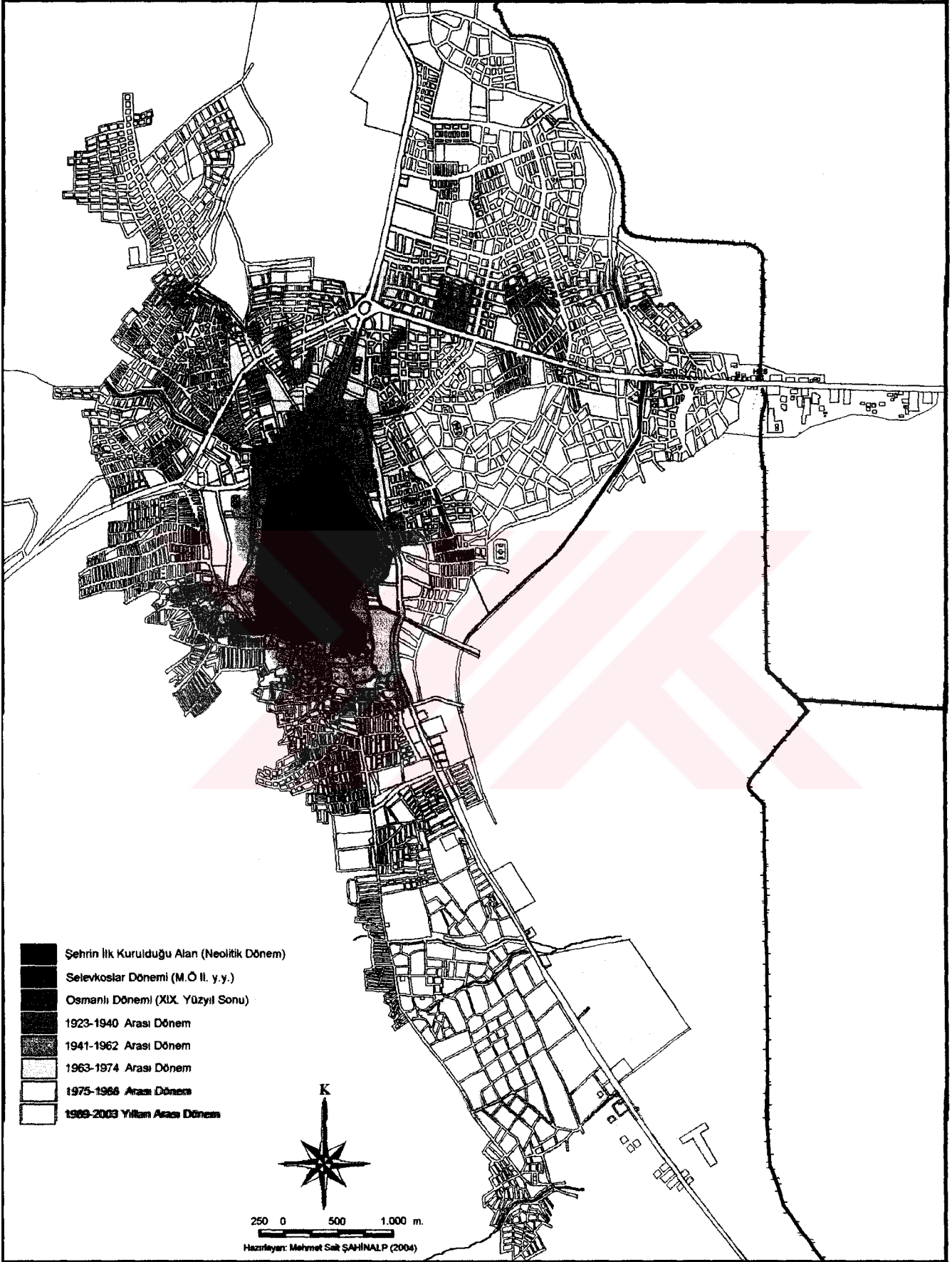
Özellikle 1990 yılından sonra başlayan ve GAP'ın da büyük etkisi olan ekonomik gelişmelere paralel olarak şehirde hızlı bir yapılaşma süreci başlamıştır. Yapı kooperatiflerine sağlanan destekler ve bu kooperatiflerin ihtiyacı olan geniş arsalarla dolaylı olarak şehrin kuzey-kuzeydoğusunda bulunan boş alanlar cazibe merkezi

haline gelmiştir. Başlangıçta yapı kooperatiflerinin başlattığı yapılaşma hareketi, daha sonra şahsi girişimlerin de katılmasıyla giderek hızlanmış ve bu alanlarda yeni caddelerin artık tamamen belirmesine ve yeni mahallelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Harran Üniversitesi Yenişehir Kampüsü, DSİ Bölge Müdürlüğü, DSİ XV. Şube Müdürlüğü ve Köy Hizmetleri Bölge Müdürlüğü gibi kamu binalarının da bu alan da olması konut alanlarının bu kesimlerde yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Daha önce olmayan A. Kadir Karahan Caddesi, Yunus Emre Caddesinin neredeyse tamamı 1989 yılından sonra başlayan yerleşme sürecinden sonra ortaya çıkmıştır. Şehrin en uzun caddelerinden biri olan Yunus Emre Caddesinin resmi olarak açılış tarihi 1994 yılıdır. 1988 yılında Yunus Emre Caddesi ile Emniyet Caddesi kavşağının hemen güney ve kuzeyinde bulunan ve yapı kooperatiflerince inşa edilen sitelerin çevresinde, 1990 yılından itibaren konut sayısı artmaya başlamıştır. 1994 yılında Yunus Emre Caddesi'nin batısında gelişen bu konut alanlarında yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Yenişehir ve Yeşildirek mahallerinin kuzey kesimlerinden itibaren kuzeye doğru Ulubatlı, Osmangazi ve Refahiye mahallelerinin neredeyse tamamı 1994 yılına kadar devrede ortaya çıkmıştır. 1994 yılından sonra hızlı yapılaşma, bahsedilen bu alanda bulunan boş kalan alanlarda devam ederken, bir yandan da Yunus Emre Caddesi'nin Osmangazi, Ertuğrulgazi, Veysel Karani ve Yeşildirek mahalleleri sınırları içinde kalan kesimlerinin etrafına kaymaya başlamıştır. Bu kesimlerde özellikle 1994 yılından sonra konut yapı faaliyetleri zamanla doğuya doğru kaymaya başlamıştır. 2005 yılı itibariyle bahsedilen alana bakıldığında konutların Sırrın çayı ve ana sulama kanalı yakınına kadar geldiği görülmektedir.

Sırrın çayının doğu kesiminde yer alan Karşıyaka mahallesinin bulunduğu alanda bulunan konut alanları ise, Mardin yoluna olan yakınlığının ve batı kesimlerinde gelişen konut alanlarının etkisiyle büyümeye başlamıştır. Daha önce 1988 yılına kadar şehirden kopuk duran bu konut alanı, Yeşildirek mahallesine kadar olan boş alanda Veysel Karani mahallesinin ortaya çıkmasıyla birlikte batısında kalan konut alanlarıyla bütünleşmiştir (Harita 27).

1994 yılından itibaren belirmeye başlayan diğer bir alan da Esentepe mahallesinin kuzey kesimleridir. Günümüz (2005) Şanlıurfa Şehri'nin en modern,

Harita 27: **ŞANLIURFA ŞEHİRİNİN MEKÂNSAL GELİŞİM EVRELERİ**

kat bakımından yüksek ve üst gelir sınıfına hitab eden konutlarının bulunduğu Esentepe mahallesinin temelleri 1994 yılında atılmış olarak kabul edilebilir.

Şehrin kuzeydoğu kesimlerinde gelişme gösteren diğer bir konut alanı da Şanlıurfa-Mardin karayolunun güneyinde kalan kesimlerdir. 1990 yılından itibaren başlangıçta bu karayolu ile Şair Nabi ve Paşabağı mahallelerinin Cumhuriyet Caddesi'ne yakın kesimlerinde başlayan yapılaşma, 1993 yılından itibaren güneydoğu istikametinde gelişme göstermiştir. İmambakır ve Sırrın mahallelerinin güney kesimlerindeki konut alanları da bu yıldan itibaren belirmeye başlamış ve bulundukları konum itibarıyla nisbeten Harran Ovası'nın kuzeybatı ucu üzerinde gelişme göstermiştir. Bu durum, tarım alanlarının işgal edilmesine neden olmuştur. İmar plânlarına aykırı bir şekilde gelişen bu durum, zaman zaman çıkan imar aflarıyla kalıcı özellik kazanmıştır. Ancak bahsedilen bu tarım alanlarının bir kısmı İmambakır ve Sırrın mahallelerinin sınırları içinde bulunmaktadır. Her ne kadar bu alanların bir kısmı günümüzde boş olarak bulunmakta ve tarım alanı olarak kullanılmaktaysa da, hızlı şehirleşmeye bağlı olarak konut alanlarının tehdidi altında bulunmaktadır (Harita 27).

Bu dönem içinde ortaya çıkan diğer bir yerleşme alanı da şehrin kuzey batısında bulunmaktadır. Başlangıçta Akabe ve Süleymaniye mahallelerinin batı kesimlerinde başlayan yapılaşma süreci, 1990'lı yılların ortasından itibaren günümüz Akşemsettin mahallesinin tamamına, Süleymaniye mahallesinin kuzeyinden itibaren Açık Su Yolu Caddesi boyunca kuzeye doğru gelişme göstermiştir. Yaşanan bu hızlı gelişmeler sonucu, Devteşti ve Ahmet Yesevi mahalleleri ortaya çıkmıştır. Bu mahallelerin ortaya çıkmasında şehrin kuzeyinde bulunan Aşık ve Maşuk köylerine ulaşan açık Su Yolu Caddesinin büyük bir önemi bulunmaktadır. Bu mahallelerdeki ilk konutlar da sözkonusu caddenin etrafında ortaya çıkmıştır. Akşemsettin mahallesinin batı kesimlerinin gelişmesinde de Şanlıurfa-Gaziantep karayolu ve SSK Hastahanesi'ne yakın olmanın tartışılmaz bir önemi bulunmaktadır (Harita 27).

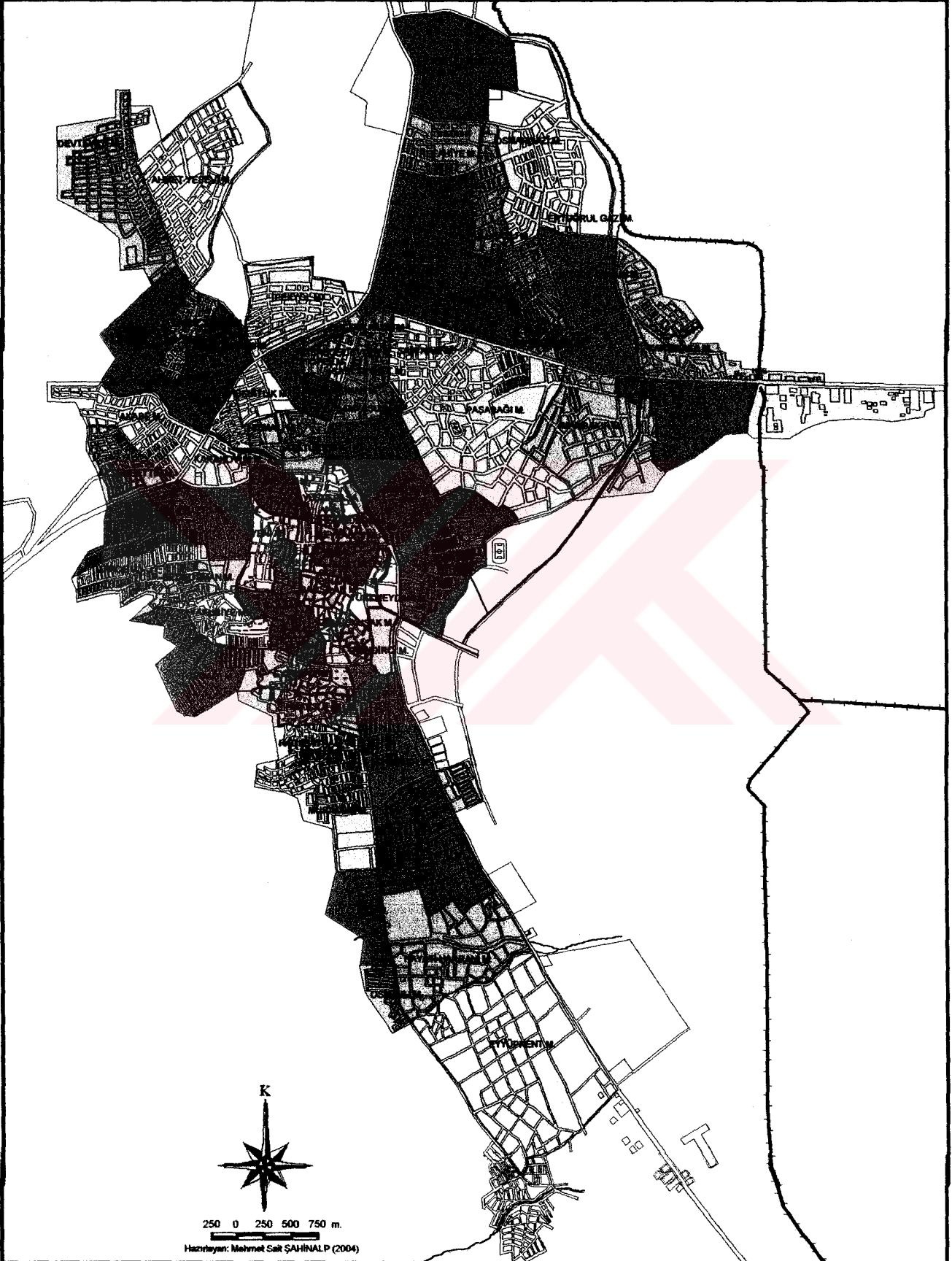
Daha önce de bahsedildiği gibi, şehrin batı kesimlerinde, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun güneyinde, 1989 yılından itibaren oluşan konut alanlarındaki gelişmeler kuzey sektörüyle karşılaştırıldığında önemsiz kalmaktadır. Şehrin batı kesimlerini çevreleyen Fatik platosu şehrin bu kesimlerde mekânsal gelişmesine engel olmuştur. Özellikle Fatik platosunun güneyden kuzeye doğru yükseltisinin artması bahsedilen

kesimlerde konut alanlarının gelişmesine engel olmuştur. Şehrin bu kesimlerinde, Buhara mahallesinin neredeyse tamamı, Mance ve Dedeosman mahallelerinin de batı kesimleri, özellikle 1990 yılından sonra konutlarla dolmaya başlamıştır. Ayrıca Şanlıurfa kalesinin güneybatısında yer alan Topdağı mahallesinin kuzeybatı ve güneybatı kesimleri 1989 yılından sonra konut alanı olarak kullanılmaya başlayan bir alan olmuştur.

Şehrin doğusunda ise, tarım alanları nedeniyle önemli bir gelişme gözlenmemiştir. Ancak şehrin doğusunda yer alan Sancaktar mahallesinin güney kesimleri 1989 yılından yerleşmeye sahne olmuştur. Bu kesimler de daha önceden tarım alanı kullanılmaktaydı. Ancak hızlı ve çarpık şehirleşmeye bağlı olarak tarım alanı olarak kullanılan bu alanlar konutların işgaline maruz kalmıştır (Harita 27).

1989-2003 yılları arasında konut alanlarının yayıldığı önemli alanlardan biri de şehrin güney kesimlerinde yer almaktadır. 1988 yılında şehrsel alanın güney sınırı kabaca günümüz Hayatı Harrani mahallesinde yer alan İmam Keskin Buğday Pazarının hemen kuzeyinde bulunan konutlar oluştururken, 1989 yılından itibaren bu alandan güneye doğru hızlı bir yapılaşma görülmüş ve konutların sayısı çoğalmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Şanlıurfa-Akçakale karayolunun batısında kalan alanda bulunan Eyyüp Nebi mahallesi sınırları içinde kalan alanın güney kısımları, Selçuklu, Hayatı Harrani, Osmanlı ve Eyüpkent mahallelerinin tamamı bu dönem içinde oluşmuştur. Batıda bulunan Fatik platosu yamaçları ile Şanlıurfa-Akçakale karayolu arasında oluşan bu konut alanları, karayolunun doğu kesimlerinin I. derecede tarım alanı olması nedeniyle bu kesimlere kayamamaktadır. Bu nedenle şehrin bu kesimlerinde bulunan konut alanlarının, batıda Fatik platosu yamaçlarından yukarı doğru gelişme göstermektedir. Konut alanlarının bu kesimlerde gelişme göstermesinde Akçakale yolunun, Ziraat Fakültesi'nin önemli rolü bulunmaktadır. Ziraat Fakültesinin diğer bir etkisi de, bu fakülteye öğrencilerin taşınabilmesi için oluşturulan şehir içi ulaşım hattı nedeniyle, bu kesimlerin şehir içi ulaşım araçlarından yararlanabilmeleri şeklinde olmuştur. Ayrıca bu kesimlerde ikamet eden bir çok insanın işletmekte oldukları tarım alanlarına yakın olma istekleri, konutların bu kesimlerde toplanmasında etkili olmuştur.

Harita 28:

ŞANLIURFA ŞEHİRİNDE MAHALLELERİN DAĞILIŞI (2003)

Güney sektöründe gelişme gösteren diğer bir alan da şehrin nisbeten güneybatısında yer alan Hacıbayram mahallesinin güneybatı kesimleri, Muradiye mahallesinin de kuzeybatı ve güney kesimlerini oluşturan alandır (Harita 27).

Meydana gelen bu büyümenin diğer bir sonucu olarak da mahalle sayısı artmıştır. 1988 yılında 31 olan mahalle sayısı 2003 yılı itibariyle 67'ye yükselmiştir. Ancak bu mahallelerden biri olan Çarşılar mahallesinin statüsü ilginç bir durum göstermektedir. Tarihi çarşıların bulunduğu alanı kapsayan bu mahalle, belediye tarafından bir mahalle olarak kabul edilmekteyse de, resmiyette mahalle statüsü bulunmamaktadır. Bu alan hiçbir mahallenin de sınırları içinde yer almamakta ve muhtarı da bulunmamaktadır. Bu yüzden şehrin resmi olarak mahalle sayısı 66'dır (Çizelge 23, Harita 28).

Alan bakımından şehrin en büyük Eyüpkent mahallesidir. Eyüpkent mahallesini Paşabağı mahallesi ve Ahmet Yesevi mahallesi takip etmektedir. Eyüpkent mahallesinin yüzölçümü 2,124 km² iken, Paşabağı mahallesi 1,756 km² ve Ahmet Yesevi mahallesi de 1,245 km²'lik bir yüzölçüme sahiptir. Şehrin alan bakımından en küçük mahallesi de 0,062 km² ile Mimar Sinan mahallesidir (Çizelge 23, Harita 28).

IV- ŞANLIURFA'NIN ŞEHİRSEL SORUNLARI

Esas olarak şehirselleşme yaşam, kırsal kesimde sürdürülen yaşamdan çok farklıdır. Bu farklılık, şehirlerin gelişip büyümesinde de etkili olan temel faktörlerden olmuştur. Şehirlerin sahip oldukları sosyo-ekonomik özellikler, “şehir kültürü” olarak tarif edilebilecek bir yaşam şeklini ortaya çıkarmıştır. Bu kültür, oturlan evin tipi, kullanılan ev malzemesi vb. bir çok özelliği içeren fiziksel faktörler; geçimin sağlanması için yapılan faaliyetleri kapsayan ekonomik faktörler ve bu ikisine bağlı olarak giyim-kuşam, komşuluk ilişkileri vb. yaşam şeklini içeren sosyal faktörlerin birleşimi olarak tanımlanabilir.

Northam, şehirlerde optimum düzeyde bulunması gereken fiziki ve sosyo-ekonomik gereksinimleri “şehirselleşme yaşam kalitesi”nin temel öğeleri olarak tanımlamaktadır⁶⁷⁵. Şehirselleşme yaşam kalitesinin sağlanabilmesi için gerekli olan bu faktörlerin istenilen düzeyde temin ve tesis edilmesi, şehirlerin yaşanabilirlik seviyesini de etkilemektedir. Bu nedenle optimum şartların sağlanamaması durumunda bir çok şehirselleşme sorunu ortaya çıkmakta ve şehirlerin yaşanabilirlik seviyesi de düşmektedir.

Şanlıurfa Şehri, Cumhuriyet döneminden itibaren sağladığı gelişmelere paralel olarak, çevresindeki kırsal alanlar için bir cazibe merkezi durumuna gelmiştir. Daha önceki konularda belirtilen kırsal kesimin itici, şehirlerin çekici ve her ikisi arasında yer alan iletilici güçlerin etkisiyle, Şanlıurfa özellikle çevresindeki kırsal kesimden ve kendisine bağlı ilçe merkezlerinden önemli miktarlarda nüfus çekmiştir. Bu göçlerle başta plansız yapılaşma ve gecekondulaşma sorunu olmak üzere, şehirselleşme alanının büyümesine bağlı olarak gerekli hizmetlerin sunulamaması, konut ihtiyacı için çevredeki tarım alanlarının işgal edilmesi, şehir içi ulaşım ve trafik gibi önemli bir takım sorunlar ortaya çıkmıştır.

A) PLANSIZ YAPILAŞMA VE GECEKONDULAŞMA

Gelişme sürecine bağlı olarak Şanlıurfa’da görülen şehirselleşme sorunlarının en büyüğü, çarpık kentleşme ve gecekondulaşmadır. Türkiye’de 1950’li yıllardan sonra özellikle İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana gibi şehirlerde başlayan gecekondulaşma hareketi, çok geçmeden Şanlıurfa’da da görülmeye başlanmıştır. 1950’li yılların sonunda Şanlıurfa’da ilk gecekondu bölgeleri oluşmaya başlamıştır.

⁶⁷⁵ Northam, 1979: 98, 99.

Gecekondu; sadece izinsiz, kamu ya da özel şahıslara ait araziler üzerinde kurulmuş olan konutlar değildir. Günümüzde gecekondu kavramı, sadece izinsiz olarak kamu ya da özel şahıslara ait olan arazilerde yapılan konutlar için değil, şehir konut tiplerine uygun olmayan, kalitesiz ve özensiz olarak inşa edilmiş konutlar için de kullanılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Şanlıurfa şehrinde, çarpık şehirleşmenin önemli boyutlarda olduğu görülmektedir. Bu durum, şehrin fiziksel yapısını ve görünümünü olumsuz yönde etkilemektedir.

Gecekonduların genel karakteri, şehirlerin etrafında, yerleşmeye elverişli olmayan alanlarda görülmesidir. Şanlıurfa'da ilk gecekondu alanları, Şanlıurfa kalesinin batısında ve güneyinde bulunan tepelik alanda başlamıştır. 1960'lı yıllardan günümüze kadar, şehrin özellikle batı kesiminde yer alan tepelik alanların yamaçlarından başlayan gecekondu alanları, topografik engellere rağmen yamaçlar boyunca yükselişini sürdürmüş ve bugün, tepelik alanın ya da platoluk alanın üzerine kadar çıkmıştır.

Kırsal alanlarda hızlı bir nüfus artışının olması, miras yoluyla tarım alanlarının bölünerek küçülmesi, bu toprakların geçim için yeterli olmaması gibi nedenlerle kırsal nüfusun tarım alanları üzerinde oluşturduğu baskı, şehirlere göçü tetiklemiştir. Şehirlere göç eden nüfusun konut ihtiyacı, göç edenlerin ekonomik durumlarına bağlı olarak kalitesiz konut alanlarının ortaya çıkmasına ve şehirlerin fiziki görünümünün olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur. Bunun yanında şehirlerde bulunan istihdam imkânlarının çok üzerinde insanın göç etmesi ve göç eden nüfusun nitelikleri, işsizlik sorununu beraberinde getirmiştir. Şehirler üzerinde oluşan bu baskı, bir takım altyapı sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şehirlerde yaşayanların sayısının artması, bu sayıyla doğru orantılı olarak ihtiyaçların da artmasına neden olmuştur.

Şehri çevreleyen alanlarda bulunan gecekondu, çoğunlukla altyapı hizmetlerinden ve konfordan yoksun konutlardan oluşmaktadır. İçlerinde her ne kadar optimum şartlara sahip konutlar bulunmaktaysa da, gecekondu alanlarındaki konutların büyük bir çoğunluğu, kalitesiz, özensiz, bir an önce barınacak bir yere sahip olma aceleciliğiyle inşa edilmiştir. Çoğunlukla avlulu, tek katlı, bazen iki katlı gecekondu tipi konutlar oluşturmaktadır (Foto 37). Çarpık şehirleşmenin bir ürünü olarak ortaya çıkan bu konutların önemli bir kısmı, oturma alanı içinde bağımsız

tuvalet ve banyo gibi temel ihtiyaçların karşılanacağı alanlardan bile yoksundur. Konutların tamamına yakınında dış sıva veya boya bulunmamaktadır. Bu durum özellikle, şehrin Gaziantep yönünden girişinde, şehrsel açıdan estetik olmayan bir görüntü ortaya çıkarmaktadır (Foto 36).

Şehrin çevresinde bulunan gecekondu alanlarının önemli bir kısmı yol, kanalizasyon, su ve elektrik gibi altyapı tesislerinden yoksundur. Bu gecekondu alanlarında yapılan gözlemler sonucunda, sokakların çoğunda yol kaplaması bulunmamaktadır. Yine en sık görülen sorunlardan biri de, çoğu yerde kanalizasyon borularının sokakta zeminde yer almasıdır. Gecekondu alanlarının önemli bir kısmı su, elektrik ve kanalizasyon gibi altyapı hizmetlerinden yeterince yararlanamamaktadır. Bu duruma bağlı olarak kaçak su ve elektrik kullanımı önemli oranlarda olmaktadır. Gecekondu alanlarının sokak sistemleri de önemli bir problem oluşturmaktadır. Sokakların büyük bir çoğunluğu eğri, kısa ve "T" "şeklinde kesişmektedir. Bu nedenle sokakların devamlılığı bulunmamaktadır.

Gecekondu alanları, her şeyden önce, düşük gelir grubunda yer alan insanların ikamet ettiği alanlardır. Şehre göç eden ve bu gecekondu alanlarında yaşayan nüfusun çok büyük bir kesiminin meslek formasyonu yoktur. Bu nedenle gecekondulaşmanın diğer boyutu da ekonomik problemler olarak ortaya çıkmaktadır. Gecekondu alanlarında yaşayan, mesleki açıdan niteliksiz nüfusun büyük bir çoğunluğu sanayi ve hizmet sektöründe iş bulamamaktadır. Gecekondu mahallerinin muhtarlarından alınan bilgilere göre, nüfusun bir kısmı bakkaliye türü esnafılık yapmakta, büyük bir kısmı ise, çeşitli mesleklerde çıraklık ve kalfalık gibi işlerle uğraşmakta ya da iş aramaktadır.

Gecekondu alanlarında işsizliğin önemli oranlarda olması, işsiz nüfusun "enformal sektör" ya da "marjinal hizmet sektörü" olarak tanımlanan, herhangi bir üreticiliği olmayan, işportacılık, kapıcılık, sokak satıcılığı, piyango bileti satıcılığı ve hamallık⁶⁷⁶ gibi işlerle uğraşmasına neden olmaktadır. Şanlıurfa'da yerel halk tarafından "tablacılık" olarak bilinen, üç tekerli ve tahtadan imal edilmiş arabalarla sebze ve meyve satıcılığı, kasalı motosikletlerle yapılan taşımacılık, hamallık ve inşaat işçiliği, gecekondu mahallelerinde ana iş sektörleri haline gelmiştir. İşsizliğin boyutları, gecekondu mahallelerindeki kahvehanelerden de anlaşılmaktadır. Şehirde

⁶⁷⁶ Sezal, 1992: 76, 78.

bulunan kahvehanelerin tamamına yakını gecekondu mahallelerinde yer almaktadır. Özellikle çalışma saatlerinde bu kahvehanelerin doluluğu, işsizliğin önemli boyutlarda olduğunu bir göstergesidir.

Gecekondulaşmanın doğurduğu sorunlardan bir bölümü de sosyal boyutludur. Gecekondu alanlarında yaşayan nüfusunun çok büyük bir kısmı, şehrin çevresinde yer alan kırsal alanlardan göç edenlerden oluşmaktadır. Bu insanların kırsal yaşamda sürdürdükleri yaşam tarzını şehirde de devam ettirme eğilimleri, gecekondulaşmanın sosyal boyutunu oluşturmaktadır. Şehirde yaşadıkları halde, bu insanların şehir hayatına uymayan yaşam tarzı, şehrin modern konut alanlarında görülen yaşam tarzıyla tezat oluşturmaktadır. Her ne kadar bu yaşam tarzı çok az da olsa modern konut alanlarında da görülmekteyse de, kır yaşantısını andıran bir takım yaşam şekilleri gecekondu alanlarında yoğunluk kazanmaktadır. Ekmek yapmak amacıyla avlulu evlerde tandır inşa edilmesi ve bu tandırlarda ekmek ve yemek pişirilmesi, kırsal kesimde yakacak olarak kullanılan buğday, arpa ve pamuk saplarının ve hatta tezeklerin şehre getirilerek yakacak olarak kullanılması, şehrsel yaşama uymayan durumlardır. Bundan dolayı Şanlıurfa bu yönüyle, her ne kadar hızlı bir şehirleşme yaşamışsa da aynı oranda şehirleşememiştir. Şehirleşememe özelliği, sadece gecekondu alanlarına has bir özellik olmayıp, şehir yaşantısına uymayan bir takım özellikleri modern konut alanlarında da görmek mümkündür.

B) TARIM ALANLARININ İŞGALİ

Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de en önemli şehrsel sorunlardan biri de, şehirlerin çevresinde bulunan tarım alanlarının amacı dışında kullanılmasıdır. Bu alanların sanayi, konut, ticaret, eğitim ve spor tesisleri gibi farklı amaçlarla kullanılması, önemli bir sorun doğurmaktadır. Yerel yönetimlerin de yardımcı olduğu tarım alanlarının amacı dışında kullanılması, genel olarak arsa üretme çabalarından kaynaklanmaktadır. Bu çabalar, tarımsal toprağı (arazi), şehrsel toprağı (arsa) dönüştürmektedir⁶⁷⁷. Bu durum şehrsel alanın lehinde, tarım alanlarının da aleyhine bir gelişme yaratmaktadır. Arsa haline gelen arazilerin değeri artmış fakat, tarım alanlarında daralma olmuş, değerli tarım alanları şehrsel alanın bir parçası durumuna gelmiştir. “Bugün tarım yapılan topraklara yenilerinin katılması ve tarımda verimliliğin artırılması çabaları bir yandan hızlı bir biçimde ilerlerken, öte

⁶⁷⁷ Keleş, 1996: 415.

yandan tarım yapılan alanların bir bölümü, şehirleşme olayıyla yer yer ortadan kalmaktadır⁶⁷⁸.

Şanlıurfa Şehri'nin artan nüfusuna paralel olarak, konut ihtiyacının artması, sanayi faaliyetlerinin gelişmesi ile yeni sanayi tesislerinin kurulması, eğitim veya spor amaçlı tesis sayısının artması, yanlış yer seçimi nedeniyle beraberinde önemli bir sorunu da getirmiştir. Her şeyden önce bu konut alanlarının ve tesislerin önemli bir kısmının, şehrin hemen yakınında bulunan I. derece tarım alanlarında kurulmuş olması, şehrsel gelişmenin getirmiş olduğu olumsuz bir özelliktir. Ülkemiz için daha verimli bir şekilde kullanılması gereken, tarım alanlarının (Şanlıurfa Şehri çevresinde de görüldüğü gibi) amacı dışında kullanılması, önemli miktarda ekonomik kayba sebep olmaktadır. Şanlıurfa Şehri'nin önemli bir kısmı I. ve II. derece tarım alanları üzerinde yer almaktadır.

Şehrin çevresinde bulunan tarım alanlarının amacı dışında kullanılması, ilk olarak gecekondular alanında görülmüştür. Hızlı nüfus artışı, şehrin çevresindeki tarım alanları üzerinde şehrsel bir baskı oluşturmuştur. Esasında bu baskı, arsa yetersizliğinden değil, yanlış yer seçiminden kaynaklanmıştır. 1960'lı yıllarda ilk gecekondular alanları her ne kadar Şanlıurfa kalesi batısında ve güneyinde kalan alanda ortaya çıkmışsa da, daha sonra şehrin güneyinde bulunan tarım alanlarına yayılmıştır. Fakat tarım alanlarının sadece gecekondular tarafından işgal edildiğini düşünmemek gerekmektedir. Çünkü, Bahçelievler ve Atatürk mahallelerinin güney ve doğu kesimleri, Şair Şevket, Sancaktar, Bamyasuyu, Kamberiye ve İpekyol mahalleleri gibi çoğunlukla modern konutların hakim olduğu alanlar da tarım alanları üzerinde gelişme göstermiştir.

Bugünkü Atatürk Bulvarı'nın kısmen batısı ve doğusunda kalan alanın tamamı esas olarak tarım arazisi özelliğindedir. 1940 yılından sonra Karakoyun deresinden itibaren kuzeye doğru konutların yayılmaya başlaması ile birlikte bu alanlar yerleşmeye açılmıştır. 1962 yılından sonra konutların bu alanda yoğunluk kazanması, 11 Nisan Stadyumu'nun inşa edilmesi, önceleri tarım alanı olarak kullanılan bu alanların özellik değiştirmesine sebep olmuştur. Bu bulvarın doğusunda kalan Bamyasuyu mahallesi sınırları içine kalan alanın büyük bir kısmı tarım alanı özelliğindedir. Özellikle mahalleye ismini veren Bamyasuyu kaynağı, civarda sebze

⁶⁷⁸ Tümerterkin-Özgüç, 1995: 151.

tarımının yapılmasına imkân veren önemli bir su kaynağı özelliğindedir. Mahalle sakinlerinden alınan bilgilere göre, geçmişte şimdiki hal pazarı ve etrafında çok sayıda sebzelik bulunmaktaydı. Şehirsel gelişmeye bağlı olarak bu alanlar daha sonraki yıllarda konut alanlarının işgaline uğramış ve şehirsel alan içinde yer almıştır. Günümüze kadar şehirsel gelişmeye bağlı olarak Bamyasuyu mahallesi sınırları içinde kalan alan tamamen bir konut ve ticaret alanı haline gelmiştir. Son yıllarda Cumhuriyet Caddesi'nin açılması ile birlikte, bu caddenin doğusunda kalan verimli tarım arazileri üzerinde oto alım-satım sitesi ile bir takım spor, eğitim ve yönetim tesisleri inşa edilmiş ve bu alan gerçek amacı dışında kullanılmaya başlanmıştır.

Sancaktar mahallesinin bulunduğu alan da tıpkı Bamyasuyu mahallesi gibi 1960'lı yıllarda sebze tarımının yapıldığı bir alandı. Fakat 1965 yılından itibaren göçlerin artmasına bağlı olarak bu mahallenin bulunduğu alanda konut sayısı artmış ve tarım alanları konutların işgaline maruz kalmıştır. Bunun yanında 1967 yılında bu mahalle sınırları içinde Tekel Suma Fabrikası'nın kurulması ve son yıllarda da yapımı halen devam eden yeni stadyum, I.derecede tarım alanı üzerinde kurulan diğer tesislerdir. Mahalle çevresinde bulunan tarım alanlarında daha sonraki yıllarda yerleşmeye izin verilememesi nedeniyle, bu kesimde yer alan tarım alanlarının daha fazla işgal edilmesi nisbeten durmuştur.

Tarım alanlarının işgal edildiği diğer bir saha da, Şanlıurfa-Mardin karayolunun çevresidir. Bu karayolunun güney kesimleri alüvyal topraklardan oluşmaktadır. Yolun kuzeyinde kalan alan ve özellikle Yeşildirek mahallesinin doğusunda kalan alan, önemli bir tarım alanı özelliğindedir. Özellikle 1974 yılından sonra şehrin bu karayolu boyunca da gelişme göstermesi ve bu gelişmenin 1988 yılından sonra hızlanması, bu alanların konutlar tarafından işgal edilmesine neden olmuştur. Halen günümüzde Karşıyaka mahallesinin kuzeyinde kalan alanda, konut alanları arasında tarım yapılan alanlar bulunmaktadır (Foto 43). Karayolunun kuzeyinde Yenişehir mahallesi sınırları içinde belediye tarafından sosyal konutların yaptırılması, şehrin bu kesimlerde gelişmesinin temel nedenlerinden birini oluşturmuştur. Bu konutların cazip oluşu ve önemli bir karayolunun varlığı nedeniyle binalar Mardin karayolu boyunca çoğalmış, bu gelişmeler aynı zamanda karayolunun güneyindeki verimli tarım topraklarına da sıçramıştır.

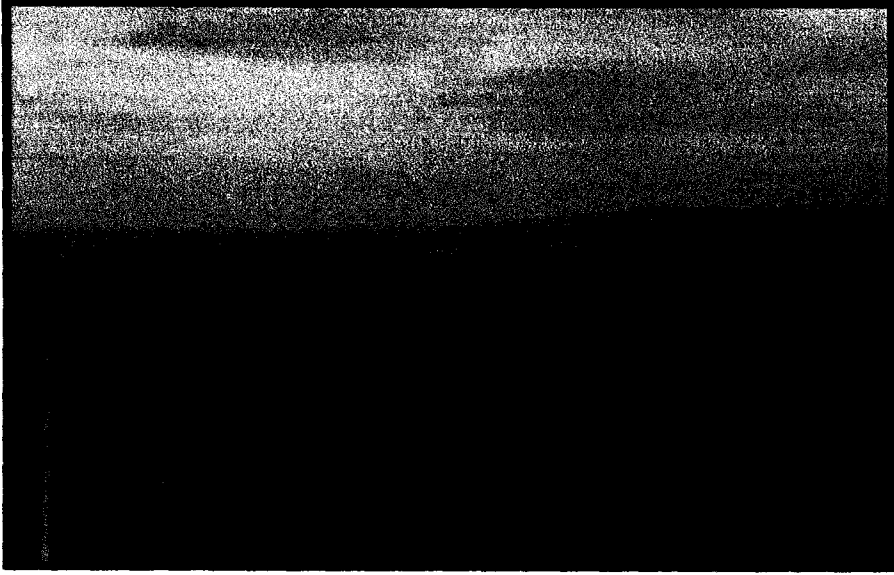

Foto 43. Şanlıurfa'da Görülen Önemli Şehrsel Sorunlardan Tarım Alanlarının İşgaline Bir Örnek: Karşıyaka Mahallesi. (M.S. Şahinalp, 2003).

1960'lı yıllarda tarım alanlarının işgal edilmeye başlandığı diğer bir alan Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun kuzeyinde kalan ve o yıllarda bir çok bağ ve bahçenin bulunduğu alandır. 1970'li yılların başlarında Abide kavşağının açılması ve Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun bu alandan geçmesi, konut alanlarının bu kesime kaymasına neden olmuştur. 1974 yılından itibaren yapılaşma doğruya doğru şimdi Bağlarbaşı mahallesine kaymış ve bu kesimde bağ ve bahçelerden eser kalmamıştır.

Şehrsel alanın çevreye doğru yayılmasıyla birlikte bu olumsuz gelişmelerden etkilenen alanlar arasında, şehrin kuzeybatısında yer alan Devteşti ve Ahmet Yesevi mahallelerinin bulunduğu alan da yer almaktadır. Özellikle 1988 yılından sonra bu mahallelerin oluşmaya başlamasıyla her ne kadar I. derecede öneme sahip tarım alanları olmasa da, eskiden tahıl tarımının yanı sıra bağ ve bahçe tarımının yapıldığı bu alanlar da şehrsel gelişmeden olumsuz olarak etkilenmiştir.

Şehrsel alanın işgal ettiği tarım alanlarının sonuncusu şehrin güneyinde yer almaktadır. Kabaca Eyyubiye mahallesinden itibaren güneye doğru uzanan Eyyüp Peygamber Caddesinin doğusunda kalan alan I. derece tarım alanı özelliği taşımaktadır. Sancaktar mahallesinin işgal ettiği tarım alanlarının devamı niteliğindeki bu alan, özellikle 1960'lı yılların başından itibaren hızlı bir yapılaşmaya maruz kalmış, 1970'lerin ortasında başlayan ve 1980'li yıllarda hızlanan sanayi faaliyetleri bu kesimdeki tarım alanlarının işgaline zemin hazırlamıştır. Akçakale karayolu üzerinde çok sayıda sanayi tesisinin kurulması, konut alanlarını kendine

çekmiştir. Günümüzde bu kesimlerde Yenice köyüne kadar olan konutlar tarafından işgal edilmiş durumdadır. Ayrıca şehrin güneyinde yer alan Şanlıurfa Havaalanı da önemli bir miktarda tarım alanı üzerinde kurulmuştur.

C) ULAŞIM SORUNLARI

Ulaşım faaliyetleri, şehirlerin gelişip büyümesinde önemli rolü olan faaliyetler arasında yer almaktadır. Gerek şehirlerin mekânsal yayılış yönlerini belirlemeye ve gerekse sanayi tesislerinin şehrin çevresinde toplanmasında ulaşım sistemleri önemli rol oynamışlardır. Ayrıca şehir-kır ilişkisinde, kırlardan şehirlere ham maddelerin getirilmesi, şehirlerin kırsal alanlara gerekli hizmeti sunması ve şehirlerin kırsal alandan nüfus çekmesinde, ulaşım sistemlerinde meydana gelen gelişmeler etkili olmuştur. Ayrıca şehirlerin yüzölçümlerinin genellikle 1/3'i veya 1/4'inin cadde ve sokaklar tarafından kaplanmış olması, şehir içi ulaşımın ne denli büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir⁶⁷⁹. Şehirlerin büyümesinde önemli katkıları olan ulaşım faaliyetlerinde, meydana gelen büyümeye bağlı olarak bir takım problemler de ortaya çıkmaktadır. Bunların başında ulaşım altyapısının yetersizliği gelmektedir. Buna gün gittikçe artan motorlu araç sayısı da eklenince ulaşım da önemli sorunlar meydana gelmektedir.

Günümüzde Şanlıurfa, hızla büyüyen bir şehir özelliği taşımaktadır. Fakat bu büyümeye bağlı olarak artan ulaşım faaliyetlerini karşılayacak düzeyde altyapı gelişmelerinin yaşandığını söylemek mümkün değildir. Şehirlerarası ulaşım da şehrin tek tesisi olan Şanlıurfa otogarı, günümüz modern ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde değildir ve inşa edildiği günden beri herhangi bir modernizasyon çalışması yapılmamıştır. Otogarın eski ve küçük oluşu kadar, şehrin içinde yer alması da önemli bir sorun oluşturmaktadır. Şanlıurfa'dan küçük şehirlerin (örneğin Tarsus) çok daha modern otogarlara sahip oldukları göz önünde tutulursa, şehrin daha büyük ve modern, aynı zamanda şehrin dışında yer alan bir otogara ihtiyacı olduğu görülecektir.

Şehirlerarası ulaşım da diğer bir sorun, şehrin çevresinde şehirlerarası yollarla bağlantıyı sağlayan çevre yollarının bulunmamasıdır. Bu eksiklik nedeniyle Mardin, Gaziantep ve Diyarbakır yönlerine giden tüm araçlar şehir içinden geçmek zorunda kalmaktadır. Şehrin transit taşımacılıkta önemli bir konumda olması nedeniyle,

⁶⁷⁹ Tümertekin-Özgüç, 1995: 480.

özellikle kamyon ve tanker gibi tehlikeli maddeler taşıyan araçlar, trafik sıkışıklığına yol açmakta ve tehlike arz etmektedir. Bu durum aynı zamanda, özellikle Gaziantep-Şanlıurfa-Mardin/Diyarbakır güzergâhının şehrin içinde kalan kısmında, yerleşim alanları için can güvenliğini tehdit etmektedir. Özellikle SSK Hastanesi kavşağında bir çok ölümlü trafik kazası yaşanmakta ve ağır vasıtaların şehir içinden geçmesi nedeniyle gürültü ve hava kirliliği ortaya çıkmaktadır. Halen inşaatı devam eden Gaziantep-Şanlıurfa otoyolunun bitmesi, bu sorununun çözülmesinde çok önemli bir rol oynayacaktır.

Şehrin cadde ve sokakları artan trafik yoğunluğunu karşılayacak kapasiteye sahip değildir. Caddelerin kısa vadeli planlara göre düzenlenmiş olması ve artan motorlu taşıt sayısı nedeniyle şehir merkezinde önemli trafik sorunları yaşanmaktadır. Haşimiye meydanından itibaren, vilayet kavşağına kadar olan Kunduracıpazarı-Divanyolu-Sarayönü caddelerinin ana arter oluşu, vilayet kavşağında ayrıca Akçakale yolu yönünden ve Şehit Nusret Caddesi'nden gelen araçların da katılması nedeniyle trafik yoğunluğu artmaktadır.

Trafik sorununun yaşandığı diğer bir alan da Cumhuriyet Caddesi'dir. Bu caddenin yeterince geniş olmaması, çevresinde eski küçük sanayi sitesi, oto alım-satım sitesi ve hal pazarının bulunması, araç sayısının artmasına neden olmaktadır. Bugün şehrin en geniş caddeleri olarak bilinen Atatürk Bulvarı'nın her bir yönü 3 ve Yunus Emre Caddesi'nin de her bir yönü 2 şeritlidir. Bu caddeler fiziki olarak şehrin trafik yükünü taşıyamamaktadırlar.

Ayrıca şehir içi hatların daha önceleri belirtilen mecburi güzergâhlarının geçtiği caddeler(Örneğin 12 Eylül Caddesi) de trafik akımını kaldıracak kapasitede değildir. Bu nedenle günün belirli saatlerinde önemli trafik sorunları yaşanmaktadır.

Bunlara ek olarak şehirdeki caddelerin diğer bir özelliği de aynı doğrultuda devam etmemeleridir. Kunduracıpazarı-Divanyolu-Sarayönü-Atatürk Bulvarı ekseninde devam eden cadde hariç, hiçbir cadde aynı doğrultuda ve düzgün şekilde devam etmemektedir.

Şehir içi ulaşımında tesbit edilen bir başka sorun, başta gecekondu bölgelerinde olmak üzere sokakların fiziki durumunun iyi olmamasıdır. Çoğu sokak, kaliteli yol kaplamasından mahrum iken, özellikle gecekondu bölgelerinde bir çok sokağın yol kaplaması bile yoktur. Kış aylarında bu sokaklarda çamur birikintileri oluşmakta ve

ulaşım glkle sağlanabilmektedir. Ayrıca bir çok cadde ve sokakta kullanılan kaplama malzemesinin kalitesiz oluşu, sık sık bu kaplamaların tahrip olmasına neden olmakta, bozuk yollar ulaşımın aksamasına ve araçlarda maddi hasar oluşmasına neden olmaktadır.

Ulaşım faaliyetlerinde görülen bu fiziki sorunlar yanında beşeri bir takım eksiklikler de bulunmaktadır. şehrin modern konut alanlarının bulunduğu mahallelere her ne kadar düzenli şehir içi hat seferleri yapılmaktaysa da, gecekondularna yeteri kadar şehir içi ulaşım hizmeti gtrlememektedir. Özellikle şanlıurfa kalesinin batısında ve kuzeybatısında bulunan gecekondularna hizmet veren herhangi bir şehir içi toplu taşıma hattı mevcut değildir.

şehiriçi ulaşımını aksatan faktörler arasında, enformal hizmet sektöründe yer alan bir çok faaliyet de bulunmaktadır. Bunlar arasında seyyar satıcılar olarak tanımlanabilecek tablacılar, kasalı motosikletler şehir içi trafiğini aksatan önemli etkenlerdendir.

Ayrıca 1960'lı yıllardan itibaren şehrin büyümesine ve trafik yükünün artmasına bağlı olarak bir çok yeni cadde açılmıştır. Bunlar arasında tarihi dokuya sahip alanda yapılan yol açma ve genişletme çalışmaları, şehrin tarihi dokusuna çok büyük zararlar vermiştir. Tesbit edilen gzerghlarda yapılan yol açma çalışmaları çok sayıda tarihi ev, han, hamam ve caminin yok olmasına neden olmuştur. Bu durumun en iyi örneklerini 12 Eylül, Vali Fuat, Gl, Kunduracıpazarı, ve Sarayönü Caddeleri oluşturmaktadır. Bu caddelerin açılması ya da genişletilmesi sırasında çok sayıda tarihi eser yıkılmak zorunda kalmıştır. Bu da özenle korunması gereken şehrin tarihi dokusuna büyük zararlar vermiştir.

D) ALTYAPI SORUNLARI (SU, KANALİZSYON, ELEKTRİK vb.)

Gelişmişliğin en önemli niteliklerden biri de altyapı tesislerinin varlığı ve yeterliliğidir. Bundan dolayı altyapı tesislerinden yoksun bir yerleşme “şehir” olarak tanımlanamaz. Altyapı tesisleri içinde en önemlileri su, kanalizasyon ve elektrik şebekeleri gelmektedir. İkamet eden halkın içme ve kullanma suyu ile elektrik ihtiyaının temin edilip, konutlara dağıtımı için gerekli olan sistemlerin kurulması, atık suların şehirsel alan dışına uygun şekillerde taşınması, drene edilmesi ve arıtılması için gerekli kanalizasyon şebekesinin kurulması şehirlerde en temel gereksinimlerdendir. Bu sistemlerden herhangi birinde meydana gelecek aksamalar

veya problemler, şehir yaşamını olumsuz yönde etkileyeceği gibi, şehrsel yaşam kalitesini düşüren faktörlerden biri olacaktır.

Cumhuriyet döneminden sonra Şanlıurfa'nın hızlı bir şekilde gelişerek büyümüş ve yaşanan gelişmeler altyapı gibi bir takım şehrsel gereksinimlerin giderilmesini gerektirmiştir. Bu amaçla şehirde su, kanalizasyon ve elektrik şebekeleri kurulmuş ve halka hizmet sunulmuştur. Ancak şehirde bu altyapı sistemlerinde, şehrsel yaşam kalitesini olumsuz etkileyen bir takım problemlerin olduğu görülmektedir.

Şanlıurfa Şehri'nin önemli altyapı problemlerinden biri, Atatürk Barajı gibi Türkiye'nin en önemli su rezerv alanlarından birine sahip olmasına rağmen, yaz aylarında su kesintilerinin yaşanmasıdır. Yaşanan su kesintilerinin bir kısmı su şebekesinde meydana gelen problemlerden kaynaklanmaktadır. 2003 yılına kadar şehrin su şebekesinde kullanılan malzemelerin eskimesi dolayısıyla, yenileme çalışmaları başlatılmıştır. Şanlıurfa Belediyesi tarafından gerçekleştirilen bu çalışmalar esnasında, şehir şebekesinin eskidiği, yer yer çürüdüğü görülmüştür. Su şebekesinde meydana gelen bu eskime ve çürümenin, şehrin içme ve kullanma suyu kalitesini düşürdüğü, hatta sağlığa zararlı hale getirdiği tartışılmaz bir gerçektir. Meydana gelen su kesintilerinden etkilenmemek amacıyla şehirdeki binaların tamamına yakınında su depoları kullanılmaktadır. Ancak bu depolarda zamanla meydana gelen gözle görülebilen ve görülemeyen kirlilik, yetkililerce denetlenememekte ve gerekli önlemler alınmamaktadır. Bu durum halk sağlığını etkileyen önemli sorunlardan birini oluşturmaktadır.

Şehir suyu şebekesi için modern anlamda ilk arıtma tesisi 2004 yılında hizmete girmiştir. Bu nedenle, şehrin içme ve kullanma suyunun, 2003 yılına kadar sıhhi olmayan özellikler taşıdığını ve önemli sorunlar oluşturduğunu söylemek mümkündür. İçme ve kullanma suyunun temini açısından problemlerin yoğunlaştığı alanlar, gecekondü alanlarıdır. Bu kesimlere içme ve kullanma suyu yeteri kadar ulaştırılamamakta, su şebekesinin bulunduğu çoğu yerde de su borularının sokaklarda açıkta olduğu görülmektedir.

Şanlıurfa Belediyesi'nden alınan 05.09.2003 tarihli veriler itibarıyla su şebekesinden yararlanan hane sayısı 81.545'tir. Buna karşılık mesken abone sayısı 78.256'dır. Ticarethaneler ve fabrikalar da dahil olmak üzere toplam hane sayısı

91.464 olmasına rağmen, toplam su abonesi sayısı ise 87.980'dir. Bu durum şehirde su şebekesinden yararlananlar ve abone sayısı arasında önemli farklar olması, kaçak su kullanımı olduğunu göstermektedir.

Altyapı tesisleri arasında kanalizasyon şebekesi önemli bir yer tutmaktadır. Şanlıurfa'da optimum şartlar taşıyan bir kanalizasyon şebekesinin tam anlamıyla kurulduğu söylenemez. Şehrin kanalizasyon şebekesi, atık suların şehir dışına taşınmasında yetersiz kalmaktadır. Şehrin içinden geçen Karakoyun deresine, halen çevresinde bulunan bir çok konuttan atık sular boşaltılmakta, konutların kanalizasyon boruları dere yatağına akmaktadır. Bu durum, özellikle yaz aylarında, sağlık açısından hayli zararlı bir durum ortaya çıkarırken, aynı zamanda çevre kirliliğine de neden olmaktadır. Ayrıca şehrin kanalizasyon şebekesinin tesisinde, iklim şartlarının göz önünde yeterince göz önünde bulundurulmadığı görülmektedir. Özellikle cadde ve bulvarların kenarlarında, yağışlı havalardan biriken suyu drene edecek sistemler yeterince bulunmamakta ya da bakımları yapılmamaktadır.

Şehir ve çevresinde yağışların büyük kısmının kış aylarında toplandığı; ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde sağanak yağışların yaşandığı düşünülerek kanalizasyon şebekesi kurulmadığından, bu mevsimlerde meydana gelen yağışlar şehrin önemli mevkilerinde su birikintilerinin oluşmasına neden olmaktadır. Şehrin merkezinden dışa doğru eğimin artması ve en önemlisi kanalizasyon şebekesinin yetersizliği nedeniyle, sağanak yağışlardan sonra şehrin en önemli mevkilerinden olan vilayet binası ve çevresinde önemli miktarda su birikmektedir. Bu su, eğimi takip ederek hal pazarı ve civarına doğru akışa geçmektedir. Bunun yanında, şehrin kuzeyinde akışa geçen sular eğimi takip ederek Şanlıurfa-Mardin karayoluna ve ana sulama kanalına doğru akmaktadır.

Kanalizasyon şebekesi açısından da gecekondü alanları önemli sorunlarla karşı karşıyadır. Gecekondü mahallelerinde yapılan gözlemlerde, bir çok yerde kanalizasyon şebekesinin halen olmadığı, olan yerlerde de atık suların iletilmesinde kullanılan boruların sokak ortasında ve açıktan devam ettiği görülmüştür. Bu durum sağlık şartları açısından önemli bir problem oluşturduğu gibi, şehrsel altyapı tesislerinde bulunması gereken özelliklerle çelişmektedir.

Şehrin diğer altyapı tesislerinden elektrik altyapısı ise su ve kanalizasyon şebekelerine göre nisbeten daha iyi özellikler göstermektedir. Ancak, yaz ve kış

aylarında yaşanan elektrik kesintileri söz konusudur. Özellikle kış aylarında rüzgârdan, yaz aylarında da aşırı sıcaklığa bağlı olarak meydana gelen hat kopmaları çeşitli hizmetlerin aksamasına neden olmaktadır. Elektrik hatlarının halen direkler vasıtasıyla iletimi sağlaması, özellikle yaz aylarında çok sayıda insanın balkonlarda ve damlarda yattığı düşünüldüğünde can güvenliğini tehdit eden bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Şanlıurfa TEDAŞ Müdürlüğü'nden alınan 2003 yılı verilerine göre toplam elektrik abonesi sayısı 103.944'tür. Bu miktarın 85.765'i mesken abonesidir. Diğerleri iş yerleri, resmi kurumlar, tarımsal sulama ve sanayi tesisleri aboneleridir. TEDAŞ verileri ile belediye verileri arasında mesken abone sayısı arasında ciddi bir fark olduğu görülmektedir. Şehirdeki su abonesi mesken sayısı 78.256 iken, elektrik abonesi mesken sayısı 85.765'tir. Aradaki fark yeterli denetimlerin yapılmamasından kaynaklanmış olmalıdır. TEDAŞ yetkililerinden alınan bilgilere göre, şehirde kaçak elektrik kullanımının özellikle kış aylarında arttığı ve elektrik kesintilerinin bir kısmının kaçak kullanımdan ve bu nedenle de bazı hatlara aşırı yüklenmeden kaynaklandığı belirtilmiştir.

E) DİĞER SORUNLAR

Şehrsel alanda arazi kullanımından kaynaklanan başka sorunlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında sanayi ve askeri tesislerin şehrsel alan içinde kalması, arsa fiyatlarının yüksekliği, arsa ve yeşil alan yetersizliği ve tarihi eserlerin tahribi bunların en önemlilerini oluşturmaktadır.

Günümüzde şehrin içinde Cumhuriyet Caddesi ile Harran Üniversitesi Caddesi arasında kalan alanda eski küçük sanayi sitesi bulunmaktadır. Şehrin dışında Evren Küçük Sanayi Sitesi inşa edilmesine rağmen çok az sayıda iş yeri sahibi yeni sanayi sitesine taşınmıştır. İş yeri sahiplerinin büyük bir kısmı halen eski yerlerinde faaliyetlerine devam etmektedir. Bu iş yerlerinin büyük bir kısmının oto tamir atölyelerinden, tornacılar ve tenekeçilerden oluşması önemli miktarda hava ve gürültü kirliliğine neden olmaktadır. Tamamen konut alanları içinde kalan bu alan, ulaşım faaliyetlerinin aksamasına neden olduğu gibi, şehrsel sorunlardan biri olan görüntü kirliliğine de yol açmaktadır.

Şanlıurfa'da şehrsel alan içinde kalan bir çok sanayi tesisi vardır. Bu tesisler her ne kadar kurulduklarında şehrin dışında iseler de artık tamamen şehrin içerisinde

kalmışlardır. Bu nedenle de ağır vasıtaların bu fabrikalara giriş-çıkış yapması şehir içi ulaşımını olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun yanında konut alanları içinde sanayi tesislerin yer alması, gürültü, görüntü ve hava kirliliğine neden olduğundan olumsuz bir durum arz etmektedir.

Şehirsel arazi kullanımında görülen en büyük sorunlardan biri de 20. Mekanize Tugayı'nın neredeyse tamamının şehirsel alan içinde kalmış olmasıdır. Abide kavşağından itibaren, Şanlıurfa-Diyarbakır karayolunun batı kısmında kuzeye ve batıya doğru çok geniş bir alanı kaplayan kışla, konut alanı olarak kullanılmaya çok elverişli bir alanı işgal etmiş durumdadır. Böyle askeri tesislerin şehirlerin dışında uygun bir yerde kurulmaları şehirsel planlama için zaruret halini almıştır. Şehirsel gelişmeye bağlı olarak, artan nüfus ve konut sayısından dolayı, şehirsel alan içinde arsa miktarı hayli azalmıştır. Konut ihtiyacının giderek artması ve arsa miktarının da az olması, arsa fiyatlarının ve dolayısıyla da konut maliyetlerinin yükselmesine neden olmaktadır.

Şehrin en önemli sorunlarından biri de yeşil alan yetersizliğidir. Şanlıurfa'da sıcak iklim şartlarının hüküm sürmesi nedeniyle yaz aylarında yeşil alan kullanımı ihtiyacı had safhaya çıkmaktadır. Şehirde ailelerin eğlenip dinlenmesi amacıyla yapılan parkların bir çoğu küçüktür. Şehrin başlıca dinlenme alanları arasında Dergâh ve Kasaptaşı parkı bulunmaktadır. Ancak bu iki alan şehrin ihtiyacına cevap verememektedir. Şehir nüfusunun fazla oluşu ve dinlenme ihtiyacını giderecek kapasiteye sahip yeşil alanların sayısının az oluşu, bu iki yeşil alan üzerinde büyük bir baskı oluşturmaktadır. Yaz akşamlarında bu her iki alanda ve diğer küçük parklarda oturacak yer bulmakta sıkıntı yaşanmaktadır. Ayrıca bu yeşil alanlarda piknik alanlarının olmaması, oturma ve dinlenme alanlarının yeşillendirilen alanlarla orantısız oluşu yer bulmakta sorunlar doğurmaktadır. Bahsedilen bu yeşil alanlarda çimlendirilen ve ağaçlandırılan alanlar iyi dizayn edilmemiş, aralarda oturma yerleri bırakılmamış, oturma alanları dar bir alanla sınırlandırılmıştır. Şehrin çevresinde de orman, koruluk vb. alanların çok kısıtlı oluşu, şehirsel alan içinde bulunan yeşil alanlar üzerinde yoğun bir baskı oluşturmaktadır.

Şehrin tarihi boyunca göstermiş olduğu gelişmeler içinde yaşanan en büyük olumsuzluklardan biri de, şehrin sahip olduğu tarihi eserlerin korunamaması, gerek şahıslar gerekse kamu kurumları tarafından yıkıma maruz kalmalarıdır. Günümüzde

şehirde pek çok tarihi eser var olmakla birlikte, çok sayıda eser de yıkılmıştır. Şehrin kaybetmiş olduğu bu tarihi değerlerin başında şehir surları gelmektedir. Daha 1910'lu yılların başında şehri ziyaret eden yabancı seyyahların varlığından bahsettikleri bu surlar, maalesef günümüze ortadan kalkmış, sur taşları bazı yapıların temellerinde kalıntı halinde günümüze ulaşabilmiştir. Ancak bu kalıntılar bile koruma altına alınmamıştır. 2003 yılı Ağustos ayında Harrankapı'nın hemen batısında tesbit edilen küçük bir sur kalıntının, birkaç ay sonrasında ortadan kaldırıldığı görülmüştür. Şehrin sahip olduğu, fakat günümüze kadar ulaşamayan tarihi eserler arasında, bazı hanlar, hamamlar, camiler, vilayet sarayı gibi bir çok eser de bulunmaktadır. Şehrin gelişip büyümesine ve tarihi değerlerin de yok sayılmasına bağlı olarak, gerek yol açma çalışmaları gerekse modern binalar inşa etme kaygısıyla şehrin sahip olduğu çok sayıda tarihi eser ortadan kaldırılmıştır.

V- SONUÇ VE ÖNERİLER

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli şehirlerinden bir olan Şanlıurfa, Türkiye'nin de önemli şehirlerinden biridir. Gerek sahip olduğu sosyo-ekonomik potansiyel ve gerekse yerleşme özellikleri bakımından büyük bir öneme sahiptir. Özellikle yerleşme tarihi açısından incelendiğinde Şanlıurfa şehrinin Türkiye'nin en eski şehirlerinden bir olduğu görülmektedir. Yapılan arkeolojik araştırmalar, şehrin bulunduğu alanda en eski yerleşmenin günümüzden 11000 yıl önce, Şanlıurfa kalesinin kuzeyindeki Tilfindır Tepesi'nde Neolitik dönemde başladığını göstermektedir.

Yapılan araştırmalar sonucunda, şehrin kuruluşunda rol oynayan fiziki faktörler arasında su durumu, en önemli yer seçimi faktörü olarak düşünülebilir. Bu faktör yanında güvenlik, verimli tarım arazilerinin, barınak ve alet yapımı için elverişli malzemenin, avcılık-toplayıcılığı devam ettirmeye ve aynı zamanda da kültür altına alınmaya uygun flora ve faunanın varlığı da Şanlıurfa'nın ilk kuruluş yerinin seçiminde etkili olmuştur. Diğer bir faktör olan iklim, dolaylı olarak lokasyon faktörlerini etkilemiştir.

Şanlıurfa kuruluşundan günümüze kadar çeşitli dönemlerde gelişme evreleri göstermiştir. Bu süreçte şehre ve çevresine hakim olan kavimler ve devletler şehrin gelişme evrelerinde önemli rol oynamışlardır. Gerek şehrin fiziki yapısı ve gerekse sosyo-ekonomik özellikleri bu kavim ve devletlere bağlı olarak şekillenmiştir. Neolitik dönemden sonra şehrin durumu ile ilgili verilerin olmaması, M.Ö. 332 yılında şehrin Makedonlar tarafından alınmasına kadar olan dönemi karanlıkta bırakmaktadır. Ancak bu tarihe kadar şehrin bulunduğu alana ve çevresine Ebla ve Akad krallıklarının, Hurri ve Mitannilerin, Asur krallığının, Med ve Pers devletlerinin hakim olduğu ve Makedonlar'dan önce şehrin Urhay adıyla anıldığı bilinmektedir.

Makedonlar'ın bölgeye hakim olmalarından sonra, şehir Edessa adıyla anılmaya başlanmıştır. Bir çok kaynakta şehrin Makedonlar tarafından kurulduğu belirtilmekteyse de, daha önceden var olan yerleşme nedeniyle bu görüşü kabul etmek mümkün görünmemektedir. Şehir yeniden inşa edilmiş ya da var olan yerleşmenin yanına Makedonların başka yerlerde de yaptıkları gibi koloni kurmuş olduklarını düşünmek daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır.

Makedonlar döneminde Büyük İskender'in ölümünden sonra onun komutanlarından Selevkos Nikator'un kurmuş olduğu krallığın sınırları içinde kalan şehir, bölgenin önemli bir idari merkezi olmuştur. Şehrin çevresindeki surlar ilk olarak bu dönemde inşa edilmiştir.

Selevkoslar'dan sonra kurulan Osrhoene krallığı, Şanlıurfa bölgesine hakim olmuş ve o günkü ismiyle Edessa yani Şanlıurfa şehri, bu krallığın başkenti olarak idari merkez görevini üstlenmiştir. Krallığın Roma ve Pers Devletleri arasında sıkışıp kalması, çok defa Edessa ve çevresinin bir hakimiyet mücadelesi alanı haline gelmesine ve bu devletler arasında el değiştirmesine yol açmıştır. Önceleri Roma hakimiyetini tanıyan bağımsız bir krallık olan Osrhoene krallığı, daha sonraları Roma devletinin bir eyaleti, sonraları ise bir kolonisi olmuştur. Bu dönemde şehir halkının büyük bir kısmının putperest ve Yahudi oldukları ve daha sonra Hristiyanlığın şehirde büyük bir hızla yayılmaya başladığı görülmektedir. Hristiyanlığın şehirde yayılması, şehrin fiziki yapısında olduğu gibi sosyal yapısında da önemli değişikliklere yol açmıştır.

Şehrin bu dönemde idari merkez statüsünde olması, önemli bir çok yapıya sahip olmasına neden olmuştur. Başta saraylar olmak üzere, soyluların ikamet ettikleri mimari açıdan hayli öneme sahip binalar, kiliseler, hastahaneler, hamamlar, değirmenler, köprüler, adliye binası, tiyatro ve hipodrum gibi bir çok önemli yapı bulunmaktaydı. Sık sık yaşanan sel felaketleri nedeniyle Jusitinien bendi inşa edilmiş, o zamana kadar şehrin içinden geçen Karakoyun deresinin yatağı değiştirilmiş ve yeni yatak şehrin kuzeyinden, surların dışından geçirilmiştir. Bu dönemin diğer bir önemi de, şehirde "Urfa Akademisi" olarak bilinen ve Doğu Hristiyanları tarafından hayli itibar gören okulun açılmış olmasıdır.

Edessa'nın bu dönemde idari bir merkez olması ve işlek yollar üzerindeki sitedasyonu, şehrin ekonomisinde ticaretin her zaman önemli bir role sahip olmasını sağlamıştır. İslam devletinin 639 yılında bölgeye hakim olmasıyla birlikte şehir yeni bir kültürle tanışmıştır. Yeni bir dine mensup insanların şehre yerleşmeye başlamasıyla, putperestler, Arami soyundan gelen Süryaniler ve Greklerle birlikte Araplar da Şanlıurfa'da yaşar olmuştur. Şanlıurfa'nın kültürel alt yapısı buradan gelmektedir.

Şehir, Bizans devleti tarafından 1031 yılında İslam devletinden alınmış ve idari teşkilat içinde merkezi Antakya olan Suriye temine bağlanmıştır. İslam devletinin ilk dönemlerinden itibaren idari merkez konumunu kaybeden Edessa, bu dönemde de idari merkezlik yapamamıştır. Fakat Bizanslıların elinde kaldığı 56 yıllık süre içinde devletin doğudaki en önemli garnizon şehri özelliği taşımıştır.

Haçlı ordusunun Edessa ve çevresinde hakim olduğu topraklarda haçlı kontluğu kurulmuş ve kontluğun başkenti de yine Edessa (Şanlıurfa) olmuştur. Selçukluların hakimiyet bölgesi içinde bir ada gibi kalan kontluk, çok defa saldırıya maruz kalmıştır.

XII-XVI. yüzyıllar arasında Edessa'nın yine bir çok savaşa ve tahribata maruz kaldığı görülmektedir. 1144 yılında kontluğun yıkılmasından sonra şehir, Türk beylerinin hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Daha sonra sırasıyla Eyyubiler şehre hakim olmuş, Moğol istilası yaşanmış ve son olarak da Akkoyunluların egemenliğine geçmiştir.

Şanlıurfa, tarihi boyunca, dış saldırılardan uzak ve ekonomik olarak en iyi dönemlerinden birini, XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşamıştır. Bu tarihten itibaren Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar yaklaşık dört asır boyunca Osmanlı devletinin hakimiyetinde kalmış, şehir bu dönemde de Ruha adıyla anılmıştır. Ruha, ilk başlarda Diyarbekir eyaletinin bir sancak merkezi iken, sonraları Rakka eyaletine bağlı bir sancak merkezi olmuştur. Ancak her ne kadar eyaletin idari merkezi Rakka ise de eyalet idarecilerinin Ruha'da ikamet etmeleri nedeniyle fiilen eyalet merkezliği yapmıştır. Ruha, daha sonraki yıllarda Halep'e bağlı ve XX. yüzyılın başlarında da bağımsız bir sancak merkezi olarak idari görevleri sürmüştür. Bu istikrar döneminde, 1518 yılında 5.500 kadar olan nüfus, XIX. yüzyıl sonlarında 50.000'in üzerine, XVI. yüzyılda mahalle sayısı 6 olan şehir, XIX. yüzyıl sonlarında bir ara 56 mahalleli bir yerleşme halini alabilmiştir.

Osmanlı devleti döneminde şehir, birkaç yapı hariç surlar dışına taşmamıştı. Osmanlılar döneminde yaşanan bu istikrar ortamı şehrin ekonomisine de yansımıştır. Özellikle Halep'in şehrin ekonomik yaşantısı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Anadolu'yu İran ve Suriye'ye bağlayan önemli ticaret yollarının şehirden geçmesi veya bazı yolların birleşmesi, şehrin ekonomik yaşantısında ticaretin çok önemli bir yerinin olmasına yol açmıştır. Ruha'da sahip olduğu bu potansiyel nedeniyle

Osmanlılar döneminde başta Gümrük, Mençek, Barutçu ve Hacı Kamil hanları olmak üzere, aynı faaliyet kolundan esnafların bir arada bulunduğu çarşılar ve pazarlar gibi bir çok ticaret yapıları inşa edilmiştir. Bunun yanında Osmanlılar şehrin fiziki yapısının şekillenmesinde de önemli katkılarda bulunmuşlar, çok sayıda cami, hamam, hastane, çeşme, türbe, medrese ve imarethaneler gibi bir çok sosyal tesis ve kurum da kurmuşlardır.

Şanlıurfa Şehri'nin gelişme evreleri içinde belki de en önemli dönemi Cumhuriyet dönemi oluşturmaktadır. Şehrin modern görünümü, sanayi ve ticaret faaliyetlerinin çeşitlenmesini ve yoğunlaşması, nüfus miktarının artması ve mekânsal alanda görülen en hızlı gelişmeler Cumhuriyet dönemi içinde yaşanmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Türkiye'de başlatılan modernleşme ve gelişme hamleleri, tüm ülkeyi olduğu gibi Şanlıurfa'yı da etkilemiş ve şehir bu olumlu gelişmelerden payına düşeni almıştır. Yine bu süreçte şehrin nüfusunda meydana gelen gelişim, Türkiye nüfusunun gelişiminden daha hızlı olmuştur. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımında 29.098 olarak tespit edilen nüfus, 2000 yılında 385.588'e yükselmiştir. Bu, 1927 yılından 2000 yılına kadar nüfusun 12 kattan daha fazla büyüdüğünü göstermektedir. Nüfusun yıllık artış hızında görülen maksimum değer %72 ile 1985-1990 arasında gerçekleşmiştir.

Meydana gelen nüfus gelişimi, doğal olarak şehrin mekânsal gelişimine yansımıştır. Şehrin nüfus artış oranları 1950 yılından sonra yüksek değerler göstermiş, 1980 yılı hariç bu hızını, inişli çıkışlı olarak 2000 yılına kadar korumuştur. Ekonomide ve sağlık şartlarında meydana gelen gelişmelerin, doğal nüfus artış hızının yüksek olmasında etkili olması; şehrin, çevresinde bulunan kırsal alanlar üzerinde meydana gelen nüfus baskısı nedeniyle kırsal kesimden göç alması gibi nedenler, hızlı bir nüfus artışına neden olmuştur. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) şehir ve bölgede meydana getirmiş olduğu ekonomik ve sosyal gelişmeler, şehrin nüfusunun 1990 yılından sonra daha da artmasına neden olmuştur. 1966 yılında Harran Ovası'na su verilmeye başlanması, şehrin gerek nüfusunun ve gerekse mekânsal alanının gelişmesini hızlandırmıştır.

Şehrin gelişme sürecinde, ekonomik faaliyetler çeşitlenmiş ve daha geniş alanlara yayılmışlardır. Şanlıurfa'nın ekonomisinde çok eski dönemlerden beri ticaretin önemli bir yeri olmuştur. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile

birlikte Halep'in Suriye devleti sınırları içinde kalması, şehrin ticaretini hayli olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle, şehrin ticaretinde başta İstanbul olmak üzere çevre illerin etkisi giderek güçlenmiştir.

Şehirsel alan içinde geleneksel ticaret alanı olan tarihi çarşılar, uzun müddet şehrin tek ticaret alanı olma özelliğini korumuştur. Fakat özellikle 1950'li yıllardan sonra şehrin nüfus ve mekânsal olarak gelişmesine bağlı olarak, ticaret alanları tarihi çarşılar yanında, şehrin kuzeyine doğru yayılmaya başlamıştır. Bunun yanında ticari faaliyetler de çeşitlenmiş, geleneksel iş kolları yanında bir çok modern ticaret faaliyeti yapılmaya başlanmıştır. Günümüzde, vilayet binasından itibaren güneye doğru Haşimiye meydanına kadar uzanan Sarayönü-Divanyolu-Kunduracıpazarı caddeleri eksen ve tarihi çarşılar, şehrin ticaret faaliyetlerinin gerçekleştirildiği en önemli alandır.

Şehrin ekonomik faaliyetleri içinde imalat giderek önem kazanmaya başlamıştır. Osmanlı devleti döneminde sadece tekstil ve deri işlemeye dayanan imalat faaliyetleri, günümüzde her ne kadar istenilen düzeyde değilse de çeşitlilik ve gelişme göstermektedir. 1960'lı yılların ortasından itibaren sanayi tesisleri kurulmaya başlanmış, 1970 yıllarda gelişme devam etmiş ve 1980 yılından sonra yaşanan istikrar ortamına bağlı olarak sanayi tesislerin sayısı daha da artmıştır. Ancak şehrin sanayi faaliyetlerindeki en önemli gelişme, 1992 yılında Şanlıurfa Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulması ile başlamıştır.

Cumhuriyet döneminde Şanlıurfa şehrinin mekânsal gelişmesi de hızlı olmuştur. Cumhuriyet döneminin başlarında surların içinde kalan şehrin, sur dışına taşan kısmı çok azdı. 1940 yılında şehrin sadece kuzey ve güneyinde çok küçük bir yerleşim alanı, eskiden surlarla çevrili olan alanın dışında yer almaktaydı. Fakat, özellikle 1950 yılından sonra meydana gelen beşeri ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak, mekânsal gelişim de hızlanmış, şehirsel alan giderek büyümüştür.

1950 yılından itibaren, şehrin mekânsal gelişmesinde görülen diğer bir özellik, Türkiye'nin büyük şehirlerinde de görülen gecekondulaşmadır. 1960'lı yıllarda başlayan, 1980 yılından sonra canlanmaya başlayan ve 1992 yılından sonra da hızlı bir gelişme sürecine giren sanayi faaliyetleri önemli miktarda istihdam imkânları ortaya çıkarmıştır. Kırsal kesimden gerçekleşen göç hareketleri şehrin

özellikle batı ve güney kesimlerinde gecekondu alanlarının oluşmasına neden olmuştur.

Şehirsel alanın büyümesinde sadece konut alanları değil, aynı zaman sanayi ve iş alanları, kültürel ve yeşil alanlar ile spor alanlarının miktarının artması da etkili olmuştur. Şehirsel alan kullanımında meydana gelen çeşitliliğe, günden güne değişen ve ortaya çıkan ihtiyaçlara paralel olarak şehirsel alan miktarında meydana gelen artış, nüfus miktarında meydana gelen artıştan daha fazla olmuştur. 1940 yılında 154,4 ha. olan şehirsel alan, 2003 yılında 3102 ha.'a yükselmiştir. 1967 yılında 17 olan mahalle sayısı, 2003 yılında 66'ya yükselmiştir.

Gerek beşeri gerekse ekonomik anlamda, şehrin gelişme süreci içinde en önemli dönem Cumhuriyet dönemidir. Cumhuriyet dönemi içinde de beşeri ve ekonomik göstergeler ele alındığında en hızlı gelişmenin 1989-2003 yılları arasında kalan dönem içinde yaşandığını söylemek mümkündür.

Şehirlerin bir çoğunda olduğu gibi Şanlıurfa'da da gelişme sürecine bağlı olarak bir takım şehirsel sorunlar ortaya çıkmıştır. Gelişme sürecinde yaşanan ekonomik, sosyal ve politik olaylar; şüphesizki şehrin altyapısından yapıların mimari özelliklerine, mekânsal gelişimden sosyo-ekonomik özelliklere kadar bir çok şehirsel fonksiyonu etkilemiştir. Bu etkiler olumlu yönde olduğu gibi olumsuz yönde de hissedilmiştir. Ortaya çıkan olumsuz etkiler, şehirsel bir takım sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş ve şehirsel yaşam kalitesini düşürmüştür.

Şanlıurfa'nın gelişme sürecinde ortaya çıkan şehirsel sorunlar gecekondulaşma, tarım alanlarının işgali, altyapı sorunları vb. başlıklar altında toplanabilir. Bu nedenle de şehirsel sorunların Cumhuriyet döneminde, özellikle 1950'li yıllardan sonra bu sorunların görülmeye başlandığı düşünülebilir. Ancak unutmamak gerekir ki, Şanlıurfa çok uzun geçmişe sahiptir. Bu uzun geçmiş içinde de çok önemli stratejik bir konumda yer almıştır. Bu nedenle çok defa saldırı, kuşatma ve savaşlara maruz kalmıştır. Bu nedenle de başta şehir surları olmak üzere, şehir çok defa tahribata uğramıştır. Aslında gelişme sürecinde görülen bu tahribatlar, kırsal kesimden çok şehirde görüldüğünden, stratejik önemin ortaya çıkardığı ve politik nedenlerden kaynaklanan bir şehirsel sorun olarak kabul edilmelidir. Bu özelliğinden dolayı Şanlıurfa'da şehirsel sorunların başlangıcının çok eski dönemlere dayandığını söylemek mümkündür.

Şanlıurfa'nın şehrsel sorunları arasında en önemlisi, gelişme sürecine bağlı olarak yaşanan gecekondulaşmadır. Şehrin özellikle batı ve güney kesimlerinde kendini hissettiren gecekondulaşma, gerek sosyal, gerek ekonomik ve gerekse estetik açıdan şehrin önemli bir sorunudur. Gelişme sürecinde meydana gelen mekânsal gelişim, şehrin çevresinde bulunan önemli miktarda verimli tarım arazilerinin işgal edilmesine neden olmuştur. Yanlış politikalar ve yetersiz imar denetimleri yüzünden, şehrin çevresinde bulunan alüvyal tarım arazileri başta olmak üzere, önemli miktarda tarım alanı, konut, sanayi, yönetim, eğitim ve spor alanlarının işgaline maruz kalmıştır.

Şehrsel gelişme sonucunda ortaya çıkan diğer bir sorun da, altyapı tesislerinin yetersizliğidir. Günümüzde gecekondulu alanları başta olmak üzere şehrin pek çok kısmında su, kanalizasyon, elektrik ve ulaşım gibi altyapı sorunları görülmektedir. Ayrıca, askeri alanların ve sanayi tesislerinin şehrsel alanda, konut alanları ile iç içe olması da önemli bir sorundur. Şehrsel alan içinde arsa yetersizliği ve dolayısıyla arsa fiyatlarının yüksekliği ve konut maliyet fiyatlarının yüksekliği önemli sorunlardandır.

Şehir coğrafyasının önemli konularından biri de, beşeri ve fiziki ortamdan maksimum düzeyde yararlanılmasıdır. Şanlıurfa'da görülen bir takım şehrsel sorunların çözülmesi, bunun yanında gelecekte ekonomik, sosyal ve altyapı özellikleri bakımından modern bir şehir ortaya çıkarılması için bir takım tedbirlerin alınması gerekmektedir. Gecekondulu sorununun çözümünde insanları mağdur etmeden, akılcı ve gerçekçi tedbirlerin alınması gerekmektedir. Şurası bir gerçektir ki, gecekondulu alanları şehrin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle, bu sorunun kısa vadede çözülmesini beklemek gerçekçi bir yaklaşım olamaz. Bu nedenle, diğer bir çok şehirde gecekondulaşmanın önlenmesi için yapılan "gecekondulu önleme alanları" oluşturulmalı ve/veya "gecekondulu dönüşüm projeleri" acilen uygulanmalıdır.

Bu konuda yerel yönetimlerin Başbakanlık Toplu Konut İdaresi (TOKİ) ile işbirliğine girerek, gerekirse yurt dışından ilgili kurum kuruluşlardan da destekler alınarak gecekondularda oturan insanlara maliyeti düşük, ucuz, çok katlı modern konut üretmesi ve onların bu konutlara yerleştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca gecekonduların sahiplerinden satın alınarak, gecekondulu sahiplerine geçici olarak

ikamet imkânlarının sunulması ve zamanla kademeli olarak satın alınan gecekonduların bulunduğu alanlarda modern binalar yapılması gecekonduların sorununu çözümüne yardımcı olacaktır. Bu, bir nevi gecekondusu karşılığında ailelere konut sağlanması sistemi olacaktır. Birkaç gecekondunun yerleştiği alanda, çok katlı bir bina yapıldığında, çok daha fazla aileye ikamet imkânı doğduğundan şehrsel alanda çok sayıda arsa da üretilmiş olacaktır. Böylece modern şehrsel görünüme uymayan, her türlü konfordan uzak ve aynı zamanda şehrin estetik görünüşünü de olumsuz etkileyen bu sorun zamanla kademeli olarak çözüme kavuşturulmuş olacaktır.

Alınacak bu tedbirler yanında, yeni gecekonduların inşasının önlenmesi de çok önemli bir konudur. Özellikle Türkiye’de yerel ve genel seçimler öncesi sık sık çıkarılan imar aflarına son verilmesi hayli önem kazanmaktadır. Bunun yanında akrabalık, arkadaşlık ilişkileri nedeniyle imar planlarına ve yasalarına uygun olmayan inşaatlara göz yumulmaması, saha denetimlerin sıklaştırılması, özellikle de şehrin sık sık uydu görüntüleri ile denetlenmesi ve buna rağmen gecekonduların yapımlarına caydırıcı cezalar getirilmesi büyük önem arz etmektedir. Günümüzde 400.000’i geçtiği sanılan nüfusun yaşadığı, büyük tarihi, turistik, sosyal ve ekonomik önemi olan Şanlıurfa Şehri’ni gecekonduların oluşturduğu görüntü kirliliğinden kurtarmak ve şehri hak ettiği estetik yapıya kavuşturmak en önemli çalışmalardan biri olacaktır.

Şehrin çevresinde bulunan önemli miktarda tarım alanının şehrsel alan tarafından işgal edilmesi önemli bir sorun oluşturmaktadır. Türkiye ekonomisinde çok önemli bir yeri olan tarım faaliyetlerinin aleyhine olan bu gelişmelerin durdurulması önemli bir konu oluşturmaktadır. Şehrin çevresinde bulunan özellikle sebze üretim alanları başta olma üzere diğer tarım alanlarının korunmaya alınması, imara açılmaması gerekmektedir. Her ne kadar imar planlarında bu konuda çalışmalar yapılmaktaysa da, bu alanların yerel yönetimler ve Tarım Bakanlığı’na korunması için daha fazla çaba harcanmalıdır. Aslında tarım alanlarının şehrsel alan tarafından işgal edilmesine neden olan faktörlerin önemlilerinden biri de arsa yetersizliğidir. Şanlıurfa’da nüfusun konut ihtiyacının arsa miktarı üzerinde oluşturduğu baskı, şehrin tarım alanlarına doğru kaymasına neden olmuştur. Bu nedenle de tarım alanları dışında arsa üretilmesi tarım alanlarının korunmasına yardımcı olacaktır.

Arsa yetersizliği şehrin önemli sorunlarından biri haline gelmiştir. Şehrin diğer bir sorunu da sanayi tesisleri ve askeri tesislerin şehirde önemli bir alan işgal etmeleridir. Bu iki sorunun karşılıklı şekilde çözüme kavuşturulması büyük önem taşımaktadır. Günümüz modern şehirlerinde, askeri ve sanayi alanları, şehrsel alan dışında yer almaktadır. Sanayi tesislerinin ve askeri tesislerin şehir dışında coğrafi şartlar da göz önünde bulundurularak uygun yerlerde olmaları gerek hava, su, görüntü ve gürültü kirliliği gibi çevre sorunları ve gerekse şehirde yaşayan insanların can güvenliklerinin sağlanması açısından önemli bir gerekliliktir. Şehrin içinde yer alan eski küçük sanayi sitesi başlı başına bir sorun olmakla birlikte, başka sorunlara da neden olmaktadır. Burada yer alan iş yerlerinin bir an önce Şanlıurfa-Gaziantep yolunun 10. km. sindeki Evren Küçük Sanayi Sitesi'ne taşınması yararlı olacaktır.

Ayrıca Şanlıurfa-Mardin/Akçakale karayolları üzerinde, fakat şehrsel alan içinde kalan fabrikaların da Şanlıurfa OSB'ne taşınması teşvik edilmelidir. Bu tesislerin OSB'ne taşınması veya şehir dışına çıkarılmasıyla ortaya çıkacak olan alan, Şanlıurfa'nın arsa ve yeşil alan yetersizliği sorununun çözümünde önemli bir imkân sağlayacaktır. Sadece askeri alanların yüzölçümü, neredeyse şehrsel alanın ¼'üne eşittir. Özellikle 20. Mekanize Zırhlı Tugayı kışlasının ve Jandarma Alayı'nın ağaçlandırılmamış alanları konut alanı olarak kullanılmalıdır.

Bir önceki bölümde ayrıntılı olarak bahsedilen ve şehrin önemli sorunlarından biri olan altyapı sorunlarının çözümü önemli konulardan birini oluşturmaktadır. Özellikle su, kanalizasyon altyapısından yoksun olan kesimlerde bu hizmetlerin en kısa zamanda ulaştırılması, yerel yönetimlerin bir sorumluluğu olduğu gibi, insani bir görevdir. Ayrıca gecekondü bölgelerinde su ve kanalizasyon şebekelerine ait boruların sokak ortasında, zeminde ve yan yana geçmeleri sağlık şartları açısından büyük bir sorun oluşturmaktadır. Özellikle yaz aylarında bu sorun kendini daha fazla hissettirmektedir. Su ve kanalizasyon şebekelerine ait boru hatlarının yer altından ve ayrı ayrı kanallardan geçirilmesi gerekmektedir. Gecekondü mahallelerinde su ve kanalizasyon şebekelerinin yan yana ve sokakta açıktan geçmesi sağlık şartlarına uymayan bir durum olduğu gibi, bu durum hem ulaşımı olumsuz etkilemekte hem de şehrsel yaşama uygun düşmeyen bir görüntü kirliliği ortaya çıkarmaktadır.

Günümüzde Şanlıurfa Şehri, güneyinde ve kuzeyinde bulunan köylerle birleşmiş durumdadır. Gerekli şartları taşımasına rağmen Şanlıurfa "büyük şehir"

statüsüne alınmamıştır. Bu nedenle yerel yöneticilerin ve hükümetin ortak çalışma yürüterek şehrin “büyük şehir” statüsüne kavuşturulması öncelikli olarak ele alınması gereken bir konudur. Büyük şehir statüsünün kazanılması halinde, şehrin kuzeyinde bulunan Karaköprü belediye köyü ve şehrin güneyindeki Yenice köyünün büyük şehir belediyesi sınırlarına dahil edilmesi gerekmektedir.

Karaköprü kasabasında yaşayan nüfusun büyük bir kısmının iş yeri Şanlıurfa Şehri'ndedir. Karaköprü kasabası, bugün çok katlı modern binaların çoğunlukta olduğu ve arsa fiyatlarının daha ucuz olması nedeniyle şehir halkının rağbet ettiği bir yerdir. Şehrin arsa ihtiyacı bir nevi Karaköprü kasabasından giderilmektedir. Bu nedenle de şehirle birleşmiş bir vaziyettedir. Güneyde şehirle birleşmiş olan diğer köy, Yenice köyüdür. Bu köyde kısa vadede belediye teşkilatı kurulmalı, orta vadede de muhtemel büyük şehir belediyesi sınırları içine alınması sağlanmalıdır. Şehirde semt ilçelerin kurulması ya da alt kademe belediyelerin oluşturulması, yerel yönetimlerin gerekli şehrsel hizmetlerin yürütmelerinde önemli bir kolaylık sağlayacaktır.

Şehrin ulaşım sorunlarının çözümü de büyük önem arz etmektedir. En başta şehir içi trafiğin aksamasına ve bir çok ölümcül kazaların meydana gelmesine neden olan ve şehrin içinden geçen Şanlıurfa-Gaziantep/Diyarbakır/Mardin karayollarına şehir dışından bağlantıyı sağlayan çevre yolları yapılmalı ve transit geçiş yapan araçların şehir içine girmesi engellenmelidir. Çevre yolları, halen yapımı devam eden oto yolların güzergâhları ve uzun vadeli gelişmeler dikkate alınarak planlanmalı ve bu plana göre inşa edilmelidir. Ayrıca bu çevre yolları, sadece transit geçişlere değil, aynı zamanda şehir içi ulaşımını da kolaylaştırmaya hizmet etmelidir.

Şanlıurfa'nın sahip olduğu önemli tarihi ve turistik alanlara rağmen, turizm faaliyetlerinin gelişmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun yanında yıllardır süren tarihi eser tahribatı şehrin tarihi ve turistik değerlerinin azalmasına neden olmuştur. Başta şehir surları olmak üzere çok sayıda tarihi eser, gerek yol açma ve genişletme, gerekse diğer nedenlerle ortadan kaldırılmıştır. Bundan dolayı şehrin sahip olduğu tarihi eserlerin daha iyi korunması gerekmektedir. Bu anlamda, şehrin tarihi dokusu içinde yer alan ve geleneksel Şanlıurfa evlerinin yaygın olduğu alan tamamen koruma altına alınmalıdır.

Geleneksel evlerin yıkılarak yerlerine yeni binaların yapılmasına yerel yönetimlerin ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın alacağı tedbirlerle engel olunması gerekmektedir. Tarihi eserlerin restorasyonu da bu çalışmalar içinde önemli bir yer tutmaktadır. Şanlıurfa Şehri'nin turizm potansiyelini yakın çevresinde ve diğer ilçelerde bulunan turistik alanlardan ayrı düşünmek doğru bir yaklaşım olamaz. Çünkü şehre gelen yabancı turist, il sınırları içinde bulunan diğer tarihi ve turistik alanları da ziyaret etmektedir. Bu nedenle de il içinde yer alan ve çoğu bakımsız ve kaderine terkedilmiş durumda bulunan tarihi eserlerin restorasyonu ve koruma altına alınması da büyük önem taşımaktadır. Bu, Şanlıurfa'nın tanıtımında da önemli bir rol oynayacaktır.

Şanlıurfa'nın tarihi ve turistik eserleri ve kültürüyle tanıtımı son derece önemlidir. Özellikle Şanlıurfa Şehri'nin tanıtımında eğlence ve yemek kültürünün ön planda olması, çok sayıda önemli tarihi ve turistik öneme sahip eserlerin gölgede kalmasına ve şehrin farklı bir imajla ön planda olmasına neden olmaktadır. Şanlıurfa'nın önemli bir inanç turizmi potansiyeli olması şehrin turizmüne önemli katkılar sağlamaktadır. Şehrin tanıtımlarında, özellikle yurt dışında, Şanlıurfa'nın üç büyük dinin mensuplarına ev sahipliği yaptığı ve özellikle Hristiyanlığın ilk yayıldığı şehirlerden biri olduğu gerçeği belirtilmelidir. Ancak ne yazık ki, şehirde Hristiyanlık dönemi mimarisine ait çok az sayıda eser bulunması önemli bir dezavantajdır. Bu dezavantaj, Balıklı göllerin Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından da kutsal sayıldığı ve bu inanın onlardan Müslümanlara geçtiği ifade edilerek kapatılabilir. Ayrıca yapılması planlanan "Haleplibahçe Hoşgörü Parkı", şehrin inanç turizmi potansiyelini daha da arttıracaktır.

Şanlıurfa Şehri'nin daha geniş ve daha verimli kullanılabilen yeşil alanlara ihtiyacı bulunmaktadır. Şehrsel alan içinde bulunan yeşil alanlar, artan nüfusun ihtiyacını, özellikle de yaz aylarında, karşılamaktan hayli uzaktır. Ayrıca şehrin yakın çevresinde plato yüzeylerinde orman alanlarının oluşturulması, yeni yeşil alanların ortaya çıkması yanında, şehrin yaz aylarında rüzgârla yayılan tozlardan korunmasına da yardımcı olması bakımından, büyük önem arz etmektedir.

Şanlıurfa Şehri, günümüzde Gaziantep ve Diyarbakır gibi iki bölgesel merkezin gölgesinde kalsa da Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve Türkiye'nin önemli şehirlerinden biri olmaya adaydır. Sanayi gelişiminde Gaziantep'e yardımcı roller

üstlenebilirse ekonomik ve sosyal yapısını daha da kuvvetlendirecektir. Sahip olduğu sosyal ve ekonomik potansiyel ile gelecekte GAP'ın tamamlanmasıyla birlikte daha da belirginleşecektir.

Şanlıurfa'nın var olan şehrsel kimliğini daha da geliştirebilmesi için tarihten gelen üniversite geleneğini yeniden canlandırarak Harran Üniversitesi'nin geliştirilmesi ve modern bir bilim yuvası haline getirilmesi de çok önemlidir. Bu, hem şehir ekonomisine hem de Şanlıurfa'nın sosyo-kültürel gelişimine büyük katkı yapacaktır.

Tarihi boyunca sadece çevresinde bulunan illerle değil, bölgeyi de aşan ölçülerde bir çok idari ve ticari etkileri olan Şanlıurfa, sosyal ve ekonomik açıdan şehirleşme ve şehirlileşme sürecini gerçekleştirdiğinde, Türkiye ekonomisine daha fazla katkıları olacaktır. Ayrıca yaşanacak olan tarıma ve ihracata dayalı sanayi, turizm ve üniversiteye yönelik yatırımların, öncelikli olarak desteklenmesi Şanlıurfa için gerekliliktir.

ÖZET

Şanlıurfa Şehri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat Bölümü'nde yer almaktadır. Şehir, yerleşme tarihi bakımından Türkiye'nin en eskilerindendir. Arkeolojik araştırmalar sonunda, şehrin ilk kuruluş tarihinin Neolitik Dönem'e kadar dayandığı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, şehir 11000 yıllık bir tarihe sahiptir. Söz konusu Neolitik yerleşme, Yeni mahalle sınırları içinde yer almasından dolayı, Neolitik Yenimahalle Yerleşmesi olarak adlandırılmıştır.

Yapılan araştırmalar, Şanlıurfa Şehri'nin ilk kuruluş yerinin, balıklı göllerin kuzeyinde yer alan Tıfındır Tepesi olduğunu ortaya koymuştur. Şehrin kuruluş yeri seçiminde fiziki etmenlerin büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Bu etmenler, su durumu, güvenlik, verimli tarım alanlarının varlığı, barınak ve alet yapımı için elverişli malzemenin varlığı, avlayıcılık ve toplayıcılığa elverişli flora ve faunanın varlığı ve bunlar üzerindeki dolaylı etkileri olan iklimdir. Şehrin ilk kurulduğu bu alan incelendiğinde, yukarıda sayılan etmenler açısından hayli elverişli şartlar taşıdığı görülmektedir.

Şanlıurfa Şehri, tarihsel süreç boyunca çeşitli gelişme evreleri geçirmiştir. Neolitik Dönem'den itibaren başlayan bu gelişme evreleri, sırasıyla Selevkoslar, Roma/Bizans, İslam, Haçlı, Selçuklu, Eyyubi, Akkoyunlu, Osmanlı ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti devletleri dönemlerinde yaşanmıştır. Bu evreler içinde M.Ö. II. yüzyıldan itibaren farklı din ve kültürlerle sahip insanların bir arada yaşaması, kültürel zenginliğinin oluşumunda ve şehrin şekillenmesinde etkili olmuştur.

Gelişme evreleri içinde, ekonomik ve sosyal özellikler bakımından önemli gelişmelerin yaşandığı dönemler, İslam öncesi dönemde Osrhoene krallığı/Bizans, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemleridir.

Şehrin önemli yolların birleştiği bir alanda yer alması tarihi boyunca ticaret faaliyetlerini canlı tutmuştur. Özellikle Osmanlı döneminde şehrin ticaret faaliyetlerinin hayli canlı olduğu ve Cumhuriyet döneminde de farklı şehirlerle yapılarak devam ettiği görülmektedir. Bunun yanında verimli tarım alanlarına yakın oluşu, şehrin ekonomisinde tarımın etkili olmasına neden olmuştur.

Şehrsel fonksiyonların çeşitlendiği ve geliştiği en önemli dönem Cumhuriyet dönemidir. Özellikle 1950 yılından sonra yaşanan gelişmelere bağlı olarak, nüfus yüksek bir hızda artmış, hizmet ve sanayi sektörlerinde önemli gelişmeler

kaydedilmiştir. Bu bakımdan Cumhuriyet döneminde de 1988 sonrası dönem şehrsel gelişmenin en önemli olduğu dönemi oluşturmaktadır. Bunda GAP'ın devreye girmesiyle birlikte tarım, hizmet ve sanayi sektörlerinde yaşanan gelişmenin önemli bir rolü bulunmaktadır.

Şehir gelişme sürecinde hakim olan kavim ve devletler döneminde farklı adlarla anılmıştır. Şehrin bilinen en eski adı Urhay/Orrhei/Orhai'dir. Daha sonraki dönemlerde sırasıyla Edessa, Ruha, Urfa ve nihayet Şanlıurfa adlarını almıştır.

Yaşanan gelişmelere bağlı olarak şehir, mekânsal olarak da geniş bir alana yayılmıştır. 2003 yılı itibariyle şehrsel alanın yüzölçümü 3102 hektara ulaşmıştır.

Şanlıurfa'da gelişme sürecine bağlı olarak bir takım şehrsel sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bu sorunları Çarpık kentleşme ve gecekondulaşma, tarım alanlarının işgali, ulaşım, altyapı ve şehrsel alanın yanlış kullanımı olarak ifade etmek mümkündür.

ABSTRACT

Şanlıurfa city is located in the middle Euphrates division of the Southeast Anatolia Region. In terms of its settlement history, it is one of the oldest cities in Turkey. Archaeological investigations have proved that the city's settlement history goes back to Neolithic period. Therefore the history of the city goes back to 11000 years before present. The city used to be called Yenimahalle settlement as the city was initially founded in the vicinity of Yenimahalle.

Investigations have so far proved that initial location for the foundation was the Tilfindır Hill which is in the north Balıklı Lake. It is believed that the physical geographical factors played important roles in the selection of this particular location. These factors are mainly; water, security, existence of fertile agricultural lands, natural shelter, existence of suitable fauna and flora for hunting and also for other primitive needs, and also the climate which had indirect influence on all these factors. When this initial location is examined in detail it would be easy to determine that these location comprises most of the natural factors mentioned above.

In its history, Şanlıurfa City has had various development phases. Since Neolithic period these phases were Seleucosians, Rome/Bizantium, Islam, the Crusaders, Eyyubi, Seljukians, Akkoyunlu, The Ottoman Empire and eventually the Modern Turkish Republic respectively. Within these phases and since II century B.C. people who had different religions and cultures used to live together. This factor had significant influence on the cultural diversity and also form of the city. Among this development phases, in terms of city's economic and social characteristics, the period in which most important developments recorded were the Osroene Kingdom/Bizantium (before the Islamic period), the Ottoman Empire and the Modern Turkish Republic periods.

As the city is located at the junction of important routes (roads) the trade of the city have always been active. Especially during the Ottoman Empire period the trade used to be very active and this activity with various cities has also continued during the Turkish Republic period. In addition, because of its proximity to the fertile lands, the agriculture has also been an important income for the city.

The Turkish Republic period has been most important period for the development of urbanisation. Especially, since 1950 the population has increased

remarkable and significant improvements have been achieved in public service and also industry. Thus, most important advancement during the Turkish Republic period has been after 1988 due to the GAP (the Southeast Anatolian Project) which has led to impressive progress in agricultural activities, public service and industry. In its history, the city has been re-named several times by the tribes and states which used to control it. The oldest names known were Urhay/Orrhei/Orhai and in the following periods the city has been called Edessa, Ruha, Urfa and Şanlıurfa. Since its foundation the area of the city has expanded. In 2003, the total urbanised area was 3102 ha.

During its development period, Şanlıurfa city has always been faced with various problems. These problems may be expressed as; unauthorised construction, distorted city planning, occupation of agricultural land, transportation, infrastructure and misuse of urbanised area.

BİBLİYOGRAFYA

Kitap ve Makaleler

- ACAROĞLU, M. (2002) **Belediyelerle İlgili Mevzuat**, Yaylın Yayıncılık, İstanbul.
- AINSWORTH, W. F. (MDCCCXLII) **Travels and Research in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, Volume II, John W. Parker, London
- AKARCA, A. (1987) **Şehir ve Savunması**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- AKBIYIK, A. (1995) **Sanayileşen Şanlıurfa**, Şanlıurfa Organize Sanayi Bölgesi Müdürlüğü Yay. No:1, Ajans-Türk Matbaa Sanayi, Ankara.
- AKPINARLI, F. (1996) **Şanlıurfa'da Çulha Dokumacılığı**, Şurkav Yayınları, No: 13, Şanlıurfa.
- AKTÜRE, S. (1978) **19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.
- AKTÜRE, S. (1997) **Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- AKURGAL, E. (1995) **Anadolu Uygarlıkları**, Net Yay., İstanbul.
- AKURGAL, E. (1998) **Anadolu Kültür Tarihi**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- AKYILDIZ, A. (2003) **Para Pul Oldu-Osmanlıda Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ALPER, M., (1988) **"Yıkılan Kentler Yok Olan Değerler 'Kutsal Şehir Urfa' "** Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, Nurettin Uycan Cilt ve Basım San. A.Ş., 120-126.
- ARDOS, M. (1992) **Türkiye'de Kuaterner Jeomorfolojisi**, İstanbul Üniv. Edb Fak. Yay. No: 3737. İstanbul.

- ARİF, S. (1925) **Türkiye'nin Sıhhi, İctimai Coğrafyası: Urfa Vilayeti**, T.C. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaleti, İstanbul.
- ARÛ, K. (1998) **Türk Kenti**,Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- AŞAR, C. (1964) **Urfa ve Çevresinin Su Durumu**, Ankara Üniv. DTFC Fiziki ve Jeoloji Kürsüsü, (Basılmamış Lisans Tezi), Ankara.
- ATALAY, İ. (1994) **Türkiye Coğrafyası**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- ATALAY, İ. (1994) **Genel Fiziki Coğrafya**, Ege Üniv. Basımevi, İzmir.
- AVCI, S. (1993) **"Türkiye'de Şehir ve Şehirli Nüfusun Dağılışı"**, Türk Coğrafya Dergisi, (28), 249-269.
- AYATAÇ, M. (1981) **Urfa (Edessa- Müze Şehir) Antik Yapısını Kurtarmak İçin Rapor**, Urfa Kültür ve Sanat Yayınları, Urfa.
- AYATAÇ, M. (1988) **Peygamberler Şehri Urfa**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- AYDIN, F. (1997) **Urfa İlinin İnanç Coğrafyası**, Fırat Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ.
- BADGER, G. P. (1987) **Nestorians and Their Rituals-A Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844**, Volume I, Darf Publishers Limited, London.
- BALOSSİ, F.- (2003) **"Hayvancılık-Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı"** Arkeoatlas Dergisi, (2), 30-31.
- SIRACUSANO, G. (1980) **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- BARKAN, Ö. L. (1990) **Kastamonu Şehir Coğrafyası**, İstanbul Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), İstanbul.
- BAYDİL, E.

- BAYHAN, İ. H. (1969) *Şehir Planlaması*, İskender Matbaası, İstanbul.
- BAYINDIRLIK VE İSKÂN BAKANLIĞI (1995) *Müçavir Alanlar ve Fiziksel Planlama*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı, Yay. No: 69, Ankara.
- BAYKARA, T. (1988) *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Ens. Yay., No: 86, Ankara.
- BECKINSALE, R. P.- (1970) *Urbanization and Its Problems*, Oxford.
- HOUSTON, J. M.
- BEHM-BLANCKE, M., R. (2003) "*Hasek Höyük*", Arkeo-Atlas Dergisi, (2), 27-29.
- BENGİSU, M. (1968) *Urfa İlinin Coğrafyası*, Garanti Matbaası, Ankara.
- BERLIANT, M.- (2000) "*The Endogenous Formation of a City: Population Agglomeration and Marketplaces in a Location-Specific Production Economy*", Regional Science and Urban Economics (30), 289-234.
- KONISHI, H. (1972) *City Classification*, New York.
- BERRY, B. J. L. (1989) *Devrek Şehri*, İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- BEŞİKÇİ, H. (1971) "*Anadolu'da Şehirleşmenin Bölgesel Özellikleri*", İTÜ Mimarlık Fak. Şehircilik Enstitüsü Dergisi, (1), 2-17.
- BEYGO, S. (1972) *The City In Newly Developing Countries*, London.
- BREESEL, G. (Editör) (1827) *Travels in Mesopotamia*, Henry Colburn, London.
- BUCKINGHAM, J. S. (tsz), *Dâiretu'l Maarif*, Cilt VIII, Dâru'l Maarif, Beyrut.
- el-BUSTÂNÎ, (1995) *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İlmî Eserler Serisi 39, Ankara.
- CAN, Y. (1997) *İslâm'da Şehir ve Mimari*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- CANSEVER, T.

- CARTER, H. (1973) **The Study of Urban Geography**, Edward Arnold (Publishers) Ltd., London.
- CHAPIN, F. S. (1972) **Urban Land Use Planning**, Urbana.
- CHESNEY, L. C. (1850) **The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris (Years 1935, 36, 37)**, Green and Longmans, London.
- CHILD, G. (1982) **Tarihte Neler Oldu**, (Çevirenler: Tuncay, M. ve Şenel, A.), Alan Yayıncılık, İstanbul.
- CLARK, C. (1945) *"The Economic Function Of A City In Relation To Its Size"*, *Econometrica*, Cilt 13, 97-113.
- CUINET, V. (1891) **La Turquie D'Asie. Geographie Administrative**, II, Paris.
- ÇADIRCI, M. (1996) *"Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)"*, *Tarihten Günümüze Konut ve Yerleşme*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 257-263.
- ÇADIRCI, M. (1997) **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ÇELİK, B. (2000) *"An Early Neolithic Settlement in the Center of Sanliurfa, Turkey"*, *Neo-Lithic* (2-3), 4-6.
- ÇELİK, B. (2003) **Şanlıurfa Kent Merkezinde Çanak Çömleksiz Bir Neolitik Yerleşim: Yenimahalle**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- ÇELİK, M. (1996) **Süryani Tarihi (I)**, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- ÇETİNER, A. (1972) **Şehircilik Çalışmalarında Donatım İlkeleri (Ticaret, Eğitim, Sağlık, Sosyal, İdare, Endüstri, Yeşil)**, İTÜ Mimarlık Fakültesi Yay. İTÜ Matbaası, Ankara.

- ÇİÇEK, İ. (1995) "*Türkiye'de Kurak Dönemin Yayılışı ve Sütresi (Thornthwate Metoduna Göre)*" Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Dergisi Sayı 4, s. 77-101.
- DARKOT, B. (1955) "*Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Hakkında*", Türk Coğrafya Dergisi, (13-14), 141-149.
- DARKOT, B. (1961) "*Türkiye'nin Nüfus Hareketleri Üzerinde Yeni Gözlemler*" Türk Coğrafya Dergisi, (21), 1-12.
- DARKOT, B. (1967) "*Şehir Ayırımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriterleri*", İstanbul Üniv. Coğrafya Enstitüsü Dergisi, (16), 3-8.
- De LAUWE, P. H. C. (1968) *Şehirli ve Şehir (Les Citidans Et La Ville)*, (Çeviren: Elâ Bleda), İmar ve İskân Bakanlığı Mes. Gen. Müdürlüğü Sosyal Araştırmalar Dairesi, 14, Çeviri Serisi 4, Ankara.
- DEMİRKENT, İ. (1988) "*Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış (1098-1144)*" Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, İstanbul, 83-89.
- DEMİRKENT, İ. (1990) *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 91, Ankara.
- DEMİRKENT, İ. (1994) *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, II Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 91, Ankara.
- DEMİRKENT, İ. (2001) "*Ortaçağ'da Urfa*" Uygarlıklar Kapısı Urfa, (Editör: Filiz Özden), Yapı Kredi Yayınları, No: 1732, 47-67, İstanbul.
- DICKINSON, R. E. (1948) *The Status of Urban Geography, Land Economics*.
- DILLEMAN, L. (1962) *Haute Mésopotamie Orientale Et Pays Adjacents*, Paris.
- DİNLER, Z. (2000) *Tarım Ekonomisi*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.

- DOĞANAY, H. (1994) **Türkiye Beşeri Coğrafyası**, Gazi Büro Kitabevi, Ankara.
- DOĞANAY, H. (1995) **Türkiye Ekonomik Coğrafyası**, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul.
- DOĞRU, H. (1995) **18. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü**, Anadolu Üniv. Yay., Eskişehir.
- DPT (1982) **Türkiye’de Yerleşme Merkezlerinin Kademelendirilmesi**, DPT Yay. No: 1806, Ankara.
- DPT (1998) **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (1996)**, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Gen Md.lüğü, Ankara.
- DRIJVERS, H. J. W. (1980) **Cults and Beliefs at Edessa**, E. J. Brill, Leiden.
- DRIJVERS, H. J. W. (1994) **History and Religion in Late Antique Syria**, Variorum, Hampshire.
- DUVAL, R. (1975) **Historie d’Édesse. Politique, Religieuse et Littéraire**, Philo Press, Amsterdam.
- DWYER, D. J. (1971) **Asian Urbanization**, Hong Kong.
- EBU’L FİDÂ (1325 H.), **Tarih-u Ebu’l Fidâ**, Cilt II, El-Matbaa El-Huseyniyye El-Mısıriyye, Kahire
- ELDEM, V. (1994) **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII Dizi, Sayı 96, Ankara.
- ELİBÜYÜK, M. (1986) **“Türkiye’nin Coğrafi Bölgeleri”** Anadolu Üniv. Yay.No: 148, Fasikül 3, 47-62.
- ELİBÜYÜK, M. (1990) **“Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler”**, Coğrafya Araştırmaları (I), (2), 11-42.
- ELİBÜYÜK, M. (1995) **Matematik Coğrafya**, Ekol Yayınevi. Ankara
- ELMASTAŞ, N.- (1998) **“Şanhurfa ve Yakın Çevresinde Kuraklık Sorunu”**, GAP II. Mühendislik Kongresi Bildiriler
- ŞAHİNALP M. S.-

- GÜZEL, A. Kitapı, Harran Ün. Yay. No: 4, s. 783-789, Şanhurfa.
- EMİROĞLU, M. (1962) "*Şehirleşmede Endüstrinin Rolü*", İller ve Belediyeler Dergisi, (196), 65-69.
- EMİROĞLU, M. (1975) "*Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus*", Coğrafya Araştırmaları Dergisi (7), 125-158.
- ERGENÇ, Ö. (1988) "*Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler*", Belleten, Cilt 52, (203), 667-683.
- ERGIN, O. (1936) *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Ün. Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü, İstanbul.
- ERİNÇ, S. (1996) *Jeomorfoloji I*, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul.
- ERİNÇ, S.-ÖNGÖR S. (1982) *Genel Coğrafya*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- EROL, O. (1964) *Genel Klimatoloji*, Ankara Üniv. DTCF Yay. No: 155, Ankara.
- EROL, O. (1979) *Dördüncü Çağ*, Ankara Üniv. DTCF Yay. No: 289, Ankara.
- ERTİN, G. (1994) *Eskişehir Kentinde Yerleşmenin Evrimi*, Anadolu Ün. Yay. No: 773, Eskişehir.
- EVLİYA ÇELEBİ (1982) *Seyahatname* (Çeviren: Zillioğlu, M.), Cilt 3-4, Üç Dal Neşriyat, İstanbul.
- FAROQHI, S. (1996) "*18. Yüzyılın Ortalarında Urfa'nın Merkezi*", Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 278-283, İstanbul.
- FAROQHI, S. (2000) *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- FAROQHI, S. (2003) *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- FRANGIPNE, M. (2003a) *“Doğu Anadolu (Son Kalkolitik Çağ)”*, Arkeoatlas Dergisi, (2), 12-29.
- FRANGIPNE, M. (2003b) *“Doğu Anadolu (İlk Tunç Çağı I Dönemi)”*, Arkeoatlas Dergisi, (2), 44-57.
- FRANGIPNE, M. (2003c) *“Doğu Anadolu (İlk Tunç Çağı II-III Dönemi)”*, Arkeoatlas Dergisi, (2), 58-69.
- FRANGIPNE, M. (2003d) *“Zeytinli Bahçe”*, Arkeoatlas Dergisi, 2, 56, İstanbul.
- GABRIEL, A. (1940) *Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale*, I Texte, E. De Boccard, Paris.
- GAP BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI (1988) *Urfa-Harran Kalkınma Sempozyumu*, TZDK Mesleki Yay. No: 49, Ankara.
- GAP BÖLGE KALKINMA İDARESİ BAŞKANLIĞI (1994) *GAP Bölgesi Nüfus Hareketleri Araştırması (Yöneticiler İçin Özet)*, Ankara.
- GARNIER J. B.- (1971) *Urban Geography*, John Wiley & Sons Inc. New York
- CHABOT, G.
- GÖÇER, O. (1975) *Şehirsel Yoğunluk Bölgeleri ve Sınıflandırma Kriterleri*, İTÜ Yay., İstanbul.
- GÖNEY, S. (1995) *Şehir Coğrafyası I*, İstanbul Üniv. Fen-Edb. Fak. Yay. No: 2274, İstanbul.
- GÖYÜNÇ, N. (1975) *“XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’nun Ekonomik Durumu”*, Türkiye İktisat Semineri, 71-102, Ankara.
- GREGORY (1999a), *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yay., Cilt I, Ankara
- ABÛ'L-FARAC, (1999b), *Abû'l-Farac Tarihi*, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yay., Cilt II, Ankara.
- GREGORY (2002) *“Eskiçağ’dan Kurtuluş Savaşına Kadar Urfa Tarihi”*, Şanlıurfa-Uygarlığın Doğduğu Şehir, Şurkav Yayınları No:26, 3-26, Şanlıurfa.
- GÜLER., S.

- GÜMÜŞ, E. (1992) *"İllerimizin Doğal Nüfus Artış Hızları Konusunda Bir Yaklaşım"*, Türk Coğrafya Dergisi, (27), 179-185.
- GÜREL, N.-TEOMAN, M.Ş.- (2000) *Urfa İli Yakın Çevresinin Arazi Kullanım*
- POTOĞLU, S. - ÜNSAL, Y- *Potansiyel Haritası Projesi*, MTA Jeoloji Etütleri
- AKBULUT. İ.-TURAN, A.Y Dairesi, Ankara.
- GÜRSOY, C. R. (1975) *"Türkiye'nin Tabii Yolları"* Türk Coğrafya Dergisi (26), 24-33.
- HALAÇOĞLU, Y. (1997) XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Sayı 92, Ankara.
- HALAÇOĞLU, Y. (1998) XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, Ankara.
- el-HAMAVÎ (1956) *Mu'cemu'l-Buldân*, Cilt II, Dar Sâdir, Beyrut.
- HAUPTMANN, H. (2002) *"Tarihöncesi-İlkçağ Dönemi"*, Uygarlıklar Kapısı Urfa (Editör: Filiz ÖZDEN), Yapı Kredi Yayınları-1732, s.25-45, İstanbul.
- HAUPTMANN, H. (2003) *"Lidar Höyük"*, ArkeoAtlas Dergisi, Sayı 2, s. 61, İstanbul.
- HAUSER, P. M. (1968) *Şehîrsel Bölgelerde Sosyal Araştırma El Kitabı*, Ankara.
- HAYES, E. R. (2002) *Urfa Akademisi*, (Çeviren: Yaşar Günenç), Yaba Yay. İstanbul.
- HONIGMANN, E. (1949) *"Urfa"*, (Çeviren: N. Göyünç), İslam Ansiklopedisi, (XVIII), 50-57.
- HONIGMANN, E. (1970) *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniv. Edb. Fak. Yay. No: 1528, İstanbul.
- HUDSON, F. S. (1970), *A Geography of Settlement*, Londra.

- İŞILTAN, F. (1960) **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yay., No: 843, İstanbul.
- İŞILTAN, F. (1988) **“Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış”**, Tarihi ve Kültürel Boyutları İçerisinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, 57-65, İstanbul.
- İBNÜ’L-ESİR, (1991) **El Kâmil Fi’t-Tarih** (Çeviren: Köşe, A.), Bahar Yayınları, İstanbul.
- İLHAN, M., (2001) **“Urfa and its Environs in 1560’s”**, Archivum Ottomanicum (Edited by Hazai G.), 5-67, Harrassowitz, Verlag.
- İNANDIK, H. (1965) **Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş**, İstanbul Ün. Coğrafya Ens Yay. No: 42, İstanbul.
- JOHNSON J. H. (1972) **Urban Geography**, Pergamon Press, London.
- JOHNSON J. H. (1974) **Suburban Growth**, Londra.
- JONES, E. (1970) **Town and Cities**, Oxford.
- KALELİOĞLU, E. (1989) **“Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Tarımsal Yapısı”**, Coğrafya Araştırmaları Dergisi (I), (1), 159-167.
- KAMIŞ, P. (1993) **Gemlik’in Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyon Alanlarının Dağılışı**, Ankara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- KARABORAN, H. (1989) **“Şehir Coğrafyası ve Şehrsel Fonksiyonlar”**, Fırat Ün. Sosyal Bilimler Dergisi, (III), (1), 81-118.
- KARAHAN, A. (1990) **“Nâbi’de Urfa ve Çağının Bazı Olayları”**, IX. Türk Tarih Kongresi, (III), 921-997.
- KARAKAŞ, M. (1995) **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa’da Kültür ve Eğitim**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları/1661, Ankara.
- KARLIKLI, Ş. (Editör) (1998) **Suyla Doğan Kent-Şanlıurfa**, Garanti Bankası Yay. İstanbul.
- KAZICI, Z. (1987) **“Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa’daki Vakıf Hizmetleri”**, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi, (5-6), 85-102.

- KELEŞ, R. (1961) **Şehir ve Bölge Plânlaması Açısından Şehirleşme Hareketleri**, Ankara.
- KELEŞ, R. (1961) **Şehirleşme Hareketleri**, Ajans Türk Matbaası, Ankara.
- KELEŞ, R. (1972) **Şehirciliğin Kuramsal Temelleri**, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., Ankara.
- KELEŞ, R. (1980) **Kentbilim Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- KELEŞ, R. (1982) **"Kentleşme, Nüfus ve Çevre"**, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Nüfus ve Çevre Konferansı, 212-243, Ankara.
- KELEŞ, R. (1984) **Kentleşme ve Konut Politikası**, Ankara Üniv. SBF Yayınları, No: 540, Ankara.
- KELEŞ, R. (1996) **Kentleşme Politikası**, İmge Kitabevi, Ankara.
- KESSLER, G. (1934) **Büyük Şehirlerin İctimai Çehresi**, İstanbul.
- KIESER, H. L. (2000) **"Bir Misyoner Hastahanesinin Çevresindeki Küçük Dünya: Urfa, 1897-1922"**, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak (Derleyenler: Georgeon, F.-Dumont, P., Çeviren: Selen, M.), İletişim Yayınları, 257-287, İstanbul.
- KINAL, F. (1983) **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara Üniv. DTCF. Yay. No: 337, Ankara.
- KİTAB-I MUKADDES Kutsal Kitap Yay., İstanbul.
- KLAUSER, T. (1963) **"Edessa: Eine Römische Grenzstadt Des 4. Bis 6. Jahrhunderts Im Orient"** Jahrbuch Für Antike Und Chtistentum, Jahrang (6), 144-173.
- KOÇMAN A. (1993) **Türkiye İklimi**, Ege Üniv. Edeb. Fak. Yay. No: 72, İzmir.
- KOÇMAN, A. (1991) **"İzmir'in Kentsel Gelişimi"** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kur. Coğrafya Bil. ve Uyg. Kolu, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, (I), (3), 101-122.

- KROMER, B.-
SCHMIDT, K.
KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (2000) *"Two Radiocarbon Dates from Göbeklitepe, South Eastern Turkey"*, Neo-Lithic (2-3), 8-9.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (1990) *Ruha'dan Urfa'ya (1780-1980)*, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yay., Semih Ofset Matbaacılık Ltd. Şti, Ankara.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (1997) *Peygamberler Şehri Şanlıurfa*, Şanlıurfa Valiliği Yayınları, Şanlıurfa.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (2000a) *İnançlar Diyarı Şanlıurfa*, Şanlıurfa Valiliği Kültür Yayınları, (11), Şanlıurfa.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (2000b) *"Vakfiyelerde Adı Geçen Şanlıurfa Mimari Eserleri"*, Edessa (Kültür Dergisi), 2001/1, 8-13.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (2002a) *"Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, Kazılar ve İl Sınırları İçindeki Sit Alanları"*, Şanlıurfa-Uygurluğun Doğduğu Şehir, Şurkav Yay. (26), 95-108, Ankara.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. C. (2002b) *"Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış"*, Şanlıurfa, Şurkav Yayınları (26), 53-80, Ankara.
- LEES, L. (2004) *"Urban Geography: Discourse Analysis and Urban Research"*, Progress in Human Geography (28), 101-107.
- LYNCH, K. (1974) *The Image of The City*, Cambridge.
- MADRAN, E., (1981) *"Seyahatnamelerde Anadolu Kentleri"*, IX. Türk Tarih Kongresi, (III), (1300-1321), Ankara.
- MAR YEŞUA (1996) *Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağları*, (Çeviren: Yılmaz, M.), Yeryüzü Yayınları, İstanbul.
- MASSER, I. (1972) *Analytical Models for Urban and Regional Planning*, Devon.
- MAYER, H. M.- (1971) *Readings In Urban Geography*, Chicago.
- KOHN, C. F. (Editörler)
MC LOUCLIN, J. B. (1970) *Urban and Regional Planning*, London.

- MERÇİL, E. (1988) *"Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu"* Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, 51-56, İstanbul.
- MIZRAK, R. (2002) *"Şanlıurfa Kütüphaneleri Tarihi"*, Şanlıurfa-Uygarlığın Doğduğu Şehir, Şurkav Yayınları (26), 42-47, Ankara.
- MOLTKE, H. (1969) *Moltke'nin Türkiye Mektupları* (Çeviren: Örs, H.), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- MORRIS, A. E. J. (1972) *History of Urban Form*, London.
- MUMFORD, L. (1975) *The City in History*, London.
- MURPHY, R. E. (1968) *Exercises in Urban Geography*, New York.
- MÜLLER, U. (2001) *"Die Eisenzeitliche Stratigraphie von Lidar Höyük"* Anatolian Studies, , Journal of the British Institute of the Arhaelogy at Ankara, Volume (21), 123.
- NIEBUHR, C. (1975) *Reisebeschreibung Nach Arabien und Anderen Ländren 1761-1767*, (II), Horst Erdman Verlag, Tübingen.
- NIELSEN, E. H. - SIMONSEN K. (2003) *"Scaling From 'Below': Practies, Strategies and Urban Spaces"*, European Planning Studies, (11), (8), 911-927.
- NORTHAM, R. M. (1979) *Urban Geography*, John Wiley&Sons, New York.
- ÖKSE, A. T. (2003) *"Gre Virike"*, Arkeoatlas Dergisi, (2), s. 62-63, İstanbul.
- ÖNDER, M. (1969) *Anadolu Şehir Adları*, Ankara.
- ÖNGÖR, S. (1961) *"1950-1955 Devresinde Türkiye'de İç Göçler"*, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı 21, s. 63-74.
- ÖZCAN, A. (1974) *Urfa İli Sınırlarını Kapsayan Çevrenin Jeolojisi*, MTA, Ankara.
- ÖZÇAĞLAR, A. (1991) *"Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler"* Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Atatürk

Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Yay., Sayı 3, Ankara.

ÖZÇAĞLAR, A.

(1994) *"Zile'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Bugünkü Fonksiyonel Özellikleri"*, Ankara Ün. Türkiye Coğrafyası Arş. Ve Uyg. Merk. Dergisi, Sayı 3, s. 219-241, Ankara.

ÖZÇAĞLAR, A.

(1996) *"Türkiye'nin İdari Coğrafyası Bakımından Köy, Bucak, İlçe, İl ve Belde Kavramları Üzerine Düşünceler"*, Ankara Ün. DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı 12.

ÖZÇAĞLAR, A.

(1997) *"1995 Yılında Türkiye'deki Belediye Örgütlü Yerleşmelerin Coğrafi Dağılışı"*, Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 6.

ÖZÇAĞLAR, A.

(1997) *Türkiye'de Belediye Örgütlü Yerleşmeler*, Ekol Yayınevi, Ankara.

ÖZÇAĞLAR, A.

(2003) *Coğrafyaya Giriş*, Hilmi Usta Matbaacılık, Ankara.

ÖZER, A.

(1998) *Modernleşme ve Güneydoğu*, İmge Kitabevi, Ankara.

ÖZFIRAT, A.

(1994) *Eski Çağ'da Harran*, Arkeoloji ve Sanaat Yayınları, İstanbul.

ÖZGÜR, E. M.

(1990) *"Gölpazarı Ovası ve Çevresinde Coğrafi Gözlemler"*, Ankara Ün. DTCF Dergisi, Cilt XXXIII, Sayı 1-2, s.397-410.

ÖZGÜR, E. M.

(1991) *"Bilecik İlinde Nüfus Gelişimi"*, Coğrafya Araştırmaları (3), 79-100.

- ÖZGÜR, E. M. (1992) *"Türkiye'de Faal Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı"*, Türkiye Coğrafyası Dergisi, Sayı 1, s. 55-80.
- ÖZGÜR, E. M. (1993) *"Bilecik İlinde Nüfusun Dağılışı Yoğunluğu ve Özellikleri"*, Türkiye Coğrafyası Dergisi, Sayı 2, s.199-220.
- ÖZGÜR, E. M. (1994) *"Bilecik İlinde Farklı Karakterde İki Şehir: Bilecik ve Bozüyük"*, Türkiye Coğrafyası Dergisi, Sayı 3, s.179-191.
- ÖZGÜR, E. M. (1995) *"Türkiye'deki İç Göçlerde Ankara İlının Yeri"*, Türkiye Coğrafyası Dergisi, Sayı 4, s.63-76.
- ÖZGÜR, E. M. (1996) *"İl ve İlçe Merkezlerimizin Faal Nüfusunun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı Hakkında Sınıflandırılması"*, Ankara Üniv. Türkiye Coğ. Arş. ve Uyg. Merk. Dergisi, Sayı 5, 532-71.
- ÖZGÜR, E. M. (1996) *"Yeni İlçe Merkezlerimizin Fonksiyonel Bakımdan Gösterdiği Özellikler"*, A.Ü. DTCF, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı 12, s. 25-33, Ankara,
- ÖZGÜR, E. M. (1996) *Pamukova Coğrafyası*, Ekol Yayınevi, Ankara,
- ÖZGÜR, E. M. (1996) *"İl ve İlçe Merkezlerimizin, Faal Nüfusun Ekonomik Faaliyet Kollarına Dağılımı Bakımından Sınıflandırılması"*, Türkiye Coğrafyası Dergisi, Sayı 5, s. 53-71, Ankara.
- ÖZGÜR, E. M. (1998) *Türkiye Nüfus Coğrafyası*, GMC Basın-Yayın Ltd. Şti. Ankara.

- ÖZGÜR, E. M. (1999) *"Türkiye Nüfusunun Yaş Yapısı"*, Türkiye Coğrafyası Dergisi, Sayı 7, s.159-174, Ankara,
- ÖZGÜR, E. M. (1999) *"Türkiye'deki İl İçi Göçler Hakkında Düşünceler"*, A.Ü. DTCF Dergisi, Cilt 39, Sayı1-2, s.159-167, Ankara.
- ÖZGÜR, E. M. (2000) *Türkiye Coğrafyası*, Hilmi Usta Matbaacılık, Ankara
- ÖZGÜR, E. M. (2003), *"XXI. Yüzyılın Başında Türkiye Nüfusu"*, Ankara Üniv. Türkiye Coğrafyası Araş. Ve Uyg. Merk. Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, s. 43-53.
- ÖZME, A. (2000) *Urfa (Merkez) Hanları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.
- ÖZMEN, Ü. (1969) *Kent Kent Türkiye*, İstanbul.
- PETERMANN, H. (1865) *Reisen im Orient*, Leipzig.
- PREUSSER, C. (1981) *Nordmesopotamische Baudenkmäler-Altchristlicher Und Islamischer Zeit*, (Arapçaya Çeviren: Mansur, Y.), Republic Of Iraq- Ministry of Culture and Information-State Organization of Antiquities and Heritage, Baghdad.
- RAMSAY, W. M. (1961) *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul.
- ROBSON, S.T. (1971) *Urban Analysis*, Cambridge.
- ROSS, S. K. (2001) *Roman Edessa*, Routledge, London and New York.
- RØE, P. G. (2000) *"Qualitative Research in Intra-Urban Travel: An Alternative Approach"*, Journal of Transport Geography 8, s. 99-106, Pergamon.
- SEGAL, J. B. (2002) *Edessa (Urfa)-Kutsal Şehir*, (Çeviren: A. Arslan), İletişim Yay., İstanbul.

- SERTOK, K. (2003) "*Birecik Mezarlığı*", Arkeo-Atlas Dergisi, Sayı 2, s.53-55, İstanbul.
- SEZAL, İ. (1992) *Şehirleşme*, Alternatif Üniversite Yayınları, No: 9, İstanbul.
- SOINI, K. (2001) "*Exploring Human Dimension of Multifunctional Lanscapes Through Mapping and Map-Making*", Landscape and Urban Planning 57, s. 225-239, Elsevier.
- SOMUNCU, M. (1995) "*Kayseri Şehrinin Kuruluşu ve Gelişmesi*", Ankara Ün. Türkiye Coğrafyası Arş. Ve Uyg. Merk. Dergisi, Sayı 4, s. 127-146.
- STRABO (1857) *The Geography of Strabo* (Literally Translated, With Notes By Hamilton, H. C.), Volume III, Henry B. Bohn, London.
- STRABO (1930) *The Geography of Strabo* (With An English Translation by H. L. Jones), Volume VII, William Heinemann Ltd., London.
- SYKES, M. (2000) *Dârü'l-İslâm*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.
- ŞAHİN, İ. (2001) "*Osmanlı Klasik Dönemi Urfası*", Uygarlıklar Kapısı Urfa (Editör:Filiz Özden), Yapı Kredi Yayınları-1732, s. 69-79, İstanbul.
- ŞAHİNALP, M. S. (1998) *Harran Ovası ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü ve Planlaması*, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1996) *Kâmûsu'l-A'lâm (Tıpkı Basım)*, Kaşgar Neşriyat, Cilt II, Ankara.
- T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI (1997) *Şanhurfa*, Tanıtma Eserleri Dizisi/73, Ankara.
- TANIŞIK, H. R. (1974) *Urfa İli Yakın Çevre İncelemeleri*, M.E.B. Yayınları, Ankara.
- TANOĞLU, A. (1969) *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul Ün. Yay., İstanbul.

- TARDU, T.-BAŞKURT, T.-
GÜVEN, A.-US, E.- DİNÇER
A.-TUNA, M.E.-TEZCAN,
Ü.Ş.- T.P.A.O
(1987) *"Akçakale Grabeni'nin Yapısal-Stratigrafik Özellikleri ve Petrol Potansiyeli"*, Türkiye 7. Petrol Kongresi, TMMOB Petrol Mühendisleri Odası-TPJD, Petrol Jeologları Derneği, s. 36-40, Ankara,
- TAŞKIRAN, H.
(1996), *"Karain Mağarası Çevresi ile Antalya Sahil Şeridi Arasında Paleolitik İskân Açısından İlişkiler"* 1995 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları" V: 94-114.
- TAŞKIRAN, H.
(1998), *"The Distribution of Bifaces in Anatolia"* Préhistoire D'Anatolie. Genèse de deux mondes, (Anatolian Prehistory. At the Crossroads of two Worlds) ERAUL 85, Liège, Volume II, s. 569-577
- TAŞKIRAN, H.-
KARTAL M.
(1999), *"Karkamış Baraj Gölü Alanında Yapılan Paleolitik Çağ. Yüzey Araştırması: İlk Gözlemler"*, *"Palaeolithic Survey in the Carchemish Dam Reservoir Region: Preliminary Observations"* (Türkçe-İngilizce), Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Akeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları, (Derleyenler: Numan Tuna-Jean Öztürk), ODTÜ-TAÇDAM Yayınları: s. 45-56; s. 57-62, Ankara.
- TAŞKIRAN, H.-
KARTAL M.
(2001), *"1999 Yılı Karkamış Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması"*, (Türkçe-İngilizce), Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Akeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları, (Derleyenler Numan Tuna-Jean Öztürk-Jale Velibeyoğlu), ODTÜ-TAÇDAM Yayınları:s. 487-514; s.515-528, Ankara.
- TAVERNIER, J. B.
(1713) *Les Six Voyages De M. J. B. Tavernier-I*, En Turquie, En Perse Et Aux Indes, Paris.
- TAYLOR, G.
(1961) *Urban Geography*, London.

- TEKİN, Z. (1989) **1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Urfa Sancağı**, Marmara Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- TOBB (1997) **Şanlıurfa'nın Ekonomik Yapısı ve Uygun Yatırım Alanları**, Ankara.
- TOLUN DENKER, B. (1977) **Yerleşme Coğrafyası**, İstanbul Ün. Yay. İstanbul.
- TOLUN DENKER, B. (1976) **Şehir İçi Arazi Kullanılışı**, İstanbul.
- TUNCEL, M. (1971) **İzmit Şehir Coğrafyası** İstanbul Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- TUNCEL, M. (1980) **"Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu bir Bakış"**, İstanbul Ün. Coğrafya Enst. Dergisi, Sayı 23, s. 123-160, İstanbul.
- TUNCEL, M. (2001) **"Urfa'nın Tarihi Coğrafyasının Son Halkası: Cumhuriyet Dönemi"** Uygurlılar Kapısı Urfa (Editör: Filiz Özden), Yapı Kredi Yayınları-1732, s. 81-89, İstanbul.
- TUNCEL, M. (1977) **"Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not"**, İstanbul Ün. Coğrafya Enst. Dergisi, Sayı 20-21, s. 119, İstanbul.
- TUNÇDİLEK, N. (1967) **Türkiye İskân Coğrafyası**, İstanbul Ün. Coğrafya Enst. Yay. Seri No: 51, İstanbul.
- TUNÇDİLEK, N. (1985) **Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı**, İstanbul Ün. Yay. No:3279, İstanbul.
- TUNÇDİLEK, N. (1988) **Dünya Nüfus Dinamiği**, İstanbul Ün. Yay. No: 3501, İstanbul.
- TURAN, A. N. (1993) **XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

- TÜMERTEKİN, E. (1965) **Türkiye’de Şehirlerin Fonksiyonel Sınıflandırılması**, İstanbul Ün. Coğrafya Enst. Yay. No: 43, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E. (1973) **Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirselleşme Fonksiyonları**, İstanbul Ün. Coğrafya Enst. Yay. No: 72, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E. (1973) **“Yerleşme Plânlaması (Şehir-Köy İlişkileri)”**, İstanbul Ün. Coğrafya Enst. Dergisi, Cilt 10, Sayı 18-19, s. 71-86.
- TÜMERTEKİN, E. (1987) **Ulaşım Coğrafyası**, İstanbul Ün. Coğrafya Enst. Yay. No: 85, İstanbul.
- TUNÇDİLEK, N. **İç Göçler ve Şehirleşme**, İstanbul Ün. Yay. No. 802, Coğrafya Enst. Yay. No. 25, İstanbul.
- TÜMERTEKİN, E.-ÖZGÜÇ, N. (1995) **Ekonomik Coğrafya**, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- TÜRKİYE KALKINMA BANKASI A. Ş. (1996) **Şanlıurfa Yatırım Alanları Araştırması**, Araştırma, Plânlama ve Organizasyon Md.lüğü, Ankara.
- TÜRKOĞLU, K. (1987) **Şanlıurfa Araştırma Raporu**, İller Bankası, Ankara.
- URFALI MATEOS (2000) **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor’un Zeyli** (Çeviren: Andreasyan, H. D.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÜNAL, M. A. (1986) **“XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri”**, X. Türk Tarih Kongresi, Cilt V, s. 2210-2220.
- WATTENMAKER, P. (2003) **“Kentleşme (İlk Tunç Çağı)”**, Arkeoatlas Dergisi, Sayı 2, s. 70-71, İstanbul.
- WINTER, E. (1969) **Urban Landscapes**, Toronto.
- YALÇIN, Ü. 2003, **“Anadolu Madenciligi”** Arkeoatlas Dergisi, Sayı 2, s. 72-79, İstanbul.

- YALÇINKAYA, I. (1986) "*Güneydoğu Anadolu'da Yapılan Paleolitik Çağ Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme*", X. Türk Tarih Kongresi, Cilt I, s. 35-42.
- YALÇINLAR, İ. (1967) "*Türkiye'deki Bazı Şehirlerin Kuruluş ve Gelişmesinde Jeomorfolojik Temeller*", İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Dergisi, Sayı 16, s. 53-66.
- YALÇINLAR, İ. (1983) *Türkiye'de Neojen ve Kuaterner Omurgalı Araziler ve Jeomorfolojik Karakterleri*, İstanbul Üniv. Edb. Fak. Yay. No:2471, İstanbul.
- YAVUZ, F.-KELEŞ, R.-GERAY, C. (1978) *Şehircilik: Sorunlar-Uygulama ve Politika*, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Yay., Ankara
- YILDIZ, H. D. (1988) "*Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi*", Tarihi ve Kültürel Boyutları İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, Nurettin Uycan Cilt ve Basım San. A.Ş., s. 78-82, İstanbul;
- YİNANÇ, M. H. (1944) *Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 240, İstanbul.
- YONCA, A. (1993) *Türkiye'de Kentlerin Fiziki Dokusu*, DPT, Ankara.
- YÜCEL, T. (1960) "*Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri ve Şehirler*", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı 20, s. 23-35.
- YÜCEL, T. (1961) "*Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri*", Türk Coğrafya Dergisi, Sayı 21, s. 31-44.

Raporlar, Yıllıklar, Bültenler

- DİE, (1927-2000), Genel Nüfus Sayımları, Ankara.
- DMİ, 1990, GAP Proje Sahasının Meteorolojik Etüdü, Ankara.
- DMİ, 1998, Şanlıurfa Meteoroloji İstasyonu İklim Verileri, Ankara.
- DSİ, 1968, "Aşağı Fırat Projesi Taşüstü Barajı Sulaması Urfa-Harran Ovası Planlama Arazi Tasnif Raporu", Cilt II, Proje No: 2108, Ankara
- DSİ, 1972, Harran Ovası hidrojeolojik Etüt Raporu, Ankara.

- GAP 1992, Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Master Plân Çalışması Master Nihai Raporu, Cilt 1, 2, 3, 4, Ankara.
- Harran Üniversitesi, 2004, 2002-2003 Eğitim-Öğretim Yılı Faaliyet Raporu, Şanlıurfa.
- HAUPTMANN, H., SCHMIDT, K. ve diğerleri, 2000, Göbekli Tepe ve Gürcütepe Her Yönüyle Şanlıurfa (İl Yıllığı)-1988, Şanlıurfa Valiliği, İki Nokta Araştırma-Basın-Yayın-Tic.San ve Ltd. Şti., İstanbul.
- Kazı Raporu (Yayınlanmamış), Şanlıurfa Müze Müdürlüğü, Şanlıurfa.
- Köy Etüdleri Envanter Raporu, 1984, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Salname-i Vilayeti-i Haleb, 1284, 1285, 1286, 1287, 1288, 1290, 1295, 1300, 1303, 1305, 1314, 1315, 1316, 1321, 1322, 1323, 1324, 1327.
- Şanlıurfa İl Milli Eğitim Müdürlüğü, 2004, 2002-2003 Eğitim-Öğretim Yılı Faaliyet Raporu, Şanlıurfa.
- Şanlıurfa İl Sağlık Müdürlüğü, 2004, 2003 Yılı Faaliyet Raporu, Şanlıurfa.
- Şanlıurfa İl Sağlık Müdürlüğü, 2003, Ev Tespit Fişleri (ETF), Şanlıurfa.
- Şanlıurfa İl Yıllığı 1997, Şanlıurfa Valiliği yayınları, Şanlıurfa
- Şanlıurfa OSB Müdürlüğü-2003, Brifing Dosyası, Şanlıurfa
- Şanlıurfa Sanayi ve Ticaret İl Müdürlüğü, 2002, Şanlıurfa İlinin Ekonomik ve Ticari Durumu Hakkında Rapor-2001, Şanlıurfa
- Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası Başkanlığı, 1990, Ekonomik Rapor-1989, Şanlıurfa.
- Urfa Hakkında Salname-1927, 1998 (Çeviren Kapaklı, K.), Şurkav Yayınları:19, Ajans-Türk Basın ve Basım A.Ş., Ankara.
- Urfa İl Yıllığı-1967, Şanlıurfa Valiliği Yayınları, Doğu Matbaası, Sivas.
- Urfa İl Yıllığı-1973, Şanlıurfa Valiliği Yayınları, Şanlıurfa.

Haritalar

- “Belediye ve Mücavir Alan Sınırları Haritası”-1999 (Ölçek: 1/25.000), Şanlıurfa Belediyesi, Şanlıurfa.
- “Harran Ovası Hidrojeoloji Haritası”-1972 (Ölçek: 1/100.000), DSİ Genel Müdürlüğü, Ankara
- “Mahalle Sınırları Haritası”-2000 (Ölçek: 1/5.000), Şanlıurfa Belediyesi, Şanlıurfa.

“Şanlıurfa Şehri Halihazır Haritası”-1988 (Ölçek: 1/2.000), İller Bankası Genel Müdürlüğü, Ankara.

“Şanlıurfa Şehri Halihazır Haritası”-1988 (Ölçek: 1/5.000), İller Bankası Genel Müdürlüğü, Ankara.

“Türkiye Topografya Haritası” (N 41-d 2, N 41-d 3, N 41-c 1, N 41-c 4, N 41-c 2 ve N 41-c Paftaları, Ölçek: 1/25.000), 1988, Harita Genel Komutanlığı, Ankara.

“Türkiye Topografya Haritası”, 1962, (N41-C1 Paftası, Ölçek: 1/25.000), Harita Genel Komutanlığı, Ankara.

“Urfa İli Sınırlarını Kapsayan Çevrenin Jeoloji Haritası”-1974 (Ölçek: 1/50.000), MTA Genel Müdürlüğü, Ankara.

“Köy Sınırları Haritası”-1984 (Ölçek: 1/25.000), Köy Envanter Raporu, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Şanlıurfa Kent Planı-2002, Şanlıurfa Valiliği, Şanlıurfa.

Urfa Şehir Planı-1974, Şanlıurfa Belediyesi, Şanlıurfa.